МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

ЖИВОТ, ДЕЛО ЕПОХА

2

Наука и изкуство

МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЗВЕЛИ

ЖИВОТ ДЕЛО ЕПОХА

1785—1848

ВТОРИ ТОМ

Второ преработено издание

НАУКА И ИЗКУСТВО · СОФИЯ · 1971

941 Б

ДЕВЕТА ГЛАВА

В «ХИЛЕНДАР», «ЗОГРАФ» И «ДИОНИСИАТ»

ТЕРЗАНИЯ НА НЕОФИТ В «ХИЛЕНДАР» СПОРЕД ПИСМА ДО РАКОВСКИ И ОГНЯНОВИЧ. От април 1841 г. до август 1844 г. отец Неофит прекарва в заточение на Атон, сменявайки подред три манастира: българските манастири «Хилендар» и «Зограф» и гръцкия «Дионисиат».

Търновските сеймени отвеждат пленника си най-напред в «Хилендар». Тук, гдето още са живи мнозина негови събратя от 1813—1814 г., Неофит никак не е добре дошъл и само по изключение някои старци проявяват снизхождение към него. Изобщо хилендарци са твърде недоволни от поведението му в течение на четвърт век извън манастира. Макар и българи, те в мнозинството си не таят в гърдите си нищо от идеалите на заточеника, тях ги не боли за народа им, обречен на тегло и невежество, и те не мислят за своите съотечественици, освен когато очакват милостиня и поклонници за манастира. В писмото си до Раковски от 12 септември 1841 г., в което моли за застъпничество пред Стефан Богориди, Неофит изповядва: «Оставам прочее, ваше любочестие, да разсуждавате по патищата от мучителите що сам теглил. . . и *досега що тегля от калугерите в монастира, чи не сам просил от християните за Св. Богородица — и не сам им водил поклонници* — но сам преступник божественаго закона — и така ми прилича да ся муча до смерти. . . и да ми ся спасе душата — Блазе на Неофитова душица! Тяжко и горко на животът му!»[1]

[1] Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, бр. 47, 196. Архив на Г. С. Раковски, Изд. на БАН, II, 1957, 50.

Причините за неразположението на хилендареца са значи и сега същите, които знаем малко по-обстойно и за второто му заточение: той, бившият таксидиот, е зарязал напълно събирането на помощи за манастира и постоянните подканвания за ходене там на поклонение, в замяна на което се е заловил за нещо просташко и престъпно в очите на ограничените монаси — да пише книги за светска просвета, да отваря школи, да държи проповеди за гражданско възпитание, да подклажда бунт против владиците, да проявява непокорство към вселенския патриарх, под чиято върховна управа се намира и Атон.[2] Калугерите са му набивали в очите тази изневяра към манастира и тази намеса в национални разпри, които нямат нищо общо с тяхното спокойствие. И макар някога, във времето на Евтимий Търновски, Атон, извоювал си славата на монашески рай, да става важен културен фактор на славянския юг тъкмо чрез своята просветна дейност и своя активен мистицизъм[3], а «Хилендар» по-късно да пробужда у Паисий такава патриотическа и книжовна ревност, сега, в началото и средата на XIX в., положението се е изменило съществено. И аскетизъм, и просветни стремежи са тук в голям упадък, така че тъкмо един апостол на чиста вяра и борец за нравствено въздигане на съотечествениците си като Неофит е враждебно посрещнат от надменните събратя. Раковски , който изнесе пръв онова писмо на Неофит от 1841 г., прави към него такава забележка: «Любопитно е, що и наши българи калугери са го мъчили в Хилендар. . . Това показва какви са били в него време наши българи калугери, т. е. чи в техни сърца ни ти искрица любородности ся находило, но гледали са само да съблачат свои братя и друго нищо!. . . Тии го мучили кату престъпник бо-

[2] Срв. Разговор с един бесараб, българин, 1848.

[3] А. Ильинский, Значение Атона в истории славянской письменности, Журнал мин. нар. просв., 1908, ноябрь, 5, 27, 36.

жественаго закона и чрез тия мъки искали да спасят душа му! А он казва: блазе на Неофитовата душица, тяжко и горко на живота му! От тия само думи блаженопочившаго Отца Неофита може всеки да разсъди доколко е он бил духом развит и какви благородни чувствувания са обладавали негово българско сърце!»[4]

Какви са моралните страдания на Неофит, това може да се заключи не само от въздишките в това писмо до Раковски, но и от всичко, което той изповядва тогава с тоя потрес на душата от невероятната низост на гонителите си, тая милост към съдбата на беззащитните сънародници и това възмущение от обидите на безчувствените монаси. Навикнал да се движи свободно и да изказва мнението си високо, обладан от мечтата да бъде водач на народа си в борбата му срещу Фенер, той се вижда сега със запушени уста, лишен от въздуха на родината си, лишен от другари и благосклонна среда и хвърлен в самотна килия, гдето достигат само заядливите натяквания и подигравки на старците. Отнигде никакво съчувствие, никаква утеха в тъй внезапно връхлетялата го беда. Утеха той потърсва сам — при мълчанието на приятелите му отначало — там гдето са я намирали всички непризнати страдалци, всички мъченици на едно призвание, на един висок дълг, когато се почувствуват изоставени и преследвани. Той знае да държи перото, има какво да каже, какво да изповяда и той намира на книга сърцето си, мислите си, протеста си срещу своите врагове, врагове и на народа. Но докато настъпят часовете на онова относително успокоение, което е нужно за всяка работа на вдъхновението, докато той попадне в настроение, благоприятно за литературен труд, в душата му бушува дълго време буря. Спомняйки си всичко изживяно, виждайки грозотата на

[4] Г. С. Раковски, Българският за независимо свещенство. . . въпрос, 1860; Съчинения, 389.

настоящето, той стене дълбоко, къса се от мъка и праща от килията си ядовити изобличения по адрес на всички далечни и близки подтисници на българския дух.

За терзанията на Неофит и недостойното поведение на атонските му събратя през време на първото заточение ни свидетелствува и едно непубликувано Неофитово писмо до Константин Огнянович. Както се знае, сърбинът Огнянович (род. в 1798 г.) взема твърде присърце черковната борба и просветните домогвания на българите и в България той се подвизава като учител още през 20-те години, по времето на Димитър Хаджитошев във Враца, гдето, изглежда, е бил посветен в политическите планове и във връзките на този забележителен врачанин със сръбския княз Милош.[5] Напуснал Враца след насилствената смърт на Димитраки, Огнянович обикаля разни градове на България и към 1840 г. се спира в Цариград, гдето се запознава и с Неофит. Оттогава и до смъртта му той остава в най-тясна приятелска и идейна връзка, както ще видим по-нататък. Очевидно Неофит разчита на благосклонност и добра воля у автора на *Житие Светаго Алексия* (1833 г.), щом може да му изказва от заточение болката си и да му иска съдействие при мълчанието на толкова други приятели и сънародници. Пишейки му от «Зограф» през септември 1843 г., Неофит му дава сведения за положението си и за поведението на хилендарци и зографци и в умиление пред своето «тригодишно, бедно, напастно, несносно и смертоносно заточение» (което го кара да възклицава сам за себе си «бедний Неофит»!) смята, че само Овидий и Омир от поетите и Иеремия от пророците биха могли да изкажат и оплачат теглото му, което «ся не изписва». (Тъкмо тия класически майстори

[5] Срв. Н. Ванков, Материали за ист. на учебн. дело, свезка 2, Училищен преглед, X, 1905, 8; Ив. Д. Шишманов, Сб БАН, XXI, 1926, 87, 159, 243, 433, 442 и сл.; В. Пундев, Константин Огнянович, СбБАН, XXXVI, 1942, 215 и сл.

на словото призовава той и по-късно да нареждат «прилично и жалостно» за съдбата на отечеството му в *Мати Болгария*.) Сам той се чувствува безсилен да ни представи било «безчеловечний затвор», било «безсовестнии запрещения, поношения и уничижения гобзующих и гордих»; защото към всичко друго старците не са го оставяли на спокойствие да пише («где прилича да описувам никогаж никак не мя оставят») или пък хващали и задържали писмата му («писмата ми многажди отвсякаде улавят и потаяват: а сос някои си мя осуждават и *мучителски наказуват*»). . . «Запрян, поносим, хулим и уничижен», той сякаш има ориста на истински мъченик за вяра. «*Отци Св:горски — ща, не ща — щат да мя направят насила свещенопреподобномученик. Беда — избави боже*!»

Докъде са стигали в злоба и иронични подмятания безсърдечните калугери и какви унижения е трябвало да изпита чувствителният, при това болен заточеник, научаваме от следните редове в писмото до К. Огнянович:

«В тия три години (които ми ся учиниха като три тисящи) от преподобни увещанийта, хули и укоризни проглушаха ми ся ушите, размути ми ся мозакат, помрачи ми ся умат и потемни ми ся разумат — дови ми и додея ми ся — еднии *терпи да приемеш венец* — другии и *туй ти е малко — да не си вадил книги —но да си гледаш мн. послушание* — другий пак *еще что си видел? Ми донине тя рукополагаме за Болгария епископ — имами намерение после неколико время и метропо: имай терпение ще ме да та куроняcаме* и *патриарх:* и т. д. Преподобно-постнически медоточни утехи! Терпение — *но много по-добре ми е било смертта — а не таковий живот*. . . Но другий начин нема — освен *непрестанни воздишанита* — неуспешни нарежданита, сос селзи плачове — и *проклявание живота!*»[6]

Така излага положението си сам Неофит в дълбокото си огорчение от изпитаните гаври. Той, който има основание да не се срами за делото си и живее с патоса на изпъл-

[6] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

нен дълг към народа си, той трябва да понася плоски шеги и просташки укори от монаси, неспособни за състрадание към един повален борец, от българи, останали глухи за Паисиевите завети, начертани тъкмо в «Хилендар». Онуфрий Попович, личен приятел на Неофит, идва да допълни и потвърди тая изповед.

УЧАСТИЕ И ПОМОЩ ОТ ОНУФРИЙ ПОПОВИЧ. След злополучния си опит през 1836 г., когато Иларион Търновски го прогонва най-грубо от Казанлък само защото държал проповеди на български и бил поискан от казанлъчани, старозагорци и новозагорци за епископ техен, Онуфрий Попович се оттеглил, спасявайки живота си на Атон. Тук, от скита си «Св. Ана», той следи с жив интерес работите в отечеството, чул е за усилията на търновци да поставят за свой митрополит отец Неофит, узнал е и за измамата в Цариград относно назначаването на събрата му Неофит за протосингел с обещание за епископство.

«Днес протосингел — бележи Онуфрий в ония свои записки от 1860 г., — утре ще бъде епископ, пр три месеца ето отец Неофит Котленец *на гол кон и на нози вериги* сюргюн у Св. Гора у монастир Хилендар. Беднии Неофит и парички няма, и постелки му тамо остали, пише у Свищов на приятели, и там и там, и отникади ни глас ни отговор, ето приятели, ето наши българи! . . . Пише у скит и моли ся, *по-скоро Онуфрий да дойде да го посети чи ще умре, калогери дали му над щерна келия, лежи беден на само гола рягожа, страда отзими.* Ете ти калогери! защо тъй? Зато, что Неофит без воля старец хилендарских ходил по своя воля, ето ти. Дойде Онуфрий, моле и уверява старци как он кога да (е) ще бъде митрополит и зле ще е за хилендарски таксиди. — Зер тоя пияница, тоя, тоя море луд чиляк за владика? — Луд, мъдър, ще бъде, да ще бъде, само ви понагледовайте него, от кое нищо изгубите. И тъй дадът му постелка и нещо упокоение. *Три пъти доваждал е Онуфрий, но не могл да му успокои дух, бедний страдал най-више от внутреш-*

ни бурни помисли, за кои калогери нимало чувство ни са подавали, истино казати.»[7]

Онуфрий, който сам е рискувал да бъде заточен или зле наказан от търновския владика (Иларион) и който споделя смелото родолюбие на Неофит, без да му се равни по силата на характера, долавя правилно каква е преживяваната душевна криза и защо е трудно да се промени поведението на хилендарци. Неофит страда не толкова от студ и от неприветлива обстановка (дали са му гола и влажна килия над манастирската щерна!), колкото от «внутрешни бурни помисли», за които калугерите, нищи духом не в християнски смисъл, «ни мало чувство не са подавали». Изпълнени с гордост вместо със смирение и благост, умствено и сърдечно аскети, старците в «Хилендар» държат сметка само за волята и присъдата на патриаршията. Неофит е в техни очи тъкмо това, което е той и в очите на враговете си гърци или гъркомани.

Ние имаме запазени две писма на Неофит до Онуфрий, които подкрепят показанията на Онуфрий за дружба и помощ. В едното от тях (3 ноември, без година, навярно 1842 г.) Неофит моли да му бъдат изпратени четирите тома съчинения на Доситей (Обрадович) или да дойде сам Онуфрий, за да се видят; а в другото (27 май 1844 г.) той говори за проявена «искрена любов», която святиня му оказвал «всякогаш по бозе в нужните му бедни и прескорбни напасти» и за която Неофит е могъл да каже само: «Благодарим ти, братко!», подписвайки се накрай «бедний и недостойний Архим. Н. Кот.».[8]

Онуфрий потвърждава другите общи свидетелства за физически страдания на Неофит в първия момент на заточението, за люти душевни мъки тогава и по-късно, за

[7] В. Н. Златарски, Известия на Историч. друж., III, 1911, 60.

[8] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

пълно безучастие на калугерите; и, което е важно, той единствен ни предава защо хилендарци не могли да търпят помежду си заточеника и го препратили в «Зограф». Състрадателният Онуфрий навестявал три пъти Неофит и все не могъл да отстрани трескавото му възбуждение, черните му мисли. Болезнено отзивчив на всяко дразнене, Неофит не оставал длъжен никому, изпадал в истерия, не знаел мярка на езика си и в поток думи ругаел ония монаси, които имали неблагоразумието да му додяват със забележки или да го обиждат. Той разобличавал фарисейщината на тези събратя, жигосвал позора на тяхното началство.

«*Всяка неправда*, продължава Онуфрий, *и всяко лицемерие покойний називаше покривало претворности*. Колко ми писма писал е, на две на три места ще е вмешана гореречена реч, при кое еще *50 или 100 драма винце като срѣбнеше у добри воли*, *40 Ариеви уста срещу негови нищо не вредеха*, ако ли кой нещо му противно каже и налюти го, он щеше слушети ружни и с логически клятви потвардени речи, за кое най-паче калогери ни можаха да го търпят. Онуфрий толкова добро що му струваше, у лютости и него тъй наружаваше, но по десети минути ето го пак са ха, ха, ха, а бе спиш ли! Онуфрий чувствоваше негову внутрѣшност и все му опрощаваше. *О(т) такива празни ветрушки ни го търпяха хилендарски калогери*, *писаха на велика церква*, *издигнаха го и завлякоха у монастир Зограф*. Тамо дале му стая близо болници са собо, пише Онуфрию как е спокоен, но ради утешение да доди на посещение.»[9]

Неофит извиква Онуфрий като единствен човек, с когото може да се разбере, но изпадайки в мрачно настроение, в минутно умопомрачение, той не щади и него с укорите си, макар бързо да се опомня и да иска прошка. Хилендарци обаче не са били склонни да прощават, те нямат великодушието и патриотизма на Онуфрий и найсетне поискват от патриарха да ги освободи от един досаден изобличител, когото никой не е в състояние да задо-

[9] Известия на Историч. друж., III, 61.

воли. Интересно е да забележим подчертаната от Онуфрий особеност, че красноречието на Неофит е ставало бурно, когато въображение и страст са били разпалвани с малко вино: тогава, загубил някои скрупули, изтощеният и болезнено възбуден Неофит е давал воля на гнева си и е снимал немилостиво «покривало притворности» от лицето на своите гонители.

ПРОДЪЛЖИТЕЛНО БОЛЕДУВАНЕ В «ХИЛЕНДАР». В «Хилендар» Неофит прекарва по собствено признание една година.[10] Пристигнал тук под строга охрана и при големи несгоди на дългото пътуване, той остава между хилендарци поне до края на април 1842 г., понеже от 24 април същата година е датирано писмото му до Йосиф Соколски от «Хилендар», а на 8 май той пише вече от Карея, гдето е на път.[11] И през всичкото това време той не може да намери успокоение, да преодолее острото си раздразнение и възмущението си от сторената неправда, да възстанови разклатеното си издъно здраве. Нервното разстройство от внезапното отвличане и заточаване, от вероломството на оня, на когото е правил толкова услуги по-рано, и от враждебното държане на манастирските старци го хвърля в тежка, продължителна болест. Преумора от бързото пътуване, мъчителен размисъл върху новото положение, лоши условия за живот в манастира, обиди и предизвикателства от жестоки монаси — всичко преживяно между Лясковския манастир и омразния затвор действува съкрушително върху слабия му организъм и той трябва да лежи близо 8 месеца, неспособен да се движи и да работи, в невъзможност да се залови за любимите си книжовни занимания. Мана-

[10] Просба до Мехмед Али от 1844 г. Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[11] СбБАН, XIV, 36.

стирската болница той напуща едва през март 1842 г., и то пак не напълно оздравял: още дълго той не е в състояние да понася и най-слабото душевно вълнение, принуден е при това и да се лекува постоянно. И навярно от това време започват припадъците му, за които ни говори един негов ръкопис от началото на 1844 г., диалог между него и ученика му Николай. Като не може да бъде излекуван в манастира, Неофит иска от братството разрешение да отиде при лекар в Карея («получити от целителя болести и недуги своей лечби», както е казано в просбата му до манастирската управа) и тъкмо от Карея той бива вдигнат по-късно на 14 май 1842 г., макар и болен, за да бъде изпратен в манастира «Зограф», както съдим по някои новооткрити писма.[12] От 16 август до 25 март 1842 г. той прекарва все в хилендарската болница.

В изложения и просби до разни лица, изпращани след напускането на Атон, той уверява настойчиво и прочувствено, че заточението му го било откъснало от всичко мило на този свят: «и нине сам останал лишен *от болгарскаго си народа*, от стоката си, от монастирът си, от свещенството си—*от половина от животат си*», пише той на 24 окт. 1844 г. на търновския владика, от когото си иска заетите и нужните му сега за лекуване пари. И все на него, виновника за толкова беди, той се оплаква за окаяното си положение: «. . .имам да давам и *на дофтори да ся лякувам, чи в смертоносний по в:повелению затвор си покварих здравето*[13]». Или, както се изразява трети път: «. . . да платя на дофтори, които мя лекуват от твоето самовластно повеление *прикъсналият ми оставший половина живот*»[14]. На търновските митрополитски чиновници, чорбаджиите Г. Анагноста и Янко Скевофи-

[12] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 390—391.

[13] СбБАН, XIV, 36.

[14] Архив на Григорий.

лакс той пише едновременно с това през октомври с. г., мъчейки се да ги настрои благосклонно: «Темже молю в. висококлагородие! да ся возблагодарявате сос четиредишното ми. . . *смертеносно заточение, което мя лиши от всето ми и ми преполви животат, който не можите да ми поварните*. . .[15] И в друга редакция на същото писмо, правейки намек за някогашното заточаване на тези чорбаджии от митрополит Иларион: «Уверен сам, чи и в: висококлагородие сте преминали неотдавна, през която преминах и аз бедний! смертоносна пота! . . .Известно е какво *тая смертоносна пота, чи на безчислени человеци е пресекла животат, а на еднии покварившя ги оставила да си го оплакват влачущи ся по светат ктекясани* мило за драго молящи ся с долна цена да продават! за лекарства да ся церят, на дофтори пари да дават!»[16] Така и в писмо до други търновски чорбаджии, Димитри Беглички, Евстатий и пр., той споменава с болка последиците от затвора си — и особено «приполовленият горкий и бедний живот»[17]. И че това не е само риторика, предназначена да смекчи корави сърца, показва ни пророческото сбъдване на думите му за собствения «пресечен живот», довършен наистина преждевременно.

Замаян от сполетялото го нещастие, от опасните кризи на болестта си, Неофит се чувствува извънредно тежко угнетен. Измъчва го не само грубото посегателство върху свободата му от страна на търновския фанариот и жалкото отмъщение на хилендарци, но и мисълта за пропадане на един тъй дълго лелеян план за въздигането на българската народност, както и горчивият нов опит с малодушието и твърде слабата заинтересуваност върху съдбата му на толкова приятели или сънародници, било

[15] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. и СбБАН, XIV, 37.

[16] СбБАН, XIV, 38.

[17] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

в столицата или в провинцията. Подозирайки приятелите си в равнодушие, егоизъм или страхливост, той се измъчва и разкайва за своя беззаветен идеализъм, за своите тъй чисти намерения, за своя напразен дългогодишен труд. Изоставен, предаден, заточен — забравен от свои и от чужди, — той, който изобщо клони към силни афекти и се поддава с еднаква готовност на умиление и на презрение, се къса от мъка. В самотата на килията-затвор, отдаден на мрачни мисли и тровен от предизвикателствата на монасите, той подхранва в душата си люти огорчения и гневни изстъпления, довели го сякаш до предела на безумието. И самата истина предават думите му в писмо до приятел, че прекарвал в «непрестанни воздишанията», в сълзи и плач и в проклятия над живота си.[18] Това, което изповядва той малко по-късно в Цариград, че писал на сънародниците си «сос от скорби претрагнато серце, до смерти смущена душа, от нужди помраченаго разума»[19], то важи и за часовете в заточение. Нравствената болка, засилила физическата немощ, дълбае непрестанно — особено щом дойде убийственото убеждение за апатия от страна на другари и съмишленици. «Известно е, пише той все в онова писмо, чи трост человеку главата не пробива — но хатър му остава и каква да е рана, кога оздравя, беляк си оставля — и *свой от своите в нуждата си като не получи милост, смертелно се прожалява.*» Любовта, проявена някога от приятели, изглежда да се е изпарила, щом не се е проявила в нищо: тя е според Неофит «поляна със замръзнала вода» или пък попарена с гореща вода, за да «увехне и заспи» съвсем. Като не може да си обясни мълчанието на близки хора, той подлага на изпит съвестта си: «Слава богу! чи и колико да мя е создал на

[18] Писмо до К. Огнянович, 1843, Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[19] Писмо до Иванчо, С., 1844, СбБАН, XIV, 52.

светат глупав ни дотолико не мя е оставил да учина някаквое злодейство — *чи да посрамят ими уплаша единоплемянните любородци, чи дотолико да мя возненавидят и не пожалят в нуждата ми.*»

ПОЗИВИ ОТ 1842 Г. ЗА ПРАВОСЪДИЕ И ПОМОЩ. САМОЗАЩИТА СРЕЩУ ТЕЖКИ ОБВИНЕНИЯ. Но тези обвинения не предават точно някои факти, както ги знаем днес, и за нас няма съмнение, че приятели от Цариград и от разни места в България, гдето е действувал Неофит, не са престанали да мислят за злочестия свой сънародник, чиито слова са звучали дълго време в ушите им. Съчувствениците и почитателите му имат живо състрадание за него, правят опити да му помогнат и ако въпреки това няма резултат от постъпките им или не идват писма от тях, то е, понеже те сами не получават писмата му или пък са безсилни да сторят нещо и при най-добра воля.

Така напр. на 12 септември 1841 г., пет месеца след пристигането си в «Хилендар», Неофит пише на Раковски в Цариград. Изложил в писмото си арест и заточение, мъки и лишения, той моли младия си приятел, котленец като него, да се застъпи, гдето е «возможно и прилично», да говори, «комуто намери сгодно», и особено на Кира, т. е. на престарялата майка на княз Богориди, за оправдаването и избавянето му. «Того ради, като сущий любородец и соотечественик, предстой. . . дано ми извадите итлакът[20] да ся освободях от несносните муки и тегла — и ни ще ви би трудат залудо — възблагодарища и аз, и обществото всячески всякиго.» Но Раковски е далеч от Цариград, не е получил тогава писмото и добрата Кира не могла да склони своя твърд и нехаен към народните работи син да отмени решението на патриаршията. В това писмо Неофит

[20] Освобождение от робство.

споменава с ирония за търновските си съмишленици. Едвам той ги е посвестил малко и владиката ги «сандардисва» с рушвети и заплахи. «Аз докад бях тамо, всите ся бяха подписали и ся каняха да дойдат и да дадат испова арзухал на цариградската шура за него (т. е. заявление против владиката Неофит) и за насилствата му безчеловечни, но монадеят ся когато ми излези итлакът, тогаз да юрюдисат в Цариград сущо каквото и лане, каквото и ваше словесие видехте що ставаше.» Ние знаем именно как селските първенци, като разбрали, че градските чорбаджии са «нахранени» (подкупени) от владиката, протестирали пред войводата в Търново и искали разрешение да отидат в столицата; и как те, смирени кой знае как, уплашени може би от съдбата на заточеника, не направили нищо по-късно, очаквайки навярно да се завърне Неофит в Цариград и тогава да се покажат храбри.

Друго писмо от това време представя отговор на писмо от габровските приятели, които му изказали съчувствието си (за това писмо узнаваме от писмо на някой си Неофитов «сострадател», който му отправя на 11 декември 1841 г. думите: «*братец дерзайте*», и му напомня за някакви *подадени общи прошения*). Неофит пише именно на Илия Видинли, Никодим Петеков, Андрей Семов и други «Мати Болгарии синове»[21], за да изобличи враговете си, търновския владика и «погрешените триновски чорбаджии и митрополитски нови чиновници», обвинявайки ги, че не следвали повеленията на закона при своите присъди («когато судията суди, да смесва страхат сос кротост»). В бедите и скърбите си той се надявал само на божия промисъл. На търновските чорбаджии и митрополитски чиновници Димитри Бегликчи, Янко Скевоф., Евстатий и др. той отправя все тогава от «Зограф» —

[21] Архив на Григорий Дорстоло-Червенски.

1842 г., през втората година от заточението си, писмо, в което им напомня, че всички хора в «подсолнечний круг» — и владетели, и поданици, и велики и малки — са подчинени на божествените и естествените «праведни и святи» закони, за да им постави укорния въпрос: «Молим, дали повеляват законите, *някого без да го судят и стоката му да усвоят, а него убран и да го мучат да проводят и тамо до смерти мучим, гладен, жеден, гол, бос и без милости да изгние!* о закони! о съдници и народоначалници!» После той ги приканва да се опомнят и да ревизират решението за заточаване, пишейки им: «Совестно прочее помислете и разсудете, доволно вече! бялото черно, равното стремно, истината лъжа, правдата кривда не правете. . . Говори ся: Прекален святец и богу не е угоден. . .» И като взема повод от тежката си болест, добавя предупредително:

«Мислим, какво според охотната си угодност беха ся возрадвали ония, които мя определиха и намериха достоин за смерти, ако някак си бях донине някак умрял. . . Но правосъдящий бог никогаж не изполня на злотворците волята, но *страждущите за правдата избавлява* и заради тях, тям той сам отмщава. . Нека прочее всякий разсудно за себе си смишлява и за моето *двегодишно несносно, отровно и смертоносно страдание* да расмотрява: за коя ли погрешност или сос кой закон мя ся на смерт отсудили и еще на животат ми, стоката ми усвоили? *Дали им е мирна совестта?* Дали познават, че има на земята царски праведни и полномощни закони и на второ пришествие суд божии? И дали вярват чи има бог, който на всякиго знае тайните и воздава всякиму по делом?»[22]

Отзвук обаче това писмо не намира подобно на всички други писма на тоя адрес. Като излага с мъжествено негодувание страданията си, Неофит прави опит да пробуди нравствени и религиозни съмнения у ония закоравели люде (той им поставя пряко въпроса: «дали им е мирна съвестта?»), за да ги склони за ново решение. Но напраз-

[22] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

но: нито мъки на невинния, нито страх от бога и от законите стряскат послушните оръдия на митрополита.

В черновката на едно писмо без дата и без адрес,[23] но по всяка вероятност от «Хилендар», от април 1842 г., Неофит хвърля вината за теглата си върху «неколцина триновци» и «неколцина хилендарци», предричайки проваляне на всички горди тирани, в такива алегорични стихове, реминисценция от библейски пророчества:

Кедри ливанския возвишают ся!
Внезапную бурею изкореняют ся...
Громким же гласом напрасно всех ужасают!
Суети мира сего обстоятелне представляют...

(В писмо от 1844 г. тази същата картина е предадена в проза така: «Брате! Кедри ливанскии и дуби моавитстии више облаков возвишают ся, но правдою божиею громним молнием сокрушают ся, в пепел и прах претворяют ся — бурним же ветром возметают ся... места же их совсем не познавают ся.»)

После той продължава, загатвайки възбудено и кратко за внезапното си заточаване и за сипаните върху него обвинения: «...и мя грабват разбойнически от леглото ми — както си бях, — *подкарват мя тирански приз балканите, мучащи* мя и давящи в протеклите реки — и довлякоха мя в Хилендар... Какво ли ми направиха вещите нашите сос митрополитат си, които мя сожеляват благочестиви и богобоязливи триновци, каквото знаеш С. тако и аз... и *донине сос ония, сос които бях, ся нахождам, раздрани скапани и неопрани дрехи.* То е на триновците вярно засвидетелствено доказателство...

Ах! който за Болгарията с слези плаче!
Прилича му в заточении да ся влаче!
Вещите му да ся вземат и да ся саблече!
Гол да ходи и да няма в какво да ся облече!!!

Моето пиянство е *нине втора година* познат — от попутешното *безчеловечно мучение, лане аигуста 16-го дня, като легнах в болницата хилендарска, чи на марта м. 25-го едвам отидох до килията си!* който и *досега си нямам здравието*, чи не вино, но и вода ми е много... Пак сега, като разумях, чи то ми е било прилично и определено до изход души... зато е бог милостив, той ще

[23] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ми присече животат — като е бил пиянствен и на всичкият болгарски род за срам!

Не скорбя: народа за предитеча говоряше: бяс има, чи зато пости — а за спасителя с митари и грешници яде и пие — пияница! Неми да будут усти глаголющии на праведнаго беззаконие.»

От това писмо става ясно: първо, че още през есента на 1842 г. Неофит се чувствува тъй зле, че трябва да прекара месеци наред, цялата есен и зима, в манастирската болница; второ, че до него, в заточение, стига слухът за онова низко и несъстоятелно обвинение в пиянство, насочено да го компрометира между народа. И като отхвърля с болка на душата си и решително това обвинение, той се теши с мисълта, че подобен «срам» на своите и подобни жестоки укори за мними грехове са носили и предтечата, и спасителят. . . «Пияница! неми да будут усти, глаголющии на праведнаго беззаконие.» Библейското заклеване се свързва у него с горчив спомен за наивното самоотдаване на едно възвишено дело и на идеали, довели го дотам, «гол да ходи», в заточение да се влачи».

УКОРИ И НАПОМНЯНИЯ КЪМ ЙОСИФ СОКОЛСКИ. От «Хилендар» Неофит пише и на Йосиф Соколски, игумен на Габровския манастир, с когото се е виждал в Цариград през 1840 г. и пътувал покъсно до Троянския манастир. Той знае добре патриотизма и предаността му и от него той иска да раздвижи епархията, за да изпълни тя дълга си към заточеника. «*Чудно: аз сам в Цариград и тука* (в Търново) *седях за народат си, а един цял народ да мя остави* на туй златно время да мя муче за божа правда един насила и с прелясти долаш. . . Брате, *за мене не ли ги е грях:* освен що изгубих всичко — но и *здравието си изгубих* от трепрокляти несносни и досадни навикваници!»

Каква горчивина в тая изповед, колко достойнство в това съпоставяне на лична доблест и общо безучастие.

«Аз сам в Цариград и тука седях за народат си. . .», подчертава Неофит пред един непосредствен свидетел на това, което се е вършило в столицата и в провинцията. Имало е съчувственици, помощници, съдеятели, но главното — идеята, ръководството, безстрашието — е проявявал единствено той, както това не оспорва никой, както това красноречиво изтъква и Раковски по-късно. Нима за всички тези жертви в името на народа този народ няма да се раздвижи и заговори? Нима приятели, които познават душата му, няма да се застъпят, за да бъде той избавен от затвор и мъки? Обръщайки се лично към игумена Йосиф Соколски, който не си е изпълнил още дълга в случая и който би трябвало да даде пример на по-слабите духом, Неофит пита с тона на сдържан укор и на строго предупреждение: «Святиня ти каквото ти рекох всето знаеш — *докога ще ся маеш и не сабуждаш, които знаеш*, любородците, за да надстоят и да мя избавят от тия смертоносни беди и напасти, за да си прибера и аз моите вещи — *чи да прощават, ако мя не щат в отечеството — господня земля и изполнение ея. . . Мислети молим, чи има бог и второ пришествие — не само правдата ми и кровта ми, но и от гробат пръстта ми ще вцка к богу. . .*»[24]

Това е формено заклеване за изпълнение на един забравен или отложен дълг и в същото време строг зов от мрака на заточението за пробуждане на дейна вяра и на неумолима съвест. Неофит хвърля право в очите едно заплашително напомняне: правдата му няма да загине, невинната му кончина ще стряска преживелите го «и от гроба пръстта му ще вика към бога». Веднъж избавен, той няма да се натрапва на съотечествениците си, ако те не го щат; Давид е казал: «Господня е земята и онова, що я изпълня» (Пс23.1). Има по света място за непри-

[24] Архив на Възраждането. Нар. библ., инв. № 296; срв. неточен текст в Изв. на Истор. друж., VI, 1924, 129.

нация изгнаник. И той, забравеният, заключава: «прочее *оставам на совестта ви* и по бога на милостта ви, сторете си *християнската должност* сос мене, за кое оставам. . . в *заточение примрял* Неофит: *стражущий* и доброжелающий.» В добавка към писмото си Неофит прави следните лаконични загатвания с оглед на правдините, спечелени от него за народа и злоупотребени от фенерското духовенство:

«Готово, богодаровано и султанодано за обществото. . . добро — някой си да го продаде: и някой да го купи — а който го е изпросил, да го умертвят: и за които е изпросино — а тий да спят, — да ся боят да продумат.»

Разрешението за назначаване на български владика е издействувано, изпросено от Неофит; но българи са го продали като стока и купил го е един негодник; тия пък, които биха имали облаги от султанската милост, българите, те търпят неправдата и не реагират поради страх. И Неофит пак се обръща към Йосиф Соколски: «*Доволно, братко, молчание. . . съботи ся, съботи.*»

ОТБИВАНЕ НА КЛЕВЕТИ: ПРОСБА ЗА ОСВОБОЖДАВАНЕ ДО КНЯЗ СТ. БОГОРИДИ.

От последните месеци на заточението в «Хилендар», навярно от пролетта на 1842 г., са датирани няколко писма и просби на Неофит[25], в които ясно се чете колкото окаяно е състоянието му и какви унизителни жертви е принуден да прави той само и само да издействува освобождението си. Болест и немотия са отслабили до край степен съпротивителната сила на духа му; той е стигнал дотам, че предпочита смъртта пред толкова страдания и незаслужени обиди.

На неизвестен събрат от «Хилендар» той се оплаква от клеветниците си, които го обвинявали в славо-

[25] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

любие или корист при домогването му да стане владика. Не е ли едничкият му непростим грях тъкмо това желание да получат българите архиереи от свой род? Съкрушен от безсърдечно отнасяне и продължителна физическа немощ, той е станал сякаш жалко подобие на себе си от по-рано — без енергия, без самообладание, без воля за живот и борба. Той пише: «Кой ли не знае, какво на болнаго бедствующаго, затворенаго, в *океанскаго треволнения давящаго ся*, не ся вижда денят година, седмицата век, а месяцат вечност? От своя прочее лишаем и от неразсудних порабощаем хулим и укоряем, пачеже уничтожаем. . .» И той разкрива на своя «единомонастирний» другар на какво собствено се дължи заточаването му:

«Ако и от некои си льма человекоугодия ради или интереса и слави ся возписува моята погрешка и измислително са поношава и хули моето имя и мя лишили не сал от моето, но и от сущото ми здравие, уморили мя и похулили (и досега часа измишляват) и без да мя судят — скришно от суда, в порабощении и в заточении, и в несносно мучении мя затворили — *за коя ли причина? Ей не знаех — чи било смертний грех да бъде, каквото и от другиите вери и народи, народат им свещеноначалник!* Рекох. . ., но не направих. . . Молим нямали прощение? и ако няма. . . законно смертию да мя накажат. . . а не беззаконно да мя мучат — и всякий за ентерезат си да лъжесвидетелствува. . .» От другаря си той очаква отговор, «за да би сопооживил и поутешил моята премряла душа и прескорбна, и премаляло сърце. . . *Скорби бо и печали оттякотеша и превзидоша главу мою. . . Аще и дух бодар, обаче плот немощна.* Избави боже! *Вярвай — плот моя измени ся, крепкост изнеможе, язик мой гортани моему прилепи ся и разум уже помрачи ся!!! Очите ми от непрестанно текущих слез начаха да не довиждат* и рука ми *трепещуща не може да писува!* Ей богу, благопроизволително ми е по законом да умра — а не тако поносно укоряем и безсловесно мучим да живея. — Изми мя, боже! И им же вези судбами спаси мя. . .»

Тонът на писмото издава цялата болезнена възбуда на затворника и чудната енергия на духа му в някои мо-

менти. Той, който по природа реагира тъй нервно, минава накрай от патетичен зов за избава чрез смърт към готовност да търпи докрай с упование в бога. Но това упование («на господа возвергу печал мою») не изключва търсене на приятелско съдействие, за да се достигне съкровената цел, освобождението. На добрия монах Имк в Зограф той пише все тогава «в бедном же и покаяном жизни состоянии свое», за да го моли да бъде негов ходатай пред княз Богориди в Цариград и пред състрадателната му майка:

«. . .Вторицею к вашему премилостивому всепреподобию смирено простотою моею припадаю, умилно молю. . . *неотменно будите ходатайствено надстояти и пред светлейшаго сусамскаго княза Г. Стефанакия и пред с. г. матери его для моего свобождения.* . . ибо и сии наши единоплеменници, и беднейшии раб ваш, их соотечественник. . . Аще и согреших пресветейший патрикани, обаче по неведанию ея преданию, а не по божественому писанию. . . *неведах бо яко смертний грех ест; еже бити из болгарскаго рода кому архиерею!* . . . Того ради уповаю яко и светлейший княз в пресветлех его дней не оставит мя согнити в заточения, милостив бо сий, праведно судя, и о своих единоплеменних и съотечественников сосажелев свобождает. . .» И като се обръща пак към брат Имк, Неофит изпитва голямо стеснение да признае, както в черновката на онова писмо от Хилендар, невъзможното си облекло: «Милостивий отче! Ей богу! *Веру ми ими: усмердеша и согниша на мя рубашки моя*, не имеяй при мне другия приотдеяти ся разве с которими в заточении триновский митрополит мя послав и от всех моих и вещей, и денег и здравия моего лишил и в таковом жалостном и достоплачевном, и мучителском позорище положил и повидимому намеряет даже до изход души моея безсовестно. . .»[26]

В това, както и в по-горното писмо ние дочуваме гласа на един дълбоко изтерзан нещастник, чийто «смъртен грях» се състои в това, че е настоявал за български архиереи и чиито нерви са тъй опънати, щото той не владее вече сълзите си, не вижда смисъл да се продължават

[26] Краят на писмото не е запазен. Архив на Григорий Дорослово-Червенски.

дните му в затвор и пожелава смъртта като спасителка. «Измн мя, боже!» И зрение, и разум са помътени и свръх всичко това като явен белег на пълното пренебрежение от страна на монасите — същите прогнили и «усмърдели» дрехи на гърба му, с които е бил довлечен през реки и урви до манастира! Така безмилостно е наказан смутителят на вселенската черква от свои и от чужди.

След като е молил обаче и Раковски, и монах Имк от Зограф да направят постъпки пред Богориди, Неофит се решава да се обърне направо към самоския княз — навярно през пролетта на 1842 г., както показват някои сходства с писмата. В просбата си без дата, оцеляла в препис на ученика му Николай,атонски послушник, той изтъква:

«Еда ли единий аз беднейший, нещастний, пачеже всем непотребнейший отсудих ся недостойно, в светлости светлих дний в. сиятелства лишим бити поне капли благости? Прилпе язик мой гортани моему — плот моя измени ся и уни во мне серце мое — дух же оскуде и разум мой помрачи ся. . . *Не отчаявает ся обаче неключимий раб рабини*, Матери Болгария, *понеже уведомил ся о вини заточения и о премилостивом* в. сият.: *изречения, яко еще не пиет раб непотребний пиянственаго питня неотменно скорее получит свою свободу* — еже то удобнейшее средство вооживившее его с клятвою обещает ся яко и до смерт не будет, вкусити то — имуще пример полемона, ксенократом философом в Атине ползовавшаго ся.»[27]

Значи, като узнал, че и пред Богориди се поддържа като мотив на заточението малката оная слабост към виното, Неофит — решен дори на неоснователни самообвинения само и само да се изтръгне от затвора — дава тържествен обет да се въздържа занапред от всякакво пиене. На какво жестоко изпитание е подложено неговото човешко достойнство, неговото честолюбие, неговата съвест при изтощението, до което е стигнал! Той е станал спосо-

[27] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

бен на компромиси, които иначе никога не би понесъл и които доказват най-добре правдата на изповедта му за предпочитане на смъртта му пред ужаса на затвора. Обаче ни просба, ни заричане могат да трогнат княза, който знае добре причините на конфликта между митрополита и протосингела в Търново и който е взел решително становище против всяко движение, насочено да извоюва чрез борба българска йерархия. Че Богориди няма нито сега, нито по-късно да се застъпи за освобождението на сънародници, спечелили си омразата на патриарха, свидетелствува цялото развитие на черковния въпрос и особено съдбата на Неофит и на Раковски.

МАКСИМ РАЙКОВИЧ И ХРИСАНТ НОВАКОВ. В тона на писмото до Йосиф Соколски е държано и едно твърде интересно писмо на Неофит до архимандрит Максим Райкович, датирано вече от «Зограф», 30 юни 1842 г. Неофит не забравя да спомене и тук за произволите на търновския владика, но по-важно е недоволството му от самите българи, тъй изплашени и омълчали се след заточаването му.

«Втора година *толижди писма* ви провождах и да ми убадите писмено що ми станаха сандуците, коня, сахата и прочая — а ви и донине на тех убоготворени идоли надеющи ся умолчавате. . . Молчете прочее и не ся отговаряйте, и колико можите вещите ми усвоявайте: и тям жертви приношавайте, и служебно им ся кланяйте.» При по-добро самочувствие и намерил сатиричния си тон и гордостта си, Неофит се нахвърля язвително на своите противници. Той не иска да допусне, че Максим и другарят му Паисий са се «дотолко убезумили» да забравят истинния бог и да се поклонят на «мерзностните», но все пак се чуди на мълчанието им. Себе си Неофит е предоставил на бога. «Аз же на господа уповая возвергох печал мою и той судбами своими да избавит мя от сети юже составиша ми: и да воздаст тисящократно делающим беззаконие по делом.» Той е сигурен за божията справедливост и за спасението си. «Верую несумнено яко не умру, но жив буду и повем

дела господня.» Писмото носи подпис: «*Общенародний страдател и о* ползе доброжелател Неофит Архиман. род: Котлянец.»[28]

Дали след тези патетични предупреждения, които биха трогнали и най-коравото сърце, Йосиф Соколски и Максим Лясковски се опомнят и нарушават мълчанието си, или пък си правят оглушки — като толкова други слаби духом ревнители на българското свестяване, — не знаем. Знаем само толкова, че по-младите поклонници на Неофит леят горчиви сълзи, когато четат писмата му от затвора, и чезнат в мъка при безсилието си да сторят нещо, за да облекчат съдбата му. Един от тези поклонници е и 17 — 18-годишният Петко Рачов Славейков, възпитаник на Христаки Павлович в Свищов. След като е имал възможност да види и чуе по-рано Неофит в Търново, той отива да продължи образованието си в същото българско училище, гдето по-рано се е подвизавал и сам Неофит; и тук той се сприятелява с ученика му дякон Хрисант. Хрисант Новаков пази книжа и книги на стареца си, получава и писма от него. Славейков заема от библиотеката на Неофит новия сръбски «Телемах», узнава и съдържанията на посланията, които изпраща заточеникът. Един ден през велики пости (1843 г.) той заварва Хрисант да плаче. «На, чети, казва, и ако можеш, недей плака», отговаря Хрисант на запитването. Удивеният Славейков взема току-що полученото писмо от Неофит. «Подкачих, разказва той, да го прочитам и на три пъти престанах от плач да го не чета. . . Че пък писмо ли беше, в което излагаше своите страдания този храбърник страдалец, где ги взе тези думи, гдего ги употребяваше! Младият му дякон се оплаквал за страданията с децата, а той, напротив, го облажаваше, че *има за кого да се труди;* а има ли страдания като неговите, казваше, от ненаситните гърци, гдето са го оставили на волята на таквизи,

[28] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

които нищо не проумяват, които за нищо не го имат и скудната храна, що му дава манастирът, да я прибират и да му дават сухия хлебец, който и кучета не биха яли. *Но търпение*, казва, *когато има зарад глупостта на нашите еднородци да страдаме.*» Славейков помнел дълго време това писмо, като се утешавал с него в своите собствени беди по-късно.[29]

За щастие до нас е оцеляло едно от тези писма до учителя Хрисант Новаков благодарение на похвалния обичай на Неофит да пази копия от преписката си. То не е датирано, но спада очевидно към началото на 1843 г., когато Неофит, след като е излязъл от болницата, е още крайно изтощен и податлив на остри кризи, дори на припадъци.

Писмото, тъй интересно за биографа,[30] започва с екстатична молитва към всемогъщия и всеведущ създател: «Просвета убо помраченаго ума моего, разжени мглу греховную, настави мя спасителне к познанию истинни, *въздигни мя от одра немощи болезни моея. . .*» После Неофит излива огорчението си да бъде неразбран и непощаден от духовното си чедо, за което е полагал толкова бащински грижи при издържането и обучението му или при настаняването му за учител в Свищов, като го е отредил дори за свой наследник след смъртта си («пак сам и в К: пол до някои приятели писал, каквото мое остани освен тебе духовнаго сина *другиго нямам наследника* — всето мое на тебе посвящавам за ученнето ти. . . Такожде и во Одеса»). Хрисант, изглежда, се срами заради стареца си, изпратен на заточение. Но напразно: защото само за «правда» е страдал Неофит. И ето той, едва приповдигнал се от легло, получава на «празника трiех светих йерархов и вселения учителей»; когато излизал от черква, писмо от Хрисант, което го хвърлило в странно вълнение. «Оскудях от вся чувства моя — и не знаях где ся нахождам! на небо ли, или на земли, или во аде.» Щом му връчили писмото и преди да го е прочел, главата му се замаяла — изглежда, че се касае за лек припадък на Неофит. — околните го попръскали със студена вода и подпирайки го, завели го в килията на леглото му. Тук той дошъл на себе си едва след 4 часа и започнал да чете

[29] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 397.

[30] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

писмото. Но какво разочарование, какво отчаяние! Хрисант изповядвал охлаждането си към науката и помрачаването на разума си. . . «Нещастнии аз духовний отец!» мисли Неофит. «По-добре живота ми, боже мой! а не д. чадца от дарбите си лиши.» Хрисант му се оплаквал от недостиг на средства за съществуване, от трудна работа с децата, на които преподавал («кога да уча и аз да ктикясам сос дечата»). Но от какво го е лишавал досега Неофит? «Толикожди ти отечески писувам, внимавай, чадце! и прилежно ся учи — за нищо друго не ся грижи. . . Аз ако и страдая, тебе защо да ти е тяжко и горко; ти, синко, не гневи бога: от нищичко ни тя е лишил. . . сам си щял и си станал учител, за да не си ученик.» Неофит го пита какво е поискал Хрисант за ученията си, което да не му е било дадено. И не е ли всичко Неофитово по завет и клетва негово? Сега те имат: от Катехизиса 12 000 гроша вересии и «кокаляният» бастун («за когото ми дава един милиорд 8000: грош: посвидями ся и не му го дадох, *защо, слава богу, сега нямами нужда за пари, колкото за две години имами да преминиме добре и аз, и ти*»). И той завършва с увещание за скромност и за разкаяние, защото не го е оставял и няма да го остави. . .

ПРЕПИСКА МЕЖДУ НЕОФИТ И АНДРЕЙ РОБОВСКИ. Хрисант се е променил от писмата на Неофит, ако вярваме на Славейков. Като излага тегла-та си, предаността си, болестта си, Неофит успява да пробуди съвестта и състраданието на дякона. И като Хрисант и Славейков чувствува един друг верен човек на Неофит, който не е преставал да действува между народа в полза на заточеника — Андрей Робовски от Елена. Навярно като отговор на незапазено до нас писмо от Неофит, подобно на цитираното до Йосиф Соколски, Андрей изпраща през ноември 1842 г. няколко насърчителни реда, гдето под библейски реминисценции алегорично се крие ненавистта му към търновския владика и горещата му привързаност към бедния заточеник. За себе си Андрей няма какво друго да каже, освен че е подвластен на «превратност мира сего», която не го оставя на покой. За чувствата си към Неофит той говори възбудено с познатите думи на псалмиста: «уязвлен есм любовию

аз: иби уязвившее твое горяшее серце уязвило ест и мое. . .» Образът на Мати Болгария, измъчен и тъжен, изтръгва от тях еднакви стонове, вдъхва им еднаква любов към роба. Неофит знае добре другаря си. И Андрей му напомня: «ти предначенший, още и к концу не доспе, но пострада отцем прежде изгнанним заточеним подобная». И му разкрива предаността си чрез думите на библейския поет (Пес. на пес.I): «вежд, яко тою язвою уязвлений глаголет ти: где пасеши, брате. . . где почиваеши в полудни, отче. . . ревнителю!!! разпалителю огня сего!!! сердец наших уязвителю!!!»

От накипялата си болка, от дълбоката си милост Андрей търси утеха за злочестия другар. Въображението му го отвежда назад в историята, към библейския разказ за омразата на цар Саул към Давид и за привързаността към Давид на стария Саулов син Йонатан. Андрей пише: «Слишахом и вени яко подобне Давиду криеши ся в разселине каменних от лица враждебнаго Саула и Сауловцев: но настоящее да будет ти отрок Йонатана Царевича, посилающий е Йонатан, глаголяйти: близ тебя стрели сут! близ нас падают стрели. . .» Мнителният Саул гони Давид, защото подозира някакъв заговор против трона си; то е хвърлил върху му копие, за да го прониже; но Йонатан се кълне във вярност на Давид и го дири в жилището му, гдето хвърля стрели и вика на слугата си (който, не подозирайки нищо, тича подир стрелите да ги събира): «гледай, стрелата е отпреде ти» (*Първа книга Царства, гл. 20*).

«. . .Ти же сия слишав. . . не премолчи и богу, и его волю боющим ся и язви наша целящим, молити и побуждати. Подобен буди *Павлу*, от уз и темницах непрестающу писати, но паче глаголющу: яко скорб ми ест велика и болезн непрестающая серцу моему. Буди подобен старцу седящему в рове, книги пишущему, он убо себе токмо, ти же и себе и нас.»

Павел, апостолът на Исус, е окован във вериги и хвърлен в затвор, защото е осъждал стария закон и проповядвал новото спасително учение. Той няма вина, «за която е заслужил смърт или окови; той не би трябвало да бъде наказан, «преди да има обвинителите си налице и да му се дозволи да се защити»; той е желаел едничко да отвори очите на народа, да го обърне «от тъмнина в светлина и от властта на сатаната към бога»; и той проповядва ■

учи дори от затвора си «с пълно дързновение» — оставайки при всички несгоди безстрашен войн на Христовото учение (*Деяния апостол.*, гл. 21 и сл.). В тоя подвиг на апостола трябва да дири утеха и бодрост и Неофит. Като същински Йонатан за новия Давид Андрей пише от Елена в края на писмото си: «Аще будет тамо (со коние чаем) другий наш Йонатан, паче же подобен тебе Давид наш Г. И. Л. Р. Н.: речиму радуй ся, опасай ся! . . . да не пострадет твоя от Саула и от едноплеменников его. И уязвленаго и любящаго ви от серца не забивайте.»[31]

Андрей предполага, че Неофит може да се срещне на Атон с еленчанина Иларион Михайловски, и тъй като в лицето на Иларион Неофит може да вижда втори Йонатан, дори по-близък до Неофит по ревност, отколкото сам Андрей, моли го да предпази младия си съмишленик от враждата на фанариотите-сауловци. Андрей е връзката между двамата си другари, единия поразен от врага старец, жертва на патриаршеските козни, другия млад и свободен още, но застрашен поради хубавите си планове за народа. Ние знаем, че Иларион е ходил наистина за кратко време в «Хилендар», за да бъде ръкоположен за дякон и свещеник през септември 1842 г. и да се върне пак в Цариград, отгдето се канй да замине да следва в Русия.[32] Но дали се е виждал със заточеника, с когото две години по-късно се съюзява за обща работа, не знаем никак. Едно е сигурно: че патриаршията, разбрала всичката опасност от образованите български духовници, които повдигат владишкия въпрос, се противи енергично да издаде разрешение за отпътуването на Иларион за усъвършенствуване в чужбина. Тя, поучена достатъчно от подмолната дейност на Дионисий Контаров и Неофит Бозвели, няма да съдействува за заместването им с един нов съперник, получил висше богословско образование

[31] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 30—31, М. Радивоєв, СбБАН, XI, 10 — 11.

[32] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 79.

в Русия и спечелил си покровителството на руския посланик. Тя му разрешава само от немай-къде и по ходатайство на Богориди да се запише в училището Куручешме, гдето той ще бъде под близкия надзор на нейните агенти.

ПРЕМЕСТВАНЕ В «ЗОГРАФ». ПИСМА ДО АЛ. ДУЧОВИЧ И ЙОСИФ СОКОЛСКИ. КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА МОНАСИТЕ. След като прекарва една година в «Хилендар», през пролетта (май) на 1842 г. Неофит бива вдигнат оттук по заповед на патриаршията и преместен в «Зограф». Хилендарци не могат да търпят повече един свой брат, който постоянно ги изобличава, и сами действуват да бъде той отдалечен от манастира им. За тях Неофит се изказва твърде неласкаво в едно писмо от 8 май 1842 г., писано, когато той се лекува в Карея: «Вси в настоящем криво толкуют от невежества и услепления гордостию ума — подтверждают белое за черно, черное за бело — солнце за тму, а тма за солнце и прочее. . . боже! избави.» Но зографци не падат по-долу от хилендарци в строгостта си към заточеника и Неофит има случай да се кае горчиво, загдето е попаднал в тяхната среда. Наистина той знае още от дяконски години на какви низости са способни някои ограничени монаси, когато трябва да изпълнят заповеди на патриарха, но онова, което вижда и преживява сега като преследван за непокорство българин, го изпълва с удивление.

В писмо до Александър Дучович в Цариград (Куршумли хан) от юни 1842 г., чрез когото е молел Стефан Богориди да се застъпи за освобождаването му, Неофит говори за тежкото си положение в «Хилендар» и «Зограф», пишейки: «14-го м. мая случившу ми ся болен в Карея при лекаря — внезапно мя грабнаха святогорски калогерски сегмени (избави боже!) и насилно мя завлякоха болястен в Зограф монастир и затвориха мя като разбойник. Защо,

не ми казват. и така седя, затворен и болен, и оплаквам си дните. . .» Втора година вече болен, той не получава от зографци поне една супа; живее само с надежда да се застъпи за него Стефан Богориди (който или се вслушва в клеветите на противниците му, или «ище да мя направи мученик»). Дучович може да му направи две услуги: 1) да представи монаха, по когото Неофит праща писмото си (монах, който се е срещал с видни лица и който познава от младини Неофит) на самия княз Богориди, за да му изложи истината по заточението, и 2) да се погрижи чрез калофереца абаджия Генко Чупата, който се намира в султанския хамбар на Фазла паша, да бъде съставен и представен на Високата порта харзувал за помилване. Генко и по-рано е работил за народното дело.[33] На този Генко Драганов той е писал все тогава няколко пъти по същия въпрос, чудейки се защо не получава отговор от него и молейки го настойчиво да действува заедно с А. Дучович и К. Огнянович.[34]

В писмо до Йосиф Соколски от 30 юни 1842 г., като не получава отговор от отшелника в Соколския манастир, Неофит се оплаква отново за огорченията и неволите си във връзка с народното дело («откак се е светат создал, не е ставало в никой народ такова срамно и омразно нещо!»), кори изплашените си сънародници, че нямат смелост да действуват пред законните власти за правата си, и се зарича: «Донине за любородното единоплемянно общество терпях, но преля ся вече — срамът и грехът да е техен — ще почна с божия помощ да гледам за избавлението си, — тии да мислят прочее за спасението си.»[35]

[33] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 430 и сл.

[34] Срв. едни от тези писма у мен, Документи по Българското възраждане, Известия на Института за българска история при БАН, кн. V, 1957, 475 и сл.

[35] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 434 и сл.

Цялата душа на Неофит възроптава след нещастния му опит в «Зограф», гдето нравствени начала и човещина се гъпчат немилостиво от лица, забравили дълга си към сана си и бога. Какви нрави, какви понятия у зографци! В писмо до зографския старец Хрисант от 28 май 1843 г. (из Карея) Неофит, като взема повод от свади и интриги между някои братя, старае се да внесе успокоение и разум чрез библейски мъдрости и да им внуши срама, който сам той изпитва за тези недостойни отношения между сънародниците си. Изглежда, че сърби и гърци са злорадствували при гледката на българските неразбранщини, защото Неофит изрично бележи: «Какови не несносни речи не слушах — какви ли не присмехи от *инородците*, радующии ся, не слишам? *Ох! Нам ли токмо на българите ся даде да сми присмех и поношение на светат? Горки българи!!!*»

Друг път Неофит клейми позора на зографци пред ученика си Николай Димчов, младо момче от Самоков, който следва в Карея. Уж «тии са великаго образа ангелскаго», а пък «за тях нема ни грях, ни срам», не се боят от съд «ни на тоя свят, ни на оня», разчитайки само на «покривало притворности». Пиянството е само един от пороците на Неофитовите врагове, не и най-страшният. Като си спомня от Дионисиат през 1843 г. някои неща в «Зограф», Неофит възкликва: «Ах! Ах! Дали ще мя избави бог? Чи тогаз. . . На всето ще дойде времято — и всякий според судат законний ще си понесе бремято. . . *Аз таквии безсовестни нето сам слишал, нето сам в някоя световна история нашел — освен в църковната, но не вярвам содомогоморците да са били имали калогерский чин като тях.* . .» Принуден засега поради обстоятелствата да мълчи, той изчаква търпеливо момента, когато би могъл да заговори открито. . . А дотогава той приканва зографския послушник Николай, пред когото не скрива нищо от тревгите си, да не гледа какво правят някои неблагоразумни и заслепени старци, а само да следва ученията си.[36]

[36] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

НАМЕСА В РАЗПРИТЕ МЕЖДУ ЗОГРАФЦИ. В «Зограф» Неофит страда и поради вродената си доброта. Всякога готов за услуги и доверчив към хората, които не е опознал достатъчно, той се намесва в чужди препирни, подтикван само от добрата си воля да помогне, когато това му бъде поискано в името на правото и мира. От едно писмо на Неофит до послушника Николай (декември 1843 г.) разбираме, че виновник за нови обиди и люти страдания става зографският старец Хаджи Викентий. Току-що завърнал се след дълго отсъствие в Русия, гдето урежда манастирски работи, Викентий е спрял на Карея, попадайки в конфликт със зографци поради някои свои сметки. Неофит, поканен от стареца, свой приятел, да посредничи, се наема да стори това, още повече, че ученолюбивият Викентий обещавал да понесе разноските по отиването на Неофит и Николай в Цариград. «Обеща ся да ни тегли харчта да ида в Цариград да го отмотая, за да го не сюрдисат. Той ми ся обеща много неща да ми даде, зато и аз му писах толико время толико помощствователни писма — и го советувах за доброто му!» Но вместо помощ идва черна неблагодарност от тоя «безсовестний варварен. . . и нечувствений изтокан!» Кой би помислил? Викентий се оказва способен за всяко коварство и безчестие. «А той вол, всето обади на разбойникат си проклят Пахомиа! и той на зографците, а они на Мегали меси и тии писаха на патриархат — и мя докара в туй *смертоносное несносное собстояние!* И *не престава, но еще ми чини пакости! Адский смрад!*»[37] Благодарение, изглежда, на този донос Неофит бива вдигнат по-късно по разпореждане на патриаршията от «Зограф» и изпратен по-далеч между чужди хора, в гръцкия манастир «Дионисиат». Че Викентий, докато дружи с Неофит в Карея и за да му се отплати някак за оказани

[37] Архив на Григорий Доростоло-Червенски

услуги, се застъпва за избавянето на Неофит, узнаваме от едно негово писмо до Иларион Стоянович (бъдещ Макариополски) в Цариград. Загрижен да помогне на Иларион пред Априлов в Одеса относно заминаването му да следва в Русия, Викентий го моли да предаде три писма на български и три на гръцки на съответните адреси в Цариград. Те се отнасяли до «нещастнаго архимандрита Н(еофита), дето отмира за отечествениците», и едно от тях трябвало да се предаде лично на княза (т. е. Стефан Богориди), за да се узнае от него има ли се надежда да бъде освободен заточеният, който бил «совсем отчаян помежду необразованих монахов».[38]

По-определено, макар и непълно, за недоразуменията със зографци ни говори един новооткрит диалог на Неофит без начало и без заглавие, писан в «Дионисиат» към началото на 1844 г. Хаджи Викентий именно бил предявил иск към старците в «Зограф» за «8000 царски желтици, които разносял за 30: години, като ся судил в Росия и взел 2: монастиря — Киприян и Добровен Зографски, коихто била усвоила Росия». Заминал за Русия още в 1818 г., като повиква по-късно архимандрит Анатолий, също образован зографски старец, Викентий е съдействувал много за възвръщането на доходните чифлици и манастири в Бесарабия, отнети при окупацията на последната от Русия, на собственика им «Зограф». За този Викентий тъкмо Априлов издава добра атестация в своята *Денница*, като ни съобщава, че обещал при заминаването си от «Киприан» да се погрижи да се отвори в «Зограф» българско училище, което да се издържа с част от доходите, осигурени вече в «Киприан».[39] Но нищо от това не бива изпълнено поради ретроградство на зографските

[38] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 470.
[39] В. Априлов, Денница, 81. Срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, VI, 164.

старци и нехайство на Анатолий и Викентий. В преговорите си с манастира Викентий, който бил спрял в Карея и не се връщал още в «Зограф», прибягнал до услугите на Неофит. «Викентий ми проваждаше скришно писма, призивая мя да поида в Карея на Зографский конак при него. Зографци пак мя придумват, говорящи ми, да рачеш да идеш да ся разходиш до в Карея, чини ни ся чи щеш придума Хаджи Викентия да си дойде в монастир да си ся утокмиме помежду си братски. . .» И Неофит, не подозирайки коварство, се съгласил да посредничи. «То не е нечто голямо или трудно освен една изпитня — да ида, чи да видим.» Отива. Викентий го посреща радостно, разказва му подробно работата. И Неофит го съветва да си дойде в «Зограф»: «И аз по возможности го советовах — и му говорях: какво е прилично било да си е дошал право в монастирят, чи да си ище парите — чи ако му ги не дадат, тогаз на Карейский собор да убади и тамо ако не — тогаз на Патриканата. . .»[40]

След като остава при Викентий в Карея 20 дни, двамата се завръщат в «Зограф», гдето се е постигнало уж някакво съгласие по издължаване на сумите от манастира. Свидетелство за преговорите и за услугите, оказани от Неофит, са, първо, спогодителният протокол от 4 юли 1843 г., писан от ръката на нашия заточеник (в проектопротокола последният се нарича сам «тогоже общества *писаря* Неофита Хилендарца»), и, второ, изложението на Викентий до зографци за дейността му в Русия и отношенията му с Анатолий, писано пак от Неофит и датирано от септември 1843 г., «Зограф».[41] Но постигнатото съгласие се разваля скоро, за да се изчака завръщането на архимандрит Анатолий. Викентий тогава решава да прибегне до съда в Карея. Манастирските старци молят отново Нео-

[40] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[41] Пак там.

фит да се намеси: «Они ми говорят, придумвай го да не отхожда на Карея, но да чака докад си дойде архим. Анатолий.» Неофит обаче ги оставя да се разберат те помежду си: «Но правете какво знайте, ви сте си свои сомонастирци — Аз ви молим, да ми дадете едно муле да нда на Карея да си изпроводя няколко писма в Цареград до любородците, да настоят, та дано ми извадят итлакат, чи според хадж. Викентиевите и вашите разправи не можах да ги пиша и изпроводя.» Отговарят му хитро: «То е лесно — *ти гледай да приговориш хадж. Викентия, — чи можиме и ми от монастирска страна да пишиме до патриархат молебно за итлакат ти.*»

Неофит се поддава на уловката: той не подозира, че ще бъде сметнат за виновник на Викентиевата неотстъпчивост. На довода му да се примири Викентий със съманастирците си, понеже всичко, което има да взема за 30 години, щяло да остане един ден пак на манастира, Викентий отговаря с усмивка: «Г. архимандрите! стани зографец — да живейме заедно, сега да ся примиря.» Неофит отвръща: «Нека ми излези итлакат — чи тогаз щеме виде». А Викентий: «Е, тогаз и аз щем ся примири.»

Примирието не настъпва и Викентий си тръгва за Карея. С него заминава и Неофит. Но изминали половин час, те биват застигнати от пратеници на манастирските стареи, които поръчвали да се върне Неофит в «Зограф». Учуден, Неофит отива при епитроп Генадий. Последният обаче не знае нищо и го съветва да си върви пак. Неофит заминава повторно. Тогава ядосаните манастирски стареи, които не споделяли мнението на Генадий (Генадий настоявал пред Неофит да иде при Викентий, за да го склони да се завърне, т. е. да си дойдат после и двамата) и които мислели, както това узнаваме от друг източник, че Неофит подучва Викентий да си иска парите, пращат свои хора да заловят Неофит . «Вървях до два часа място, гледам начна да претимнява (закоснял сам). Ето ти мя при-

стигват до 20: калогери, викнаха върху ми къде отхождаш без монастирско благословение — назад. Раздарпаха мя и мя повлякоха — завлякоха мя в една колиба в гората и мя заключиха в нея и си отидоха в монастир. Гледам, чи ми взели из пазвата 3058:гроша:коихто бях приуготвил. . .»[42]

Ръкописът по-нататък е унищожен, но ясно се подразбира, че на Неофит били отнети парите, определени за печатане на книгите му, както това се вижда особено от приведеното по-долу писмо (октомври 1843 г.).

ПОНЕСЕНИ МЪКИ И УНИЖЕНИЯ.

Злобата на зографци към Неофит не знае мярка. Те не само го ограбват, без да държат сметка за родолюбивите му намерения и за жертвите му по черковния въпрос, но прибягват и до излишна жестокост, за да спечелят благоволението на патриарха. Съдим ли по писмата на Неофит, изпращани до тях по-късно, трябва да приемем, че те потъпкват най-елементарните си задължения към един пострадал за идея свой събрат и си позволяват да го затварят като вулгарен престъпник, да му причиняват тежки изпитания, да го ругаят безчовечно и да му отнемат с груба сила скътаните средства за препитание. От Цариград, току след бягството си през есента на 1844 г., Неофит се обръща с люти изобличения към епитропи и съборни старци и като изброява тежките им прегрешения и грабежи над беззащитните дякони, припомня им за себе си.:

«Ви ми говоряхте, чи ви писува патриархат само пексмет и вода да ми давате — в церквата си никогаж да мя не пускате — ако усетите, чи имам пари, да ми ги вземните — и запрян в железа, да мя държите — и то всичко изпълнихте — и според вашата си мечтателна воля, каквото си сте щели, сте писали к патриарху за мене. . . Но аз като сущий православний християнин и болгарский

[42] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

списател *многажди си сотворих долгат и от Дионис. мн. ви отписвах да ми изпроводите, които ми насилно и безсовестно взехте 9658: грош:*. . . Но нест тайна, яже не будет явна — смишлявайте последняя — и не надейт ся на коварная своя си! . . . Разберете ся като человеци, и ми изпроводете парите. . . Доволно ви е — что ми направихте пакост — и *ми остаха донине ненапечатани за общенародната полза книгите* — То ми учинете, за да не ви слиша светат батакчийските работи — *Онеправдований* от вас — архиман. Н. Кот.[43]

И в друго писмо до тях все оттогава (края на 1844 г.) заточеникът, който се титулува «*болгарский списател*» и държи толкова много на книжовната си дейност, спъвана от зографци, казва: «Многажди. . . ви ся молих да престаните от гнева, ярости и злоби — и да ся доволствовате с *шестмесячното* в., чрез което *мя мучихте в Зограф. мн. смертелное мучение!* Което пропади и Д. Захария и всакате и сиромах Христа Менличенчето. . . Кой срам! Кому да убадя! И аз християнин и инок — горе миру от соблазн! . . . То прочее ви сами знаете чрез кое повеление мя наказвахте — но мислим, чи е то само от вашея лоби — а не от другиго. . .»[44]

Неофит изпитва срам за ония, към които и той се числи като атонски инок и чиито дела той не би могъл да изнесе пред света, без да компрометира цялото съсловие. Срамът се съчетава у него с мъка за изпитана жестокост и с тревога за ограбените и още невъзвърнати негови суми, пред назначени за по-благородна цел — отпечатване на съчиненията му. На послушника си Николай, комуто е втълпявал всякога максимата: «които каквото сеят, него и женат, и верхат», той пише по-рано от «Дионисиат», октомври 1843 г.: «. . .не се удивлявай на безсовестните зографци на безбожните равоти!» И му раз-

[43] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[44] Пак там.

казва как старците престъпно презапопвали за втори път попове. . . «*А който повече е видел и смертелно от безчеловечните безбожни зографци теглил и страдал, той всите им богомерзки, законнопротивни и человекоомразни препрокляти работи обстоятелне требва да изпиши и печално да извади*, за да ги чете всякий и познае — чи да им дава милостиня и да я употребляват в судомогомонно и братоубийствено употребление! Тяжко и горко! наричат ся калогери!!! Пфе!»[45]

Но, разбира се, веднъж освободен, Неофит не мисли да изпълни заканата си тъкмо защото чувствува живо колко би загубила тогава от подобни разкрития и църквата ни, и народността ни.

КАКВО ТЕГЛИ НЕОФИТ ОТ ЗОГРАФЦИ? В най-черни багри е държана характеристиката на зографци в едно писмо на Неофит от октомври 1843 г., изпратено при съобщението на ученика му Николай, че гузните старци попречили на момъка да получи тескере за Цариград от страх да не би Николай, като иде там, да говори в патриаршията за техните произволи и грехове. «Познай им прочее умат и разумат!» — пише възбудено Неофит и после обрисува ред и нрави в манастира, обвинявайки някои старци в самозабрава и користолюбие, в поквара и отмъстителност. Колко много държат зографци на манастирското си богатство, на касата си с холандски жълтици, с които тъй лесно се запушват устата на враговете и се омайват силните на деня! Някои от братята са напълно отрицание на светия живот, който трябва да се води. . . И как те немилостиво гонят и наказват провинените в техни очи! Как е пострадал и сам Неофит, когато те са се усъмнили в намеренията му и на

[45] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

път за Карея го ограбват, ограбвайки и момъка, когото Неофит после изпраща с пари и с ръкописите си за печат! На Николай в Карея той пише:

«Зографците не смишляват, когато ся явно и гордостно хвалят, говорящи: Нам султанат с ридналите: визирят сос пашите: шеислямат с кадиите: и патриархат с митрополитите са в джебовете ни! А законите и судат в пазвите ни! Д. . . му май, но на Коледа! Монастирската ни каса и сандуците ни полни пращат сос галанцки жел.: всякогаж, всячески, всякому, всякак както си щем направяме! Не ни е грижа от никого; ни на тоя, ни на оне свет, сос галанцки ж. ся варшат работите — кой дето ще да варви да ся суди сос нас, ако му держи!»

Предал в такъв драстичен стил с изразите на самите зографци тяхната надменна самоувереност, Неофит се провиква:

«Ах! тия галанцки жел.! тия им ся помрачили совеста, чи правят работи богопротивни, законопреступни и человекоомразни! И не смишляват ни бога, ни султана, нито патриарха. . .» И като нахвърля в бегли черти силуетите на някои братя от зографското общежитие, способни да ни отвратят с моралното си разтление, той забелязва: «Таковий святци! такови чудеса чинат!!! А многоученият им мечтателен горделивий собор отсуждава еничерски, като го доядее на някого убират го и го запират — нарочно полагат някого от тяхната си страна да видят, ако проводи или до общесвятогорский собор, или до агата, или до патриархат известни за злодейството им писма, а той ги вземни сос клятва от затворат му, вместо да ги изпроводи — да им ги даде да разумеят что и до кого писува — чи тогаз, ако му ся взели 20 000: грош: похарчват 200 000: грош: и ся управят — и покриват батакчилакат си. . .» И като изброява няколко случая на такова изнудване и запиране, той продължава: «Ето и на мене, като ся сумнили, чи аз сам подучил хадж. Вик. да си ищи от тях парите, разсардили ся *и мя стигнаха насред карейският път и ми взеха насилно, които носях да ти дам да идеш да учиш 94: жел. ирмилици — и 18: галан. ж.: После не знаяв, уверен на Руся общити 300: желти ирмилика дадох* сос писмя да ти ги изпроводи в Карея — да варвиш в Цариград да учиш и *да дадеш от рукописните ми книги едно да ся напечати за обще-*

народна полза и за наше преспитание. — Но трепроклятий Руси от трепроклятите зографски батакчии научен им дал обшитите вишеречни жел. и писма — *и писали тогаз клеветно за мене до патриархат:* И до днес ми усвоили и парите, и многоценния костяний жезл: и на мене, и на тебе чинат безбожниците пакост! . . . Но бог е прав судия, той ще им отмсти — правдата е правда.»[46]

Костеният си жезъл той получава обратно през януари 1844, но ръкописите си и парите си той не е видял никога. И тъкмо поради клеветите на зографци пред патриаршията Неофит бива отстранен от «Зограф» през октомври 1843 г. и преместен в гръцкия манастир «Дионисиат», отгдето е изпратено до Николай в Карея горното писмо.

И в писмо от «Зограф» до неизвестен монах в «Хилендар» Неофит се оплаква от коварните клевети на зографци пред патриаршията в Цариград: «. . .*коликото в тайне соплели и до П: в Ц: припроводили клеветно за мене беднаго ся оплакват*, какво не см в З: но им началствующе заповядам (К: грам: П. на К: писмото —който ми и сам обади) и други много клеветни наваждениита.»[47]

А до добрия старец Имк в Зограф той пише малко покъсно, за да го похвали за неговата услуга и родолюбива ревност («Братко! като на вашата високочестност е всекрайно нужно и потребно или цар пророк Давид — или Омир — или Вергилий — или барим Овидий обстоятелне да ви предложат. . .») и да се оплаче от безучастието на сънародниците си: «*Бедний наш бол: народе!* Твоите любородни ревнители само словом хвалящий ся докат ся намудруват, *които искрено тя жалят в бедах и напастях сос неутешен плач и ридание животат си преминуват.*»[48]

[46] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. други писма от 1843 и 1844 г. в Непознатият Бозвели, 1942, 451 и сл.

[47] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[48] Пак там.

ОЩЕ ЗА ЗОГРАФЦИ. «ДО СМЕРТИ МУЧИМИЙ». Зографци задигнали от Неофит всичко 16 738 гроша според просбата му до Мехмед Али паша. За този обир той говори и в писмото си до зографци от началото на 1845 г., след като им е писал и друг път, особено от манастира «Дионисиат».

«*Многажди* ви описах, казва той, да учините совестно по бозе и да ми изпроводите, които ми *из пазвата от вас проводимите ви слуги насилно взеха 94: те желти: цермилици — и 18 галански желт. и които сос даскал Григентиев Руся 300 жел: и ермилици общите с писма и запечатани проваждах в Карея до нашего Николая да ги донесе в Цариград да ми ся напечатат за общенародна полза книгите*, а в: Соборно преподобие сте ги взяли. . . И от Дионисию мн. и от това и в Цариград толикожди ви писах — а ви и донине ся умолчавате според монастирский си ваш обичай! не смишляюци ни бога, ни суд божий, ни грях, ни срам!»[49]

Неофит не разгласява коварството на зографци и утаява негодуването си само защото не иска да падне петно върху една българска национална светиня. Той казва в писмото си:

«Но всеведущий и правосудящий всякому по делом ще да суди. . . Той говори — любите враги ваши, и не воздавайте зла за зла — зато аз многогрешний, *ако и пострадах от вас до смерти и ся обрах до пара* — и взях и взимам и донине на взаем пари за препитанието си, — *я пред никого не см убадил ваша та безсовестна и безчеловечна пакост! за да не ся хули по светат иноческий ни св: горски чин и обичай*.» Неофит знае ината на зографци — те са готови за едно хиляда да похарчат само тяхната воля да стане, — но той им напомня техния човешки и иночески дълг, припомня им високата максима: «което

[49] Й. Полгеоргиев, СбБАН, XIV, 57.

вам не е драго, что го чините другиму?», припомня им и възможността да бъдат съдени игумен и епитропи от правителството или патриаршията и накрай пак ги увещава: «Според иноческий си чин иноčески ви и нине по должности о Христе писувам. . . от злобнаго си упорства ся оставете — иноčески си должността си учинете и дявола попирете — и 399-те стари жел: иерм. и 18: галан. желтици, които ми насилно взяхте и донине държите, им изпроводете. . .»[50]

Нямаме основание да допускаме, че зографци са се трогнали от просби и заплахи на Неофит. Докато обаче той е още в «Зограф», нему се притичва на помощ пак Онуфрий Попович, който посредничи в свадата между него и опърничавите монаси и склоня епитроп Викентий да отпусне в заем на заточеника 60 «минца цесарски» с обещание да ги повърне Неофит, «като стане владика». Защото на зографци, както и на хилендарци Онуфрий се мъчи да втълпи, че заточеникът, кога да е, ще сполучи да извоюва за себе си и за народа си отнетото право и ще заеме търновския или друг епископски стол. В края на краищата въпреки смутеното спокойствие и всички терзания Неофит намира начин да преодолява мъките си чрез усилен книжовен труд, тъй като от «Зограф» са датирани някои негови големи ръкописи, както напр. преводите му на познатата Мразовичова «Славянска грамматика художнословия» (1842), за която споменава ученикът му Николай (в писмо от 5 ноември 1842 г.), на «Золотое сочинение» и на «Философия нравоучителная» от граф Тезур. В приписка към последния си труд той бележи, че го писал «*скришно в Зограф*», «сос корвави *селзи*» и в «*смертоносно досадно заточение*», завършвайки го на 29 август 1843 г. И в писмото си до Николай от

[50] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

същата дата (29 август 1843 г.) той се подписва: «в Зогр: мн. *смертелно страждущий* архиманд. Н. Петров Кот.» А на 13 юли 1843 г. пак до него: «В Зограф. мн. *смертелно страждущий*.» Очевидно зографци са гледали с лошо око писмените занимания на заточеника, когото подозират в лоши намерения, макар само тази книжовна работа да е облекчавала донякъде мъките и тревогите му.

ГРИЖИ ЗА ВЪЗПИТАНИЕТО НА ПОСЛУШНИКА НИКОЛАЙ. Покрай книжовните си занимания Неофит има само едно живо увлечение — мисълта за духовния си син Николай Димчов. Как той се запознава през 1842 г. в «Зограф» с този момък, роден през ноември 1825 г., когато при пътуването си от Свищов за вътрешността на България посещава през 1836 г. Самоков, и как се развиват нататък отношенията им, узнаваме донякъде от биографията на Николай Димчов, написана от самия Неофит през 1846 г. и запазена само в малък откъс, който засяга ранната възраст на младия самоковец. За нея като литературен опит ще говорим, когато разглеждаме съчиненията на Неофит. Тук можем да изтъкнем само толкова, че Николай е изпратен от Самоков, гдето много негови роднини били монаси и монахини, за да стане в «Зограф» послушник при стареца Хрисогон, негов съгражданин. Той, 13-годишен в 1837 г., не върши друго, освен да слугува на стареца си — да му гледа лозето, да му готви ядене, да му мие паниците. . . И това цели осем години. Накрай отец Неофит, който се смилява над добрия и буден момък, го прибира и му дава частни уроци по славянски и гръцки, по богословски и светски предмети, за да го подготви за постъпване в гимназия. Споменът за собственото му минало, когато един хилендарски старец го вижда в Котел и насърчава и подпомага да получи по-добро образование на Атон, се пренася неволно върху беззащитния послушник в «Хилендар».

У него се съживява и всичко преживяно в Свищов, гдето като учител той е могъл да спечели сърцата на някои предани слушатели, станали после добри патриоти и просветители на народа. И той не само дава уроци на Николай, но скланя богатия Хаджи Викентий да издържа младежа в училището на Карея и пише на Априлов в Одеса, за да измоли стипендия за него в Русия. Хрисогон, суров и безсърдечен човек, вдига ръка от послушника си и му отказва всяка поддръжка. Но Хаджи Викентий и отец Неофит вземат върху себе си грижата за ученика, когото са обикнали, и специално Неофит решава да му посвети цялото си внимание и средствата си, за да го изведе из мрака и унижението и да го направи достоен свой последовател. Без да скъпи съвети, без да щади труд, той му пише писмо след писмо от заточението си, за да го крепи срещу изкушения, за да го извади от колебания и отчаяние, за да го предпазва от интриги и да го напътва към възвишената цел — вникване в божественото писание и в науката и подготвяне в служба на отечеството, което се нуждае от просветени и доблестни синове. Във всички свои писма Неофит отстоява началата на религиозното и общественото възпитание, проповядва култ към образованието и собствения род. Неуморно във всевъзможни варианти той повтаря евангелските спасителни истини, поуките от Стария и Новия завет, съветите си, почерпани от горчив житейски опит. Той иска да втълпи в главата на колебливия си отначало ученик, че само животът в правда има смисъл за един разумен човек; иска да го приучи на самостойно мислене, на критика, да разпознава хората, за да отбягва злите и се привързва към добрите. От това становище Неофит се вижда принуден да прави някои неудобни за пред външния свят разобличения върху живота и делата на светогорските старци, роби на страсти или на невежество, и да подчертава чистотата на своите помисли. Погнусен от

покварата в известни кръгове на Хилендарския и Зографския манастир, той предпазва младия човек да запази душата си чиста и да подири опора в по-издигнати лица. И в школата на Неофит несъмнено Николай укрепва като ум и като характер дотолкова, че може да се бори вече сам с опасните внушения от разни събратя. Той разбира най-сетне кой му мисли доброто, кой е негов истински благодетел. И така той се привързва тъй здраво към новия си старец и споделя нататък и страданията му, и бляновете му за народност и вяра, докато издъхне в мрачните кули на Атон, заточен през 1845 г.

Как се започват връзките между Неофит и Николай, който е вече на 21 години, излага ни едно писмо на Неофит, писано през лятото на 1843 г. от «Зограф». До началото на тази година Неофит смята за свой пряк ученик и наследник дякон Хрисант, заминал по-рано за Свищов. Оттогава той, без да забравя Хрисант, посветява грижите си на Николай, който е по-близко и има по-голяма нужда от помощ. Вече обръщението на писмото изтъква и мъките на стареца между зографци, и утехата, която му носи мисълта за прилежния нов ученик, заминал година по-рано да се учи в Карея. «В бедствено-напастном и в отровносмертоносном моем заточениим же и непрестаннострадании, в неосипном же граматическом обучении Духом Св: породивий тя, любезное мое чадце Николайчо Д!» гласи обръщението, след което иде споменът:

«Ти изначала знаеш, като току начна да дохождаш при мене да учиш граматика — позна и моето к тебе за просвещението ти искреннолюбно и сердечноусердно вседневно прилежание, и независтонепрестанное сос руката си написано примечателно за осмачастните слова и за сочинението на мои бомаги толкование, за твоето по-скорешко основателно в граматическото обучение — и отчасти в умнословното, естественото, любомудрото и богословското учение познаване. . . Позна сос каква леснина ти ги повразумих и на няколко бомажки четвертини писмено предадох и тя приугот-

вих достоин за в *гимназия славенска* — и за другий диалект. . . Виде прочее как тя имах, сущо като сущаго моего ученика, с надежда да ся просветиш и да бидеш на своеродните си пример, украшение и просвещение. . . И моя до смерти радост, веселие и утешение.» Нататък Неофит припомня досадите от това залягане за просвета: «. . .добре памятиш, като начна при мене да учиш, подир една седмица, что начна от сущият си побратим Рафаила и от неговите фатрии да усещаш? Что друго, не гонение ли до убийство и не само тебе да не учиш: но и мене да тя не уча! (Вижда се, че примерът на самия Неофит, тъй неспокоен и опасен за монасите със своята наука, своите домогвания за владика, извиканите от него размирици между народа и недоволство на патриаршията, кара зографци да се противопоставят за образованието на послушниците, още повече, че тъй изучените младежи не могат да останат безропотно подчинени техни слуги.) Схимникат ти старец не падяши ли тя еще от тогаз и докад тя нине изпади? . . . Не рекоха ли ти? Нам учен человек в монастир не трябва — ето ти пангенията. Ако щеш ходи — ако не, вън из мн:? Ст: Хрисогон, като му сготвяше понякогаш или октопод, или някой ястие — не ли си го возпираше за него, пак тебе говоряше, който учи граматика, сух хляб да яде. . . И другии из мн. мало ли несносноутровни хули балваха? Тия зная, чи всите помятиш.»

Неофит едничък имал друг възглед и друго поведение: «А аз что ти говорях? Учи ся, синко, докад имаш время. . . Тии ще си останат с омразата, а ти с просвещението. И мене е тяжко и несносно в скорбите си да слушам за доброто си хули, но начнах да тя уча. Требва да терпя да тя поизуча докад ся нахождам в мн: Старец ти ако ти не дава хартии, аз ти давам, ти само си пиши ученийтата. Той ако тя не храни, яж при мене, что дал бог. И така не благодетелствувах ли тя? Не претрепех ли и толико хули, и пакости за просвещението ти?» Като му припомня още някои истини, особено как манастирските старци изгонили Николай, като му дали и тескере да си отиде, Неофит забелязва: «Ти само учи!» И за науката той му припомни думите на премъдрия Соломон: «Приимите наказание, а не сребро. . . И разум паче злата изкушена. . . Лучшая

бо премудрост паче камений многоценних: все же чеетное не достойное ея ест. . .»[51]

ЗОГРАФЦИ И НЕОФИТ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО НА НИКОЛАЙ. От житието на Николай, писано от Неофит в 1848 г., разбираме всички трудности около положението на послушника като питомец на Хрисогон и на Неофит. Когато по разни причини стоенето на Николай в манастира става невъзможно, Хрисогон му пледлага да се завърне в Самоков. «Както гледам, говори му старецът, ти вече от завистници не ще можеш да живееш в манастирят ни. По-добре би да не бяше се учил граматика, но подлуде и учи, и тая вражда придоби.» Тогава Николай със сълзи отговаря:

«Духовний ми отче, ти мя имаш от детинството ми при тебе си, ти ми ся радваше като на духовное чадо и мя ся уверяваше и ми бяше предал все, что имаш, в руцете ми, и в размирицата на Карея, като отидохме сос другиите надири и сос агата, *та ся затворихме в Кутлумуш* мн: не ли ми предаде тенекето сос желтиците си — и ми рече: драж ги, синко, при себе си, чи не ся знае как ще стане работата — тия кога да е, все са твои, и аз ги държах толики время — и ключовите от сандуците ти и до днес держа — и толикожди ми си рекъл и сам ти писал за по смерти заветат. . . Да мя простиш, *откак ти падна дамлата, си станал като малко дете*, слишаш кой що ти рече. . . И зато ти ся молим, не слушай вече на завистливците. . ., но ми дай според заветното си обещание барем пят, шест хиляди грош да ида да науча елинска граматика, чи дотогаз ща подойда на възраст, чи да си дойда в монастир; тогаз да мя покалугереш и задяконишн — и да тя гледам в старости до смерти.»[52]

[51] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[52] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 374.

Неофит съжалява момъка, отива сам при стареца Генадий, когото Хрисогон е искал да пита по положението на Николай, и му говори: Николай работел вярно в манастира вече толкова години като писар по славянски и заслужавал да бъде изпратен да следва две години по елинска граматика, за да стане после писар и по гръцки; «*пак ако го проводите в Росия да ся учи* сос ония проводини юноши — той мислим, чи ще би превозходен от них». Думата е тук за изпратените в 1838 г. чрез съдействието на архимандрит Анатолий Зографски и на В. Априлов три момчета от манастира за в Русия, едно от които е бъдещият митрополит Натанаил.[53] Неофит е в преписка с одеския ревнител за българска просвета и знае за желанието му да се изпращат българчета на учение в Русия; и като има пред вид качествата на своето протеже, вярва, че тъкмо такива момчета би трябвало да се препоръчват. Затова той говори и на Хаджи Викентий, зографски старец, прекарал дълго време в Русия като пълномощник на манастира в управлението на Киприановския манастир. Викентий именно е виждал Николай в Карея и е доволен от поведението му и от стараението му да се учи. Той е узнал, че старецът му (Хрисогон) го пъди и че славянска граматика е учил у Неофит: «което ще рече, чи е твой ученик, а не Хадж. Хрисогонов». Неофит отговаря: «То ми да не гледаме мой, твой — *святиня ти си проводил во Одеса тройца да се учат, хайде да пишеме в Одеса Г. Априлову да проводим и твой Силвестрия и мой Николайчо в Одеса да ся учат за общенародна полза — гледами, чи премудрая природа ги создала за просветителна наука* — рече ми да пишиме, пиши: аз начертах писмото до Г. Априловича и го дадохме Николайчу да го написа — подписахми ся со Г. Х. Викентия и го изпроводихме през Цариград — Николайчо ся соживи.»[54]

[53] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, VI, 166 и сл.

[54] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

От проекта да се изпрати Николай в Русия чрез съдействието на В. Априлов, когото Неофит цени високо и от когото очаква много за България, не излиза нищо. Хрисогон, старецът на Николай, отказал да плати за лекаря, който е гледал дълго време Николай, и Викентий е смаян: «Г. хадж. Викентий се чуди — и ми говори видиш ли варварен сребролюбив и безсовестен ругач. . . пак светиня ти ми говориш да си дойда в мн. да живея — *сос таковий варвари как ся живее* — Немай ти грижа, Николайчо, му рече хадж. Викентий, добр е Г. и за тебе, синко!» И Викентий се врекъл да не изоставя Николай, препоръчвайки го на грижите на Неофит: «Моли бога дано излезе итлакат на архиман. Неофита, той тя е, синко, заучил, той ще да настои и да тя доучи.»[55]

Викентий и Неофит прибират Николай при себе си и той трябва да се учи и да лекува болния си пръст на нозете.

НАПУСКАНЕ НА «ЗОГРАФ.» НЕОФИТ И ОНУФРИЙ. В «Зограф» Неофит не се задържа дълго време. Той престоява там около шест месеца (от май до октомври 1843 г.), както личи това и от приведеното вече негово писмо, в което се моли на зографските епитропи да му върнат взетите насилствено пари и в което стоварва вината за страданията си не толкова върху патриарха, колкото върху самите съборни старци: «Многажди. . . ви се молих. . . да ся доволствовате *с шестмесячното в., чрез което мя мучихте в Зограф мн. смертелное мучение.*»

Онуфрий, който се среща с Неофит в «Зограф», отбелязва по-късно: «И тука е дохождал три пъти Онуфрий да чине мир, наконец бедни (Неофит) пострада и тук, както и от хилендарци, отвлекоша го два часа близо до

[55] Срв. и писмото на Николай до Викентий, Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 451.

жилище отца Онуфрия у *общожитие монастир Дионисию:* игумен дионисиатски, имеющ велику любов с отца Онуфрия, упокои отца Неофита по воли.»[56]

Каква е истинската заслуга на Онуфрий за облекчаване на положението на Неофит при превеждането му през октомври 1843 г. в чисто гръцкия манастир «Дионисиат», не знаем. Във всеки случай сам Неофит не гледа всякога с доверие на Онуфрий може би поради прекалена, дори болезнена мнителност, може би и поради неохота на Онуфрий да се застъпва постоянно за своя приятел, вечно недоволен и свадлив с монасите. В края на 1843 г, Неофит предпазва Николай от архимандрита в скита «Св. Ана», наричайки го «квас фарисейски», друг път (5 юни 1844 г.) го съветва да «купува» от Онуфрий, каквото чуе, но да не му «продава»; на 16 май 1844 г. му поръчва: «с внимание разумно ся отговаряй Онуфрию»; и т. н. А на 20 май 1844 г. сам Неофит пише на Онуфрий, за да изкаже учудването си от мълчанието и особеното му държане: «Можно е да имате или някое неугодие, или откровение за мене, чи зато ни тепл, ни студен ся докарваш!» Като благодари на Онуфрий за оказаната дотогава помощ, Неофит иска извинение за прегрешенията си:

«То, святиня Ви от мене по-добре знаете и от вашея искрения любов, която всякогаж по бозе в нужните ми бедни и прескорбни напасти показвате, вечно мя одолжавате! . . . Зато аз не съм достоин другое освен да река: благодарим ти, братко! . . . Защото святиня ти знаеш, чи аз немам прозорливства дар! зато и не зная что говоря и правя! *Ето и на болгарското общество сам докарал срам — и на св. Патрикана противност — на иноческий чин стид и неугодност! и зато требва в затвор да изгния:* Можно и законно да нахождат някои си, чи е грехота да ми ся чини добро и да ми ся показва някаква милост! . . . Но аз такови измислени и неписани закони, които друго говорят, друго мислят, а друго чинат! друго догматствуват, друго изповедуют, а друго вярват! май не вярвам!»

[56] Известия на Историч. друж., III, 62.

И накрая Неофит моли да му каже Онуфрий какъв грях има заточеникът и да му пише: «и ако не съм достоин за прощение, обаче все ся не отчайвам, надея ся да ми отпишеш решението. . .»[57]

Самообвинението в иронична форма говори и сега, както и друг път, за липса на гузна съвест у Неофит. Той знае отлично на какво се дължи преследването му и затова може да унижава себе си, като хвърля прикрит укор към малодушните, които не дръзват да му се притекат на помощ. Онуфрий е също между наплашените. Но като оставим настрана това колебливо отношение между двамата архимандрити, еднакво гонени от търновския владика, но не еднакво поставени пред братствата в Света гора, факт несъмнен е, че между дионисиатци Неофит се чувствува сравнително по-добре. Преди обаче да говорим за това, трябва да изтъкнем нещо друго. Току-що напуснал «Зограф» през октомври 1843 г., Неофит пише на Николай, за да изкаже възмущението си от недостойното и нечовечно държане на зографци към двамата, старец и ученик, и да му поръча да опише «обстоятелне» какво е теглил и «как тя и мя гонеха из монастирските улици искали да тя убиват и отровят». Важно е Николай да си извади тескере (паспорт), за да ускори заминаването си за Цариград, гдето се кани да следва още от август, разчитайки на поддръжка и препоръки от Неофит. Няколко дни по-късно, все през октомври, Неофит пише до цариградските си приятели, като им препоръчва духовното си чедо и ги моли да го настанят «в некоторое елиногреческое училище», та като го завърши, да бъде полезен и на манастира си «Хилендар», и «своему народу». Той иска от приятелите си да се грижат и материално за младия човек, докато сам излезе от «беднонапастното си заточение» с тяхното любородно надстояване» и им се изплати. Но планът им не сполучва. От едно «плачевно

[57] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

писмо» на Николай Неофит разбира, че зографци не позволили да се издаде тескере на Николай за Цариград от страх — «какво щял да им запали Зографският мн. на огн в патриканата», ако младежът стигне там и разкаже потайностите манастирски. Неофит се чуди: «Ти духовное мое чадце! защо и с кое намерение отхождяш в Цариград — а зографци что мудруват! Ах! тяхната немирна совест.»[58]

Като изпраща възпитаника си за Цариград, Неофит мисли не само за бъдещето му, но и за собствените си съчинения. Когато през октомври 1843 г. Николай се кани да замине от Карея за турската столица, Неофит му пише: «Да варвиш в Цариград да се учиш *и да дадеш от рукописните ми книги една да се напечата* за общенародна полза и за наше препитание.» И Неофит нарежда в писмото си да се обърне Николай за съдействие към Недялко и Тодор Бракалови, Никола Тъпчилещов и някои абаджии в Хамбар.[59]

В ГРЪЦКИЯ МАНАСТИР «ДИОНИСИАТ». В «Дионисиат», наречен тъй по основателя си пустинник Дионисий от XIV в. и живописно разположен на южния скалист бряг на Атон, Неофит намира малко мир за душата си и известно спокойствие за литературните си занимания. Един век по-рано, в 1758 г., тук се е оттеглил за лекуване (при един практик монах) знаменитият Евгений Вулгари, заболял тежко, след като била затворена основаната от него Ватопедска академия.[60] Ние имаме описание на манастира от 1845 г. — една година след като го напуска Неофит — и от това описание на Порфи-

[58] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[59] Срв. Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942, 399.

[60] Sava Chilendarec, Kniha o Svate Hore Athonske, Praha, 1911, 331.

рий Успенски узнаваме, че тогава тук обитавали 248 калугери, между които и българинът отец Максим, отличен черковен певец, смятан за «нов атонски Кукузел» поради хубавия си баритон. Старият игумен Стефан и неговият приемник Евлогий били крайно приветливи хора. В манастира царувала необикновена тишина, сякаш пълно безмълвие; не се чувал ни говорът на монасите, ни шумът от стъпките им. И мислейки тъкмо тук върху оправданието на монашеството, руският пътешественик разбира защо то е могло да се задържи в течение на дълги векове. «Монашество по правилам Св. Василия Великаго живет да живет (бележи Успенски) и жить будет, пока светит солнце. Где же причина такой долговременной и неизменяемой живучести его? Она кроется в глуби нашей души, скорбящей о грехах, сознающей временность своего пребывания на земле, чающей жизни будущаго века и порывающейся к самоусовершенствованию.»[61]

На такива настроения и мисли се е предавал често и нашият Неофит, когато е трябвало да заглуши мъката от своя опит в грешния свят. На тях са го навеждали и тоя ред в манастира, и тая чудна гледка от високите отворени галерии на петия етаж, обърнати към морето. Наистина нищо по-възхитително от картината наоколо — живописно разхвърляни скали, романтичен дол, поток, самотни килии на аскети, стръмни тераси над морето с цветни градини и лимонови и портокалови дръвчета и към това — мекият климат и прохладата лете, и хубавата изворна вода за пиене. . . Поетично надъханият Фалмерайер, който посещава в началото на 40-те години Атон, пише за «Дионисиат», че неговите тераси, високата му готически назъбена кула и зидовете му над пропасти правели «дълбоко меланхолично впечатление», особено нощем при лунно

[61] П. У с п е н с к и, Первое путешествие в Атонские монастыри и скиты, Киев, 1877, ч. I, отд. II, 117.

осветление, когато всичко е придобило тайнствен вид и над море и манастир се е разляла чудна тишина.[62] Тук прекарва Неофит половината си заточение, около две години, предаден на християнски размисъл — който говори от всяка страница на никналите в заточението му [illegible] дове — и на копнеж за родината, към която го влече [illegible] мощен инстинкт.

Ние имаме неговия кратък диалог от това време, озаглавен «1843-то септ. 29-го на Св. гора в Дионис. мн. с архиман. и прот(осингел): Неофита разговор», вместен в общата рамка на споменатия *Разговор на любородните*. Тук четем такава беседа между отец Неофит и госта му любородец:

Любородецът, дошъл на Атон от България, иска благословия от отец Неофит, с когото се познава от по-рано. Наричайки го «бедний господин», той му съобщава, че всички негови думи, казани в Лясковския манастир, се били сбъднали за зла участ на българите. Неофит, примирен след преживените бури, отвръща: «Добар е господ и за них (българите) и они са божие создание. . . Бог е и за них милостив. . . Слава богу сега е мирно.» — «Какво мирно, отче!» — възкликва любородецът. «Всяка година ги глобява митрополитът — и попови, калогери от м(анастир) в монастир непрестанно в заточение — каквото и тебе проважда.» Неофит е възбуден от това безропотно понасяне на обиди и неправди и саркастично забелязва: «То не е чудно на болгарите! То е на болгарите слава, почест, похвала и общенародна спасителна полза», понеже така те ще наследят заедно с гъркоманите «вечное блаженство». Но как се чувствува сам Неофит в заточението си, «влачим» от манастир на манастир? «Слава богу!» — отвръща разочарованият от сънародниците си. «Той е правосудия

[62] J. Ph. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, II, 1845, 98.

и той както благоволи. . . за спасението ми — той е всемогущий и *мене не ще остави докрай в заточението*. . .» «Многострадалний и *мужественний* старче!» — отговаря любородецът, — «дано всеблагий бог по-скоричко благопроизволеши за в Цариград да тя заведеши». «Да биде то на неговата св. воля — той е серцеведец, известно знае. . . еще зачто мя мае! Той, когато благоволи — за всичко е лесно, — боже помози!»[63]

ТЕЖКА СКРЪБ И НАПРАЗНИ НАДЕЖДИ ЗА ИЗБАВЛЕНИЕ. Когато настъпва затишие около него, когато не идват насърчителни писма отвън и няма изгледи за освобождение, Неофит изпада в тежка меланхолия. Тогава той разтваря душата си пред бога и в страстна молитва и в чиста изповед дири облекчение на мъката, която го потиска. Покрай несъкрушимото упование на божия промисъл и упоритата книжовна работа остава му само една човешка утеха: нежната привързаност към духовното му чедо Николай Димчов. Сякаш някакъв родителски инстинкт го свързва с тоя нещастен момък, изоставен от всички, гонен заради желанието си да се учи и подлаган на жестоки обиди и опасни изкушения. Единствен Неофит има за него най-чисти подбуди и най-добри намерения: той иска да го издигне и просвети с цената на лични жертви и големи неприятности. И само нему той се доверява в минути, когато наоколо цари ужасна студенина и груба вражда. С него той споделя и тревогите, и съмненията, и надеждите си, разкривайки му в лирично обагрена изповед бащинската си привързаност.

Така на 21 март 1844 г., когато бива осуетено заминаването на Николай да се учи в Цариград и когато не се чува отникъде нито дума за промяна в положението ,Нео-

[63] СбБАН, XIV, 26.

фит се предава в писмо до Николай в Карея на такава импровизация:

— Ах отвсюду ми е тясно!!!

Колкото сте ся разговаряли сос онуй преосвящено лице — за то да остане — все то е сос волята вишняго весма лесно. . . Но гледам, чи немами *отникаде някоя утешителна вест за освобождения — То! То мя трови!* За то требва ум, разум, доблест, разсуждение и великодушие! Всеблагий прочее да ни просвещава, вразумлява, управлява, наставлява — и освобождава. . . Той като всеведец ми знае смертноутровното серце! *до смерти преоскорбената ми смущена, окаяна и бѣдствующая душа!* и убуреваемите ми треволнуеми многосмущени помисли! Той познава и искренейшата ми к тебе разпалителна по бозе духовно-отеческая совосторгающая мя любов! и полезножелаемое ми за тебе, който ми си (ако ми тя подари), во вся дни живота и до смерти моей премилодрагое в неговото пресвятое имя и любезновожделеное чадце!» Съветвайки Николай да се държи «целомудро, честно, благовейно, почтено, важно, ласкаво, скромно и учтиво» и да не въздава «зло за зло», Неофит пожелава: «*дано по-скоричко мя свободиши благодатию*, за да си тя наставя чрез неговата пресвята воля по нашему превожделеному желанию серца!

След като дава упътвания на Николай как да се държи и какво да харчи, за да не се лишава от нищо, Неофит отново се връща към положението си, изпадайки в мрачно настроение:

«*Предови ми ся и ми прѣдодея! Изгледаха ми ся очите да гледам! Серцето ми изнеможе!* Возторгна ми ся умат! *Отчая ми ся от любородците надеждата, която ми даваха до два месеца! Ето чи минаха и четире!* Ничто! И никакво известие досега не получихме! Ох! В какво прегоркое, утровное, беднонапастно, несносно и смертоносно обстояние!!! и за оплакване достойно состояние дочеквам Христовото светлоторжественое возкресение! *В затвор като злодея!!!* и без любезните си по бозе духовни чадца!!! Отвсякаде ми олеле!!! вече как да река не зная! не можа повече ничто да предложа — освен на преблагаго ся надея, той благодатию своею да устроява, что то е нам на полза.»

След лек укор към Николай поради някаква неизпълнена поръчка за стареца Козма Неофит тайнствено някак му съобщава: «Гледай, синко, та изпитувай дано имаме някои писмо изпроводино от любородците до нас — чи ако има по-скоричко го донеси, — за да знаеме что да правиме: и *все внимателно попитвай сос разум отдалеко закаде и до кое время може да ся найде корабл и богобоязливий каравокир — чи боже в помощ нашу вон ми — и спаси ни от стужающих нам. . .*»[44]

От тия редове се вижда, че още през март 1844 г. Неофит е намислил да се освободи от заточението си чрез бягство и че само чака сгоден повод да дойде към брега на «Дионисиат» някоя ладия с добри лодкари, за да напусне омразния затвор. Преди да настъпи това, той има обаче да изпълни един дълг към ученика си. Той му поръчва именно, когато дойде при него, да казва на старците, че му е донесъл писма и че моли Неофит да иде в Карея, за да го закалугери и задячи («да тя закалогеря и да настоя, за да тя рукоположат дякон»). Но несигурен за това бягство, той не се отказва от надежда за помилване с помощта на приятели отвън. Вдигнал ръка от българите, той се надява на *сръбски* застъпничества пред турските власти. Защото в една забележка към писмото се казва: «Дано барим из Сербско ся дометяха някои лица, за да им ся моля да надстоят да отпишат в Цариград, гдето прилича за слобождението ми — защо ми ся весма много досади.»

Няколко дни по-късно Неофит поздравява ученика си с Възкресение Христово и като изказва отново упование на бога («Той е серцеведец, познава всякиму тягостните беди и напасти — и никогаж никого докрай не оставя! Всякий на него надеждата си възлага и ся на-

[44] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

дее. . .»), поръчва му: «Гледай дано имам отнякаде някое писмо — *ступихся сиромах! и сам болен!*»

На 19 април 1844 г. Неофит пише от «Дионисиат» на Николай, който е дошъл от Карея за Великден при стареца си и е прескочил за някое време до близкия скит «Св. Ана» при старец Козма и архимандрит Онуфрий: отец Йоаким от Карея бил поръчал да обадят на Неофит: «за итлакат му ся надейме тия дни дано прифтаса». Ободрен от такова съобщение, Неофит не изоставя плана за бягство, защото добавя: «за мало време ще познаеме и за итлакат и за всичко — и тогаз щем тражи средството помощию Вишня за всето». От архимандрит Онуфрий Неофит не е напълно доволен, защото пише още на Николай: «Не зная святиня му что мудрува — писах му да подойде при мене да му убадя някои си и богоприятни душеспасителни *и народнополезни неща* — гледам и донине не дохожда — аз зная, чи всяко нечто си има и мястото, и времято. . . Зимно время на лед жатва не бива — а летно реките не замерзват. . . Но святиня му всето сос чудеса ище да стават, зато пак му скажи от моя страна — да остави чудесата си мало на страна и да подойде сос тебе до тува барем.»

Хумора си и усета си за реалното Неофит намира въпреки трагичния момент, колчем се чувствува малко обнадежден. Как духовито вмъква той пословици в своята реч или създава сентенции от рода на тази, която изказва ироничната му критика на Онуфриевото маене: «Зимно време на лед жетва не бива, а лятно — реките не замръзват.» Или как шеговито подмята за същия си приятел «д а остави чудесата си малко настрана» и да не очаква спасение от невиделица, оправдавайки така страха си от намеса. Но бързо паднал духом, Неофит изповядва на 28 април 1844 г. пред Николай отново смъртната си досада. Молейки бога да му дава търпение и благоразумие «в тия лукави дни» и да го избави по-скоро от тях, той

възклицава: «Ох! предотегнаха ми! Боже! Избави ни. . .» Както жаден елен дири бързотекуща вода и птица се озърта на стряха (стереотипен образ у Неофит), така и той е в напрегнато очакване: «погледвам навсякъде *дано отнеде получа някое писмо, да разбира что ся чини за свобождението ми! Но отникаде ничто* (тяжко ни и горко!) *не получавам, бедний!*». Ни Йоаким, ни арх. Онуфрий му драсват поне два реда. «Таковии приятели! само в благополучное состояние са приятели! » — мълви сякаш на себе си Неофит в разочарованието си. «Гледай премилодрагое ми чадце! дано по-скоричко сос верен указион изпроводиш в Калоф: пликото — и гледай дано приемеш от Цариград някои за нас писма. . .» Значи Неофит е писал отново и в провинцията, и в столицата за ходатайства и чака с нетърпение отговори. И като съобщава на Николай за разбойническите подвизи и нечуваните злодейства на някаква албанска чета из солунските села, той свързва това нещастие, за което изказва живо състрадание, със собствената си неволя: «Удивлявам ся! Смисляющ на всякаде: олеле! Что да ся чини! и какво да ся прави! Ох! повсякаде беда! Отвсякаде теснота! Обиколило зло-то!!! На бога прочее на бога да ся возлагаме, вожделеное ми чадце! Нему да ся молиме да ни свободи от заточителната ни пребедна принка. . .»[65]

ПРЕПИСКА С НИКОЛАЙ. УПОВАНИЕ НА БОЖИЯ ПРОМИСЪЛ. Въпреки настойчивите си просби и крайната си нужда от утеха Неофит не се ощастливява да получи бърз отговор от Николай. Момъкът изпитва може би досада от тези вечни поуки, наставления и настоявания за писма; той няма зло сърце, но очевидно с младежкото си лекомислие не влиза в положението на стареца, чиито нерви не понасят повече неизвестността и

[65] Архив на Григорий Доростоло-Черненски.

притеснението в манастира. Неофит се тревожи, сърди и вълнува бащински от тази неотзивчивост. «Молчанието ти мя докарва в различни сумненийта! Смишляющ, чи не си ни в Хинд ни в Вавилон!. . . а как да речеме чи из Цареград и из другий далечни места от приятелите често не приимаме писма?» — пише му той в началото на май 1844 г. И продължава със свойствения си образен стил и силно огорчен: «Ох! познава ся денят още от зората. . . Но мене нине тако мя сострелва судбата! Нема друг начин, освен да пашкам! и като заклан петел да ся трашкам!» Може би той прекалява с честите си писма, затова Николай не му «отписва»? Но той няма никого другиго наблизо, за да излее болката си! Със старците в «Дионисиат» се отнася добре, като ги черпи с тютюн («ще да им ся дава! и ще им ся терпи — докад ся избавиме»), но това е за него малко. И той, менейки тона, се заканва накрай снизходително-сърдито на духовния си син: «Аз щем ти сказа — когато дойдеш — никакво никаквий! чи никак не ся смишлаваш. . .»[66]

Най-сетне идва глас от Николай: той е мълчал, понеже чакал «да ги обвесели всеблагий бог» и тогава да пише на стареца си. «Но что да ти сторя — младостта си не познава лудостта! требва да ѝ терпи старостта» — бележи Неофит на 16 май 1844 г. по повод на това, че отговорът се отнасял само до едно от писмата му. И Неофит продължава: «Постресни ся, чи сос туй си мнително мечтание совеста си помрачаваш — образът си почерняваш и на благодетелят си искрено разпалната по бога духовная любов угасяваш! гнев божий на главата си свалваш: от неблагодарнаго ся взема дарат — не допущай, всеблагий боже, дотамо да биде. . .»

Ирония и заплаха, недоволство и дълбока привързаност са примесени еднакво в тона и смисъла на тази поука,

[66] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

която Неофит продължава още на цяла страница, за да изкорени порока в зародиш. «Пожали си нежната младост — свидиш ми ся, — чи за то да не сякаш, чи тя гълча — разумей, чи тя отечески по бога от любви советувам . . . Защото и аз приминах младостта — а ти, чадце мое! нине си вступил в нея. . . Зато прочее не ся серди, чи тя советувам обличителни, без сол никое ястие е сладостно.» Строгият старец, който разбира глупостта на младите и който е убеден, че някога и те сами ще осъдят поведението си, е станал в тона на беседата си примирителен, гневът се е разтопил в негата на бащинската обич. И като пожелава — за кой път вече? — дано бог ги освободи най-сетне, той минава към нещо важно относно съдбата си.

През дене си е дошъл от Цариград в Атон някой си търновски даскал Панайот, който се срещал с Хаджи Викентий от «Зограф» и намерил в «Дионисиат» самия Неофит. «Попитах го за итлакат мой что стана, чи не доходи донине? а той ми ся отговори: приуготовили бяха за Капиата арзовал — но някои си рекли: по-добре да речеми патриарху, чи ако не даде итлакат — гогаз да дадеме на Кап.: Рекли му, сказва — а патриархат отговорил: аз не знаях, чи е в заточ: Неофит: дойдете после два дни три дни да му вземните итлакат — и тии отишле — но тогаз имало в Патриканата велик Синод — то било, сказва, преди Возкресение — и той трагнал насам — Ще ти излезе говори итлакат, но ще ся позабави. Пита мя има ли ферман за затонието ми — вижда ся, чи изпитва нещо. . .» После Неофит рекъл на госта си, че иска да изпрати по него Николай да учи в Цариград — и даскалът дал съгласието си. Но Неофит не му повярвал твърде.[67]

На какво почива този разказ за преговори между българите в Цариград и патриаршията относно освобождаването на Неофит през април 1844 г., остава неизвестно. Но че българите са готвили наистина прошение до Външното министерство и са правили сондажи пред патриарха, изглежда да е вярно.

[67] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

Писма обаче от Цариград не идват. Писма той получава отвън изобщо трудно, защото му ги задържат старците, когато ги хванат, както е случаят с писмо от Калофер, за което се споменава в писмо до Николай от 31 януари 1844 г. (в това писмо се поръчва още: «и ако някак си или от Солун, или отвънка донесат писма, гледай по-скоричко да ги донесеш»). Липсата на сведения от Цариград дразни нетърпеливия Неофит, настройва го зле срещу мудните сънародници. И той се обръща пак към Николай, комуто тъй често се сърди и тъй лесно прощава. «Как да не приемиме — пише Неофит на 5 юни 1844 г. — из Цареград от толико време някаква писмена вест, за да разумееме как следува за свободата ни подлогат и да знаеме что да чиниме. . . *Болгари! все болгари!!! Който ся на них надее, той е всякагаж смущен и умат му темнее!* Надеждата му бурна вихружка варти лулее! И разумат му оковно петлее! Но добри, зли, всеблагий бог да ни ги поживи умовете. им дано просвети, та кад са начнали дано и совершат . .»

МИСЪЛ ЗА БЯГСТВО С ПАСПОРТ ОТ ВЪТРЕШНОТО МИНИСТЕРСТВО: След като на 9 юни 1844 г. Неофит съобщава на Николай, че все още не се е отказал от мисълта си да го покалугери, макар и млад, няколко дни по-късно (писмо от юни без дата) той му дава наставления какво да отговори, в случай че пратеници на «Зограф» го поканят да занесе в манастира преведеното от Неофит и посветеното на Викентий *Золотое сочинение*, Николай трябвало да каже на Онуфрий и на приятелите му зографци: «Молим, что туку барзате за Золотое сочинение, . . Старец (т. е. Неофит) ся надее, когато да тръгни за в Цариград Го: Панагиот, трябва неотменно да отпиши преди няколко дни старцу да приуготви за в Цариград до любородните и за неговий подлог, и за моето в училището наставителни писма — *Той има намерение*

в типографията аз да приглеждам Золотое сочин. да не би са случили някак някои, от някого в него всеяни за пакост погрешки — чи му са мнозина приятелите. . . И старец знае колкото за себе: си — *научил ся е от четиригодишното си страдание* — и е разумял, что мислят и что правят приятелите. . .»[68]

Неофит се е канел да печата онзи превод под надзора на Николай, ако не успее сам да отиде в Цариград. Той се пази да не издаде на някого тайната си за напускане на Атон, защото не храни вече доверие към никого. И с оглед към тактиката си да се предпазва от зографци и други атонци, които искат да разберат намеренията му, той пише все тогава на Николай: «Ей, синко! за такови кожуси за закарпване конце много ся нахождат, еще и еще, и всякогаж. . .» Но важното е друго: «*Проводих до абаджийскиат еснаф в Цариград писма* — ти гледай ония, дано дойдяха за празникат, да ся разговориме да видя можат ли управи нечто.»[69]

Когато и лятото не донася никакви благоприятни новини от Цариград, в главата на Неофит отново изпъква мисълта за спасение чрез бягство. Подробности около това негово намерение ние нямаме и в писмата му не се говори от март 1844 г. нататък нищо повече за кораб, който да го избави от« Дионисиат». Но на 10 юли 1844 г. Неофит прави някои загадъчни разкрития и поръки пред Николай, от които заключаваме, че надеждата за «итлак» от патриаршията по надлежния ред е напълно изоставена и че вместо нея се държи повече, единствено на паспорт от цивилните власти. Щом има разрешение от Вътрешното министерство свободно да се пътува от Атон до Цариград или другаде в Турско, той ще наруши патриаршеската заповед за заточение и ще подири защитата на силните

[68] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[69] Пак там.

си покровители от по-рано. На Николай прочее той заръчва да узнае от току-що дошлия от Цариград в Карея свой приятел Симон Хилендарски «дали е слишал нечто в Цариград за нашата работа какво-годе» и след това забелязва: «А *за намерението ни, колкото можеш внимателно и тайно поступвай*, чи то ни е играчка — в туй ни состои почестта и срамат — животат и смертта. . .»

Касае се тук — във връзка с познатото от по-рано — сигурно за плана да побягнат и за мерките да не бъдат заловени от дионисиатци, защото нататък Неофит говори предпазливо за някакво лице, което обещало да им намери паспорт («мене май ся не хвана на очите онуй лице — първом говорил, чи нашал пас., а нине иска нашат — обещавал ся да ми взаемни 2000: грош. — пред мене молчи. . .»), за съмнение в искреността и добрата воля на Онуфрий («аз ся научих от Арх: Онуфриевите хвалби, та май на прехвалени ягоди голям кош не нося») и за това, че е добре паспортът, изваден от онова лице, да гласи за отиване по-далеч, та в случай на нужда да се спасяват вън от Цариград, ако не и вън от Турция: «. . . и ако извади според *пашош:теск. да писува до Силистра* — и да ся не омотайме в Ц., но да имаме накъде да мардаме». Във всеки случай налага се внимание, за да не излезе обещанието «празна работа»; по-добре е тогава да си седят на мястото. «Сос барзане ничто не бива. Много са е минало — нека мине още малко време. Солнцето докад ни е огряло — какви от бога невидимо благодати огряват. . . Нему надежда — и той не ще ни остави до край.»[70]

НАПЪТВАНИЯ ДО НИКОЛАЙ ЗА МОРАЛ И ПРОСВЕТА. Дългата преписка между Неофит и Николай ни въвежда подробно в нравствения патос и човешките добродетели на мъченика за народност. Неофит

[70] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

схваща отношението си към младия послушник от най-идеална страна и макар да изисква от него някои незначителни услуги (да му набави хартия, «лион хартии за писане», или въдица с бели конци, или мастило, дрехи и пр.), не мисли ни най-малко да го използува като прост слуга подобно на брат Хрисогон, бившия старец на Николай. Взел присърце възпитанието и образованието на момъка, когото готви за педагогическа и проповедническа дейност, Неофит е загрижен да го спечели чрез предаността си, да го привърже с жертвите си, които прави за него. И тъкмо защото гради толкова върху младия човек и желае да му осигури бъдещето като достоен духовник, Неофит не е безразличен към грешките или недостатъците на младия човек. Нищо друго не доказва тъй сигурно благородството и незаинтересуваността на Неофит, както откровеността му в поуки и укори.

Той му заръчва веднъж (1843): «Ти синко! каквото ти е потребно отписувай ми да ти изпроваждам. . . За ничто да ся не грижеш. . . за всето имам грижата да ти проваждам... несм, слава богу, кукоплашец да прелащавам, да ми слугува д(уховното) чадо, чи само да обещавам, пък ничто да не му давам. . .» А друг път (септември 1843 г.), като го уверява в неизменната си преданост, му пише: «Чини ми ся прочее чи си познал кой тя о Христе сущо като своего люби и има — и до край живота — и по животе по возможности да ти благодетелствува. . . Ти само не ся колибай — не бой ся, — не са всички человеци притворни. . . Ако не мя си познал. . . не щеш мя не позна. . . »Или в трето писмо (навярно от 1844 г.): «Не зная дали си познал открай и до нине искреннейшата ми к тебе любов и благоусердното ми за просвещението ти ревнително желание. . . или не? или не ги угодствоваш? . . . Гледам друго ся говори, а друго ся отговаря! Друго ся писува, а друго отписува! ... Премилий ми Н! *На лютоуязвена смертоносна рана мало не жерава, но върху ѝ косм да падни е много!* и от кого? от сущоискренолюбезнаго! ох!!!»[71]

[71] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

Дълбокото огорчение идва еднакво от някакво нехайство на ученика и от прекалената, болезнена чувствителност на учителя, който иска да го трогне чрез стонове и уверения за преданост. Но този начин да се буди подоброто аз у ученика и това примирение не изключва друг път по-остър тон, дори гняв и живо недоволство. Николай още в началото е излагал на изпитание добрата воля и търпението на стареца със своята безтактност. Защото на 6 май 1843 г. Неофит му изпраща едно писмо, адресирано до «Николаю Ха Хрисогонову ученику» в Карея със силното обръщение: «Неблагодарний сине! Тернием острим красяшийся Крине!» И след като излива огорчението си (при което за злобата се казва: «злобата не токмо честнейши лица трови, но и войски повдига, области опустошава и силни царства до основание разорява!»), Неофит завършва пак с думите: «Неблагодарний син!. . . что ти писувам разсудно познавай и спасяй ся!. . . Иногда препростий твой благодетелний учител. . .» Но неспособен да мрази задълго, разкаян за жестоките си укори и готов да прощава, Неофит добавя в P. S. стиховете:

Всеблагий Бог добр ум да ти дава
и разума ти свише да просвещава. . . .

Малко по-късно той го успокоява:

«*Не скорби, чи тя погалчавам по негде си в писмата си, то не ти е за зло. . . и аз не тя галча от ненавист, но от искренейша по бога любов, за доброто ти.*»[72]

Неофит насърчава в дълги писма (1843 г.) ученика си да се предаде на образование, за да познае божествения закон и човешките наредби, да различава истината от лъжата и да отбягва лукавството и хитростите. «Залягай, премилий мой!. . . Богоблагодатне си украси душата, просвети си умат. . . Залягай, залягай ти говоря — лю-

[72] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

безное чадце! Залягай докат си в богодарованата си златоцветущая възрастна младост. . . и да станеш на своеродното си общество благодетелно украшение. . . слава на родат си — отрада и утешение — жезл в старостта ми и подкрепление, при смертта ми спокойство и прохлаждение и по нея памят и ублажение. . . То, то да ти подари всеблагий бог. . . Подари, милостивий боже!»[73]

Николай, недоволен за нещо от положението си в Карея, е изпадал лесно в настроение да напусне учението и да се завърне пак в манастира си. Неофит кипи от това непостоянство, от това безразсъдство. Той не може да се начуди на «лекоумното разсуждение», «слабосердечното произволение» и, както още казва, «на моето по бога благодеяние неуверение» у Николай, затова на 13 юли 1843 г. го предпазва:

«Познай, чи ако някак ся варнеш, за тебе нема друго освен гонение до смерти. . . За осем години позна колико тя наставиха да пазиш лози и да миш паници. . . всякий ся обещава чи ще даде ученика си да учи — не е познат по колико ученици имат изучени. . . Друго нема, освен ако желаеш да учиш, поседи на Карея в някоя келиа и ходи да учиш елиногреческа грамматика. . . и за плащане за всето немай грижа. . . ти само прилежно учи — целомудро и честно ся обхождай. . . Тамо е Карея — ни е Зограф мн. да не оставят да ся учеш.» Неофит пише накрай, като взема върху си цялата отговорност за бъдещето и като изповядва привързаността си: «Ако ти по бога не желаях просвещението, ни щех толико усердно да тя уча грам,, нито щех толико да тя увещавам всякогаш да гледаш да ся просветиш — нито пак щехъ нине толико да тя писменно наставлявам и за всето ти да плащам, *да ти ся обещавам пред бога в несносното си за тебе смертоносно страдание. . . и не само за нине, не дай боже! и до край: конец дело красит.*» Неофит го заклина: «От които ти дава писмата увери ся — ако ся варниш, как ще живееш. . . Ако мя имаш и желаеш за просвещението си, ти ще мя и послушаш — ако ли не. . . а ти ще много да ся каеш. . . и богу ответ да даваш.»[74]

[73] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[74] Пак там.

Обещанието за грижи до края на дните си Неофит скрепя все по това време и с един по-убедителен документ. В една сметка за вземанията си от книги, раздадени в провинцията, и от други неща, която сметка навярно е била връчена на Николай, когато същият се кани да тръгва за Цариград, Неофит прави негласно завещание, като оставя всички свои суми на ученика си. Сметката и забележката накрая гласят:

«Катихизни книги, раздаденц на верисия

250:у Вратченската епархия;	2500
150:в Ловченската епарх:	1500
260:в Шуменска епарх:	5600
30:в Филипопол. епарх:	300
640: в Триновската епарх:	6400
Сума .	13 300
7600: *Шесточастни книги,* на всяка една цена: по цван: на разни места	30 400
Сума. . .	43 700
Харч за митрополита	
Тръновский, от моя пари	10 177
Моят кон, що остана сос такъм у митрополитат	2500
	56 377

А мене що ми се стоеше
дел. от митроп: фамилиатико не сам зел нищо —
само от 343 вули — остаха негови пари у мене — 1715.

За някоя нужна потреба — ако са докара — или като человеци, что сми, *ако ми ся случи смерт* за уверение из Катастихат *си дадох М. Д. сини Николаю Д. да взима от вишеречените ми вересии* от триновскаго митрополита, който ги е прибрал —

Неофит Архиман. Петров Кот:»

Това завещание обаче не се реализира, понеже Неофит и Николай отиват наедно в Цариград и Николай изпреварва в смъртта стареца си. . .

«ПОЗНАЙ СЕБЕ СИ И БОГА»; «ДА БЪДЕШ БОЛГАРСКОМУ ОБЩЕСТВУ НА ПОЛЗА.»

В дълги послания — като напр. четирите «нравоучений-

ца» от началото на август 1843 г. из «Зограф» — Неофит изтъква с трогателна изчерпателност и настойчивост пред Николай ползата от черковно-християнски и светски знания, от религиозна просвета и положителни науки, и то толкова, за да се повишат личните добродетели, за да се достигне до истинското човешко назначение, колкото и за да се подпомогне народното развитие. Като препоръчва на ученика си да усвои усърдно «естествословни, землемерни, звездобройни и богословски» знания, той смята, че питомците ще станат чрез това «и за тях, и за държавствата, и за обществата полезни и богоугодни, сущи словесни человеци». Друг път неуморният наставник пише: «Приказва ся от някои си, чи една камила носила 40: години Алкоранат: чи като устаряла, сторили я азат (свободна), но не знаят да ли ся е посветила. . . Любезновожделений ми Н: парите, славата, чинат и знанието не просвещават и не. . . Но благодатию вишняго чрез словесноумната богодарована наука разумните ни очи ся просвещават. . .» И особено препоръчва той да се вникне в дълбоките откровения на Светото писание, гдето между другото се казвало: «Бог е любов и който в нея пребивава, и той в него: Бог е свет, просвещаяй и освещаяй. . .»

Няколко дни по-късно, на 22 август 1843 г., той съветва отново духовното си чедо:

«Немай прочее за ничто друго грижа освен гледай, колкото можеш да ся учиш по гречески и да чтеш, и да разумяваш, чтото чтеш, обучавай си и понятието в ученията и руката в краснописанието. . . Изкупуя обаче и времето, не ся клати като грост от ветра. . ., но буди постоянен — бог е щедр, благ и милостив.» Препоръчва му и да не се смущава от спънките на някои противници «пакостотворците сос пакостта си, а доброжелателите сос доброжеланието си щат от правосудящаго да возприимат тисящократно.»

На 18 февруари 1844 г. Неофит отправя дълго послание на Николай върху темата: «Познай себе си и бога.»

Развил мисълта за грях и спасение на човека, както и за необходимостта да търсим отговор на тъмните въпроси за съвест и дълг

в добре изтълкуваното свещено писание, той отново напира на желанието си да възпита ученика си в духа на вярата и родолюбието: «. . .имам велико желание и колико ми е возможно, да тя науча и да тя дам в училищата да ги научиш (за колкото ти по-горе возпомянах» се казва преди това) в славу божию, за твоето украшение да *бъдеш по время болгарскому обществу на полза* в словесноразумното му учение!»

Като се домогва да закрепи здравите принципи на възпитание у своя ученик, Неофит намира начин да поласкае самолюбието му, като похвали потеклото му и примера от къщи.

През юни 1844 г. той пише на Николай за доброто му възпитание от родителите, за което и «простата пословица» казвала: «Каквато козата, такова и ярето», и е доволен, че Николай, добре напътен от майка си и от първия си учител в Самоков, не се е поддал на поквара в манастира: «За осем години не можи ни Рафаиловата безсовестна варварщина! ни Зографската безчеловечна и завистна злоба! нито пък Х. Хрис. суров и лакому! и ненаситно сребролюбие да си го отнеме» (стремежа към учение). И Николай изпитва радост от подобни похвали и може да пише у дома на майка си (март 1844 г.), че се учи на Св. гора, в Карея, «според благодетелното Отца Архимандрита Неофита наставление по елиногречески, «но че скоро щял «духовният му отец и благодетел» да го изпрати да се учи и вън от Св. гора, в Цариград.[75]

Че Николай е достоен за тия бащински грижи и не разочарова възпитателя си, показва ни най-добре самоотвержено му държане при арестуването на Неофит в 1845 г., което му струва непредвидено заточение и преждевременна смърт на Атон.

Нека забележим още, че привързвайки се към Николай, Неофит съвсем не забравя бившия си ученик Хри-

[75] Всички писма в архива на Григорий Доростоло-Червенски. Някои от тях са отпечатани в Непознатият Бозвели, 1942, 451 и сл.

сант, който е тогава в Свищов. Защото на 12 декември 1843 г. Неофит пише на Николай: «Гледай та вземи хубав октопод — дано можахме да го изпроводиме Диа. Хрисан. защото и той ми ся свиди като тебе. . .» И малко порано, в друго писмо: «Много ся сожелих, чи приях и от вожделеното ми по бозе Д. сина моего диакона Хрисанта писмо и ми ся много моли да му изпроводя за отеч. благословение мало октопод — и немах.» Както ще видим, и по-късно Неофит намира случай да засвидетелствува неизменната си преданост към дякон Хрисант, и то не чрез малки пратки, а чрез сериозни грижи за образованието му в чужбина.

ЛИТЕРАТУРНИ ТРУДОВЕ; УСИЛИЯ ЗА ОТПЕЧАТВАНЕТО ИМ. Една от главните грижи на Неофит, докато живее в манастира Дионисиат, е да отпечата приготвените си оригинални и преводни произведения. На първо място той мисли навярно за диалога си *Просвещенний Европейц*, писан още в «Хилендар» (1842), и после за *Любопитнопростий разговор* (1844) и други неща, съставени или преведени в «Зограф» и «Дионисиат». Понеже е останал без средства, той се е обърнал за помощ към заможния си приятел Хаджи Викентий в «Зограф», който му е давал по-рано известни надежди за съдействие. Но Викентий си прави оглушки и не бърза да изпълни обещанията си. Неофит му припомва тогава с такива думи за неустойката: «Мисля, чи добре памятеш что си ся обещал да подариш *своеплемянному сиромашкому болгарскому общежителству за просвещението му* — и за твоето си вечнобезсмертное блаженство! И уверен сам, чи неотменно щеш да го изполнеш и зато ти писувам и за приуготовленото за напечатване *Золотое сочинение* — Дядо Хаджи!» И през юли 1844 г. малко преди бягството си за Цариград Неофит го подсеща отново, като му съобщава, че е превел *Золотое сочинение*

«на просто славеноболгарский говоримий в настоящее язик, за общая полза н(ашему) болгар. народу» и че е поставил посвещение за Викентий («похвалително посланце, за да ви ся поменува вечно честното имя»), та да се насърчат и другите — «да посвятят на сиромашкото си общество някоя и друга за просвещението му книжка: за да начнат младите барем да следоват, каквото и другите народи — а не да слепствуват и да ся приструват — кой грек кой влах и помак. . .»[76]

Като се оплаква горчиво от добре познатото му равнодушие на съотечествениците, щедри само на думи, той пише, за да настрои благосклонно Викентий: «Туй виде щем, направи щем и купи щем е направило громадни купища в Болгариа и сануват и балнуват болгарите под сянката им глубоко спящи — притворността них в марчивата ластяще, *сущите си благомислители гонящи, хулящи, и на смерт клеветно предающи* не престават! Тяжко и горко, който е изпаднал в таковии глубокозаспали балнователи!» От подобни мними благодеяния той е стигнал да «ся весма спокоява *жив еще в святогорский рай!*» Но от Викентий той очаква да удържи думата си, затова го моли: «Ако обичаш проводи една полица в Цариград до Г. Огняновича, сос нашего Николая от 2500 грош: да напечате 100: Злат. сочин: и да ти ги изпроводи да ги изпроводиш в Болгариа по кадето обичаш — ако ли пък не щеш, а то тя молим отпиши ми да посветя Золт. сочин. ономy, комуто посвещавам и *прочиите мои книги, за да се напечатат за единоплемянното ни болгарское общество за просвещението — и по время да прозябне на сеющаго сеянето и тогаз* ще ся похвалят благодеющийте — и ще ся постидят враждующии пакостотворци, покривала притворности фарисейскии лицемерци.»[77]

[76] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[77] Пак там.

Викентий обаче се умълчава благоразумно, без да се трогне от посвещение и назидание, и книгите на Неофит не виждат свят. Защото, когато Неофит успява да се завърне в Цариград, той не само е увлечен отново цял в борбата, но се намира и в твърде лошо материално положение.

В «Хилендар», «Зограф» и «Дионисиат» нашият заточеник развива възможната за условията трескава писателска дейност, опитвайки се в оригинални диалози, проповеди или стихове и в преводни съчинения с богословско и нравоучително съдържание. Негова постоянна мисъл тук е да напечата някои от ръкописите си, ето защо, когато ученикът му Николай се кани да потегли през октомври 1843 г. от Карея за Цариград, той му изпраща 300 златни ирмилици с поръка: «да варвиш в Цариград да учиш и да дадеш *от рукописните ми книги една да се напечати за общенародна полза* и за наше препитание». Обаче зографци, като подушили работата, наредили да бъде обран ученикът и задигнали ръкописите — не един, а няколко, както казва писмото — и така Неофит не постига намерението си. Като оставяме да говорим за самостойните Неофитови трудове на съответното място, ще спомена тук като пример само словото му за Великден 1844 г., изпратено през март същата година до сънародниците в Цариград, и стиховете му от «Дионисиат», никнали в моменти на люти болки. В увода на посоченото слово той се обръща към сънародниците си в столицата, които иска да раздвижи за любородни чувства и покърти за съдбата си с такива думи: «Светлоторжественим, радостотворним и живоносним, из мертвих Христова возкресения празников празником, многолетствени *из трилетняго утровнаго и смертоноснаго ми заточения затвора*, многолетствене ви поздравляющ благоденствувати препросто слово. . . предлагаю — любезнии ми нашего болгарскаго народа искрении любородци!» Проповедта представлява

в същност развитие на идеята: «да познаеш бога и себе си, тако както надлежит, никак без наставления от Свещенаго писания е не можно.» Затова Неофит набляга главно на доводи, които трябва да убедят слушателите, че Старият и Новият завет представляват «истинное слово божие» за всеки добър християнин. Но изпълнил така своя дълг на духовник към паството си, той няма да сложи перото и чрез стихове, които напомнят по форма ония в *Детоводството* му, ще се опита да изкаже накипяло негодувание или остра носталгия за свобода.

ЕЛЕГИЯ И САТИРА: ПОЕТИЧЕСКИ ОПИТИ ОТ ЗАТВОРА (1842 — 1844). Слабостта на Неофит към стихове не го напуска и в заточение. Тъкмо наопаки: сега, когато той трябва да мисли не за поука на децата, а за собствената си тежка съдба, потребността от поетическа изповед го завладява толкова по-силно, колкото по-самотен се чувствува и колкото по-страшно е бремето на душата. Изоставяйки дидактиката и преминавайки към чувства, които го обжегват болезнено, той пише импровизации, гдето се примесват елегични и сатирични ноти. Навярно от «Зограф» (1842 г.) датират следните стихове без заглавие, вместени може би първоначално в някое писмо до приятел и запазени до нас в ръкопис (Архив на Григорий Доростоло-Червенски):[78]

Ах! Случайная напр'сна Судби'ня!
Немилосердная, гроздна боги'ня!
Смертно м'устреля ваш, *две'годин'ста'на,*
полмертв седя' мощ ми не остана!
'Есен си начна, зима приближава,
'А ни'кой ни ' кого, бра'тски сожеля'ва. . .
Бу'йни ветрове, начнаша да вея't,
Свят' 'Атонска Гора,' ва'рло люле'ят!
. . . . . .

[78] Срв. цялото стихотворение в Непознатият Бозвели, 1942, 286 и сл.

Правдата, ако ся топчи, 'и изтончава,
но не ся ска́сва 'и не ся сконча'ва. . .
'Омира, Вергилия'и 'Овидия призовава
в пророкъ' Иеремия' и Давида приуготовля'ва
жи'ва, обстоя'телне да 'я предста'вят
. . . . . .
О всезнающий'и правосудящий бо́же!
Ти зна'еш какво *ду'х мой'изнемо́же!*
'Осве'н бла'гост тво́я, ко́й ще ми помо́же
да мя'изба'ви от си'х, кой л'ще возмо'же?
. . . . . .
Вя'рвам, чи докра'й не ще мя о'ста'виш,
но ми'лостию — скор'ще мя изба'виш
на по'стниците свя'ти да не додя'вам,
'А от законите'им да не одявам. . .
Защо тии вне'шно дру'го показват.
'А пак вну'трено 'инак нака'зват
от *четиресят ле'та злоба зазват.*
Кад' намерят время, тогаз'я показват'
. . . . . .

Дългото това стихотворение ни подсеща по техника и език за известните «стихове поитически» на атонските монаси Никифор и Йеротей от 1822 г.; само че ако тези добри българи оплакват мъченическата смърт на новия български светец Иван от Осман пазар, пострадал за вяра от турците,[79] Неофит оплаква себе си, пострадал от сънародници и единоверци. Излиянията му, интересни като лична изповед, дават ценен материал за биографа. От тях, писани, както по всичко се вижда, през есента на 1842 г., ние узнаваме не само за живата скръб на заточеника, терзан от болести и от укори на монасите, но и за това, че са изтекли 40 години, откак за пръв път Неофит е бил между светогорските събратя: и този дълъг период на незатихнала злоба към провинения таксидиот сочи отново предположената от нас дата за пристигане в Атон, именно 1803 г.

[79] Исторически паметници, изд. Бълг. книжов. друж., 1884, 19.

От елегичен към сатиричен тон се минава и в друго едно стихотворение, писано през *четвъртата* година на заточението (1844 г.) и насочено срещу главния виновник за Неофитовите страдания, търновския митрополит. Рамка на настроението дава обаче не есента, както при изобличението срещу атонци, а пролетта. Пробуждането на природата с песни на славеите и раззеленяване на горите кара нещастника да си спомни с дълбоко огорчение за най-върлия свой враг, пратил го да гние в затвора. Ако наоколо му всичко цъфти и се радва, в душата му се напластява отчаяние и от килията си той клейми позора на фанариота, който го е наказал тъй жестоко, като го призовава да се опомни и покае. Навярно от април 1844 г. от «Дионисиат» датира следната поетическа изповед, тъй любопитна и като успоредица към изобличението в проза срещу титуляра на търновската митрополия в *Просвещений европейц*[80]:

Ох! Начнаха оживитулнии зефири да веят!
И вските земнии садове да зеленеят. . .
Сладкогласнии же славни! громко да пеят!
Гори с планини радостно да с'веселеят. . .
Различни цветия! весело да цъфтят!
И вските птици! радостно да цертят! . . .
Ах! *Мен ли ся даде в затвор да умирам? . . .*
Кад'гледам и слишам от жал да премирам!
О! Милостивий и всезнающий боже!
Помилуй, чи душата ми изнеможе! . . .
. . . . . .

Нататък Неофит, като има наум своя неукротим гонител, роптае против «покривало притворности», което тъпче законната правда и истината, затваря вратите на милосърдието, отваря път на завистта и на злобата и праща в затвор невинните:

[80] Целият текст в Непознатият Бозвели, 1942, 294.

Ох! в темний затвор, варло мя сострелияваш!
Смертелно и люте мя уязвляваш!!!
Безсовестно из' родат ми си мя изселило!!!
Насилно ж'в угодницит' си мя заселило! . . .
Нещадно жив во гроб'мя си положило!!!
Никогаж бял свят да н'видя отложило!!!
Четверта година в'затвор мя изгнояваш!
. . . . . .

Търсейки силни думи против своя «безсъвестен клеветник и наричайки го в изстъплението си «седмоглавная идра», «крокодилская злоба», «аспидояхидная отрова», «сребролюбивая пазва», «болгарскому обществу совсем сасипна», той се обръща към носителя на толкова смъртни грехове, към търновския владика, с възмущение, подхранено от библейските пророци, и с такъв риторичен лиризъм, който ни подсеща за поезията на Раковски:

Хотя и най-свиреп си, но престан, и поспри ся. . .
Мало в' себе си дойди, и посмили ся. . .
Постой неукротиме! Поукроти ся. . .
В чувство прийди, и насити ся. . .
О кой вяра и закона си размисли ся —
Коег'чина и звания, разбири ся. . .
Доволно ти е вече — остави ся —
На Костакювите кола! не вози ся! . . .
Законно разсуди — познай, и засрами ся. . .
. . . . . .

Но изобличения и съвети не спират при тия общи пожелания, към които намираме толкова успоредици и в писмата на Неофит до митрополита в Търново; те засягат по-нататък конкретни дела и пороци на този невъзможен фанариот, като се отбелязва между другото нравственото му разтление («Сущо на содомляните подражаваш»), възмутило всяка непокварена душа. . . и душата на

«клетата му майка» (светата черква или българското отечество). Митрополитът страда от непростима слабост към секретаря си и се компрометира пред цял свят с това:

Клетата си майка! люте угорчаваш!
Горкото ѝ серце! смертно устреляваш!
Прескорбната ѝ душа! вáрло уязвляваш!
За Костакюв хатáр, вечно я прожеляваш!
Из митрополиата, в Цариград я пропáждаш!
Смраднаг'Костакя при себе с'задержаш!
Никак не смишляваш',ˆчи е от бога грехота!
На чинат ти и на Болгариа срамота!
Ако и чиновниците ти тя покриват —
но смрадните ти дела тя откриват!
Триново грекоманската ти фатриа молчи —
но болгарското общество ще начне да галчи. . .

Писана в началото на четвъртата година от заточението, тази сатира ни подготвя за безпощадната критика, на която се подлагат година-две по-късно и търновският митрополит, и Гръцката патриаршия в диалога *Мати Болгария*. Българското общество наистина е започнало да «гълчи», да се вълнува против беззаконията на фанариотите и Неофит ще има скоро възможност да застане отново начело на борците като свободен гражданин.

ДЕСЕТА ГЛАВА

ОТНОВО В ЦАРИГРАД

РАЙНО ПОПОВИЧ ПРОТИВ НЕОФИТ; РАЗЛИЧИЕ В ГЛЕДИЩАТА. Вложил съдбата си в божи ръце и в очакване за помощ и насока на делата си само свише, Неофит престава да разчита на своите сънародници, непожелали или по-право неуспели да издействуват освобождаването му. Особено мъчително той е засегнат не толкова от липсата на доблест или на постоянство в усилията на приятелите си, колкото от заслепението и злобата на някои просветени българи, у които никога не е могъл да предполага толкова раболепие пред фанариотите и толкова неприязън към него. Завърнал се именно през 1844 г. в Цариград, Неофит узнава с изненада, че един от най-активните противници за освобождаването му е бил не друг някой, а връстникът му Райно Попович. Даскал Райно, родом от Жеравна (1783 г.) и известен със своята дългогодишна педагогическа дейност в Карлово (1828 — 1853 г.), е получил гръцкото си образование на Атон, в Солун и на о-в Хиос (1811 — 1814 г.); продължил после специализацията си (1816 — 1819 г.) в Букурещ, в Бейската академия при Неофит Дука, след което се прочува като отличен елинист, търсен за учител от разни градове на България. Близък приятел на Априлов и на Неофит Рилски, той води с тях интересна преписка по училищното и книжовното дело в България. В *Христоития или Благонравие* от 1837 г. той препоръчва обучението по гръцки в българските училища («треба греческио язик да са въвожда повече в Болгария») не само защото този език е «потребен много» в практическия жи-

вот, защото постоянно общуваме с гърците (дори «самите наши овчари между греци живеят») и защото «Болгария е неразлучна и соединена с Греция», но и поради това, че всички просветени европейски народи чрез него тъкмо са развили своя наука, философия и поезия, та и досега черпят от тоя неизсекаем извор: «щото е било донине, сичкото от греческият язик е било». Специално българите имат голяма нужда да въвеждат и да изучават гръцки език, понеже само от този език могат да бъдат преведени ценните за нас книги, с които ще се разпръсне невежеството у народа, пък и в гръцки оригинал трябва да се четат класиците, когато напредне образованието ни, щом никога преводът не може да замени сродяването с първичния текст. Европейците, макар да разполагат с преводи на Омир, Еврипид, Платон и т. н., «изповядат и думат, чи който ище да ги разумее, гречески треба да ги прочита и прочете». От това становище «славянската» граматика, граматиката на черковнославянските книги, употребявани в нашата черква и в школните килии, си остава «малополезна». Тя не открива достъп до никакви съкровищници на мисълта.[1]

Така развитите идеи на даскал Райно съвпадат в някои точки с възгледите на Неофит Рилски, изказани две години по-рано в неговата малка гръцка граматика (1835 г.). Тъй авторитетният в очите на карловския елинист габровски учител е също на мнение, че «колкото человеци се намеруват мало нечто просвещени в нашето любезно отечество, сички те от гречески са се просветили и напоили с потребни понятия». И после «секий знае каква неизбежна нужда имами (болгарете) за греческият язик, най-много от сичките народи». И понеже навсякъде в

[1] Р. Поповйч, Христоития, 1837 г. Срв. Н. Т. Балабанов, Даскал Райно Попович, Юбилейна книга на Жеравненското читалище, 1921 г., 168 и сл.

Турция имало гръцки училища, също и най-различни книги на гръцки език, полезно било за българите «да учат *вкупе со своят матерний язик* и греческият или поне после по матерният него перво за следующите причини. Перво, защото на греческият язик се нахождат различни любопитни списания и сичките епистими (науки), от които можат в скоро време да се напоят со сякакви благопотребни идеи (понятия). А второ (без стида да речеме), защо каквото е славенский язик искрена матер на болгарският, така е елинский на славенският изправлението. А за нас, които немаме ни на славенски, нито на болгарски епистимите, нито учителите, не е ли по-добро вместо латински или немецки, или французки да внедряваме греческият. . .»[2]

Трябва да забележим, че дори по-късно някои влиятелни книжовници поддържат необходимостта от гръцки език, и то със същите аргументи. Така в *Български книжици* от 1858 г. Ив. Богоров открито хвали Райно Попович, загдето улеснил чрез своето преподаване толкова учители и търговци из България, като им дал възможност да станат чрез гръцки език «ступане днес на безкрайно богатство, «и намира, че гръцки могъл и сега да услужва на сънародниците му «да обръщат тяжка търговщина»[3]. Но, разбира се, и Богоров, както и Дим. Миладинов, който сам преподава гръцки, не мислят да замества българското образование с гръцко и всичката тяхна защита на чуждия език означава, че докато български не бъде достатъчно разработен, само първоначалното образование трябва да се води на него, а в класните училища той да се въвежда постепенно край гръцкия език.[4]

[2] Н. Р и л с к и, Краткое и ясное изложение за разделението, начертанието. . . на греческия язик, Белград, 1835, III—VII.

[3] Срв. И в. Д. Ш и ш м а н о в, Знач. и заслуги на Бр. Миладинови, СпБАН, III, 1912, 62.

[4] И в. Д. Ш и ш м а н о в, ц. ст., 63.

СЪПЕРНИЧЕСТВО МЕЖДУ ГРЪЦКО И РУСКО ОБРАЗОВАНИЕ. Пристрастен елинист, намерил опора у Неофит Рилски, даскал Райно се застъпва горещо за образованието между българите. Той е убеден, че «ученията е най-голямо небесно благословение, отколкото е харизал бог на человека»[5], затова е и тъй силно огорчен от «великото небрежение» към просветата, от което идва «голямо потемнение на сичките добродетели» у народа ни и преди всичко отричане от собственото потекло. Не е ли за оплакване, гдето някои образовани българи, като не намират почва за работа между своите си, отиват да живеят между власи или гърци — «и понеже остаха от своят си род като посрамлени, *не щат и родат си да изяват, чи са българи*. И тогива разумях и аз, чи това е онова, което от малак слушам от някои си, дето думат, чи *ако прокопса някой българин, погарчася и неще да ся дума българин.*»[6] И повтаря сякаш филипиките на К. Огнянович от 1833 г. против невежеството и презрението към своя род на някои българи — едни смесили се «с греци, другии пак с власи»[7], даскал Райно заключава: това непризнаване на своите си люде «е нам праотеческа погрешка, която е прихлупила нашиат род още от началя и дору донине, като една темна мгля»[8].

Подчертал така открито своята вярност към идеала за национално възраждане на българщината и осъдил родоотстъпничеството на някои видни българи (срв. д-р Никола Пиколо или Панайот Добровски, брат на сливенеца Ив. Добровски, който под името Добриядес става учител по гръцки в Марсилия и Париж и по френски в Смирна и Сира)[9], даскал Райно остава обаче скептик по отноше-

[5] Р. Попович, Христоития, 26.

[6] В щат, редат, изяват и пр. буква *а* вм. ѫ или ъ има чертица отгоре. Срв. Б. Цонев, Сборник «П. Берон», 1926, 24.

[7] К. Огнянович, Житие Св. Алексия.

[8] Р. Попович, Христоития, 14, 18, 20.

[9] Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, 32.

ние на надеждите за усъвършенствуване на език и книжнина у нас върху домашни основи. Той не вижда смисъл и оправдание не само на «славянската» граматика, но и на руската у нас, не разбира, че без развиването на своя самостоятелна национална наука с помощта на български език ние «ще бъдем сякогаш роби на по-образованите у нас», както се изразява по-късно историкът М. Дринов, основател на Българското книжовно дружество (1869 г.), и както долавя това през 40-те години В. Априлов, когато с пълна увереност възвестява в своите *Мисли:* «Българското учение е във възрождението си.»[10] В тази точка Райно като че ли възразява негласно на приятеля си Неофит Рилски, изказал вече в своята гръцка граматика от 1835 г. твърда вяра в бъдещето, макар и далечно, на българския книжовен език, възкресен с помощта на руския език. Защото и Неофит Рилски преди Априлов мисли: «Доде да се преклони и нашето жестоко щастие! да можем да имаме *благи надежди да получиме на нашият матерний язик сичките науки, което добро можеме да ожидаме по моему мнению, токмо от россійския язик. . .*, но и то после по много време, защото са много обстоятелствата, щото препятствуват на това дело.»[11]

Обърнал поглед към Гърция, която е тъй близко до нас и която от векове ни е влияла, Райно не допуска по никой начин възможността за въздигане на новобългарската книжнина чрез запознаването на българите с руски език. Той отрича всяко практическо значение на тоя, «защо нема Болгария никакво причастие с Росия», защо българите «нема кому да пишат или от кого ответ да приемнат, нема с кого да се разговарят». Руски език не е за нас повече, отколкото черковнославянският. «И

[10] В. Априлов, Мисли за сегаш. болг. учение, 1847, 38.
[11] Н. Рилски, Краткое изложение. . . на греч. язык, VI, 1835.

двата тия язици в Болгария са мертви и недействителни»[12], заключава строгата си присъда едностранчивият елинист.

Подобни възгледи на даскал Райно предизвикват за решителен, ако и твърде вежлив отпор на възпитаника на руската просвета В. Априлов. Схващайки правилно голямата опасност за Българското възраждане от едно сляпо преклонение пред всичко гръцко и от всяко едностранчиво ширене на гръцката грамотност в България, Априлов опонира на мнението, изложено в *Христоития*, и пред самия й автор. На 20 октомври 1840 г. той отправя едно длъжко писмо (на гръцки) до учителя в Карлово, гдето между другото разсъждава така върху нуждата от българска просвета:

« Ако нашите прадеди. . . не се задоволяваха само с гръцкото учение, *но разработваха собствения си език*, когато бяха народ независим и могъществен, несъмнено е, че ние щяхме да бъдем просветени наравно с гърците. . . Ако европейците се ограничаваха неуклонно в гръцкото учение и не превеждаха всичко на собствения си език, где щяха да бъдат сега? Те сами почитат и ценят класическите писатели, но те ги изучават, доколкото е потребно, и едва ли между десетки хиляди учени един само се посветява на елински език. . . *Всеки народ, колкото малък и да е той, трябва да обработва езика си.*» Българите имат също този дълг, ако искат да станат културен народ. И те могат да почерпят за това уроци от русите. «*От братята си руси те могат да получат всякаква помощ за просветата си, никога обаче от гърците* или от други някои народи. Каквото и да казвате, аз смятам, че гъркоманията е взела връх между нас. Българите ни при своето грубо или дебело невежество се наричат с думите: Γραικὸς εἶμαι! Учените ни пък, като са учили на гръцки и като не знаят или знаят твърде малко български, стоят с почит привързани към гръцкото образование, каквото са получили в най-нежната си възраст. За да се поправи това, трябва по собствена воля да учат децата си по български. . .»[13]

[12] Р. П о п о в и ч, Христоития, 74.

[13] Д и м и т р и е в (М. Балабанов), Пер. спис., VI, 1888, кн. XXV—XXVI, 48 — 49.

Априлов с тоя намек има очевидно пред вид гръцките възпитаници, неспособни да се откъснат от елинизма, донякъде и самия даскал Райно. И за него е ясно, че тези елинисти не вършат полезно дело, щом пречат на българската просвета. Затова той заключава: «*Само възпитаните* в Русия *могат по разни начини да станат полезни на народа си. . .*» В Денница от 1841 г. Априлов полемизира отново с даскал Райно, оборвайки възгледите му: «Грекомания! чистая грекомания! для народности, однакож вредная тем, что в состоянии *оставить болгар дремать вечно под умственным игом новогреческой письменности.*»[14] Тъкмо липсата на поприще в България за специализиралите се по гръцки, изтъквана от Попович, ще накара и Априлов, и Селимински да оборват елиномanията, която е довела само до погърчване на българите чрез гръцкото образование.[15] В *Мислите* си от 1847 г. Априлов, който прекрасно знае, че нямаме нито «много учени, нито богати родолюбци», «апелира за самопомощ на всички съзнателни българи, за да се отварят навсякъде училища и да завършват юношите «*горното си учение в истото си отечество*», след което някои по-заможни могат да ходят и в чужбина. «Да не ся отговори някой, чи българете нямат потребните книги за горното учение, това не е право; български учебни книги имами доста досега и сека година излезват нови; имами и учители достойни. . .[16] Тези предвиждания с оглед на средно и висше българско образование, еманципирано от гръцката школа и добито с помощта на български и на сродния руски език, се оправдават действително от историческото развитие.

Предугаждайки перспективите на българската пис-

[14] В. Априлов, Денница, 29.
[15] Библ. д-р Селимински, I, 79; В. Априлов, Мисли, 44.
[16] В. Априлов, Мисли, 38, 42.

меност, при което сами гръцките възпитаници (Михайловски, Селимински и др.) обръщат в 40-те години неволно поглед към Русия, Априлов си схожда в тези си идеи напълно с Неофит Хилендарски, който вече няколко години по-рано защищава в своята *Граматика* и в своето *Земеописание* нуждата от обработване на българския език с помощта на руската книжовна реч. Макар и незапознат пряко с напредъка на руската научна мисъл и с културната роля на руските учебни заведения, той по инстинкт чувствува, че тъкмо оттам, от родствената славянска страна ще дойде реалният подтик за нашето образование в народен дух, парализирано досега от опеката на елинизма. Примерът с Н. Геров, Д. Чинтулов, Л. Каравелов, К. Миладинов, Р. Жинзифов, Н. Бончев, М. Дринов и толкова други руски възпитаници от 40-те до 60-те години, въвели нова ера в педагогическата практика, литература и наука у нас, дойде да потвърди бляскаво това пророчество на хилендарския монах. Като поставя български и руски език на една основа поради тяхното сродство, Неофит отхвърля категорично твърдението на някои, че нямало било учители и академии «по матеродславянски язик», и държи на това да учат българите първом този и после други езици; такива академии имало в Русия, гдето смятаният за «нищо и никакъв» *славянски* («наший славенский язик») се е развил и възвисил твърде много.[17] Оттам значи трябва да вземат уроци българите, а не от Гърция, отгдето не е дошла досега никаква обнова за народния дух. И с тази своя мисъл Неофит подчертава в опозиция на даскал Райно своята вяра в бъдещето на родната българска книжнина, моментът за чието разработване е вече достатъчно назрял.

[17] Земеописание, 1835, 16.

Р. ПОПОВИЧ В ЗАЩИТА НА ГРЪЦКАТА ЙЕРАРХИЯ. Но даскал Райно е реакционер не само в тая точка — относно възможностите за създаване на български книжовен език, достоен да се мери с гръцкия като жив орган на обучението. Той е поклонник и на гръцката йерархия в България, която в негови очи съвсем не е така враждебно настроена към българската просвета, както вярва това един Неофит Хилендарски или един Априлов. Вземайки повод от единични случаи на търпимост за българската книга или за български език в школата, той бързо обобщава, за да отхвърли в Христоитията си всяко подозрение върху добрите намерения на гръцките владици. «И колкото архиереи по Болгария аз сам познавам и добре зная, сичките желаят нашето просвещение и са трудят по силе своей за доброто ни.» Той се позовава на видинския митрополит Антим, който благоволял към него лично, даскал Райно, когато този седем години преподавал (разбира се, гръцки) в Котел; на русенския Неофит, който също «и словом, и делом» показвал, че е «велик ревнител на болгарското просвещение»; и на други няколко имена, за да заключи пак: «Сичките тия, каквото истиннии архипастирие, знаем, че желаят и искат всегда нашето просвещение. Такожде и другите, които не знаем, не е възможно да го не любят.»[18]

Справедливостта изисква да признаем най-много известна търпимост за българската школска книга от гръцка страна; но в никакъв случай не и благосклонно отнасяне към българския език в черква или «велика ревност» за българското образование изобщо. Твърде смел оптимизъм говори от предположението на Райно, че «не било възможно» да не обичат гръцките архипастири българската просвета: ако не е това умишлено ласкателство, което трябва да спечели ценно покровителство, то е

[18] Райно Попович, Христоития, 34, 36—38.

късогледо и повърхностно отричане на елементарна истина. И фалшиво звучи защитата на Райно, която иска да снеме отговорността за българското невежество от плещите на гръцките владици: . . .«много пати са е случило да чуя от някои си, които воздават това (невежеството на народ и дори на свещеници) на владиците, че тяхно преосвященство били виновни за това: Не воистину! никаква погрешка немат за това владиците!» Вината била на самия народ: той си отбирал невежи свещеници, понеже учените му се виждали «гордиливи студени», и думал, тънейки в «простота», че «не требало много учение».[19]

При такива разбирания на гръцко-българските културни отношения в началото на черковната разпра не е странно, ако даскал Райно лесно може да изпадне в ролята на клеветник срещу народното движение, както го раздухва и оправдава един Неофит Хилендарски. Заслепен почитател на гръцките владици, в чиито очи неговата елиника се радва на високо признание, даскал Райно вижда в лицето на Неофит един обикновен демагог, роб на дръзко честолюбие и на попска ограниченост. Как, нима такива хора ще бъдат водачи на народа и врагове на гръкофилската традиция? Нима тям ще се остави безнаказано да смущават реда, да възбуждат простолюдието и да хвърлят долни подозрения върху архипастирите, които «не е възможно да не любят» българското паство? Докато Неофит е работил в Цариград за назначението си в Търново, без да попада още в конфликт с патриаршията или търновския владика, Райно се държи спокойно, някак снизходително, както личи от писмата му до Н. Рилски от 17 юни и 15 юли 1840 г.[20] Но когато немирният протосингел си навлича гнева на митрополита и бива изпратен на заточе-

[19] Райно Попович, Христоития, 78—88.

[20] Периодическо списание, XXXVI, 933 и сл.; Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 1926, 228.

ние в Света гора, Райно променя поведението си. В борбата между двете партии, гъркоманска и народна, той взема страната на първата, смята навярно Неофит за пропаднал човек, за опасен бунтовник и скланя дори по настояване на търновския митрополит да агитира против заточеника, да подготвя приятелите си в Търновско и в Цариград устно и писмено да не се застъпват за освобождението му. Какви са били по-точно съображенията на Райно за тази печална намеса в ущърб на народния страдалец, не знаем. Явен е обаче слабият характер или голямата заблуда на карловския елинист, намразил без нужда един жестоко наказан борец за правда и народност.

Когато именно Неофит Хилендарски се завръща от първото си заточение, в ръцете му попада едно писмо на даскал Райно, което той чете с удивление. «Завист и злоба» са движели ръката, «помрачили са ума» на Райно, за да се реши той не само да сее с «богомерзки уста» хули против заточеника, но и да разпраща писма навсякъде, «за да не настояват любородците за итлакът» (освобождаването) му. С очите си Неофит е видял «препроклятото» писмо на Райно до цариградчани и люто кълне той карловския учител, тоя «сатанински син, гръкомански смрадни крин», който «изстудявал любородците и не престоявали как требва» за итлака. В изблик на презрение Неофит нарича даскал Райно на своя цветист език «жеравненска гайда», като пожелава на тая «гръкоманска» гайда «ручилките и пискуните да потънат в Бяло море на дното. . .» Саркастичният епитет не е случаен: познато е, че жеравненци всякога са се славили като майстори на гайдата.[21] Така дава израз на възмущението си Неофит в едно писмо от 24 октомври 1844 г. до друг карловски

[21] К. Иречек, Пътувания, 217; Ив. Д. Шишманов, Ив. Добровски, 10.

учител, Брайко Попович, който е не само бележит ученик на Неофит Рилски,[22] но и предан човек на Неофит Хилендарски. Какви отношения настъпват по-сетне и дали Райно променя мнението си и поведението си, за жалост не узнаваме.

ПОСТЪПКИ НА ПРИЯТЕЛИ ЗА ОСВОБОЖДАВАНЕТО. Че са правени опити от приятели в Търновска епархия и от еснафа в Цариград да се помогне на Неофит, не подлежи на никакво съмнение. Сам Неофит съобщава в писмо от декември 1843 г. на ученика си Николай: «Уверително известие ми доказаха *габровците*, които ми донесоха проводини 180: грош. от чорбаджиите за уверение, какво *подир мало время щат да ми проводят и итлакат*. . .[23] Дай милостивий боже!» И няколко дни по-рано, като подхранва надежда за спасение и огорчен за нещо от стареца Викентий: «Едвам *ся позарадвах*, чи приях надежнорадостна вест заедно сос 180: грош., припроводина от Габрово от любородците — ето ти и от Х. Вик. речи, утрова! Но Бог е милостив, благодарим го — не ще ни остави до край в скорби и печали.» Като габровци полагат грижи за освобождението му и калоферци. По Великден (април 1844 г.) Неофит съобщава на Николай, че учителят Брайко от Калофер му писал на 2 март 1844 г., какво за Възкресение «неотменно» щял да бъде получен итлакът. «Ето и то замина, бележи Неофит, еще ни итлак, но ничто. . .» И Неофит праща отново писма до Цариград по «верен указион», като знае, че там се върши нещо. «Брайко добре известява, чи *обще милостиня собрали любородците да харчат* за итлакат ми — но патриархска и калогерска дяволия —

[22] СбБАН, XIV, 38 — 39.

[23] Ив. Д. Шишманов, СбБАН, VI, 186; Р. Каролев, История на Габр. уч., 16.

мият итлакат, зато дано прифтасат тия ми писма в Цариград. . .»

Свищовци също не са останали глухи на неговия стон и просби, защото в заявлението си от 15 ноември 1844 г. до Високата порта, писано от самия Неофит, те изрично твърдят: «и понеже *многократно молихме му ся* (на търновския митрополит) да го возврати из заточения, не токмо не послуша ни, но пачи раздражи ся гневом еще по-много и начна да ненавижда всякого, който му ся молеше зарад Архим. Н.» Цариградските еснафи в просбата си до министъра на външните работи Риза паша от края на 1844 г. (писана пак от самия Неофит!) казват: «. . .ние, добре знаещи неговата невинност, *три цели години многажди и всячески* по должности вери *общеиснафско ся молихме патриарху, за да го свободи от заточения*. Но. . . молбата. . . за беднаго Неофита совсем не премина.»[24] А когато от Атон Николай тъкми да ходи на учение в Цариград, заточеният Неофит му пише на 29 август 1843 г.: «Като ся приуготвиш, обади ми сос някой нарочно верен указион да ти изпроводя потребните — които и тебе щат да настанят благопристойно — и *мене щат да свободят неотменно*. . .» Очевидно той разчита на тия свои писма, които ще идат чрез Николай сигурно до назначението си и ще ускорят възвръщането му. Защото няколко дни по-късно (октомври 1843 г.) той бележи изрично в препоръчителното си писмо до цариградчани, че очаква освобождението си с помощта на тяхното «любородно надстояване»[25].

ОНУФРИЙ ПОПОВИЧ И БЯГСТВОТО НА НЕОФИТ ОТ АТОН. Когато Неофит се убеждава окончателно, че помощ от сънародниците, подтискани и

[24] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[25] Пак там.

заплашвани все повече от търновския митрополит или вселенския патриарх, няма да дойде, той обмисля друг план за спасение. За този план узнаваме от записките на Онуфрий Попович, гдето се разказва:

«Тука в Дионисиат, понеже беше облизо, често дохождаше архимандрит Онуфрие, утешение ради видеше отца Неофита и до негова колиба (т. е. в скита «Св. Ана»). *Дух немирен. Замоли арх. Онуфрия да му отвори път да бежи*, и то добро му сътвори, но бедний при други добродетели имаше една недостатка (лесно падне, тяжко става). Попроси игумена да му допуща на всякий ден кога ще да излазя от монастира до пол час далеко, кога край моря, кога по сухо, бяше край моря недалеко брег, ходи тамо, каже, уж чи фащаш риби и седи по два и три часа, ако та натражет, да речеш. чи фащаш риби, пак кога щеш, и тъй ся ослободи.» Така Онуфрий, който бил близък с игумена, му издействувал позволение за излизане от манастира и така го съветвал той да се отдалечава край морето, уж че лови риба, докато намери удобен случай да избяга с някоя гемия. Но Неофит не се решавал да напусне сам Света гора, боял се е навярно да го не сполети някоя беда по пътя. «Но пак замоли (Неофит Онуфрия), не могу сам.» Онуфрий отговаря: «Не можиш, но кой можи, ни смеи; чи ти ще идиш, а он. . .» Неофит обаче е настойчив: «Не, не, молим учини ми и това добро.» «Кога е така, каже арх. Онуфрие, а ща ти намеря судня,[26] а ти уречени ден ся найдеш при брег готов и оттука в Гръчко и оттам у Влашко близо Свищов, дето лесно ще се виждаш ся твои приятели и проче.»[27]

Онуфрий има всичката добра воля да улесни бягството на заточеника; той вижда мъката, която го топи в това усамотение; той разбира желанието му да бъде след четиригодишно изгнание отново в отечеството си, да слуша българска реч. Като е използувал връзките си с игумена на Дионисиат, който, както личи от записките, е имал строги инструкции да не допуска Неофит вън от манастира, Онуфрий е успял да смекчи режима на заточеника, изпросва разрешение да излиза Неофит по два-три

[26] Ладия, гемия.

[27] В. Н. Златарски, Известия на Истор. друж., III, 62.

часа на ден край морския бряг. Тук Онуфрий нарежда да се качи Неофит на гемия и да отплува незабелязано за Гърция и оттам за Влашко — някъде срещу Свищов, гдето са приятелите му. Онуфрий взема върху себе си тая опасна грижа и гемията един ден е приготвена. Но у Неофит настъпва за момент колебание:

«За лудо кога човек нещо не достигне, ние доста що сам ся дави, но и кой му ръка посочи, и него ищи да увлече. Судъна дойде, а него (Неофита) няма.» Онуфрий търси Неофит: «Море що учини?» — «Страх ме, каже, сам, дойди и ти с мене до судня.» — А после? — «Кой мари за после?» — «Потом иде арх. Онуфрие сам у монастир, узме му багажни у дисаги, отнесе у барки, потом и него изпрати, хайде сбогом, пак что бог произволи, то ще бъде.»[28]

Така Онуфрий спасява приятеля си и Неофит може с едни само дисаги, в които носи най-ценните си вещи, навярно ръкописите си, да напусне затвор и заточение на Атон, за да подири високото море на борбите, за да се хвърли с нова ревност в едно поприще, което е негова жизнена задача. «Подир 15 дни, бележи Онуфрий, не у Гръчко, почуе ся Неофит у Цариград у Сан Бенедито. . .» Неофит е имал следователно наум да се върне там, гдето е най-безопасно за него, в столицата. За Неофит е най-удобно да се укрие в Цариград от преследванията на патриарха и да започне агитация против търновския митрополит.

КОЙ ПОКРОВИТЕЛСТВУВА НЕОФИТ И ГО СНАБДЯВА С ТЕСКЕРЕ. Докато по-рано не се знаеше нищо по-определено върху избавянето на Неофит от Атон, новооткритият архив на Чайковски ни дава точни и сигурни известия.

На 2 септември бежанецът се явява при Чайковски (познатия агент на княз Адам Чарториски), тъй благо-

[28] В. Н. Златарски, Известия на Истор. друж., III, 62.

склонен към българското просветно-национално движение, и му съобщава: «След тригодишно изгнание отишъл при агата (турския управител) на Атон и му разказал цялата работа. Агата дал на Неофит тескере (паспорт) и писмо до министъра на външните работи (Реиз ефенди). Гръцките монаси се научили за това, отвлекли Неофит и го прехвърлили от Зографския (български) в Хилендарския (сръбски) манастир. Там той бил държан по заповед на патриарха. След една година избягал оттам и пристигнал тайно тук, в Истанбул, като запазил у себе си дадените му от агата книжа.»[29] Че тъкмо агата на Атон е бил истинският избавител на Неофит, става ясно и от изложението на агата до Високата порта от 1 септември 1844 г., за което ще говорим по-нататък.

Пристигнал в Цариград, главната грижа на Неофит е да потърси по-ефикасна защита срещу очакваното преследване на патриаршията. По-рано се предполагаше, че той сполучва да се постави — при съдействието на султанката-майка, негова покровителка от 1840 г. — под закрилата на Мехмед Али паша, влиятелния началник на артилерията, оженен по-късно за сестрата на султана, и на Риза паша, който в 1843 г. става военен министър и който по силата на авторитета си се меси във всички държавни работи. Мислеше се също, че Неофит използува за целта и българските еснафи, особено шивачите от т. нар. Хамбар, които са се ползували с добро име пред властта и които били поздравени веднъж от самия султан (той посетил на 24 юни 1844 г. работилницата им и останал твърде доволен от стройния им вид и военната им уни форма).[30] Истината обаче е, че главната услуга за осигуряване свободата на Неофит идва от Чайковски, който

[29] В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и българският църковен въпрос, 1964, 118.

[30] К. Фотинов, Любословие, Смирна, 1844, 117 и сл.; Н. Начов, в Сборник «Иларион Макариополски», 115.

щом чува за пристигането на Неофит в Цариград (съобщил му за това Константин Огнянович, личен приятел на Неофит и сътрудник на Чайковски във връзките му с българите), разпоредил се да бъде заведен бежанецът при Мехмед Али в Топхането, за да изложи пред него всичко преживяно на Атон и всичко, което знае за поведението на Патриаршията към българите.[31]

Ако вярваме на архимандрит Онуфрий, Неофит прибягнал отначало до съдействието на българските абаджии в Илчи хан, които подтикнал да му издействуват буйруллия от Мехмед Али, а после да подадат просба до Портата за българска черква в Цариград. «Подир 15 дни, казва Онуфрий, не у Гръчко, почуе ся Неофит у Цариград у Сан Бенедито, тамо саединися с илчихански абаджии, кои ся ходиле тогази у низамске дрехи и шили солдатски мондири. Кога нема търновску митрополии що да учини, захвати ся за друга важна работа. Подписаха са абаджии и тютюнджии, дадуха на Порта прошение да им отступи велика (по-голяма) церква у Цариград една церква само за Българи да ся български служи; тогава беше Никола Евтимов първи, кой тичаше горе-долу и Иван Нонов, кой посредством бин баши их извадиша за арх. Неофита бугойронтии от цар. зета Мехмед-Алиа да са от Патриаршеа не бои, но он пак седеше у Сан Бенедит.»[32] Така архимандрит Онуфрий по слухове от цариградските еснафи, между които той идва, изглежда, наскоро, понеже взема участие в събитията от 1845 г. Сигурно остава това, което и сам Неофит потвърждава: че *формалното* вдигане на заточението си той дължи на тогавашния Реиз ефенди. Защото в жалбата на цариградани до Портата, писана тъкмо тогава от самия Неофит,

[31] Смоховска-Петрова, ц. с., 118.

[32] В. Н. Златарски, Изв. на Истор. друж., III, 62—63; М. Радивоев, Време и живот, 33. От двамата черпи и д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 1927, 391.

се казва изрично: «Архиман. Неофита. . . человеколобне се го свободили от самопатриархското отсудное заточително прещение.»

На кои български кръгове в Цариград Неофит разчита изобщо за съдействие, съдим между другото по краткото упътване, което той дава през есента на 1843 г. на ученика си Николай, когато вярва, че той може да замине да продължи образованието си в турската столица.

«На Айвасар ся нахождат (пише Неофит в записката си) *абадж.: калоферци. И по хановите, кондисват отвсякаде н. болгари* — На Балата е синайский метох, храм. Св. Иоан Пред: В Джабалимахалеси са на Стефанаки бей на сербският консул конаците — У Фанар, на Патриккапи е Св. горский метох. *На Котоджиханися нахождат котлянци, сливянци, пазарджиклии и* проч. *Такожде и на Гиаджи хани ся нахождат. На Фазли паша е султан. Хамбар, в него ся нахождат да шият много калофирци и отвсякаде н. болгари — тамо питай за кир Генка Драганов чупа — и му обади какво знаеш* — Отсреща на Галата — на Балакпазара щеш да найдеш *от Калофер в абаджиите: кир. Стояна Семерджиолу-и кир. Николая* — и ще им *обадеш писмото общо.* Тамо ща питаш да тя завидат на Крушумлихани при хадж. Александрия Дучовича — при когото седи и Огнянович — Тамо седи и *Гос.* Лазар Склавун:»[33]

СРЕЩИ С БЪЛГАРИТЕ В ЦАРИГРАД. Въоръжен с тескеретата си, отец Неофит може да потърси и да види старите си познайници, търговци и еснафи. Първата среща в Балкапан е голяма изненада за цариградските българи, забравили сякаш Неофит и оставили го на произвола на съдбата му. Смаяни и безмълвни в първия миг, те изпитват стеснение и радост, когато го виждат здрав и читав помежду си. И сам Неофит, задушван от вълнение, не може отначало да продума нищо — при една обстановка, свързана с такива трогателни спомени, и всред другари, някои от които са делили чистия му възторг за българското народно дело. Сцената на

[33] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

това първо свиждане ни описва за щастие сам Неофит в своя *Разговор на любородните* и от краткия този разказ ние долавяме ясно двойния патос на патриотично умиление и на горчива скръб:

«На Авг. М. 21-го то, като говоряхме в Цареград — в Балкапани (разговорът се е водил между любородеца от чужбина и цариградските търговци и еснафи в течение на дните от 16 август до 25 септември 1844 г.), ето ти внезапу, чи и архиман. Неофит излези и седна при нас! Почудиха ся всичките, които го видяха внезапу и ненадежно! и всичките останаха като замразнали и вцеплени! Он ги изгледа умилно и жалостно и *молчащ му потекоха като реки селзи из очите!* Постоя малко и им рече: Милодрагии ми чада духовнии! за оплакване достойнии! горки Мати Болгарии рожби! что ся умолчахте? Проумява ся, чи ся уплашихте — чи без патриархско дозволение излезох из четирегодишното си ядоутровно и смертоносно заточение! и дойдох при вас в Цареград. . . Не бойте се, синко! Не бойте ся — богу благодарение за всичко. . .»

Долавяйки в мълчанието на събраните търговци и еснафи не толкова угризения на съвестта за недостатъчно проявен интерес към един невинен страдалец, колкото страх от властта и патриарха, загдето приемат помежду си един непомилван престъпник на черковния закон, Неофит изпитва съжаление за малодушните и бърза да ги успокои:

«Радвам ся, слава всеблагому промислу, чи мя сподоби да ви видя живи и здрави. Не ся грижете, мене който мя е избавил — то(й) ще мя и вразуми, научи и настави на полезная. Не бойте ся от патриарха, нито от фанариотите — они са праведни, святи и премилостиви — они много любят болгарите и им желаят общата полза — они ако не са, горките болгари са изгубени совсем. . . и оставайте си с богом — пак ще ми ся видя.»[34]

Изказал така укора си под формата на иронична утеха

[34] Архив на Григорий (у Раковски), срв. и СбБАН, XIV, 28—29.

и на радост от добрите грижи на фанариотите, Неофит не иска да води разговор под напора на гняв за непростимото нехайство на сънародниците си и излиза, като ги оставя да се опомнят и разкаят. Втората среща става на 8 септември 1844 г., когато след божествена служба Неофит отива заедно с някои приятели на хана, в който е слязъл «любородецът» и тук, в «одаята» му, води беседа «за избавлението болгарско от греците чрез кое посредство ли може да ся учини». Повдигнат този въпрос, цариградските българи любопитствуват да знаят как тъй Неофит не се бои от фанариотите и ходи свободно из Цариград:

«И попитахме архиман. Неофита — ни го ли е страх от патриархат — да го не хварле в кюрекат[35] — и он ни показа от Мехмед Али паша — и от Реиз Ефенди тескеретата си — и ни рече *аз тия четире години, чтото смертелно страдах, то бяше само да познае светат болгарското нечувствие! и да проумее на болгарите ослепленит ум — помраченият разум — и безсовестието им!* За них който плаче, он без очи остава — а они го правят, чи е безумен — Они, които го съсипват, ним ся кланят като на богови. . . Обаче ето пак си *учиних по бога природната должност и им отворих път на султанската капия — когото прочее где боли, да иде да си обади болежката — и да си вземни лекат. . . да получи милост.*»[36]

Неофит е дълбоко обиден и възмутен от българската пасивност — и подчертава личната си заслуга. Ако сънародниците му са се показали тъй непризнателни, тъй неспособни да се проникнат от почит и любов към виновника на спечелените царски привилегии, той няма да им отвръща със същото равнодушие и ще остане верен на обществения си дълг, ще работи неуморно за пробуждането на заспалата народност, макар и да вижда как подвигът му остава неоценен. Опознал малодушието и егоизма на съна-

[35] Затворът.
[36] Разговор на любородните, срв. СбБАН, XIV, 29.

родниците си, той вече не взема сериозно насърченията им: той знае, че това са настроения на момента, изблици на бързолетен ентусиазъм, на който не може да се гради една планомерна културна дейност. И възнегодувал от този порок на българската интелигенция, той го клейми с откровеност и сарказъм, които могат да бъдат само полезни за създаването на по-трайни убеждения, на деен патриотизъм. Тъкмо благодарение на подобна строга проповед цариградските българи се възпитават постепенно за борчески подвиг и за жертви и подхващат с поголяма енергия идеята за народна черква, изоставена от четири или пет години. Сега, при излизането си от затвора и след страшния кошмар от преживяното, Неофит изказва живото си недоволство от тях:

«То от бога ако стане, ще стане (българското избавяне от гръцкото духовно робство), а то от нашите туркоземски болгари само по одаите из ханищата сос лаф баири пелаф! по воздух мостови и калета мечтателно са правят. . . Они всякогаж всякиму всяческо ся обещават — но само словом, а като дойде време делом, тогаз ся отричат и като мишки в дупки в одаите си ся крият и намичат! Чи за то са изпаднали и в туй достаплачевное состояние! Но и за них е добр господ — то е от невежество!»[37]

Безстрашен изобличител, движен от доброжелателство, Неофит сваля маската на повърхностното въодушевление, на фантастичните планове и заричания, без обаче да напуска съвсем вярата си в народа. Защото този народ тегли от невежество — и господ няма да го забрави, щом се прояви у водачите му поне слабо желание за отпор срещу злото.

БЛАГОПРИЯТНИ УСЛОВИЯ ЗА ПРОПОВЕД И РАБОТА. Несъмнено сега в края на 1844 г. и началото на 1845 г. Неофит намира в Цариград

[37] Цит. място, СбБАН, XIV, 29.

много по-благоприятни условия за осъществяване на идеите и програмата си, отколкото преди пет години.

Първо, Високата порта е станала от известно време по-чувствителна за оплакванията на недоволните народности, нежели в ерата преди танзимата. Султан Абдул Меджид има честната воля да прокара реформите, възвестени в 1839 г., и Риза паша заляга искрено за въдворяването на мир в страната по стъпките на финансовото и военното заздравяване, което видимо настъпва. Колкото и европейският свят да не вярва в политическата и социалната обнова на Турция (и Метерних не скрива в 1843 г. опасението си, че реакционният дух ще се наложи отново, отстранявайки прогресивните идеи); колкото безпристрастни наблюдатели и да виждат как по цялата империя една невидима сила възстановява честта на това, което покойният Махмуд е осъдил и заличил, все пак, както се изразява Бланки, злоупотребите, сразени от големия реформатор, едва ли биха могли да се възродят в предишния си вид.[38] Младият султан се носи с мисълта да постави на нови основи величието на държавата си и Риза паша иска да оправдае доверието му, като докаже същевременно на чуждия свят, че Гюлханският хатишериф няма да остане мъртва буква. През януари 1845 г. бива издаден нов хатишериф, в който султанът с болка изтъква как никой от проектите му с изключение на военната реформа (редовната войска от 1843 г., устроеният по европейски образец *низам*) не е дал очаквания резултат и дори тази реформа е лишена от една солидна опора, «тая на общото благополучие в страната». Открил недъга, султанът предписва на великия везир и на министрите си да обсъдят мерки «за осигуряване материалното благосъстояние на неговите народи» и «понеже напредъкът зависи особено от изчезването на невежеството,

[38] B l a n q u i, Voyage en Bulgarie, 331

еднакво в религиозния и в светския живот», да сметнат «като най-неотложна своя задача учредяването на необходимите училища, гдето да се усвояват знания и начала на занаятите и индустрията». Султанът добавя още: «Имам също намерение да издигна като благочестиво учреждение една широка болница, назначена за бедните от всяка народност и всяка религия и дори за чужденците.»[39] Този жест, несъмнено искрен, потвърждава отново решителното желание на ръководните фактори да следват неотклонно начертания курс и всичко идва да убеди скептиците, че правителството поне на теория държи за справедливост и равенство между народите. Така и в 1846 г. Решид паша, отново министър на външните работи, може да заяви пред представители на немюсюлманските общини, свикани в Одрин при пътуването на султан Абдул Меджид: «Негово Величество императорът желае щастие толкова за своите мюсюлмански поданици, колкото и за християните и евреите, които са също негови поданици и трябва да се радват на мир и покровителство. Различията по религия и секти досягат само тях; те не увреждат правата им. . . Нашият господар простира своите благодеяния еднакво върху всички класи и те трябва да живеят в добро съгласие помежду си и да работят с общи усилия за националния напредък.»[40] Подобен език, държан и от Риза паша по-рано, не може да не събуди известно доверие и надежди у тъй онеправданите народи.

ПРОСБА НА ЕСНАФИТЕ ДО РИЗА ПАША; УЧЕНИ БЪЛГАРИ. Българската колония в Цариград е направила за късото това време значителен успех в материалното и умственото си въздигане. Ако

[39] E. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, I, 75.
[40] E. Engelhardt, ц. с., I, 81.

по-рано големите търговци са били още голяма рядкост, а за образовани българи почти не се е чувало, сега е настъпил значителен обрат към по-добро. Раковски, който в средата на 1844 г. се е завърнал от Франция, за да се спре малко в Цариград, Търново и Котел и да попадне после неочаквано в дългогодишен затвор в Цариград (от януари 1845 г. до май 1848 г.), говори въз основа на лични наблюдения: «В 1844 лето приснопамятний отец Неофит пак, като от чудо, дойде в Цариград и почна да действува предприетие си. Но в него время он найде йеще повеч съдеятели българи. В Цариград тогава българи търговци бяха се умножили и усилили, имеющи отлична чъст за търговска почетност между народам; също и от ученая част българи бяха ся появили по разни места Европи и почнали бяха да говорят и пишат по нещо си о българскому заборавеному от ученаго света народу.»[41] Раковски е сам един от тези учени българи и макар задържан в затвора, има възможност да бъде във връзка със своите сънародници, очаквайки тяхната помощ за освобождението си и подтиквайки ги в борбата им срещу Фенер. Той е един от най-верните другари на отец Неофит и последният има смелостта да навестява затворения Раковски и баща му Стойко,[42] разменяйки с тях мисли по актуалните народни въпроси.

«Съдеятели» на Неофит в Цариград са главно организираните еснафи и търговци, чиято дума тежи на официално място. Характерна за поведението на големия брой български еснафи е «жалбата», която те подават до Риза паша — навярно през септември 1844 г. — да вземе той под своята закрила гонения от патриаршията народен мъченик. Макар и да се ползува вече с благово-

[41] Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, срв. Съчинения, 369.

[42] Г. С. Раковски, Съчинения, 379.

лението на правителството, Неофит не смята за излишно да подчертае пред високите си покровители, че и сънародниците му държат за него. Затова той подканя приятелите си в Цариград и в провинцията да се оплакват до Високата порта и до Мехмед Али паша от поведението на гръцкото духовенство и да изтъкнат заслугите и страданията на заточеника, гонен от търновския митрополит. В кратката просба до Риза паша, подадена, както се вижда, наскоро след като се е завърнал отец Неофит, цариградските еснафи изказват признателност на «Султанската порта» за благосклонността ѝ към «един верноприверженн и покорний народ като болгарский», припомнят за своите неуважени ходатайства пред патриарха да бъде освободен невинният Неофит и молят както за законно покровителство на «бедний народ болгарский» подобно на другите народи, така и за милост и закрила на царския «верний слуга архиман. Неофит («когото сте щедролюбиво подели под вашето полномощно покровителство! и человеколюбне сте го свободили. . .»).[43]

Колкото се отнася до «от ученая част българи» по Европа, които спомняли на образования свят за забравения наш народ, достатъчно е да посочим Иван Богоров, студент в Лайпциг, който през 1846 г. започва да издава вестник *Български орел*, продължен после в Цариград; Гавраил Кръстевич, студент до 1843 г. в Париж, отгдето постоянно копнее за България, следейки напредъка на книжнината и образованието ѝ; Александър Екзарх, студент по медицина също в Париж, който запознава официалните лица с положението в България и придружава академик Бланки при пътуването му през нашите земи в 1841 г.;[44] Теохар Савович (племенник на д-р Ни-

[43] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[44] Срв. М. Балабанов, Г. Кръстевич, 151, 157, 159, 166, 172.

кола Пиколо) от Търново, който в Париж изучава право, дружи със сърбите, ненавижда гърците и мечтае за освобождението на българите от фенерското иго, но веднъж представен от полските емигранти във френската столица на турския дипломатически агент там и начертал програмата за една просвета на българите в дух на лоялност към Турция, става постепенно жертва на леките си нрави, поддава се в Цариград на фанариотски интриги и изневерява на българската кауза.[45]

ЧАЙКОВСКИ И БЪЛГАРСКИЯТ ЧЕРКОВЕН ВЪПРОС. Трето, българските искания намират един авторитетен и благороден ходатай в лицето на полския патриот Михаил Чайка Чайковски (1804 — 1886), който от 1841 г. се е установил в Цариград. Взел живо участие в полската революция от 1831 г., той се оттегля след кървавото ѝ потушаване в Париж и тук, работейки като журналист и писател (особено известни са историческите му романи от 1836 г., които искат да ободрят злочестите му и убити духом сънародници чрез разкази за древната полска слава),[46] обмисля пътищата за спасение на поробеното си отечество. Съидейник на княз Адам Чартористки, «тоя полски цар без Полша», той споделя плана му за една външна полска политика, насочена към сътрудничество с католическите държави и с Турция. Първата им грижа е да спечелят папата и Франция. Григорий XVI се оказва разположен за полските комбинации; Франция на Гизо също. Остава да се използува Изток, т. е. Турция и нейното християнско население, заплашени в очите на Чайковски от същата съдба, на която е обречена Полша. Суходолска, дъщеря на знаме-

[45] К. Суходолска, СбНУН, X, 441, 446, 452; Г. С. Раковски, Дунавски лебед, 1861, срв. Съчинения, 382.

[46] К. Суходолска, Българите в неиздадените мемоари на Ч. Чайковски, СбНУН, X, 426 и сл., 431.

нития емигрант, бележи: «Чайка Чайковски бе поставил на княз Чарториски условие да не поощрява по никакъв начин и най-малкото революционно движение в Полша против руското владичество, защото беше уверен, че това щеше да изтощи и съсипе страната. Наместо това той предлагаше да се съединят южните славяни и околните народности и да се групират около Турция, та с време, като се образува една по-значителна военна сила, да се нахлуе в сгоден момент в Полша.»[47] Абдул Меджид заедно с влиятелните сановници Решид паша, Риза паша, Кабразла паша, Фуад паша и др. гледат благосклонно на предложението за сътрудничество с поляците; така също и Луи Филип и Наполеон III по-късно във Франция, които загрижено следят надмощието на руското влияние на юг. Пристигнал в Цариград като пълномощен агент на княз Чарториски, но същевременно и с мисия от френския министър на външните работи (Гизо) да проучи историята и етнографията на славяните в турската империя, Чайковски пропътува българските провинции, запознава се с населението и се сближава с ония кръгове, чрез които би могъл да прокара идеите си, като парализира русофилските тежнения. Завърнал се за малко време в Париж, той се запознава по-отблизо с Ал. Екзарх и Теохар С. Пиколо и им излага впечатленията си от българската интелигенция: насоката, която тя давала на просветата, не била в състояние да вдъхне доверие у турците; трябвало да се помисли за една образователна система, способна да развие по-добри отношения между Високата порта и българския народ. И на Н. Палаузов, верния другар на В. Априлов, той

[47] К. Суходолска, СбБАН, X, 432. Срв. В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бълг. църк. въпрос, 1964, 7 и сл.; от същия автор: Михаил Чайковски и бълг. църк. въпрос до Кримската война, Известия на Института за литература, Изд. на БАН. кн. XIV—XV. 1963. 195 и сл.

развива по-късно при една среща в Цариград същата мисъл: «Според мен българите трябваше да се сближат с турското правителство и да гледат да събудят и развият своята националност под негова защита и негова егида.»[48] Чайковски изпраща в Търново Теохар Пиколо, за да проагитира това схващане, а в Цариград групира около полското агентство Неофит Хилендарски, Иларион Макариополски, Г. Раковски и други меродавни в черковния въпрос лица. Какво е по-точно неговото участие в гръцко-българската разпра, ще видим по-нататък. Тук стига да забележим още това. В 1850 г. Чайковски постъпва на турска военна служба под името Садък паша и още поревностно преследва своя идеал: «асимилация на християните с мюсюлманите чрез общата военна повинност», за да извоюват българи, бошнаци и албанци известна автономия и станат здрава опора на султанския престол. А в 1853 г., в навечерието на Кримската война, той сформира един казашки полк от поляци, българи и други славяни с команда на украински език и особена униформа, назначението на който е да олицетворява идеята за единство и равноправие на народностите в Турция чрез една образцова военна организация. Българите са във възторг от това дело и като войници се оказват достойни за всяка похвала. Навсякъде конният полк, в който толкова души говорят български, бива посрещан гостолюбиво от населението (то го нарича «нашата войска») и радостта е толкова по-голяма, че той се превръща в бич за разбойническите чети и покровител срещу всякакви насилия. Но Садък паша не постига накрай съкровеното си желание да се даде свобода и право на раята в Турция да носи военно оръжие, да се образува една «славянска федерация под скиптъра на султана», по-

[48] К. Суходолска, ц. с., 446, 452.

неже съветите му в тая точка се виждат крайно опасни за фанатиците турци, националисти от типа на Мидхат паша.[49]

Четвърто, Неофит Хилендарски е щастлив да намери в Цариград не само съдействие от своите сънародници, в официалните кръгове и у поляка Чайковски, но и дружбата на един мъж, който отсега нататък ще бъде негов неизменен спътник в борби и страдания и неоценим сподвижник, именно еленчанина Иларион Михайловски. Тази дружба с 27 години по-младия хилендарски инок, също човек на волята и на идеала, дава нов тласък на енергията му, нова увереност в избрания път, в предначертаните цели и отсега нататък и до смъртта си в 1848 г. Неофит Хилендарски остава неразделно свързан с тоя предан сътрудник, проявил се по-късно като достоен негов приемник.

ИЛАРИОН МИХАЙЛОВСКИ; ПОТЕКЛО И ОБРАЗОВАНИЕ. Иларион Стоянов Михайловски[50] е роден в град Елена през септември 1812 г. Потомък на стар заможен род, той съчетава грижливо чорбаджийско възпитание с будните умствени интереси на средата си, в много отношения еднаква с тая в близкия Котел, отгдето е родът на майка му. Добил основното си образование при Андрей Робовски в еленската килия, той е трябвало според времето да изучава гръцки език и баща му го изпраща за тази цел в Арбанаси до Търново. След това го виждаме калфа и собственик на чохаджийски дюкян в Търново. Но занаятът не е по вкуса на жадния за наука, мистично-религиозно настроен юноша. Четенето на разни житиета на светци и аскетична про-

[49] К. Суходолска, ц. с., 433, 454 и сл., 461.

[50] По-обстойно за него у М. Арнаудов, Иларион Макариополски, София, 1925, Срв. и статията ми «Иларион Макариополски в нова светлина», Сборник «Сливен».

повед на божигробски и светогорски таксидиоти насочват погледа му (както е случаят по-рано и при Неофит Петров) към Атон, така че през есента на 1831 г. той потегля с други поклонници затам. На следната година той е приел вече ангелски чин при стареца Пантелеймон, хилендарски проигумен. Но само манастирската практика не задоволява подстриженика. В течение на две години (1833 — 1834) той посещава гръцкото училище в Карея, след което, привлечен от славата на Каири, заминава за новооснованото училище на о-в Андрос. Тук той попада (1836 г.)в средата на будни български младежи, дошли от разни краища, сближава се с Иван Добровски, Захарий Струмски, Стоян Чомаков, Георги Бусилин и др., но не се оплита в мъгливите проповеди на «теосевистите», нито става член на тяхното елинизаторско тайно общество. . . У него е заложено здраво българско самосъзнание, така че, макар и ученик на Каири, той се зачислява в «Славянобългарското ученолюбиво дружество»[51], основано от враждебно настроения към всяка елиномания Добровски. Може би известно влияние упражнява върху него още отсега Неофит Бозвели, другар на учителя му А. Робовски: нищо не ни пречи да допуснем, че когато Иларион се връща през лятото на 1836 г. в Елена поради смъртта на баща си и за подялба на наследството му, той се е срещал с Неофит, често гост на Андрей Робовски. Иларион остава по-дълго време в родния си град и поне в течение на 1837 г. е могъл да завърже връзки с подвижния проповедник, напуснал година по-рано Свищов и закръстосвал из България, като е престоявал по-дълго време в Габровския и в Троянския манастир. В Елена Иларион живее в хилендарския метох като хилендарски брат; и тук той води често беседи с Йосиф Хилендарски, който

[51] Σλαβενο—βουλγαρίκη φηλεκπεδευτικὴ ἑταιρία.

ужасно мразел гръцкото духовенство подобно на съмишлениците си Андрей Робовски и Максим Райкович, обичани гости на метоха.[52] Тон в това общество е давал, както едва ли подлежи на съмнение, Неофит Хилендарски — по-развит и по-смел от другите, спечелил си при това известност като книжовник и като горещ ревнител на българската просвета.

Когато през 1838 г. Иларион решава да продължи образованието си, училището в Андрос стои пред закриване и българските възпитаници на Каири са се прехвърлили в гимназията или университета в Атина. Водейки със себе си братята си Никола и Димитър, за да ги запише в средно училище, той пристига в гръцката столица през септември с. г. И той е отново между български ученици и студенти, надъхани сега от революционния огън, обхванал гръцките им другари. Наоколо му е копнеж за освобождаване на поробените гръцки краища, ентусиазъм за просветата на гръцкия народ, пропаганда за насаждане на гръцки патриотизъм дори между негръцките християнски народи на Европейска Турция. И колкото младите българи, между които пръв по възраст и влияние е Иван Селимински, се възхищават от националния подем на младото княжество, толкова те са помъчително засегнати от елинизаторския прозелитизъм на професорите си и на гръцката интелигенция. Като подражават във всичко на гърците, българските младежи се отнасят напълно отрицателно към «великата» им идея; и те намислят да се организират за самоотбрана. Гръцките патриоти готвят въстания в Крит и Тесалия с цел да ги присъединят към княжеството; те имат своите тайни дружества, събират помощи, подканват за бунт; нашите ученици и студенти последват примера им. Раковски, близък с Иларион, навестява от Цариград атинските си

[52] Ю. Ненов, Автобиография, СбНУН, XIII, 359.

приятели и взема живо участие в обсъждане на плановете. Той ни съобщава в една записка: «Ние, българите, които като млади студенти бяхме по-достъпни за такива идеи (на гръцките съзаклятници), се увлякохме от този пример и образувахме едно българско дружество, за да допринесем така за освобождаването на нашето нещастно отечество.»[53] Дружеството било наречено *Македоно-българско*. Иларион и Раковски, негови най-дейни членове (а може би и основатели), били натоварени с разузнавателна мисия в Турция и понеже сериозно се е мислело за въоръжено повдигане на България, Иларион напуска внезапно на 26 април 1841 г. гимназията уж «по домашни причини» и без да положи последните си изпити. Докато Раковски се установява в Цариград, за да следи политическото положение и дислокацията на турските войски, Иларион предприема една обиколка из България: той трябва да се запознае със състоянието на духовете и с условията за въстание. Избухва революцията на критяните, а същевременно и нишката българска буна. Малко след това се чува и за някаква българска чета в Браила, готова да премине Дунав. Раковски, нетърпелив да мине към действия, потегля тогава за Браила, а Иларион спира в Елена и Търново, изчаквайки развоя на събитията.

ИЛАРИОН В ЦАРИГРАД; СБЛИЖАВАНЕ С НЕОФИТ. Дали на път от Атина за България Иларион вижда в «Хилендар» току-що заточения там Неофит, не може да се твърди. Но че в родното си място и в Търново той узнава подробности около неговата съдба, не подлежи на съмнение. И сигурно това заточение, както и неуспехът на атинското «македоно-българско

[53] Срв. показанията на Г. С. Раковски пред браилската следствена комисия в 1842 г.,Съчинения, 639 и сл., както и у Михаил Арнаудов, Г. С. Раковски, 28 и сл., и Иларион Макариополски, 40 и сл.

съзаклятие» и жестокото потушаване на Нишкото въстание охлаждат революционната ревност на монаха-гимназист, разбрал всичките трудности, на които се натъква една нелегална политическа дейност. Без да напуска националните си блянове, той замисля да продължи отново своето богословско образование, и то в Русия — както е писал вече за това по-рано на Априлов в Одеса. Но докато Априлов, който цени високо Иларион и очаква много от него да се повдигне равнището на българското духовенство, сполучва да издействува разрешение от руския синод за приемането му в Киевската семинария или академия, Цариградската патриаршия упорито отказва да издаде потребното за това следване позволително писмо! Фанариотите знаят какво правят: едва преди малко с цената на големи унижения и тревоги, освободени от пакостната агитация и дръзките домогвания за епископски сан на Неофит Хилендарски, те не искат сега да съдействуват за появяването на втори такъв кандидат, който покрай по-солидната си подготовка би имал и моралната поддръжка на руските официални кръгове. Неофит може да бъде обвинен в неблагонадеждност, но не и Иларион. Един малък изход от затруднението е намерен, като се разрешава на Иларион, подкрепен този път и от княз Богориди, да продължи науката си в училището Куручешме, гдето е по-лесен контролът на патриаршията. Иларион е принуден да приеме предложението: щом «не било обичай да се възпитават духовни лица в Русия», както му заявява патриаршията, той се задоволява с един компромис. Нека добавим, че преди да постъпи, той е предприел едно кратко пътуване до Хилендарския манастир, за да получи свидетелство за поведението си като инок (нужно му за следването в Русия!) и да бъде ръкоположен (на 23 септември 1842 г.) за свещеник. И може би той е имал отново случай да се види със заточения и преместен в Зографския манастир Неофит Хилен-

дарски, ако страх да не се компрометира пред патриаршията не е осуетявал искреното му желание да утеши и да обнадежди пострадалия свой събрат.

В Куручешменската велика школа Иларион учи само няколко месеца, завършвайки я на 13 юни 1843 г. с отпускно свидетелство, в което се изтъкват превъзходните му успехи и «всеобщата любов» към учението. Какви чувства таи тогава Иларион, какви мисли го вълнуват сред българската интелигенция в Цариград, осиротяла след злополуката с отец Неофит, узнаваме от една крайно интересна писмена декларация (на гръцки), издадена на 24 юли в Атина. В Атина именно той отива да се срещне със старите си приятели веднага след като е завършил курсовете в Цариград. Уговорени тук плановете за бъдеща дейност, той се врича с подпис да не пропуща «и най-маловажния случай», който може да бъде полезен за групата и за общото дело, да се бори «искрено с все сили. . . за добра сполука и изход на предприятието».[54] Предприятието е просветата на българския народ и борбата против фенерската йерархия. Взели поука от гръцката университетска младеж, нашите патриоти си дават взаимно тържествено уверение, че няма да губят никога из пред вид народното благо и ще посветят силите си на Българското национално възраждане, както го схваща един Априлов. С Априлов водят тогава преписка и Селимински, и Иларион и тъкмо от Одеса между другото се вдъхновяват за мирната си културна задача нашите атински патриоти.

Надежда за следване в чубжина, надежда за назначаване на епископ в България с помощта на Богориди (така поне уверява Кръстевич в писма до Райно Попович от февруари и март 1844 г.), усилена работа върху един

[54] Библиотека Д-р Селимински, IV, 7; Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 81.

*българ*ски превод на «Християнското богословие» от руския митрополит Платон, гдето българският книжовен език служи отпосле за пример на други наши писатели — те го занимават до август 1844 г., когато изведнъж появата на Неофит Хилендарски в Цариград дава нова насока на мисли и стремежи, избавя го от колебания и съмнения, поставя му една конкретна цел, която поглъща цялото му същество и подлага на изпитание обета му, даден пред атинските другари. Като се отказва от идеологията на Раковски, който след приключението си в Браила, пребиваването си във Франция и завръщането си в Котел е набеден от котленските чорбаджии в бунтовнически замисли и попада през януари 1845 г. в затвор, Иларион става горещ привърженик на Неофит и негов главен сътрудник при съдействието на Чайковски. Отсега нататък той заменя политическия лозунг с един културно-национален заговор против държавата — с вражда против Фенер, въпроса за граждански права — с черковния въпрос, като намира така напълно законна почва за своите домогвания. Подобно на Неофит Хилендарски и в съгласие с него той търси вече поддръжка в официалните турски кръгове и засвидетелствува искрено лоялността си към султана, за да оборва толкова по-сигурно духовното иго, упражнявано от враговете на българското национално самоопределение.

НЕОФИТ И ПРИЯТЕЛИТЕ МУ В ПРОВИНЦИЯТА. Намирайки Иларион и подбуждайки и ободрявайки за общ подвиг цариградските си съмишленици, за които черковният въпрос е престанал от четири години да съществува, Неофит търси връзка и с приятелите си в провинцията. Той има нужда от тяхната морална и материална подкрепа; той иска да обедини всички области на България около цариградската българска колония, за да постави на дневен ред пред правителството

въпроса за гръцко-българските верски отношения; той се домогва до пълномощия и препоръки от българските общини, в които е работил по-рано, за да се превърне застъпничеството му пред Високата порта от частно и случайно в системно и с по-официален характер, а не по-малко и да се осигури лично като народен човек срещу преследванията на враговете си. За тия връзки с провинцията ние научаваме от щастливо запазената негова кореспонденция, която представя голям биографски и исторически интерес: тя обхваща десетки негови писма (в оригинал и в собственоръчни копия), изпращани от септември 1844 г. до юли 1845 г.[55] Там ние четем изповеди и позиви на завърналия се от изгнание страдалец; узнаваме за лишенията и теглата му, надзърваме в плановете му, следим постъпките му пред властите; разкрива ни се пълно както повдигнатото му самочувствие, след като е пристигнал в Цариград, така и тежката атмосфера, сред която трябва да се подхване борбата против Фенер. Защото, докато отгоре има известно разположение да се уважават оплакванията на българите, известна готовност да се задоволят законните нужди на раята, сами българите са обзети от страх пред фанариотите и посрещат равнодушно, неведнъж и с убийствено мълчание подканите за протести срещу злоупотреби и тирания на гръцките си архиереи. Потребна е всичката нравствена доблест на Неофит, готовността му на жертви и пламенната му любов към един окаян народ, за да се преодолее скептицизъм или апатия наоколо. Потребен е също и потресът му от фенерското коварство, всичкият му горчив опит и всичката му нестихваща омраза към виновниците за толкова общи и лични страдания, за да се поддържа

[55] Запазените в архива на Възраждането, инв. № 6698, вж. у Йордан Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 31 и сл.: другите — в архива на Григорий Доростоло-Червенски и Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 429 и сл.

непрестанно тази ревност за възмездие и за тържество на правдата.

В първия момент на свободата си, тъй радостно вдъхшана, когато е спечелено по един неочакван начин високо покровителство и когато го заобикалят неколцина пламенни ентусиасти за делото, истински негови почитатели, Неофит се носи мислено към приятелите си в Габрово, Сливен, Свищов, Калофер, Търново, Карлово и други места, бърза да ги осведоми за избавлението си и да ги обнадежди за скорошно отхвърляне на духовното робство. На габровци например той пише (11 септември 1844 г.): «Сущии Мати Болгарии, Премилии рожби! *Чрез непостижимите праведни судби преблагаго вишняго промисла* из четвертогодишнаго ми смертоноснаго заточения затвора като Даниила из рова избавлен и в К пол к височайшата прещедромилосердна султанска Порта наставлен, *ожидаю правосудия милости*. Тем же милост и суд, *правда и истина изисква законат. . .*»[56]

Постоянно в писмата си той се обръща към приятели дописници като към «Мати Болгарии сущи рожби», «М. Б. несчастливи горки рожби», «М. Б. премилодрагии рожби» и т. н., чрез което постига една интимност в тона, предавайки болката си за горчивата орис на отечеството. Спасен по неизповедима висша воля, а не поради човешки грижи от «смертоносно заточение, той разчита и занапред на благоволението на «Оногова, който и смирения вижда, и горделивия отдалеч узнава»; «Който си спомня за нас в нашето унижение» и «ни избавя от враговете ни»; който, кога се намираме в злополука, «ще простре ръка върху яростта на враговете ни» и ще ни спаси с десницата си (Пс. 135, 137). Или, както сам Неофит цитира: «Кой разуме ум господен, или кой позна негови же судби? Вся елика возхоте, сотвори господ — от бога же

[56] СбБАН, XIV, 31.

вся возможна.» «Судбите божии непостижими! Бездна неизчерпаемия милости. . . Яко благ, яко во век милост его! . . . *Его же убо любит наказует смерти же не предает*. . . Да постидят ся и посрамят ся ищущии нам злая — и да онемеют.»[57] Дълбоко проникнат от християнския мироглед и от житейската философия на библейските пророци, насищайки мисли и стил с реминисценции от вечната книга, негова единствена утеха в дългогодишната самота на затвора, той не изпада обаче никога в пасивния фатализъм на суеверните и страхливите и отстоява бодро свободата и правата си, като търси милост от силните на деня, закрила от закона, подкрепа от сънародници. Той има големи задачи в «мира сего» и макар монашески възпитан, презира квиетизма и личното спокойствие, когато цял един народ е хвърлен в неописуеми неволи.

ВЯРА В ПРАВОСЪДИЕ И ЗАКОН; ЕТИЧЕСКИ НАЧАЛА. Той разчита на правосъдие и закон. Лайтмотивът на преписката му от 1844 — 1845 г. (между първо и второ заточение) е постоянното уверение пред приятели, че *има* в това царство, турското, правосъдие, че законът ще въздаде всекиму заслуженото. ще постави всекиго на мястото, стига истината да бъде изтъкната. Танзиматът от 1839 г. е за него несъмнено доказателство за добри намерения у турските държавници, гаранция за справедливо отсъждане на всички частни и обществени разпри. Законът е в очите му най-сигурна опора на правото; законът е реалност, а не фикция — еднакво за съвестта и обществения ред. Лоялен към държавата и нейните власти, Неофит заявява: «вернейший султанский поданик: чрез закона крестен и рукоположен — и под закона покорен и сос закона управляем

[57] Пак там, 45, 38 — 39.

ся не отчайвам». Търновският митрополит го е осъдил по някакъв свой закон, който не зачита ни правдата, ни държавните интереси; срещу такава присъда Неофит вика на помощ истинския, всеобщопризнатия закон. Той не се отчайва въпреки страшното минало: над него, над всички стои законът. «Писано бо ест», казва той, «Князю людей твоих да не речеши зла и прочая, но ни (не) е повелено да ся потапква правдата и да ся крие истината — нито е запрещено да си обажда някой пред праведнозаконний самодержавнаго правителства полномощний суд общата. Известно, чи всякая власт чрез закона, под закона и сос закона съществува, владее, управлява, суди. . .»«Законат е на всето подпорката», мисли Неофит.[58]

Щом е тъй и щом «никой закон не възбранява никогаж никому, за да не обажда на правителството что теглят верните му подании. . . нито запрещават правилата да ся покрива коварнодеямото скришно общенародно сасипване», трябва всеки да изпълни дълга си. Дългът към общество, към народ, към благото на близките е също тъй един закон, *нравствен* закон, закон, внедрен в душите ни, който налага тачене и повиновение. «Всякий си има *природно всаждений закон*, който го одолжава непрерывно да го изполнява: сиреч да желае всякий доброто за себе си, за чадата си и за отечеството си — за ближните си соседи и искрении приятели по писаному: «возлюбете ближняго своего яко сам себе.» Чрез този закон тъкмо е възможно да се изгради «общенародное жителство» на гражданска и народна солидарност и който не го чувствува в себе си, който не съзнава, че «никое нещо само за себе си не е создано от Бога, но за общая полза», той е за оплакване. Подобен егоист няма право да е зачитан от никого: той е вреден и за осъждане. Известно е, че «в человеците ся нахожда сугубно (двойно) умство-

[58] СбБАН, XIV, 36, 50, 53.

вание: то е еднии живеят да ядат само, а другии ядат да живеят и проч. Първите е явно, чи ся на общежителство досадни — и на законат противни, а вторите полезни и сос законното повеление сходни.»[59] И държавен, и нравствен закон налагат на всеки член на обществото да изпълни дълга си към другите, особено към близките по кръв, вяра и обща съдба свои сънародници. Неофит разбира така дълга си — и така той проповядва на ония, които имат по-слабо обществено съзнание. «*Ах должност!*» възклицава той в писмо до учителя Васкидович от декември 1844 г., «*священий всякому обет!* которим ми вси обязани, живеем и зависим на нем! Аще бихом тако должност нашу изполняли якоже о оной потверждают, то всякое человеческое состояние би остало ся при своем любочестие и било би совершено счастливо.» И до свищовските младежи през март 1845 г.: «Ах! *Священая должност!* Ти, която у всичките в устата словом ся нахождаш — а весма редко у някои си делом ся изполняваш! Зато ся порабощаваме от грековладици и от грекомани фанариотски толико години.»[60] У него самия дългът е всякога и на дело изпълнен, в което се крие величието на характера му.

Алтруизмът на Неофит, подплатен с религиозни и патриотични мотиви, е основата на цялата му етика. От *Детоводството* си в 1835 г. до *Мати Болгария* в 1846 г. той учи непрестанно: предател на отечеството е, който не ползува близките си;[61] истинска слава в потомството спечелва само този, който стори подвиг за отечеството си.[62] На свищовци, калоферци и всички, които е спохождал като учител, отец Неофит е втълпявал някога да имат помежду си любов, да си помагат взаимно, да се упраж-

[59] СбБАН, XIV, 48, 53.
[60] Пак там, 48, 62.
[61] Детоводство, ч. III, Славяноболг. граматика, предисловие.
[62] Писмо до Ем. Васкидович, 1844, СбБАН, XIV, 47.

няват в благотворителност,[63] а и сега, след първото си заточение, той ги наставлява в писма: поддържайте взаимна любов и съгласие, поддържайте ги навред по България, ако искате да превъзмогнем невежество, нищета и гръцко насилие. Той отправя молитва към всеблагия «да просвети всякиму и нам разумните очи. . . и да всели в сердата ни *любви братолюбия, союза согласия, друг друга сожаления и взаимного за общата ни полза спомоществования*». Той проповядва на цариградчани и провинциалисти: «Гдето прочее има любов, тамо и согласие и в общежителството благодат божия! а гдето няма согласие, тамо взята рука божия, тамо завист, ненавист и рвение, мерзост и запустение.»[64] Да заживеят българите «в мир и тишине, в братолюбное состояние», като бъдат помежду си «согласнии за общежителното си желаемо добро»,[65] е неговата скъпа мечта. Защото той знае добре отрицателните страни на българския обществен живот и вижда ясно, че главен недостатък в характера на българина е неговият егоизъм, неговата неспособност за живо участие в болките и нуждите на близки хора, неговата студенина и незаинтересуваност за общонародни начинания: неговите антисоциални инстинкти, с една дума. Дългото робство е притъпило чувствителността за нещастията на близките, убило е хуманните пориви: и да се внедри тази хуманност, състрадание и обществени добродетели като предисловие за всяка национална солидарност е най-важна задача на апостолите за народно пробуждане. Като си спомня в 1848 г., през второто си заточение, всичко наблюдавано и изпитано при толкова усилия да се раздвижи гражданството, Неофит изповядва с болка на душата: «Помежду си не само си са не обичат

[63] Срв. заявлението до Високата порта от 15 ноември 1844 г. Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[64] СбБАН, XIV, 46, 53.

[65] Пак там, 35 — 36.

да ся видят — но ся и смертно мразят, гонят и ся предават. . . Май мя е гнус и яд да ги смишлявам и мразя да ги споменувам».[66] И макар да говори това в едно помрачено настроение, от остра мъка за преживяната злополука, пак успява да потуши ропота си, за да вземе връх доброто чувство, живото му състрадание към българите: «*дано бихме намерили някой начин да ги отбиеме от таковии народопагубни обикновенията и навикновенията! Дай боже всеблагий*»[67]. Постоянната му мисъл, както и последната му молитва, се отнася все до тоя народ, унизен, гонен, грабен и държан в невежество, което затрива всички благородни подбуди, всяко дейно родолюбие.

«НА БОЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРАВДАТА» И «НА ПОКРИВАЛА ПРИТВОРНОСТИ УХИЩРЕНИЕТО». Неофит е дошъл от заточение да търси правдата, да проповядва истината: правдата на народните искания и оплаквания, в които се включват и собствените му бедствия, и истината на едно позорно черковно управление, извратило вярата и потъпкало закона. Ровейки се в своите библейски спомени и като поставя в успоредица злочестини на еврейския и на българския народ, той твърди постоянно (например по адрес на заклетия си противник, търновския митрополит): . . . «*Глас правди* вопиющий входит в уши господа вседержителя — лукавнующий потребят ся — терпение же убогих не погибнет до конца — говорят нашите, които ми вярваме български книги.» Български книги значи за него черковнославянският превод на светото писание.« Правдата и истината ся никогаж нигде не засрамлява», повтаря той с езика на пророците. «Той ще съди сиромасите по

[66] СбБАН, XIV, 35 — 36.
[67] СбБАН, XIV, 81, 82; Духовна култура, кн. 13 — 14, 65 — 66.

правда и делата на страдалците в страната ще решава по истина. . .» Ис. 11, 4;. . . «Няма ли такъв, който да пази правда, който да търси истината?» (Йер. 5, 1). «Правдата ся изтончава — но никогаж не ся скъсва — и на праведний суд ся представлява.» «На болгарското общество правдата» и «на покривала притворности ухищрението» са две противоборствуващи сили, които ще измерят влиянието си пред царския закон. И дойде ли към съюза на правдата с истината още и «братолюбното съгласие» между българите, не остава съмнение на чия страна ще бъде победата. «Правдата, истината и благоразумието, содружени с общежителното братолюбезное согласие, направят малките велики и великите малки.» Извикал във въображението си този съдебен процес на малки (българите) и велики (гърците), Неофит се провиква афектирано; «Дивная судба! чудесная борба! правда и истина! мест, клевета и злоба! правосудие и по делом воздаяние! Всеблагий боже!» Той подготвя и очаква това сблъскване на двата враждуващи лагера, на двете начала, добро и зло, и той предвкусва тържеството на доброто, на българското начало и облажава младото българско поколение, че на негово време ще «ся свободи и бедний ни болгарски народ от грековладишко и грекоманското тиранско порабощение.» И като се обръща към заспалите, закъснелите свои сънародници, той прави последни усилия да ги стресне и спечели за общото дело: «Прочее сущий болгарен к сущему болгарину предлага истината — и искрено по бога му говори — прииди в попрището и вижд: ако си сущий болгарен и приверженний султану верний поданик, ако ли си тайний грекоманскаго сонмища апостол; а то ето правосудящий — покривай и затуляй, ако можеш.» [68]

Спорът е отнесен пред върховната съдебна и админи-

[68] СбБАН, XIV, 33, 37, 47, 56, 61, 64.

стративна инстанция, пред самото султанско правителство. За Неофит, който стои под закрилата на най-влиятелни сановници, няма никакво съмнение: горе има готовност за изслушване на страните, готовност за справедлива присъда. Прибягвал лично до покровителство от султанския двор, когато е трябвало в 1840 г. да се наложи на патриаршията българското искане за ръкополагането му в Търново, той разчита и сега на същото царско снизхождение. «Благодатию вишняго ся отвориха прещедрите милосердия двери на неизчерпаемия милости державнаго ни султан Абдул Меджита и нашему болгарскому народу. . .» «Проумяхти вече. . . как ся отвориха прещедрите милосердия на височайшите порти султански двери и на бедните ни болгари», говори той с оглед на хатишерифа от януари 1845 г. и прибавя: «Доволно само. . . да желаят общежителната си полза и като искрени чада милосердному си отцу да си обадят от кои за какво ся обиждат — и да си приимат просимата милост — и да ся отарват. . .»[69] Като се подписва често в писмата си «самодержавному султану приверженний вернейший поданик», той искрено мисли, че падишахът взема присърце интересите на раята, че Абдул Меджид струва «промишление зарад всичките си поданици» и е загрижен «да подаде всякому мир, правосъдие и безопасност», за «да може обижений да намери пристанище и покровителство от разни гонения» под негово крило. «Такова добродетел, свойствена е токмо на великите цари», забелязва Неофит в прошението на свищовци,[70] писано от самия него. Минали са се безвъзвратно «ония ужасни времена» на войни и разорения от кърджалии — «виждаме всекаде да се проповедува правосъдието според високите държавни повеленията и според

[69] Пак там, 59, 63, 67.

[70] От 15 ноември 1844 г. Архив на Григорий Доростоло-Черенски.

царската воля: навсекаде се проповедува мир и безопасност вещественa и лична. . .»

Правителството е благосклонно към всички народи, ще дари милост и на нашия народ, стига само той «да ся убади сос общенародна жалба». То добре вижда кой кове интриги против българите и няма да позволи да вилнее по-нататък гръцкото коварство — «не ще остави очарователне да убайва и беснователне да надихва и да погрекоманва и измамива» невинния и покорен български народ. Но този народ не трябва да пасува, не трябва да мълчи, иначе и самото правителство ще се усъмне дали са верни всички тези оплаквания на отделни лица против клевети и насилия на гръцките владици.[71] Българите биха отишли против своите жизнени интереси, ако от нехайство или страх не покажат истината пред съда на правителството: «Кой ли уязвленний и болний си не убажда на лекаря раната и болестта! и не си ище лекат? Дали е по-добре от небрежения да страдае смертелно, да умре сос дни и да си стане самоубиец? или кой ли като усети, чи бедствува отечеството от супустасно тайнодействуемое. . . коварство! не являва на правителството. . . Известно, чи като си скрие някой и потаява раната и като ухапе някого — и като ухапе някого бясно пще и надиха, ако са не лекува, познат е на какво ся обраща.»[72]

В интерес на своето самосъхранение българският народ би трябвало да изнесе наяве страданието си, за да може да се оздрави организмът му и процъфти самата държава. «Жив господ и благословен бог, воздвизаяй от гноища нища и убога. . . Той е бедний ни болгарский народ не ще остави да се угнетява до край. . . Но и господ дава — обаче и в кошара не вкарва. . . И болгарите ще избави, *но ако и они ищат.*» Нужно е да се раздвижи

[71] СбБАН, XIV, 44, 46, 47, 48, 49.

[72] Пак там, XIV, 50.

самият народ, да настои, да се оплаква, да иска правото си — без страх от притеснителите, всесилни довчера. «Святата ти правда прочее громогласно в небето вика — и жалостний глас премилия Мати Болгарии влезе во ушите господа Саваота, милости просит, а не жертви.» И като не получава дълго време отговор на писмата си или като не идват исканите писмени оплаквания против «грекоманское беснование», Неофит се къса от мъка за пропускането на сгодния момент, роптае против проклетото това малодушие на сънародниците си «сандардисани» от фанариотски заплахи и доноси, и се провиква: «Беднии болгари! уста имат, язикат немат!» Едни той заклева: «Мужайте ся и да укрепит ся серце ваше, о господе, с нами бог *разумейте, и не бойте ся* — бог правдата люби, лажата мрази. . .» Други той иронизира със своя образен език, примесен с народната афористична мъдрост, която има толкова успоредици в езика на библейските пророци: «Известно, чи у всякая кратуна колкото собира, толико и ся налива — а повечето са прелива и по землята се разлива — С пробита крина празна житница ся ни пални — Грозният не обича да ся огледва — Болному никакво ястие ся не яде — И дяволат от честнаго креста хас не чини. . .»[73]

ПОЛИТИКА И НАМЕРЕНИЯ НА ФЕНЕРСКОТО ДУХОВЕНСТВО. Виновността, моралната и обществената отговорност за унизено състояние на българския народ и за малодушно мълчание на този народ пред Високата порта в един момент, когато тя е готова да изслуша онеправданите, пада изключително върху фенерското духовенство. Каква разлика между султанската милост и митрополитската ненавист! Каква бездна на

[73] СбБАН, XIV. 50. 51. 59. 62.

порока и престъплението у тая йерархия, загнездена в България за пакост на цял народ! В ерата на държавни реформи, които трябва да донесат равноправие и благоденствие за всички поданици, органите на Вселенската патриаршия не се стесняват да вършат насилия, които напомнят отминалите времена на кърджалийски и еничерски произволи. В заявлението си от 11 ноември 1844 г., писано от ръката на отец Неофит, свищовци се оплакват на Високата порта: «Но ужасаваме се и трясеме се от страх, когдато помислиме как помяжду (ни) тайно работи *странна някоя политика*, несвойствена на народ болгарский и която токмо в архиереите наши се намерува, които всякаго, който на тяхното мнение не е согласен, гонат и в заточение провождат. . .» Типичен представител на тази враждебна политика е търновският митрополит, заточил «от злоба и ненавист» отец Неофит, прогонил игумена Максим, наклеветил като бунтовник и непокорен на царските закони всякого, който му се противопоставя в нещо, и застрашил с безчовечните си дела, с доносите и гнева си «всичкото народно спокойствие, зарад което държавното царство има толко голямо промишление». Такива са изобщо митрополитите и епископите от гръцка народност в България: без разрешение от власт, без изтъкване на виновност, без законна присъда заточават, усвояват имот, мамят вярната султанска рая «в *нихното беломорско намерение*» и подкупват с подаръци и пари влиятелните членове на патриаршията, за да «предлагат омразни неща» против българския народ. Неофит е оптимист: «Мислим, чи ще ся чуе подсолнечная тая *достославна трагедия* после малко время и ще да ся познае на болгарското общество правдата. . .» Какво значат коне и жълтици, дарявани от гъркоманската партия в провинцията на фанариотите, за да пристояват пред Високата порта и покриват коварствата ѝ? «Все то е залудо.» Още малко навярно ще трае играта, за да на-

стъпи после «чудесное позорище — за вечное помняне!», «да ся изчистят лукавнующии».[74]

От няколко години насам теглото на българите е станало особено несносно: оттогава, откак фанариотите «чрез християнския вери лестию духа захорозмесноутровното надеждою убавающе, убаваеми, убавают втайне в *беломорското си* природно *високомерно балнуваемо намерение* — което омрази близо до десят години болгарското ни горко общество сос мюселямските свои соседи! и го докара да *плаща мора параси* и пр.». Гърците са експлоатирали наивността и набожността на българите, за да ги правят съучастни в своите политически планове, за да ги кръщават във «великата идея» на елинизма, да ги повдигат против държавата в името на византийския блян и да стават причина за нови царски налози като изкупление за въстанието от 1821 г. И после: какво значат тия владишки данъци, налагани произволно и събирани жестоко? «Сиромашкий ни болгарский народ според поданството си с повинение и покорение султану даването си дава, но сос счет и ако от чорбаджиите ся случи някой да изяде от общенародните собрани пари — тражат му хисапат — и знаят за какво по колико гроша да плащат. . . *Но на владиците, кога, за что и по коликото им дават, сос всем не знаят и никогаж да ги попитат отнюд не смеят* горките болгари! От кърджалийски палежи, от еничарски глоби и от делибашийски дишхакове са отарваха — а от владишки афоресми не ще ли ги отарве мислите султанското милосердно и правосудно правителство?» Хвалят се гърците, че «обаяли» и «каквото си щат чинат сос болгарите» — и те са прави дотолкова, доколкото наистина ние не знаем кому и колко трябва да плащаме и сами ставаме виновни за техните насилия:

[74] СбБАН, XIV, 31, 32, 33, 44, 49, 50.

«познато чи сос нашите си камение по главата си удряме! *до кога! до кога!* . . .»[75]

Поучително е в това отношение дългото писмо на Неофит до свищовци от началото на 1845 г., гдето се порицава тяхното нерàдене за изкореняване на злото («зло колкото состарява, толико повечи ся вкоренява и побеснява!») и техният страх от гръцкото духовенство («прибърнати в нечувствие, не усещат, чи им продават вместо злато блато — вместо лек отрова — вместо спасителное — всепагубное!!!»). В негодуването си против апатия на сънародници и всесилие на злото той се провиква: «Ах! Горките ни болгари! от беснующите карджалийци или са отбарваха или убягваха — и от осатанените еничари, многажди ся измолваха — но от покривала притворности ухищрения! никогда! избави боже!» — и веднага после в стихове:

Ах! Премилая ни Мати Болгария!
В двор ти ся вгнездила усойница змия!

Все там, в тази обстойна дисертация върху пороците на гръцката йерархия, той излага — както и в Мати Болгария по-късно — какви са подкупите и подаръците на владиката, когато пристигне в епархията, и какъв е страхът на българите от афоресване и доноси (всеки купува вярата, ще не ще, «за да го не прокалне владиката — да не пиши на патриката да обади султану да повелее да ни изсечат до един турците. . .»).[76]

Срещу ония, които не допускат, че може да настъпи промяна в положението, които не вярват, че може да се ограничат владишките привилегии и настъпи щастие на роба, според което и не се решават на постъпки против срамния грабеж в името на вярата, Неофит има философ-

[75] СбБАН, XIV, 32, 33, 46, 57.
[76] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ското възражение: «Кой ли не знае, чи световното колело весма скоро ся върти, обраща! Зато е благоразумно всякиму да не мисли само *как е* — но повече да смишлява *как ще бъде*. . . Само всемогущии бог в едно състояние стуй.»[77] Неофит е за една активна политика по въпроса за владишката автономия в черковно-юридическо и фискално отношение — и против инертността на българите-консерватори. Той има усет за дълбокия преврат в идеите и в положението на черквата другаде (особено след пътуването си в Австрия), вярва и в една еволюция на нещата дома си (особено след танзимата) и затова той енергично подканя за протести, щом при обявеното от висотата на трона равноправие само оня ще извлече полза от царската милост, който не спи и не търпи, а действува решително. Вихрушката може да се извие внезапно и да вдигне «волхователното було» на «гиозбояджиите» и да «им ся лъснат маскаралъците». Това е световен закон. Но готови ли са българите да използуват случая? А «всеки что сее, то ще и да пожне»,говори с изпитаната народна максима Неофит.

«СУЛТАНСКАТА ПРАВЕДНА МИЛОСТ». «ДОЙДЕТЕ ПО-СКОРО В ЦАРИГРАД!» Как Неофит умее да настройва провинцията в полза на тия схващания, показва ни особено едно негово писмо до лясковските първенци от есента на 1844 г. До него е дошла вест, че търновският владика бил тършувал в Лясковския манастир — дано намери нещо, за да «наковлади» лясковци пред властта. И Неофит използува случая, за да повдигне лясковци срещу тоя лукав грък, който съблича, както си ще, народа. Той излага:

Митрополитът гони с тия си действия само предателска цел — «собира *каса за неетат общегречески* да биде готова, за временното

[77] СбБАН, XIV, 52.

греческо намерение! То от бога препроклято греческо намерение! . . . То тако като лесица насам натам из горка наша Болгария открай и донине си варти лесицогреческата опашка, еднии гледа да примамва в грекоманство! а другии, които му не уйдисват, них набеждава — и плаше, — за да види сеща ли го правителството. . . *Препроклета греческа лукавщина! която докара между болгарският ни народ сос мюсюлманите десет годишна омраза и плащахме толико морапараса!»* — Но, за да престане всичко това — и оголване на народа, и клевети пред правителството, има вече средство, което помага сигурно: то е да изнесат българите, гдето е нужно, своите страдания и обиди. И Неофит подканва енергично лясковчани: «Дойдете да ги убадиме («тии тайнобеломорски изедници») что баркат тайно между народат! . . . Дойдете и время не губете — да ни отарве султанската праведна милост.» Понеже митрополитът не знае пощада — гледа «или совсем да ни порази и пропади (в чужбина!), или да ни направи на нихната си фатрия беломорски поданици и роби» — необходимо е и българите да вземат бързо мерки: «Не пропущайте, братия, вече время, *но станет неколцина сос от селата подписи и дойдете при нас в Цариград да убадиме на милосердната султанска порта что теглиме от тайно беломорца триновскаго митрополита Неофита и от беломорската му фатрия!»*[78]

Наскоро след това и недочакал отговор, Неофит се обръща отново към лясковци, за да им съобщи, че търновският митрополитски капукехая в Цариград «ровел на Капията» скришно «дано извади фирман за неколцина лясковчани и еленчани за сюргюнство», но че сам Неофит, който има достъп на високо място, обадил какво е станало в селото и в манастира и как щели да пристигнат неколцина от Лясковец «*да си обадят теглото*», та затова бил и спрян ферманът. . . Като буди така негодуванието на лясковчани против митрополита им, той повишава настроението за дела чрез такъв довод:

«Вас си ако не жалите — барем децата си не жалите ли — подобре ли е в сюргюнство да похарчите по 15:20: хиляди грошови, или да дойдете в Цареград да си убадите на Капията като султанска вярна рая что притеглихте от митрополитат и да познае митропо-

[78] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

литат, чи не му е дала Капията изин да бие сос сегмени раята, за да му дава коликото си той (ще) жито — и да познае султанската рая, чи освен на иошер друго жито няма другиму долг да дава. . .» И накрая пак: *«гледайте сос вашите си селянци, с мухтарските общи мюхюри и с николико подписни болгарски написани жалби до Капията — и дойдете по-скоро в Цареград. . .»*[79]

СМЕТКИ НА ПРОТОСИНГЕЛА С ТЪРНОВСКИЯ МИТРОПОЛИТ. Между писмата на Неофит от 1844—1845 г. откриваме няколко и до търновския митрополит или до приближените му чорбаджии, съветници в митрополията.

Докато пред свищовци и габровци той изобличава безпощадно своя върл гонител, като разкрива тъмните страни на характера и на политиката му, а пред Високата порта го представя като клеветник на българите и виновник за личните си нещастия (Неофит е бил изпратен «без съд и без ферман» на заточение), в писмата си до самия митрополит той се показва по-хрисим, хранен от известна надежда да го трогне с бедствията си и да го разположи да му върне дължимата сума. Митрополитът е признавал по-рано, в 1841—1842 г., дълга си, залъгвал е дори хитро Неофит, че ще му се изплати, щом се прибере от владишкия си девер в Тракийско. Но сериозни намерения да плаща той е нямал и заточаването на Неофит е използувано като предлог, за да се заличат всякакви дългове било от заплата за изслужено време, било от заеми. Суров и безогледен изобщо, митрополитът се показва такъв и в паричните си сметки. Твърде късно съзнава Неофит с какъв вероломен и отмъстителен фанариот е имал работа и сега нему не остава друго, освен да дири удовлетворение за потъпканите си права и паричните си вземания от съда в патриаршията. Но докато дойде решението на този тъй неблагонадежден съд, Неофит се опитва

[79] Архив на Григорий Доростоло-Червенски

да постигне някакво споразумение направо с митрополита, колкото малка и да е вероятността за сполука. Към такъв опит го тика и непоносимата му сиромашия в Цариград. Зает с големи планове и бранейки своята независимост, той се вижда лишен от всякакви материални средства. Малкото, което му било останало още от Търново, е насилствено обрано от зографските старци, а помощта на цариградските българи е била твърде незначителна, щом Неофит е принуден да търси «любородна милостиница» от приятелите си в провинцията. Изобщо нашите хора тогава не са се отличавали с голяма щедрост за народното дело и за народните будители.

На 24 октомври 1844 г. Неофит се обръща писмено към бившия си началник в Търново, просейки му да му изпрати засега скромната сума 15 000 гроша.[80] Той има наистина да получава толкова много — цяло състояние за онова време, — но той не иска да предизвика груб отказ още от самото начало. Бедният Неофит! На какви унижения трябва да се подлага, за да си помогне някак в затрудненията. И какъв унизителен език, наложен от необходимостта да се съобразява с официалното положение на надменния митрополит! «Чрез настоящее ми високопочитание и до лица земли смирено поклонение персття под святата ти стъпка! благоговейне сос корвави слези обливающ целувам — и чрез трепетно ужасное к в: милосердию като мертв припадам: прещедрий благодетел!»

След това конвенционално приветствие Неофит споменава четиригодишното си заточение, от което бил избавен чрез «преосвященните молитви» на митрополита, изброява случаите, при които е харчил за сметка на митрополита от своите средства — и «молебне припаднал», апелира към неговото «благосердие», за да му се възвърне всичко усвоено или да му се изпратят «барем до 15 000 гроша», та да изплати Неофит някои свои дългове и да може да се ле-

[80] СбБАН, XIV, 36.

кува у доктори: — «чи в смертоноснии по в:повелению затвор си покварих здравието». И накрай: «Прочее яко жаждущий елен биструтекущия строю води ожидаю в:преосвещенства милост.»

Едновременно с това писмо Неофит изпраща и друго до «официалните чиновници» на митрополията, мирските й съветници Георги Попсимеонов Анагноста и Янко Скевофилакс. Към тях той държи по-свободен език, като им напомня за собственото тяхно заточение преди години и за превратността на човешката съдба.[81] «Терпение убогих не погибнет до конца: бог е праведен. . . наказуя наказует, смерти же не предает. . .» След като ги катехизира с разни сентенции за световното непостоянство, за неминуемото наказание на горделивите и благодатта за смирените, той повтаря писаното толкова пъти за несправедливото си заточение, болестта си, добита в затвора, и дълговете на митрополита, за да заключи: вместо да му плати «хисапа», владиката го е пратил на заточение и не стига това — задържал му е дължимите суми и вещите му. «И сос то (заточението) ся не доволствува — но ми усвоил всето — и конят ми язди и до днес. . . не смишлява ни бога, ни закон само челяби Костакюва кеф гледа да не поквари! Браво!» Затова Неофит приканва съветниците да говорят на митрополита, та да спре преследването му и да «привтаса в нуждата му», като изпрати исканата сума: колкото «за кусурът», ще се споразумеят, когато сам отец Неофит си дойде в Търново.

Ни митрополит, ни чиновници обаче се трогват от просби и увещания; те дори не смятат за нужно да удостоят с отговор тоя досаден и опасен за тях човек, когото са искали да затрият навеки в Атон. Далеч от мисълта да разчиства сметките си с бившия протосингел, митрополитът е загрижен собствено за нещо друго: как именно да обезвреди доносите на отец Неофит, завърнал се тъй

[81] СбБАН, XIV, 37—38.

неочаквано в Цариград. Усвоил всичките му вещи от Лясковския манастир и яхнал коня му при обиколките си, фанариотът е намерил за благоразумно да изпрати още през септември 1844 г. двама гъркомани в Цариград заедно с махзари, подписани от няколко търновски съпартизани, чрез които да се докаже, че мухасалът и владиката били добри за народа. И когато пратениците се върнали, без да постигнат някакъв резултат (прошенията им останали по думите на Неофит «в патриканата под възглавницата»), митрополитът се опитал да спечели на своя страна двама от влиятелните синодални членове в патриаршията, като изпратил на единия 4 хиляди талира, а на другия 60 до 80 хиляди гроша.[82] Независимо от това — ако вярваме на Неофит — безскрупулният и жесток митрополит замисля и да погуби, да премахне от света противника си, за да не бъде застрашаван. Сам Неофит, станал след отказа по-дързък, хвърля в едно ново писмо до владиката право в лицето му обвинението, че изпращал «тайно (хора) да го стопят» или, както се изразява в други две писма от началото на 1845 г.: «и провождаш да мя уловят и да мя доубият в Цариград»; «но провождаш още и в Цариград многоценни коние и многочислени желтици — пак по твоят си закон скришно да мя уловят фатриите ти, чи да мя совсем скришно ступиш!»[83] Кои са били тия наемни убийци и как Неофит се спасява от тях, остава неизвестно.

ПАСИВЕН ОТКАЗ НА НЕОФИТ ТЪРНОВСКИ. При хрисимия тон и при молби Неофит не остава дълго време. Или по-право той комбинира апела си за християнска милост и за опомняне със заплаха за

[82] СбБАН, XIV, 48—49. Срв. и писмо до Хр. Попович, ноември 1844 г. Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[83] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

държавен съд и за отговорност пред гражданските власти, взели пострадалите българи под своя закрила. По-свободен език към търновския митрополит държи Неофит още в писмото си от 14 ноември 1844 г., в което се обявява за жертва на владишкия произвол на «нигде неписанаго пачеже измисленаго и тайнодействуемаго в горка Болгария закон» и в което заявява същевременно, че е готов на помирение дори да стане «до изход души своея. . . грамогласний проповедник » на владиката, стига той да му изпрати дължимите суми и благословението си. На същата дата Неофит моли търновските чорбаджии да се застъпят пред митрополита и пред челебията му Костакя в този смисъл: «милост прощения, молитви благословение ходатайствено да ми измолите — и дано го придумате да ми по-скоричко от моите, които ми е усвоил»[84].

Когато тия писма не дават резултат и когато Неофит затвърдява положението си в Цариград, като е намирал все по-голяма поддръжка у сънародници и в правителствени кръгове, изпращат се нови, по-смели в изобличения и съвети писма. В началото на 1845 г. бившият протосингел запитва дръзко търновския «превозходителний» екзарх: «чрез коея вери, закона и власти правилнаго суда тайно заточение богодарований ми живот преполви и всето, что имах, ми полномощно усвои. . . и нине от державнаго правителства свобожден от тайноковарното ти прещение — проваждаш тайно да мя стопиш: чи недремлющее султанскаго ни правителства око, спи ли мниш! Господине!» Но за да не се остане само при заплаха, Неофит обръща пак на молба: «. . .престани от гнева и ярости — *и дай место примирения* — за да не ни слишат в подсолнечная. . . во имя разпятаго сина божия благодатию умилосерден сущи его служител сий тя молю изпроводи ми не-

[84] СбБАН, XIV, 41, 42.

колика хиляди грош да ся изплатя, чи кога си дойда видещеми ся хисапат. . .»[85]

Малко по-късно, навярно през март 1845 г., Неофит пише за трети път на търновския митрополит, за да повтори изобличението си относно затвор, сторени разходи, обир, насилие, план за ново убийство и да подчертае: «Добре, ако имаш толико власт, учини и не ми давай ничто от моето.»[86] Но недоволен от текста на черновката си и дирейки доводи, за да трогне по-силно непреклонния и озлобен фанариот, той нахвърля още три нови редакции на същото писмо.

В една от тях той привежда някои библейски сентенции («Имже мерою мерите возмерит ся вам», «терпение убогих не погибнет»), повтаря оная просба за примирение («престани прочее от гнева и остави ярост») и изобличава най-сетне решително след нови цитати от «Славенските ни книги» (превода на свещеното писание). Гордо и достойно той отстоява правото си: «. . .Аз сущий родом болгарен и звания архиман — и верно привержений султанскому самодержавству поданик, — а не тайноподроблений под покривала вери властию грекобеломорский роб — болгарски третицею ти ся моля да ми изпроводиш колкото. . . хиляди гроша остана да ми плащаш. . .» Или, както гласи последната редакция на същото писмо: «В славенобол. кн. ни писува: Милост и суд: правда и истина — и Христос истинний бог ни завещава — А. на едине особно да ся помолиме брату за примирение и ако не послуша пред двама человеци и не послишав пред соборат — и там, ако не прихване да го имаме инаков. То бедний аз по должност евангелския заповеди не пред двама, не пред собор, но 4 цели години позорно преди всичкият свят ся молих и моля с корвави селзи да престанеш от гнева и

[85] СбБАН, XIV, 56.
[86] Пак там, XIV, 61.

ярости — и да ми проводиш от които ми си усвоил няколико хиляди грош — да платя на доктори. . . и не ся сподобих донине друго освен *слишам, чи си проводил до капукехаята си да улови скришно и да мя хварли в кюрекат*, чи совсем да мя ступиш!»[87]

И в писмо до търновските чорбаджии (Димитрий Бегликчи, Янко и др.) от това време, началото на 1845 г., Неофит настоява да иска парите си от владиката, за да се лекува («да ся изплатя и аз от дофторите, които и *донине ми лекуват* от смертоносното заточение приполовленият горкий и бедний живот»), и подхвърля обвинението, че владиката крои убийството му («слишам, чи писал в Αγιου Τυρνοβου — *да мя уловят*, — чи да мя *ступят* — и то лесно, скажете му барем да ми изпроводи парите, чи тогаз»).[88]

Тактиката на Неофит е насочена да постигне практически резултати; той иска да си получи поне част от сумите, които му дължи безочливият митрополит. Но въпреки толкова увещания и просби или изобличения и сарказъм търновският деспот остава непоколебим в мълчаливия си и пасивен отказ. «Самовластнополномощний всея Болгарий превозходителний екзарх» както го титулива Неофит, се чувствува неуязвим за подстрекателства или доноси на някогашния си протосингел «дебелоглав болгарен«, както се подписва сам Неофит в писмата си,[89] и така Неофит търпи лишения в Цариград, които сломяват гордостта му и спъват решително размаха на дейността му.

[87] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[88] Пак там.
[89] СбБАН, XIV, 41, 55, 60.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

РЕШИТЕЛНА БОРБА

ПЛАН НА ПОЛСКАТА АГЕНТУРА В ЦАРИГРАД ЗА ЗАДРУЖНИ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИ ДЕЙСТВИЯ. В един от най-важните моменти на движението за национално-политически и културни правдини на българите, именно на борбата по черковния въпрос (1844 — 1845 г.), решаващо значение добива покровителството, което се оказва на Неофит Хилендарски от страна на полската агентура в турската столица, възглавявана от Михаил Чайковски. Документи от архивата на този голям полски патриот и българофил дойдоха да разкрият важни факти относно събитията в България през този период и по-специално относно дейността и съдбата на смелия борец за тържеството на българската идея. Налага се поради това да се занимаем по-обстойно с отношенията между групата около Неофит Хилендарски и влиятелната пред турското правителство полска агентура, която изпълнява нарежданията от централата и в Париж.

Още в самото начало на новите си усилия, току-що след като се е завърнал в турската столица през август 1844 г., Неофит се свързва тясно с Чайковски навярно чрез посредничеството на общия им приятел Константин Огнянович. Чайковски е имал вече от по-рано проект за задачите, които трябва да се възложат на българските народни водачи в зависимост от целите, догонвани от полската революционна пропаганда на Изток. В духа на програмата, начертана от шефа на тази пропаганда, княз Адам Чарториски, Чайковски прави опит да съгласува действията на българските и сръбските патриоти със зада-

чите на полското освободително дело при спазване на пълна лоялност към Турция и при радикално недоверие към Русия. Успоредно с тези външнополитически домогвания Чайковски е трябвало да сътрудничи и на католическата пропаганда в Югоизточна Европа, излизайки от убеждението, че като се създаде една уния на българи и сърби с Рим, тези народности биха се откъснали най-сигурно от влиянието на православна Русия. Образува ли се един здрав сръбско-български блок, свързан религиозно с Рим и политически с Париж, като бъде запазена поне външно и временно целостта и военната мощ на Турция, руският натиск върху Близкия Изток би могъл да се отслаби и надеждите да се освободи Полша значително увеличени. Френското правителство, както изтъкнахме вече, възприема и насърчава този план и полската агентура в Турция се заема усилено да въздейства върху българите и сърбите, за да ги настрой благосклонно към идеята за споразумение със западните сили и с мощния католически център, представен тъй авторитетно от папата.

Чайковски прилага в случая не само своите лични разбирания, но и политическия план на княз Чарториски, изработен в 1843 г. и озаглавен Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie. (Съвети за поведението, което Сърбия трябва да следва.[1]) Планът е трябвало да бъде представен за одобрение от сръбска и от българска страна. В една нова редакция, извършена от полския емисар на Изток Франя Зах (словак по народност), той бива поднесен първо на княз Александър Обренович в Белград и на неговия министър на вътрешните работи Илия Гарашанин. Те го одобряват в най-съществените му точки и го вземат за непоклатима основа на цялата сръбска външна

[1] Срв. текста M. Handelsmann, La Question d'Orient et la politique jugoslave du prince Czartoryski après 1840. Séances et travaux de l'Academie des sciences morales et politiques, Paris, 1929.

политика. Планът е предвиждал по отношение на Австрия и Русия пълно недоверие от Белград, понеже тези две държави действували за бързото ликвидиране на турската империя, като поделят помежду си нейните провинции в Европа. По отношение на Турция сръбските управници и българските им съмишленици трябвало да проявят на първо време пълна лоялност, за да се осигури консолидирането на Сърбия на Балканите и да се отчужди българският народ от Русия, като се насочи той да подкрепи сръбската хегемония.

При съдействието на Зах и на двамата княжески съветници Вуич и Петрониевич, които са действували по инструкции от Чайковски, предприемчивият и смел министър Гарашанин съставя своето прочуто някога *Начертание*, държано дълго време в голяма тайна[2] и озаглавено «Програма на външната и на националната политика на Сърбия в края на 1844 г.». Като хвърля най-първо поглед върху миналото на Сърбия, авторът, който изобщо се е осланял най-тясно на текста на Чарторински, поправен от Зах, намира, че на новото сръбско княжество се падала историческата задача да възстанови миналото величие на сръбската държава, за да стане княжеството стожер за обединяването на цялото южно славянство и се утвърди то пред Европа като способно за самостойно развитие, напълно независимо от Австрия и Русия. Посочил средствата, чрез които да се постигне голямата цел, Гарашанин разглежда поотделно отношението на Сърбия към съседните родствени народи, като се спира първо и най-

[2] За пръв път този важен исторически документ е обнародван от М. Вукичевич в сп. Дело (Белград), кн. 38 от 1906 г. Пълен текст и подробен анализ на проекта е даден от Д. Страньанович в студията му «Начертаније Илије Гарашанина», в Гласник историјског друштво у Новом Саду, кн. IV, 1931, 392 и сл. и от същия автор в Споменик на Сръбск. академия, кн. 91, други разред, 1939 г. под наслов: «Како е постало Гарашаниново Начертаније».

дълго на отношението към покорената от векове България. В съгласие с гледището на Чарторискн Начертанието намира, че българите, макар и да предстaвят «най-големият клон на славянския народ в Турция», нямат никаква вяра в своята собствена сила и само по подтик отвън, от Русия, са започнали да действуват за освобождението си. Сърбия обаче има дълга да измести руското влияние върху българското политическо и културно развитие, като спечели на своя страна източния си съсед в името на «взаимната любов и помощ». За да постигне тази цел, Сърбия трябва: 1) да отвори своите учебни заведения за българите, като отпуска и субсидии за младежите, дошли да следват в тях; 2) да издържа известен брой български свещеници, доколкото не са заразени от гъркомания, за да получат духовно образование в Сърбия и да станат полезни в отечеството си; 3) да позволи да се отпечатат в Сърбия черковни книги и светски произведения, за да не се обръщат българите за подобна услуга към Русия; 4) да се изпратят способни сръбски агенти в България, за да пропътуват страната и пробудят у народа приятелски чувства към Сърбия и сръбското правителство, като поддържат живо надеждата у българите за избавяне от робството и за щастливо бъдеще при съдействието на Сърбия.

Тази програма с едни или други препоръки за засилване на сръбското влияние в австрийските и сръбските области, населени със словенци, хървати, сърби и българи, изобщо не предвижда да се създаде самостоятелна и независима България, поставена на равни начала със Сърбия. Тя бива приета като неизменим канон от всички сръбски държавници и политически водачи покрай Гарашанин и след него и тя бива прилагана според мнението на историка Странякович дори до 1918 г. последователно и успешно.[3] Тъкмо чрез разните препоръки и съображе-

[3] Д. Стравякович, Гласник, IV (1931), 406.

ния в програмата могат да се разберат сега някои неуяснени по-рано факти в сръбско-българските политически отношения по-рано, между другото и действията на познатия етнограф и българофил Стефан Веркович, работил дълго време в Македония за пробуждане на народното самосъзнание, както това изтъкваме обстойно на друго място.[4] Турция е трябвало ту да бъде щадена и крепена, докато се осигури заякчаването на законните ѝ наследници на Балканите, ту разлагана планомерно отвътре, докато настъпи време да се изградят върху развалините ѝ запазените добри материали на новата държава на сърбите. Това е трябвало да бъде тъй, понеже «от всички славяни в Турско те, сърбите, първи със свои собствени средства и сили са се борили за своята свобода и имат пълно право да уреждат това дело и по-нататък»[5]. Че на българите се е определяла отначало твърде скромна и зависима роля в борбата за подкопаване на турската държава и че Чайковски и неговите сътрудници в България са прилагали мненията на Чарторийски често съвсем по-иначе, отколкото са ги схващали Зах и Гарашанин, става ясно от целия ход на полската пропаганда в Турция след 1844 г., както ще проследим по-нататък.

КОНСТАНТИН ОГНЯНОВИЧ КАТО ПОСРЕДНИК МЕЖДУ ЧАЙКОВСКИ И НЕОФИТ

Връзката между Неофит и шефа на полската мисия в Цариград Чайковски е била създадена през септември 1844 г., току след като Неофит пристигнал от заточението си. Преди тази дата Чайковски е познавал доста добре усилията и съдбата на заточеника, и то по разказите на

[4] В книгата «Верковић и Веда словена. Принос към историята на българския фолклор и на Българското възраждане в Македония».

[5] Д. Страняковић, Споменик, ц. ст., 79. Срв. по въпроса и А. Тошев, България и нейните съседи, 1943, 85 и сл.

мнозина цариградски българи и главно по съобщенията на Иларион Стоянович, с когото Чайковски се е срещал неведнъж в началото и към средата на 1844 г.[6] Заслугата за по-близкото сприятеляване и сътрудничество между Чайковски и Неофит се пада обаче на сърбина-българофил Константин Огнянович[7], когото вече споменахме като почитател на Неофит и покровител в нещастията му. Огнянович става доверено лице на Чайковски тепърва от септември 1843 г. Дошъл в Цариград още в 1840 г., той се занимава с разпространяване на български книги, учителствува в духовното училище на Халки като преподавател по славянски и западни езици, поддържа оживена преписка с Райно Попович, интересува се живо за българското движение по черковния въпрос и за дейността на Неофит Бозвели, влиза във връзка и с Александър Екзарх, който в Париж е спечелен за полско-католическата пропаганда в България и който по-късно улеснява отпечатването на сборника *Забавник* на Огнянович в Париж. Колко високо цени Чайковски този умен, енергичен и благонадежден във всяко отношение приятел на българите, личи както от това, че той го привлича за най-доверен агент в пропагандата, като го издига за разпространител на нейните идеи по устен и по книжовен път, така и от факта, че чрез него той ходатайствува пред влиятелните служебни и дипломатически лица в полза на българското национално и културно дело. Скромен и тактичен в изпълнение на задълженията си, Огнянович се оказва към всичко друго и даровит книжовник, овладял сръчно за времето си и поетическата, и прозаичната българска реч, както това личи от стихотворните му преводи и от

[6] Смоховска-Петрова, ц. с., 19.

[7] Срв. повече за него у В. Пундев, Константин Огнянович, СбБАН, XXXVI, 214, 260, и И. Конев, Бълг.-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в., 1964, 100 и сл.

статиите му в посочения *Забавник* (I и II издание от 1844 и 1845 г.).

Но преди всичко той е изпитан сътрудник на Чайковски и неизменно предан другар на Неофит и на Иларион във всички техни старания и страдания. Колкото се отнася до подкрепата, която се дава на полската политическа и религиозна пропаганда, Огнянович действува строго в духа, в който и Александър Екзарх се застъпва чрез мемоар от 1843 г. за френската теза по българския национален въпрос. Убеден франкофил и последовател на Чарторийски, Огнянович обосновава в един дълъг предговор на сборника си към каква цел трябва да се насочи Българското възраждане. Припомняйки старото величие на народа ни, като се позовава на Паисиевата история (без да я споменава изрично), той отбелязва как и досега българите са запазили «истинския образ на древните славянски племена» и как те са спечелили с трудолюбието и стремежа си към просвета симпатиите на един високо културен народ, французите, «които милиони жертви принасят за просвещението всякаго народа без разн. ствие[8] языка, изповедания и племена и за освобождението под политическо робство страждущаго человечества». Като възхвалява военните и културните успехи на Франция, Огнянович изтъква грижите на тази страна за подобряване на положението на българите в Турско, особено след като и самото турско правителство е започнало да се отнася с «милост и отеческо заступление» към тях, така че «в царството отоманско веществената свобода е по-голяма, а данок и другите царски изтязания по-малки от всичките други царства». Под скиптъра на царя Абдул Меджид, мисли красноречивият туркофил, българите могат да се радват най-добре на стопански и просветни успехи, «а найпаче сега, когато Французска и Енгелезска приятелските

[8] Т. е. разликата.

сили побуждават го (султана) на това и на уничтожение всякаго и пагубнаго суеверия». Усвоил програмните начала на Чарторински и Гарашанин за необходимостта да се осланят южните славяни на двете силни западни държави Франция и Англия, Огнянович намира начин да свърже похвалата си за големия напредък в тези страни с апология на турския режим, оказал се тъй благоприятен за процъфтяването на науката и на свободата. Все във връзка с тази политическа идеология той се обявява решително, макар и прикрито, против руското влияние в България, упражнявано чрез агенти, които имали интерес да смущават нормалния живот на православните поданици. «Но при това трябва да знаеме, пише той, как много завиждат на нашето благополучие и желающе да станат преткновение на самото наше просвещение, някои от тях скитат се по самата Болгария под видом приятелства, което прилича на лобзанието юдино: а някои издалече писмено се трудят да под видом трудолюбия смутат мир наш и повергнат ни в пропаст горести и вечното нещастие.» В заключение примиреният с положението в Турско полски агент препоръчва: «Да почитаме царя, който е помощник божий и да се покоряваме на властта, защото е утверждена от бога. . . Наконец ще се увериме как трудолюбивий цар ще приведе всичките науки в совершенство, защото подражава сос голяма ревност на дела французов.»[9]

В даден исторически момент, когато авторитетни книжовници като Априлов или млади революционери като Раковски подклаждат надеждите на българския народ за помощ от Русия, при защита на православното единство, стига само патриаршията да е готова за отстъпки в полза на българската църковна самостоятелност, друга част от нашата интелигенция, все тъй вдъхновявана от общия патриотически идеал, но повлияна от западната

[9] В. Пундев, ц. ст., 244 и сл.

пропаганда, действува в противоположна насока, препоръчвайки откъсване от Русия, търсене закрила от Франция и съглашение с римската черква. Настъпва едно опасно раздвоение в българските ръководни среди, което по-късно при упорития отказ на патриаршията да зачете българските искания се задълбочава все повече. Туркофили на една страна, туркофоби на друга си оспорват и политически, и културни начала, което дава възможност на турското правителство да спъва радикалното течение в България и да използва българския разкол в своя полза.

В друга статия на *Забавник*, озаглавена «Писмо от Липиска, или жалоба и ревност к родолюбию едного младаго болгарина к своему приятелю в Париз», се развива становището на Огнянович по българския църковен въпрос, становище, което издава пълно съгласие с изказванията в писма и речи на отец Неофит от това време. Надълго се обосновава тук правото на българите да си избират архиереи и мирски лица от своята народност, които да изнасят пред властта нуждите и угнетенията на българските поданици, без да се прибягва до посредничеството на патриаршията, смятана за главен виновник на «слепотата и неустроението», в които е изпаднала България. Исторически справки, доводи за независимо българско духовенство, обвинения срещу гръцките користолюбиви владици, позив за лоялност към благосклонната власт издават мисли, чувства и стил на Огнянович, повлиян от живата проповед или от писмените изложения на Неофит преди и след 1844 г.

КАТОЛИЧЕСКАТА ПРОПАГАНДА МЕЖДУ БЪЛГАРИТЕ. ПОЛСКОТО ГЛЕДИЩЕ ПО НЕЯ. В очите на княз Чарторийски политическата дейност на полското представителство в Цариград е трябвало да се развива не само в тясна зависимост от задачите на

френската дипломация в Турция, но и в полза на католическата пропаганда между южните славяни. Основните схващания на княза са били подробно изложени в мемоар до папата от 16 март 1844 г.,[10] в който изрично се посочвала необходимостта да се оборва влиянието на Русия върху православните славяни на юг и особено върху българите, за да се защити униатството между тях, което косвено би закрепило подтиснатия от русите католицизъм в Полша. Схващанията на централата в Париж биват усвоени и доразвити от Чайковски, който, още когато пътува из България през 1841 г., разбира на самото място колко силно е разочарованието на българския народ от източната църква и какъв добър отзвук би намерила една западна агитация, която обещава политически, черковни и просветни правдини мимо волята на патриаршията, крепена тъй ревностно от Русия. В доклад до Чарториски от 7 юни 1842 г. Чайковски пряко заявява, че България «могла да бъде лесно привлечена към католицизма, като за това се използува образованието, народно по дух и език»[11]. Враждата към гръцкото духовенство и разочарованието от руското покровителство след възвръщането на десет хиляди българи, емигранти в Русия от 1829 г., представяли удобна почва за откъсване на българите от гръцка и руска опека. «Ако католицизмът вземе под своя грижа образованието и го направи по дух и по плът национално, той може да придобие голямо влияние и с време да привлече към църквата цяла България, за което — изтъкнах — най-подходящи биха били полските учители.» Извън опита да се открие полско-католическо училище в Пловдив през 1842 г. много по-сериозно значение добива препоръката на Чарториски

[10] Патриарх Кирил, Католическата пропаганда сред българите, I, 1962, 82 и сл.

[11] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 18 и сл.

да се използуват връзките на някои католически ордени с България, и то не йезуитите и францисканците, които минавали за агенти на Австрия, а лазаристите, които работели с по-голям такт между източните славяни.[12] Установявайки се в Цариград, Чайковски се свързва потясно с ордена на лазаристите, убеден, че неговата добра организация, неговите материални средства и неговите връзки с властта и с българите могат да бъдат твърде полезни за полско-френската политическа и църковна пропаганда. Още преди да се запознае с Неофит, той пише на Чарториски в началото на 1844 г. (7 април): «Искам да сближа лазаристите, или по-скоро г. Боре, с българите — това е най-добрият път за действие. Делото би било в наши ръце, а при това не бихме се изложили. В определено време бихме застанали начело.» През юли същата година той изработва план да се открият мъжки и девически католически училища в България при съдействието на лазаристите, като в него се предвижда да се изучават два или три европейски езика и по-способните ученици да бъдат изпращани в Европа. Малко по-рано, на 27 март с. г., той отбелязва в рапорта си: «Искам да обединя четиримата най-сериозни български дейци в комитет, който ще има за цел да сближи България със западната просвета и по този начин със западната църква. Предвижда се този комитет да развива своята дейност в течение на 15 години. Лазаристите да дадат печатница и да помогнат да се разшири просветата в тази страна. Г. Боре е съгласен да замине за Солун и да се запознае с двамата духовници Викендие и Неофит, които са там в изгнание. Те биха действували в Македонска България, Максим — архимандрит от Търново — в Дунавска България, а Стоянович чрез печатни издания.»[13]

[12] Патриарх Кирил, ц. с., 82.

[13] Викендие е Викентий, старец в «Хилендар», а Стоянович — Иларион Михайловски.

Но на 16 август с. г. Чайковски съобщава на шефа си в Париж, че идеята за комитет трябвало да се изостави, понеже тя била разкрита и обадена на Турция от австрийска и руска страна, които обвинили Чарторински, че искал чрез комитет, съставен в Париж, да работи за освобождаване на българите. . . Като се отказва от плана си, Чайковски тръгва по друг път. Той препоръчва «да се събират помощи от частни лица, и то най-добре чрез лазаристите, за да се скрива напълно Вашето участие». На 26 август 1844 г. Чайковски е щастлив да съобщи на шефа си, че българите започнали да клонят към полската агенция и че при самия него дошъл българинът Иванчо от Габрово, «умен и буден човек, истински българин», който канел поляка Дроздовски за лекар в града. Наскоро Чайковски се сближава с Атанасович от Свищов, чийто брат Георги следва в Париж. Навярно към края на 1843 г. или началото на 1844 г. Чайковски се е запознал и с Иларион Михайловски, който му е бил представен, по всичко съдено, от Огнянович. За всеки случай в рапорта си от 7 февруари 1844 г. Чайковски съобщава, че се е видял с Иларион — «много способен човек и добре разположен»,[14] а в по-късни рапорти все от 1844 г. говори и за други срещи с Иларион, както ще изтъкнем това по-нататък.

МЕМОАР НА НЕОФИТ ДО ВИСОКАТА ПОРТА ОТ МЕСЕЦ СЕПТЕМВРИ 1844 г. Преди да се спрем на въпроса за опита на католическата мисия и на Чайковски да привлекат Неофит за сътрудник, трябва да отбележим усърдието на Чайковски да свърже Неофит с турското правителство, за да бъде българското дело подкрепено от тази страна и се осигури свободната пропаганда на българските духовници, готвени да действуват за успеха на една по-голяма, а не тясно политическа идея.

[14] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 19—20.

В дневника си от 6 септември 1844 г. Чайковски бележи за първата си среща с Неофит от четири дни по-рано: «Незабавно реших — архимандрит Неофит с голяма предпазливост и умение да представи работата на турците (касае се според Чайковски за гръцките интриги против българите и за руските действия против Турция) и чрез оказаната привързаност към тях да си осигури закрила от Портата.»[15] Неофит се заема незабавно да изпълни пожеланието на покровителя си и съставя едно дълго изложение, в което очертава подробно положението, за което става дума в разговора. Получил ръкописа, Чайковски побързва да го предаде на Високата порта, за да бъде направен френски превод от него. Той бележи в дневника си на 26 септември: «Изпращам меморандума на арх. Неофит, дадох едно копие на г. de Bourquenеy[16], едно изпратих в Сърбия.» Чайковски добавя още, че настъпило някакво недоразумение по въпроса, кой от двамата турски сановници, Емин Мехмед (началник на преводаческата служба при Портата) или Мехмед Али трябвало да предаде и докладва меморандума във Високата порта и че по-опасно било да се действува чрез втория, понеже патриаршията могла да го купи по-лесно от него. На чиновника от френската легация Робер било предоставено да уреди този въпрос. Чайковски добавя още, че меморандумът на Неофит събудил голям интерес у френския пратеник, понеже отговарял на френско-английската политика в Цариград. Минават няколко дни, докато бъде завършен преводът на Неофитовия мемоар на френски и Неофит получи тескере за безопасност, при което Огнянович е трябвало да заведе Неофит за лична среща и при Емин, и при Мехмед Али, като ръководи неопитния старец какво да говори и какво не пред тях. Мемоарът бива

[15] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 119.
[16] Френски пълномощен министър в Цариград.

най-сетне предаден към края на септември. За щастие в архива на Раковски е запазен целият дълъг документ във френския му превод, така че ние можем да съдим със сигурност за съдържанието му, тъй важно с оглед към следващите изложения на Неофит върху гръцко-българските отношения.[17]

Мемоарът започва с решителното заявление: «Нашите деди, които са живели под мирното отоманско господство, са били винаги жертва на гръцката и на руската политика.» Докато последната била насочена към това да спечели българите с разни обещания, неудържани нито през 1810 г., нито през 1828 г., гръцките митрополити в България и Цариградската патриаршия били заети да подкопават системно турската власт, като са използвали българите за целите на своя панелинизъм било като налагат на бедния народ тежки църковни данъци, било като въвеждат гръцкия език в училищата и църквите. Привеждайки исторически факти и лични спомени в защита на твърдението си, Неофит съобщава: «Има много гръцки и руски тайни пратеници, които кръстосват страната, като се представят за едри и амбулантни търговци и за политици, които намират обаче твърде малко приятели или последователи с изключение на порусените владици, което е истинска опасност за Високата порта.» Лично Неофит имал предложение при завръщането си сега в Цариград от виден гръцки емисар да придружи руския учен Виктор Григорович при пътуването му из България, но се отказал да стори това, понеже смятал мисията на Григорович противна и на българските интереси, и на турската власт. Подробно излага Неофит злоупотребите на търновския гръцки владика Неофит, който угнетявал зле народа, за да събере осемстотин хиляди гроша, необходими, за да

[17] Текстът е предаден във френски и в български превод у В. Смоховска-Петрова, ц. с., 159 — 175.

изплати митрополитът митрополитския си дълг към патриаршията. «И това се върши днес, пише Неофит, във време, когато нашите вече не смеят да купуват своите санджаци.» Нататък Неофит уверява Портата в предаността и верността на българите към турското правителство и в признателността им, ако тази власт им даде «архиереи и духовенство от тяхната народност»; «свобода да откриват свои училища, за да не отиват младите българи да учат в Русия или в Гърция», и нареди «да се печатат българските книги в самата страна, за да се спре внасянето на книги, печатани в Одеса, Букурещ, Атина и другаде», от което последиците са само печални. Все тъй важни са и други отстъпки в полза на лоялния към Високата порта български народ, а именно: «Ако правителството на Негово Величество избере една българска депутация от членовете на духовенството или на граждани, които, като са напълно независими от патриаршията, биха изложили всички нужди на народа пряко на Високата порта, и най-сетне, ако в българските градове се създадат съдилища, съставени от мюсюлмани и българи, за да можем да се защищаваме срещу гръцките интриги и да насочаваме народа по правилния път на подчинение и преданост към Високата порта. Всички тези мерки, взети заедно, ще дадат възможност на правителството да види голата истина и ще попречат на гръцките интриги да заблуждават Високата порта.»

Очертал така основните искания на българския народ за духовна свобода и граждански права, Неофит не пропуска да разкрие в името на дълга си към правителството престъпната дейност на гръцките манастири в Атон било с участието им в подкланяване и издръжка на Критското въстание, било с преследването на честни и независими монаси, които не искат да се подчинят на заповеди от гръцката или от руската партия, които често враждували помежду си, но неизменно служели на враговете на държа-

вата. «Пред вид на това, че Атон е, така да се каже, огнище на гръцко-руската политика и че игумените имат своите апостоли, които изпращат из цяла България, ще бъде дори от полза за Високата порта най-скоро да бъдат взети строги мерки, за да изчезне веднъж завинаги и тази важна опасност.» Сам Неофит, който бил изпратен на заточение без всяка вина, се страхува да иска сега справедливост от патриаршията срещу неправдите на търновския митрополит, особено след като са били правени вече постъпки от негови приятели-сънародници за отменяване на наказанието му. «Най-сетне, уличен да живея в несигурност, аз помолих агата на Атон да ми даде тескере и след като го получих, не намерих по-добър изход от този да избягам от моя затвор, в който изстрадах толкова много.» Накрай Неофит уверява, че се е движил в случая само от грижи да послужи «горещо и вярно» както на правителството, така и на своята родна страна, на която се бил посветил да бъде полезен още от най-ранната си младост.

Мемоарът на Неофит намира одобрението на Чайковски; той бива благосклонно приет и от турците. В дневника си на 17 декември 1844 г. Чайковски, като говори за мемоарите, подадени от българи из провинцията, че «те не стрували много» поради покорния си тон, изтъква предимството на изложението, направено от един напълно откровен народен човек. «Турците най-много харесват меморандума на Неофит за това, че неговото минало, напълно посветено на услугите на Портата, е за тях гаранция и за бъдещето.» Преводът, предаден от Емин на Портата, бил изискан от министъра на външните работи Шекаб Мехмед паша, за да бъде проучен, при което се имало надежда да бъде повикан Неофит и за лични обяснения в Портата. По-слабо впечатление направил на високото място мемоарът на Иларион Михайловски (за когото ще говорим по-нататък), понеже се смятало, че бил насочен почти изключително против патриаршията, и понеже на

Иларион се гледало с известно недоверие поради двамата му братя в Одеса.[18]

ОПИТИ ЗА ПРИВЪРЗВАНЕ НА НЕОФИТ И НА ИЛАРИОН КЪМ УНИАТСКАТА ИДЕЯ. Че още от самото начало на запознаването на българските духовни водачи с представителя на полската пропаганда в Цариград целта на последната е била да ги спечели не само за главната си политическа линия, но и за проникването на католицизма в България все в услуга на противодействието срещу руското влияние на Балканите, посочихме вече. Но твърде много зает с първата си задача, Чайковски е предпочитал да предостави катехизирането на Неофит и Михайловски на вещите в католическата догма и практика монаси Лельо и Боре, ръководители на католическата пропаганда в Цариград. Настанен тук много по-рано, още в 1776 г., орденът на лазаристите е развивал трескава дейност, насочена към целта да се отварят училища, болници, сиропиталища, като се е радвал на постоянна закрила от френското правителство по силата на стари капитулации. Орденът е държал манастира «Сан Бенедето» в квартала Галата, притежавал е печатница, от която са излизали много книжки за прочит и с цел да се оборват клеветите на православните гърци. Орденът имал и училище в квартала Бебек, в което ученици от разни народности изучавали френски и латински език и се възпитавали в дух на активен католицизъм. Така и другаде в турските предели, в градовете Солун, Бейрут, Алеп и в цял Левант, лазаристите са обучавали безплатно младежи, за да ги печелят за западната църква.[19]

Отначало монасите от «Сан Бенедето» са се бояли да приберат преследваните от патриаршията български

[18] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 125.
[19] A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, 207 и сл., 393.

агитатори, макар Чайковски да ги убеждава, че той търсел тяхното съдействие, понеже посочените две лица могли да вършат «нещо в полза» на католическата църква. Пастор Лельо, който служел тук за връзка, се съгласил накрай да се погрижи за Неофит, като му намери квартира в съседство с манастира у един католик. На 26 септември 1844 г. Чайковски е щастлив да съобщи на шефа си в Париж, че свещеник Иларион продължавал да изучава полски език и че отец Неофит бил настанен вече в манастира на лазаристите — «доволен от това жилище, защото много се боял от патриаршията и от турците». И Чайковски не скрива надеждата си да бъде католицизмът утвърден чрез Неофит в България: «Пастор Лельо много добре говори за него. Трябва да се изтъкне пред пастор Етиен[20] новата ни заслуга, която предава в ръцете на лазаристите човек, който може да стане ако не български митрополит, то най-малкото епископ в България. Макар и да не прегърне веднага католицизма, но семето за чувство на благодарност е вече хвърлено. Лазаристите намират в него подкрепа на своите усилия, а ако той стане митрополит, лазаристите лесно могат да достигнат до уния на българската църква с Рим — такава е омразата на българите към гръцкото духовенство.»[21]

Като предава тези оптимистични очаквания, поддържани от Лельо, Чайковски добавя в рапорта си до Чарториски, че Англия не би се противила на католическото проникване в България, понеже то щяло да бъде насочено против Русия, и че лазаристите оказвали в случая важни услуги както на Рим, така и на полската политика в Турция. Обаче - забелязва Чайковски — «тази работа трябва да върви бавно, за да се вкорени; . . .тя изтръгва Бъл-

[20] Генерал на лазаристите в Париж.
[21] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 120

гария от ръцете на Москва и я довежда до намеренията на Вашата, княже, политика».

В мемоарите си от по-късно Чайковски излага историята за настаняването на двамата българи при католическите мисионери така:

«Аз се посъветвах — казва Чайковски — с Мехмед Али паша и скрих отец Неофит и Иларион в манастира на лазаристите, *макар и да не ми се искаше*, защото винаги съм бил убеден, че католицизмът много е бъркал на славянското дело. Но аз нямах друг начин как да завържа с българите сношения. . . Патер Лельо и г. де Буркней (френският посланик) съвсем и не мислеха за някаква религиозна пропаганда; те оставяха времето само да повлияе върху религиозното чувство на двамата българи духовници. Но патер Боре, който беше облякъл расото неотдавна, като по-ревностен и по-жив се опита да ги преобърне в католичество. Тия опити ги уплашиха толкова повече, че Неофит и Иларион бяха *убедени, че няма да бъдат последвани* от съотечествениците си, а, напротив, отритнати. *Те смятаха, че е по-рационално и по-практично да им се спомогне да се сдобият с религиозна автономия*, та тогава може би и да е възможно сближението с Рим. Патер Боре обаче не се обезсърчи и продължи своите опити. Недоволен само от това, че благодарение на новите му познанства известно число българчета посещаваха училището му на Бебек, той разпръсна слуха, че българските духовници са наполовина преобърнати в католичество, като мислеше, че по този начин ще ги накара да се покатоличат. Случи се, разбира се, съвсем обратното: българското население захвана да гледа с криво око, загдето поповете му седят в един католически манастир. Патриаршията се възползува от недоразумението. . .»[22]

Зает повече с движението за откъсване на българите от ведомството на патриаршията, като се упражни натиск от Високата порта върху последната, за да ръкоположи тя за пръв път български архиерей, Чайковски няма време да се занимава със задачата, възложена на лазаристите. Както узнаваме от дневника му (6 ноември 1844 г.), Неофит продължава да живее при лазаристите, като излизал и приемал лица, както пожелае, и лазари-

[22] Чайковски, у К. Суходолска, СбНУН, X, 449—450.

стите били много доволни от него. «Струва ми се — добавя Чайковски (26 декември с. г.), — че той е вече напреднал в католическите понятия, а може би дори да е поел известни задължения към католицизма, но аз не питам за това и съвсем не ми подхожда да се меся в тази работа. Да оставим тази работа на патер Лельо и патер Боре.»[23]

Останал да живее и през април и май 1845 г. при лазаристите, Неофит трябва да ги напусне, макар и твърде неохотно, когато Високата порта, вземайки акт от искането на българския народ за известни черковни правдини, препоръчва на Неофит да уважи искането на патриарха и напусне «Сан Бенедето», за да иде да живее в патриаршията. Неофит се противопоставя отначало, плашейки се основателно от гръцкото коварство, но патриархът заявява, че е готов да заплати всичките разходи на лазаристите за него, за да няма той никакви задължения към тях. Според разказа на Чайковски в рапорта му до Чарторински от 16 май 1845 г. «Неофит отговорил, че те (лазаристите) няма да приемат, защото католическите свещеници не продават човечността и гостоприемството. Патриархът му обяснявал колко е неподходящо да живее при католически свещеници, щом като заявява, че е верен на своята вяра.» Притиснат обаче от препоръките на Портата, Неофит се вижда в невъзможност да се противопоставя, макар да признава изрично, че всичко постигнато от него се дължало на политиката и на влиянието на полската мисия в Цариград. «Патер Лельо е явно недоволен от този обрат на работата — пише Чайковски — и е прав, защото с г. Боре са уговаряли Неофит последният да се противопостави и да не вярва на патриарха.» Като споделя мислите си по въпроса с патер Лельо и като зачита опасенията на Неофит, Чайковски трябва все пак да признае в същия рапорт: «Макар и искрено да желаем бъл-

[23] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 124—125.

гарите да се обърнат към католицизма и това да е една от главните цели на нашата пропаганда, но за да се постигне това, е необходимо да не минаваме в очите на православните славяни само за проповедници на католицизма, както ни обвинява Русия пред единоверците си.»[24]

Би трябвало да припомним още едно показание, за да допълним документацията си по тази точка, и то е краткото изказване на патер Лельо в писмо до началството му в Париж от 27 март 1845 г.,[25] което гласи: «При нас е все още бъдещият патриарх, който е три четвърти католик» (Nous avons toujours chez nous le patriarche futur qui est trois quarts catholique). Определението «три четвърти» трябва да се схване тук в смисъл на «в голям дял», «в значителна степен», без да липсва и нотка на несигурност при титлата «бъдещият патриарх», предстоятел на самостоятелна българска църква. Мнението в случая отговаря на една субективна преценка, а не на една обективно оценена истина за готовност у Неофит да прегърне католицизма. Че Неофит е могъл да прояви като гост на лазаристите и от внимание към тяхната религиозна практика някакъв интерес към догми и традиции на католицизма, е нещо твърде вероятно и естествено, то е дори най-правдоподобно. Но да се тегли оттук заключение за прелом във верските убеждения на народния водач, тъй твърд всякога в привързаността си към православието, е непотвърдена от никакви преки негови признания. При липса на такива и при липса на всякакви други сигурни свидетелства за католически уклон у Неофит показанията на Лельо подлежат на силно съмнение, тъй като те — психологически взето — са повече интимни пожелания, отколкото правилни догаждания. Не случайно Чайковски допуска

[24] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 136--137.

[25] Писмото е цитирано у полския историк L. Widerszal, Bulharsky ruch narodny и повторено у В. Смоховска-Петрова, ц. с., 40.

условно («струва ми се») само това, че Неофит е бил посветен «в католическите понятия», без обаче да твърди категорично, че Неофит е поел «някакви задължения» към католицизма. Той говори изрично само за възможност («може би дори да е поел»), като подчертава веднага, че се бил пазел да разпитва било Неофит, било Лельо за верските чувства и убеждения на първия и за някакво обвързване към пропагандата. В случая можем да се позовем и на прякото заявление на Неофит пред новия патриарх при посещението си при него към средата на май 1845 г., че макар да е живял при лазаристите, «е оставал верен на своята вяра»[26]. Неофит не е бил никога способен към двуличие при този основен въпрос на своята съвест. Можем да добавим тук още и това, че Чайковски от дневника влиза в известно противоречие с Чайковски на спомените си от по-късно, когато иска да се очисти от обвинението, че бил допринасял някак за привързаността на българските водачи към каузата на Рим.

Правилното заключение тук е, че няма никакви основания да се допуска за трезвите в идеите си българи някакво сериозно желание за уния с Рим[27], обаче истина остава и това, че патриаршията съумява да използува хитро факти и слухове, за да компрометира окончателно опасните за нея лица.

ОГНЯНОВИЧ В ПОСТОЯННА ПОМОЩ НА НЕОФИТ. Условията за успех на политиката, застъпвана от полската агентура в Цариград, са били към края на 1844 г. и началото на 1845 г. видимо твърде благоприятни. Появата на Неофит в Цариград и раздвижването на българската колония тук в името на познатите национални лозунги идват в помощ на една широко зами-

[26] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 136.

[27] Така мисли и В. Смоховска-Петрова, ц. с., 131.

слена чужда програма за привързване на българския етнически елемент към политиката на турското правителство, ориентирана с оглед да се засили западното влияние. Неофит намира в лицето на Чайковски и на френската дипломация край Босфора сериозно съчувствие и решителна поддръжка при съгласието си да заработи в съгласие с техните интереси. Той застъпва дълбоко заседналото у българите недоверие към патриаршията и изпитва истинска радост при мисълта, че ще и се нанесат чувствителни удари, тъй желани и за други фактори.

При новата обстановка в Цариград Неофит се чувствува морално възроден и окрилен с най-хубави надежди. Колкото и да е изтерзан от мъките си в Атон, той намира сили на духа, за да прояви максимална дейност при усилията си да избави сънародниците си от уплаха и обезверяване. Но той има да преодолява множество спънки при агитацията си, и то не само всред цариградската българска колония, но и при допира си с мудната и покварена турска администрация, привикнала да не бъде бърза и последователна в мероприятията си. Противодействието на гръцката лукава власт и на руската външна политика поставят на тежки изпитания търпението и тактиката на българските духовни водачи. За да не бъдат те веднага парализирани и обезвредени, на помощ им идва полската агентура на Чайковски при неизменното съдействие на изпитания във верността си към българското дело и към покровителите си поляци Константин Огнянович.

Никога този българофил, който покрай всички свои ценни качества на ума и характера си владее добре и новобългарския книжовен език (в една редакция, която свързва черковното предание с източнобългарския говор), няма да изневери на дълбоката си преданост към Неофит през фази на подвижничеството му като апостол на българската правда и особено през най-тревожния период на борбата. Рапортите на Чайковски от септември

1844 г. нататък дават изобилни доказателства за привързаността на Огнянович към почините и съдбата на народния водач. «Можем с основание да твърдим — свидетелствува В. Смоховска-Петрова в изследването си върху дейността на Чайковски в Цариград,[28] — че Огнянович, макар и останал в сянка, благодарение на голямото си трудолюбие и постоянство е извършил много полезни за българското дело работи и че в тогавашните успехи на борбата той има значителен дял. . . Полският агент така високо цени Огнянович, че дори го поставя наравно с Неофит и Иларион, като ги нарича «трима началници на българското дело». Но дори и да е пресилено донякъде това приравняване по заслуги, несъмнено остава, че никой по-значителен българин не оказва такова енергично съдействие на двамата двигатели на българския въпрос, както сърбинът Огнянович, който в случая служи тъкмо тъй искрено на българските си приятели, както и на полските си съмишленици и покровители. Той е постоянната връзка между турските власти и Неофит или Иларион. Не току тъй Чайковски бележи през октомври 1844 г. в дневника си: «Огнянович почти всеки ден вижда Емин и винаги е отлично посрещан. Свещеник Неофит получи тескере за безопасност.» И през декември с. г. след нова среща на Огнянович с Емин: «Огнянович много умно и умело води цялата работа. Той е човек изключително даровит.» Тъкмо Огнянович води двамата си другари при турските първенци, като им подсказва държане и доводи в полза на българското дело, и все той ги напътва във връзките им със сънародниците им от Хамбара и в провинцията. Огнянович подготвя и насърчава преписката на Неофит с мнозина народни представители и формулира точките в мемоарите му върху българските основни искания. Той се грижи с рядка преданост по-късно и около по-

[28] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 52.

стъпките за избавяне на отново заточения и тъй злочест Неофит. . . Все той приподписва като морален гарант и дългото писмо на Неофит до княз Чарторински, за което ще говорим по-нататък.

ПОЗИВИ НА НЕОФИТ ДО ЦАРИГРАДЧАНИ И СВИЩОВЦИ. ЗАПИСКА ДО МЕХМЕД АЛИ ПАША. Докато изготвя подробното си изложение до Високата порта и една записка по българския въпрос до Мехмед Али паша от септември 1844 г., Неофит непрестанно общува и се съвещава в течение на месеци с повидните цариградски българи, за да ги настрои за по-голяма активност. Както изтъква после в *Разговор на любородните* (гдето говори за посещението си в Балкапан-хан на 21 август 1844 г.), той е уверявал братя Тъпчилещови и други по-видни търговци, добре поставени пред властта, че сам лично бил изпълнил «природната си длъжност» към народа, като му е «отворил път на султанската капия», и че сега народът трябвало да се раздвижи, за «да си обади болежката и си вземе лекът на султанското милосердие». В същия дух той пише и на най-близките си приятели в провинцията — търговци, еснафи и учители в Свищов, Търново, Карлово и другаде, за да ги призове към подновяване на борбата за духовни правдини при тъй благоприятно стекли се обстоятелства.

На карловския си приятел даскал Брайко Генов той съобщава на 24 октомври 1844 г.: «Собрах ся прочее *сос всите* наши ми желаеми любородци *радостно и весело да ся разговараме* — колкото е нам возможно, за *общенародното ни болгарско добро* да промишляваме. . .» Сам Неофит е направил вече, каквото дългът и разбирането му диктуват. Той е изложил в течение на септември 1844 г. пред Високата порта печалното положение на българския народ по вина на фенерското духовенство, като е подбу-

дил за ходатайства и някои симпатично разположени към него и народа му влиятелни чужденци, за които той съобщава, че още на 1 септември 1844 г. били подали някакъв мемоар до правителството, «шурата». Именно в писмото на Неофит до свищовци от 11 септември 1844 г., от което черпим сведенията си, към края лаконично се казва: «Неимущ прочее время пространно да ви обявя — освен ви обаждам, какво *простоясно ся предложиха* на султанската шура, колкото аз и всето българско общество зная митрополитските явни работи. . .»[29] Така и в писмото до свищовци от 17 октомври 1844 г.: «яснократко ви уведомляю да сте уверени, какво чрез неколико превозходнейшии и полномощнейшии султанскии и *от две инсстранни самодержавства* благоразумнии и общежителству прещедрии и благодетелнии добромисленици сиятелнейшии *дворяни!* според причину моего заточения — *еще септем. м. 1-во обстоятелне писмено* на законоправеднейшата султанска шура предложиха в разсуждение *причините, които угнетяват*, онеправдават и порабощават *горкото ни жителство*. . ., без да знае височайшата султанска капия, чи са друго в Болгария чинило, а друго от капукехаялъра на в: капия предлагало. . .»[30]

Сега правителството трябвало да се произнесе върху неговото «от Агиу Триново без ферман заточение» и върху последвалите неправди към цял български народ: «зато еще в начале за общежителното от притворности несносно тегло предложение *показах* праведнозаконному суду правления за яснейшее уверение *от онова время коликото ся найдоха при мене от неколико села и градища общенародни и общеподписни писма* — които показаха и владишката и патришката хас боя! *и дадоха повод да ся разсуждава от*

[29] СбБАН, XIV, 34.
[30] Пак там, 34.

султанското правление и за болгарското ни общенародно жителство. . .»[31]

Известна идея за осветленията, дадени на Високата порта от Неофит и от чуждите му покровители, може да се добие по запазената до нас (в черновка) записка на Неофит до Мехмед Али паша,[32] писана, както по всичко изглежда, в края на август или началото на септември на 1844 г., във всеки случай, преди да се отправят цитираните писма до свищовци и други приятели. Тази записка има за пряка цел да запознае сановника-благодетел с теглата на Неофит от търновския митрополит, но същевременно тя засяга и общото положение на българския народ, доколкото той е морално и материално разсипван от гръцкото духовенство. В записката си — истински обвинителен акт против търновския «екзарх» — Неофит излага при какви обстоятелства и в каква насока е работил между свищовци, как търновци го поискали за свой митрополит и как той претърпял несполука, последвана от заточение и ограбване. Желанието на Неофит сега е, като получи правото си и вещите си, да се завърне там, гдето е работил по-рано — «отправити ся жити в моем премилом ми болгарском народе». Той се бои, че търновският митрополит няма да му позволи да се въдвори на местожителство в епархията си. Защо? Този митрополит «и до сего часа до смерти гони» Неофит, гони, заплашва и ограбва и другите му сънародници, за да не би да се разбули елинизаторската пропаганда на фанариотите в България. Митрополит и чорбаджии действуват задружно «под видом вери в *греческой политики и грекоманства. . . привращати народ болгарский*, из котораго некоторих превратили и соединили в грекофатрическое *свое тайно-*

[31] СбБАН, XIV, 34.

[32] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

коварное намерение». Те същите насилствено събират от народа «за изкупления благочестие множество пари, нарицающи их *мирипараса* — грозяще и устрашающи народа!!!». Този гнет станал нетърпим и преди няколко години жителите от 16 български общини поискали чрез общи махзари да ги избави Високата порта от гъркоманското иго и влияние и да наложи на патриарха да се назначи за търновски владика отец Неофит. Нататък Неофит разказва накратко как бил «продаден и куплен» нещастният народ, как сам той приел по неволя да бъде протосингел, как се възмутил от новите данъци, наложени на търновската епархия от младото митрополитче, и как този недостоен пастир и досега върлувал като неограничен спахия: «усвоив всех моих вещей, и до сего часа ездит на коня моего *в показание болгарам, яко имеет власт полномощную* его же хощет да наказует. . .»

ПРОСБА НА СВИЩОВЦИ ДО МЕХМЕД АЛИ В ПОДКРЕПА НА НЕОФИТ. Допълнение към това (недовършено в черновката) изложение образуват двете просби на свищовци от 15 ноември 1844 г. до Мехмед Али паша и Високата порта, съставени и писани от самия Неофит. Второто от тези заявления ни е запазено и в турски превод, черновка на подадения до Високата порта оригинален текст.[33]

Още на 17 октомври Неофит се е обърнал с молба към свищовци да му изпратят «сос някой верен указион. . . едно турско писано благодарно и молебно» писмо до Мехмед Али в Топханата, който бил «един от султанските сиятелнейший дворяни (реджали) сиятелно превозходний

[33] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 351 и за турския текст 347 и сл.

дворянин и прещедрий на общенародство предстател. . . когото мисля вашето общелюбородно молебно писмо ще докара още в потщателно честолюбие, чрез което щете предоби и ви полезное за градат си покровителство и защищение. . .» Неофит улеснява свищовци, като им предлага една своя редакция на просбата, която те, като преведат, да изпратят до него чрез «Николая Тапчилещов калоферца на Балкапан» (по-малкия от братята Тъпчилещови, негов близък приятел). Свищовци не бързат да изпълнят волята на своя нетърпелив наставник, макар той да изтъква настойчиво нуждата от навременни постъпки, като им припомня как «има велика разлика пролетта от есента, зимата от лятото. . .» и какво значение добива на «всякое време часа и часът минутата и минутата секундата». Не помага и народната пословица: «Желязото докат е насветлено са изчуква на всякакво.» Свищовци са тъй наплашени от местните гъркомани, подстрекавани от търновския владика, щото не се решават да издигнат глас в полза на отец Неофит и против фанариотите. Едва когато след пет месеца за тях става ясно, че Портата наистина се е решила да удовлетвори българите, те изпращат — и то на български, а не в турски превод (за турски превод трябва да се погрижи пак Неофит) — исканите просби, за което Неофит им благодари на 5 март 1845 г.

В просбата до Мехмед Али[34] се излагат първо заслугите на Неофит за Свищов и лоялността му към държавата, а после идва тъжбата срещу търновския митрополит, който оставал глух на всички молби, с които е молено да бъде възвърнат заточеникът, и се гневял и отмъщавал на всекиго, който дръзвал да се застъпи за отец Неофит, пожелал «да се успокои (този) в старостта си и окончае живота си у нас». Свищовци казват още: «И толко до-

[34] СбБАН, XIV, 42.

стигна злобата му, да уже начна да *струва и разни угнетения народу*, без да се убои суда божия и гнева царскаго и ми незнающе кому да прибегнеме и где да найдеме спасение, *принудени сме да терпиме и да молчиме:* защо ако продумаме нещо, то абие *назива нас непокорними и бунтовниками* и траси всекий способ да ни накаже зарад нашата вярност и приверженост, която имаме камто Високата порта.» И свищовци молят българския благодетел: «*да избави нас и защити нас от лукавите козни гречески*, които ни подлагат *нашите архиереи греци, които не мислят нам ни едно добро*, защото не искаме да ходим по нихните стези, *нито може да сходствува дух наш*, сие ест болгарскаго народа *с дух нихен*, затова и не остават на нас пастири, но угнетатели, *имуще всегда особната своя цел и намерение*.» Изложението приключва с двойната молба: да даде Мехмед Али пълното си доверие на отец Неофит, който ще го запознае с истинското положение на българите, и да поднесе лично началникът на артилерията приключената просба от свищовци на Високата порта. Освен това свищовци изказват надежда, че благородният Неофитов благодетел ще приеме да бъде «отсега и завсегда» техен покровител, «равне и всего болгарскаго народа, който е всегда даже в най-голямото си нѣсчастие *и в разни гречески отступления* останал верен и привержен на Високата порта». Те вярват да получат чрез ходатайството на този покровител «*правдата си и защищение против гръцката политика*».

ДРУГА ТЯХНА ПРОСБА ДО ВИСОКАТА ПОРТА. Просбата на свищовци *до Високата порта* от същата дата[35] повтаря оплаквания и желания на оная до Мехмед Али, като държи на две-три съществени точки:

[35] СбБАН, XIV, 44. Автентичният турски превод — в архива на Григорий Доростоло-Червенски.

1) благодари се на султана, загдето е дарил «мир, правосудие и безопасност» на всичките си поданици; 2) изтъква се ужасът и страхът на българското население от *«странната политика» на гръцките архиереи, «несвойствена на народ болгарский»*, и особено от доноси и преследвания на търновския митрополит, заточил без страх от «гнева царскаго» достойни народни пастири като отец Неофит и игумена Максим; 3) моли се правителство и падишах да «се возпряти *пагубно стремление терновскаго митрополита»*, за да не би народът да се уплаши още повече и да спре оплакванията си, така че митрополитът с помощта на гъркоманите, които го заобикалят, *«лесно може да превърти всичкото народно спокойствие*, зарад което държавното царство има толко голямо промишление». Неофит изрично подчертава опасността от тази страна, като бележи за митрополита: *«намерението му е неизвестно на коя страна ся стреми»*.

И тъй постъпките на Неофит, доколкото се диктуват от неговите лични разбирания, се градят върху следните основни съображения:

Турското правителство е наклонно да задоволи всички законни искания на поданиците си немохамедани и да отстрани причините за тяхното недоволство. Главната пречка за общественото и просветното издигане на българския народ са гръцките архиереи. Те се ръководят не от благи християнски помисли, а от груба корист и — което е по-страшно — от желание да насаждат гръцки прозелитизъм между българите в услуга на една политика, вдъхновявана от врагове на Османската империя. Владиците «омайват» българския народ, за да го превърнат в послушно оръдие на своите националистически домогвания, противни на спокойствието и мира в държавата. Затова те са тъй безогледни да потъпкват всеки ропот против владичеството си и тъй жестоки към българските свещеници и учители, осмелили се да проповядват

любов към родния език или да критикуват пакостните им дела. Гъркоманството е язва — народна и държавна. То подготвя почва за смутове, то е в разрез с официално проповядваната политика на самоопределение и равноправие между народностите. Българите не желаят друго, освен да бъдат освободени от духовния и икономическия гнет на владиците си гърци, почувствували се неограничени господари на живота и имота им, готови да клеветят пред правителството всички по-независими българи в непокорство, в бунт и наложили им най-строги наказателни санкции без всяка формална присъда. Да се обуздаят вироглавите пратеници на Цариградската патриаршия и да се назначават в българските епархии български митрополити и епископи — ето желанията на цял български народ, в името на които е страдал и Неофит, верният царски поданик и смиреният служител на черквата.

Такава е идеологията на Неофит от 1840 г. до края на 1844 г.; това е програмата му пред народ и правителство, особено през есента на 1844 г., когато той намира в Цариград по-здрава опора за своята патриотическа агитация. Минал през толкова изпитания, гонен и затварян за убеждения, той е решил да отиде докрай в отстояването на програмата си с нейните минимални искания. Проникнат от съзнание за дълга си, за мисията си между народа, той дири съратници, за да въздигне този народ от невежество и духовно робство — и по-напред от духовно робство, понеже то е главният виновник за тъма и ниско нравствено равнище на българите.

СЛАБ ОТЗВУК НА НЕОФИТОВИЯ ПОЗИВ В ИМЕТО НА «ДОЛЖНОСТ СРОДСТВА, ОТЕЧЕСТВА И ДУХОВНОСТИ». Но отзвукът, който намира на първо време отец Неофит, е слаб. Липсва още долу вяра в собствените сили и в достойнството на своите по-

издигнати люде; липсва готовност за материални жертви и за открита борба срещу подтисниците архиереи; липсва будно народностно съзнание, което да протестира срещу насилието и да прибягва до съдействието на светската благоразположена власт, за да се отхвърли натрапената и враждебна към всичко българско йерархия. Неофит чувствува дълбоко непримиримостта между български дух и дух на фанариотите: нашият народен дух «не се сходствува» ни най-малко с традиции, домогвания, нрави, мироглед на чуждите агенти. Но чувствуват ли това тъй ясно, тъй дълбоко и тъй болезнено другите по-издигнати българи, особено в забравената и потлачена провинция? Сигурно не. Защото иначе нямаше тъй напразно да призовава, да увещава, да моли Неофит приятелите и познатите си, без да може да ги раздвижи за сътрудничество в борбата. Кореспонденцията му от 1844 — 1845 г. ни дава тук потресни доказателства за немощ, равнодушие или уплаха, от една страна, и героично безстрашие и безпределна любов към народните идеали, от друга.

В писма до свищовци и габровци той изказва високо своето възмущение от гръцкото духовенство, опитва се да настрои за подвиг заспалите духове. Като уверява особено свищовци, между които е прекарал толкова години като изповедник и учител, за горещото си желание да се види и беседва с тях в най-близко време, да ги поздрави радостно и поучи с жив глас[36], той подчертава чистия нравствен подтик на своята ревност за общополезна работа, на своята проповед за единодушие. Дейността му в Търновско и в Цариград не е носела случаен или временен характер. Тя се е вдъхновявала от дълбоко залегнали убеждения и главно — от едно съзнание за дълг, което го прави непоколебим въпреки преследвания и премеждия. Постоянно той е насаждал култ на общественото благо, за-

[36] СбБАН, XIV, 59, 60, 63.

това в писмото си до свищовските първенци от декември 1844 г. той може да изповядва: «*Должност сродства, отечества и духовности* никак никогаж *по правости разсуждения и совести спокойства* ни мя остави, за да ви искрено не уведомявам за. . . угнетеното ни общенародно жителство! преполезни средства за избавлението му.»[37] На дългогодишния си другар в Свищов Емануил Васкидович, човек просветен и искрен, но слабодушен, той разкрива възвишения си патос, страстта си за дела и самопожертвуване, горещата си любов към отечеството в такива сентенции:

«Но истинная слава человека благоразумнаго в *сливном его действе состоит:* прямая же слава и похвала ест та по разсуждению о соделанном им *добром деле.*

Ибо гораздо болшее состоит *честное действо единия токмо минути*, нежели прожития тисящилетнаго века. . .

Любимче! Мню, яко *нест ничего тако сладчайшаго как любви к отечеству:* ни тако желателнейшаго, якоже жития в отечестве: *ни тако честнейшее, как положения живота за отечество:* не бой ся. . .

Милодрагий ми любородче! известно *всек имеет должност* ползовати сродство, отечество и приятеля и *именувати ся честний. Человек* же честний ест должен бити совершено честний; *достойнство же честнаго человека должно необходимо бити неразделимо его серца*, исполняя должност свою.»[38]

И Неофит сочи като примери на честно изпълнен дълг, на самоотверженост и беззаветен патриотизъм познати герои от класическата древност — Александър Македонски, Сцевола, Пергамид, Епаминонд, паметта на които се слави до днес и ще пребъде в потомството.

Обаче свищовци, габровци, калоферци не се трогват от идеи и тон на писмата: те не споделят нито оптимизма на Неофит, вярата му в магическата сила на законите и в султанската милост, нито горещината на темперамента

[37] Пак там, XIV, 48.
[38] СбБАН, XIV, 47.

му, неистовото му родолюбие и борческата му воля. Те рядко отговарят на писмата му, не изпращат исканите сведения, замълчават дълго за прошения до правителството. На какво се дължи резервираното им държане, неохотното им повдигане срещу търновския владика? Неофит, удивен от безучастието на съотечествениците си, търси обяснение в страха от навличане на омраза и преследвания от страна на този владика. И както е извикал на Васкидович: «*не бой ся*», така ще извика и на габровци: «*да ся не боите*, но да ся смилите и за общенародното си болгарско горко жителство и за мене беднаго в: сплеменника! помисливше грекоманството как безсовестно ни онеправдава. . .» А на свищовци, от които месеци наред не получава отговор, той подхвърля укора: «страха ради фатрическаго позакаснява приличното ви. . .» И ги съветва: «и о Христе ви советувам, за да не бихте ся някак си измамили в грекоманското фатрическо коварство. . . Спасител мира завещал на св: апостоли да ся пазят от кваса фарисейска!»[39]

И колко радост изпитва Неофит, когато долови макар и слаб и закъснял порив на съчувствие, когато му се изпрати от свищовци след мъчително очакване в течение на няколко месеца исканата просба до Високата порта и Мехмед Али паша! «Во вся дни живота моего до смерти ся одолжавам. . ., учинено ми от д(оброжелателни) синове общенародное. . . доказателство да проповядам; «. . .»оставам во вся дни живота моего должен да ви благодаря и да проповядвам по света за общежителното ви ми направено. . . милосердия благодеяние!»

ПОВЕДЕНИЕ НА ЕМ. ВАСКИДОВИЧ И НА СВИЩОВЦИ. Емануил Васкидович, когото Неофит е приветствувал тъй сърдечно и заклевал: «якоже

[39] СбБАН, XIV, 49, 51.

възмнити ся делай», не може да остане спокоен след толкова послания и на 6 февруари 1842 г. изпраща най-сетне отговор. Като се извинява гузно, че бил писал вече три пъти, той признава: «Нито в забвение препаднах, нито сплю. . .. обаче какво да учини един человек? Нели знаеш грекоманское мудрование? *Болгаре ся плашат от афоресмо, или более рещи, неколико коварни синове мати Болгарии щеха да умертват знаени ваши писма*, кои уже благополучно ся проваждат вашему преподобию. . .» Но той, у когото заговорва малко доблест, намира, че и свищовци са станали вече по-смели: «*нине свищовци са вси любородни и ревнители кроме некии грекомани луди*»; затова моли Неофит да му съдействува, за да се подаде една жалба от свищовци до султанската шура с изложение на някои злоупотреби.[40]

От това писмо се вижда, че Ем. Васкидович не желае да бъде смесван със свищовските гърkомани и че решително отхвърля от себе си всяко «грекоманское мудрование». Тук е дадено косвено доказателство и за мнението, че Васкидович не е собствено никакъв грък по потекло, както обикновено се е приемало, и че само защото той идва от погърчения Мелник и владее добре гръцки език, може да бъде вземан за сънародник на фанариотите. Как наистина той би могъл иначе да пише тъй хубаво български в учебниците си, да изповядва в началото на XIX в. такива чувства за българската просвета и да подкрепя после отец Неофит в агитацията му против гърците?

Свищовци не бързат да изпратят ония синодални писма, писани в началото на 1841 г., с които патриархът се бил задължавал да ръкоположи български епископи в Русе, Ловеч, Враца и други градове на търновската епархия. Отправени по-рано, тия писма до по-събудените уж български общини са имали за цел да смирят временно

[40] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

негодуването, догдето търновци приемат новия си владика. Но Неофит не е забравил, че те съществуват, и иска да изобличи патриаршията в неизпълнение на поетите пред Високата порта и пред цял народ задължения. Ето защо той моли свищовци да му препратят оригиналните синодални послания, запазени «и донине у любородните в руцете» — за да стане ясно на правителството и на всички «*колико са е ползовало болгарското ни общество от таковых обещателей*. . .» Но свищовци мълчат ,не изпращат нищо и това хвърля в «недоуменное сумнение» бедния Неофит, който е обещал да представи на официално място синодалните писма като доказателство за патриаршеските лъжи. На приятеля си Хр. Попович той пише през ноември 1844 г., че е очаквал «неотменно» да получи отговора му — и сега е в чудо какво да прави. Иронично той пита: «да ся болгаря ли, или да ся грекоманя». Обаче ясно е за всички, че «грекоманството колкото повече шава и марда — повече в тината си потава — излязла му е калпавата боя». Затова той моли и настоява: «нужда предстои и чакаме в кой по-напред час да ги получиме (ония документи!) и да ги предложиме на мястото. . .»[41] И след месец, през декември, отново: «Попитват ни понякогаж за отговорат ви. . . Да не сте и в: любородие в фатрическото грекоманосонмище согласни. . . Можно да бъдат обще сос афорезмо закляти болгарите? и да не убаждат на султанското правителство что чинат тайноковарно между народат» гърците, иронизира пак Неофит. В началото на 1845 г. той отново моли свищовските граждани да му изпратят реченото писмо на синода за обещанието да бъдат назначавани «от болгарскаго ни рода епископи», за да се убеди правителството, че не са всички българи

[41] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

заразени от гъркоманство, надъхани «с беломорскаго духа», но. . . тъй си и остава той с очакването си.[42]

Не по-щастлив е Неофит и когато предлага на свищовци услугите си, за да изнесе техните писмени жалби и протести срещу каквито и да било притеснения от силните на деня пред султанското правителство. На 17 октомври 1844 г. той им пише: «. . .Ако имате някои, които общежителството ни онеправдават и угнетяват, притворно насилствоват . . . и ищите да ги плачевно убадите това, на високата султанска капия за общежителното избавление, за да не се познае кои ги са предложили и убадели на капията — зато са доволни само мохтарските мемлекетски печати и на неколцина от всяко село и града жителните подписи, печати и общемолението — което и без елям — мазари на туй время ся возприимва. . . *зато, колкото имате за общежителното добро потребнонужни — благоразсудно ги обстоятелне писменоподписно изложете.* . . и сос вернаго указиона както ви позпямянувам да не бива теватур и харч до нас изпроводете — а как щат да ся дадат и предложат на капията зато нипочто ся не грижете. . .» Като окайва друг път българския народ, че не смее да подири сметка от владиците си за произволните данъци, той подканва свищовци за оплаквания с думите: «Добре знаете, че в *Цариград ся нахождат сущи болгари. . ., които право обаждат на султанската капия.*» И като им съобщава на 26 февруари 1845 г. хатишерифа, който открива ера на свобода за народностите, той ги подсеща през март: «. . .ако имате нечто, за да ви послужим, доволно е само да ни изволите».

Но свищовци не показват никакво желание да се възползуват от султански правдини и от услуги на влиятелни сънародници, те избягват благоразумно всяко опасно ходатайство, което би ги изложило пред административни и

[42] СбБАН, XIV, 33, 35, 48, 49, 50, 51.

черковни власти, и Неофит, вдигнал ръка от тях, ги кори на 23 април 1845 г. за убийственото им мълчание: «*Зачто ли ви не произволихте барим писмянно нещичко за отечеството си да попросите полезное* — ако сте и в благосостояние отвсякаде — не беше ви покварило да приемете еще някое полезное благодеяние. . .» И възмущението му намира такъв енергичен завършек с последно предупреждение до по-младите свищовци и до Ем. Васкидович: «Прочее мя *прощавайте за безумството ми — и извинете мя за досаждането ми писмяно* — Колкото мя допусна *простотата и глуповството ми*, толико ви и писах и писувам последне. . .» Подписът му в същия тон на саркастично самоунижение и горчива обида гласи: «В. искрености и доброжелающий *глупавий* Архиман. Н. Петров Кот.»[43]

СРЕЩА С ИЛАРИОН МИХАЙЛОВСКИ ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 1844 ГОДИНА. За да не изпадне в отчаяние от мъртвилото в България, Неофит дължи много на дружбата си с Иларион Михайловски, на поддръжката от българските еснафи в Цариград и на великодушното покровителство от страна на реформаторски настроените турски сановници.

С Иларион той се е срещнал наскоро след като е пристигнал в Цариград, навярно още през август или септември на 1844 г., защото по това време Иларион се бави в Цариград, хранен от неопределена надежда да бъде завладичен някъде в България и със старание да разпространи отпечатаната си вече книга — превода на «Православное учение». Руският учен пътешественик В. Григорович, който тъкмо по това време спохожда България, вижда отец Иларион в Цариград, в Куручешме, три пъти между 1 и 5 септември на 1844 г.: той гостува у него и води

[43] СбБАН, XIV, 35, 57, 60, 73.

разговор върху българския правопис, при което забелязва, че идеите на Иларион съвпадат с идеите на Кръстевич, с когото също се запознава.[44] За отец Неофит обаче той не споменава нищо и явно е, че Неофит страни от кръга на Кръстевич и Богориди. Все по това време той вижда не само Иларион, но и току-що завърналият се в Цариград от бягството си във Франция Г. С. Раковски. В плана на житието си Раковски отбелязва кратко как, след като напуснал Марсилия, на път за родното си място Котел се спрял за малко в Атина и Цариград, като за последния град съобщава: «Сретеньето ми с Отец Неофита и с Отец Илариона.» Срещата не е траяла дълго, понеже Раковски е бързал да се отзове на гласа на родителите си, нетърпеливи да го видят след дълга разлъка.[45] Какво е говорил той с тях, можем лесно да се досетим, като знаем старите им връзки и общия им патриотичен блян. Никой от тях не допуска, че малко по-късно случаят ще ги събере и раздели отново, щом Раковски и баща му бъдат доведени вързани в цариградския затвор, гдето Неофит ги посещава често. Не е безинтересно да знаем още, че Раковски прави през есента на 1844 г. опит да остане учител в Търново, но влиза в конфликт с владиката Неофит, който му поискал диплом за образованието му. Така котленският революционер бива принуден да се откаже от тая мисъл и да се прибере в родното си място.[46]

За сдружаването на Неофит с Иларион още през 1844 г. ние имаме свидетелството на Раковски, който в мемоарите си по черковния въпрос от 1860 г. пише: «В същое время, кога дойде отец Неофит (думата е за «1844 лето»), нахождаше ся и. . . Иларион Стоянович, родом от Елена, тогда свещеноинок, кой бе свършил науки си в Грьция и дру-

[44] Ив. Д. Шишманов, В. И. Григорович, СбБАН. VI, 53, 92.

[45] Г. С. Раковски, Съчинения, 3.

[46] Б. Петров, Биография на Г. С. Раковски, 33.

гаде. Он ся съедини с отца Неофита и почнаха да действуват. . .» И по-нататък, като споменава за решението на Неофит да се бори против патриаршията, щом се е освободил от първото си заточение, Раковски добавя: — «както и стана в 1844, кога веки го съдружи и Н. Преосв. Иларион и започнаха двоица иеще по-силно да работят врьху тойзи наш священ въпрос.»[47] Сам Неофит в писмо от 3 април 1845 г. до забягналия в Белград архимандрит Максим Райкович казва: «*Многажди говорих П. Илариону Стоянсвичу* да ти отпише да дойдеш в Цариград. . .» [48] От което също можем да заключим, че разговорите между Неофит и Иларион са почнали месеци по-рано, значи през 1844 г., когато се е мислело и да се повика пострадалият от търновския владика техен приятел-емигрант.

В какво се проявява на първо време задружната дейност на Иларион и Неофит? В светлината на някои датирани свидетелства трябва да приемем, че двамата хилендарци, радвайки се на почит между цариградския еснаф, обсъждат начини, за да привлекат вниманието на Високата порта върху терора на гръцките владици, особено като подтикват българските общини от търновска епархия към оплаквания срещу омразния свой митрополит; и после в тясна връзка с това, че те подготвят почва за назначаването на български владици, кандидати за каквито се смятат на първо място самите те. И двамата имат своите високи покровители, Иларион именно — Решид паша, Фуад ефенди и Аали ефенди.[49] И двамата дирят опора не само у цариградските си привърженици, но и в провинцията и специално в Търновско, гдето имат толкова приятели, а Иларион и влиятелни роднини. Навярно още към ноември или декември 1844 г. се отнасят две

[47] Г. С. Раковски, Съчинения, 369, 384.
[48] СбБАН, XIV, 63.
[49] Т. Бурмов, Българо-гръцк. църк. разпря, 24, по съобщение от Григорий Доростоло-Червенски.

заявления без дата от търновската каза, подадени от град Лясковец и от Търново и съставени общо от Неофит и Иларион по подобие на ония, съчинени от Неофит за свищовци. Едното от тези заявления ни е запазено в оригинална черновка, писана в по-голямата си част от ръката на Неофит и довършена от ръката на Иларион: то е назначено да се поднесе на Високата порта и трябва да носи подписи от град Лясковец. Другото заявление, писано на гръцки, е назначено да се подаде в патриаршията: то е съставено може би главно от Иларион, макар да издава в констатации и пожелания родство с първото заявление. Всичко идва да ни убеди, че се касае тук за документи, отпреди да се публикува хатишерифът през януари 1845 г.

ЗАЯВЛЕНИЯ ОТ ТЪРНОВСКА КАЗА ДО ВИСОКАТА ПОРТА И ДО ПАТРИАРШИЯТА. В първото заявление[50] жителите на търновската каза (лясковци) казват, че не могат вече да се оплакват на «патриканата», защото тя не предавала истината на Високата порта, а я преобразявала в своя полза; и че като нямали къде да се оплакват, прибягнали до Високата порта, за да обадят «несносното си тегло» от гръцките архиереи и да се молят «за честта си и живота си». «Не сми били никоги в таковое злополучно состояние», говорят лясковци: всички други султански поданици живеят мирно и благополучно, едни само българите са застрашени да изгубят «самото си битие». Търпели са много българите в кърджалийско време и през гръцкия бунт (защото са били единоверци на гърците, без да са «причастници на противното им дело»), а в руската война помогнали на държавата и заслужили благодарност от султана. Но

[50] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. текста у Т. Бурмов, ц. с., 15 и сл., в който не е спазен правописът на оригинала. Този оригинал е точно предаден у М. Арнаудов, Годишник на Софийския университет, XXX, 2, 40 и сл.

сега — да се укоряват от гръцките архиереи, че били «бунтовници и хинаети царски»! Това българите не приемат: това е измислено от търновския митрополит, за да ги «съблече и оголи», да запуши устата на изобличителите и да ги смразява с мюсюлманското население. Това име те «кабул» не струват и настояват или той да докаже клеветата си, или да бъде наказан за греха си. Самият митрополит думал, че се натоварил с хиляди грошове борч и затова съблачал народа; набедявал народа, че му се противи на пълномощното, «което е с много хиляди гроша купино». Открай време било обичай да събира владиката на годината по 11 пари на венчило (семейство); от някое време се въвело «на три години веднож да си обикаля епархията» за доброволна помощ; а сега този владика на три години два пъти събрал по колкото гроша щял и се канел да събира и трета помощ (в 4 години 3 помощи!). И никой не смее да го възпре и който би му се възпротивил, бива изпращан на заточение; и така «ся изплашили всичките человеци и сос трепет и страх замаркват и усамиват, за да не би дошло някои повеление за заточение». Така били заточени архимандрит Неофит, архимандрит Максим. Мнозина свещеници са бити от него и разкарвани от манастир на манастир в заточение. Молили са го често пратеници от селата да ги прости и освободи, а той възразявал: «Проумявам, чи и ви сте като них.» Жалбата на лясковци завършва с молба да ги избави султан Абдул Меджид от гръцките архиереи, които употребявали българите като роби. . .

В заявлението до патриаршията,[51] писано на гръцки и подадено може би по-рано от първото, жителите на търновска епархия идат «смирено да искат удовлетворение за безсъвестното докачение»,

[51] Вж. Т. Бурмов, ц. с., 18, който се е ползувал за превода си от неизвестен оригинал в архива на Григорий Доростоло-Червенски. Бурмов греши еднакво и в хронологията, като отнася

което търновският митрополит бил направил «не на едно лице, а на много души и почти на цял народ». Защо този митрополит вини българите, че у тях владеел «бунтовнически дух»? Причината може да бъде една: че те не го желаят за свой архиерей поради злоупотребите му. Защо сега, когато след танзимата владее навред мир и тишина и правителството разполага със силна войска, той разгласява, че между българите имало хетерия, съзаклятие против правителството? Целта е ясна. «Негово високопреосвещенство, като стигна в Търново натоварен с огромни борчове, като да му е било поръчано да изпразни касите на всички цариградски банкери, срещна тук препятствие за удовлетворяване на ненаситното си користолюбие. Поради това след някое време начна да назовава бунтовници, да затваря и да заточава всичките, които знаеше полезни за правителството и народа, но противни на неговите намерения.» Заточени «учените духовници и свещеници» от народа, народът се видял принуден да му плати «три пъти налога владичнина в разстояние на четири години наместо доброволно пособие, дадено веднъж само». И като изоставят засега другите злоупотреби на владиката си, търновци молят патриаршията «да ги освободи от него», защото той предпочитал «да станат по-богатите и по-отличните поданици на високото правителство» поданици на чужди държави (Гърция и Русия), за да не му пречат на намеренията — както показват примери от Одрин, Пловдив и другаде. Молят да бъдат освободени «от това чудовище, а не вече архиерей» и да се прати на мястото му «лице достоуважаемо както по учение, така и по поведение, а не като него злонравен и незнаещ езика на българския народ. . .»

Стрелите и на двете заявления са насочени против «екзарха на цяла България», търновския митрополит, който се вини в налагане на тежка владичина, в клеветене и заточаване на българите и в незнаене езика на паството си. От правителство и от патриарх търновци молят да се вдигне недостойният и алчен Неофит Еникьойски и да се замести с лице, което би било предано на народа и близко до нуждите му. Изглежда, че оплакването до патриарха е подадено само за форма, колкото да не се възрази от патриаршията пред правителството, че бълга-

и първото, и второто заявление към 1845 г., и в мотивите, като мисли, че те били подадени, за да бъде освободен Неофит от заточение, значи докато той е още в «Хилендар».

рите не са ѝ искали настойчиво смяната на търновския митрополит. И че търновци не очакват никакъв почин от патриаршията, за да им прати лице, достойно и вещо в български език, показва резкият и предизвикателен тон на изложението. По същество на обвиненията търновци изтъкват само най-очебийни факти. С оглед на владичината по-специално бихме могли да добавим, че летописецът поп Йовчо от Трявна бележи как през януари 1845 г. там пристигнал владиката да иска «воития третий път от поповете за по 56 гроша помощ»[52]. Интересно още е тук това: за никакви други гръцки владици в България не става дума, било защото отец Неофит и Иларион не разполагат със сведения за тяхното поведение, било защото смятат, че като се отзове най-силният между тях, търновският, който олицетворява покварeното гръцко духовенство в цяла България и срещу когото има най-съкрушителни обвинения, с това ще се предреши съдбата и на останалите. Именно затова, като се излагат неправдите на Неофит Търновски, постоянно се обобщава и говори в множествено число, за да се подразбират всички гръцки архиереи в България.

НАДЕЖДИ И РАЗОЧАРОВАНИЯ НА ЧАЙКОВСКИ И НЕОФИТ. Рапортите на Чайковски ни дават възможност да проследим стъпка по стъпка някои от най-важните ходове на Неофит в старанието му да предразположи Високата порта или да принуди патриаршията за отстъпки в полза на българските искания. Ще отбележим тук някои от тях за периода от септември 1844 г. нататък, преди да се стигне до печалния край от юни 1845 г.

На 6 септември 1844 г. Чайковски съобщава на шефа си в Париж: «Неофит и Стоянович (Иларион) ще станат най-добрите агенти на Вашата политика, а Огнянович,

[52] СбНУН, III, 382.

непринадлежащ към турската рая, може да стане конфиденциален представител на българите тук в Цариград под ръководството на агенцията на Ваше Височество. . . Този български въпрос е нова и трудна работа за мен.» Но колкото въпросът е бил труден за зачитаната от властта полска агентура, толкова по-мъчно разрешим е оставал той за малко зачитани български духовни водачи, лишени от авторитет и от опора в едно добре организирано народно движение, каквото тепърва е трябвало да се създава. На 26 септември по нареждане на Чайковски Огнянович завежда Неофит при сръбския дипломатически представител Лазар Теодорович, който бил запознат с мемоара на Неофит до Високата порта и който потвърдил пред Емин ефенди верността на всички изложени там факти. Все Огнянович отправя писма до познати лица в Свищов и Габрово, за да ги подкани да отправят петиции до Портата по въпроса за българските искания, така че като пристигнат тези петиции, цариградските българи да могат да поднесат прошения до Портата в същия дух. «Ако след тези постъпки — пише в дневника си Чайковски — Русия поиска да се намеси в защита на патриаршията, тогава Неофит ще подаде поверителна нота до френския и до английския посланик с молба да се намесят те, като им обърне внимание върху тези въпроси. . . Меморандумът на архимандрит Неофит събуди голям интерес у г-н Буркней и изглежда, че цялата работа му харесва и че тя отговаря на англо-френската политика.»

До 26 октомври Неофит получава очакваните писма от Свищов и Русе, благоприятни за действията му, и Огнянович съставя по поръчка на Чайковски проект за прошенията, които българските общини трябва да подадат до Портата, като ги изпратят чрез Мехмед Али паша, който и ще ходатайствува там. Чайковски смята в дневника си този паша за най-подходящ в случая: Мехмед Али не бил много умен («толкова по-лесно е да го ръко-

водим»), но затова пък бил «по-силен и по-амбициозен» от другите турски сановници. «Такъв човек ни е абсолютно необходим, за да се предпазим от интригите на Богориди. Последният е взел 100 пиастъра от търновския митрополит и чрез Фели Ахмед, с когото, както казват, са разделили тези пари, иска да представи на Портата Неофит като бунтовник, който мисли за българската народност.» Излагайки интригите на търновския митрополит пред влиятелни и подкупени турски и гръцки лица, Чайковски съобщава на 6 ноември, че Огнянович завел Неофит при Емин ефенди, за да разкрие тъмните машинации на патриаршеските оръдия и частно на търновския митрополит, който изпратил на канцлера на патриаршията Аристархи логотет дар от четири коня, за да му издействува арестуването на Неофит. «Турците досега много добре гледат на тази работа и увещават свещеник Неофит никак да не се бои.»

Между това Чайковски е много разочарован от българите, от обществено издигнатите им хора, които били или скъперници относно подкрепата на народното дело, или подавали мемоари в най-покорен тон. «По-лошото е, че те са склонни към деморализация, пише той на 17 декември 1844 г., стиснати за всеки грош, и поради това скъперничество просто невъзможни. Българинът предпочита да бъде стриган като овца — от грък или от дявол — само да не дава грош за обществените дела. Но тук аз свикнах да не губя надежда дори за най-невероятните неща.» Чайковски засяга тук едно от най-болните места на българската обществена психика в миналото, изтъквано с прискърбие и от мнозина български патриоти, и от Раковски, и от Славейков при констатираната апатия към честни лични усилия за народното добро.[53] Ако гръцките

[53] Михаил Арнаудов, Поети и герои на Българското възраждане, 1945, 215.

заможни граждани са се проявявали като меценати на училища, книжнина и всякакви патриотически почини, българските чорбаджии са си правили оглушки при всеки опит да се поиска от тях помощ в такива случаи и още Априлов е изпитал тежко разочарование при поканите си до габровските първенци да пожертвуват нещо, за да се изгради габровското модерно училище, понеже те не обичали, както иронично се отзовава Априлов, «да се бута в собствената им кесия»[54].

През декември 1844 г. турското Външно министерство се занимава подробно с мемоара на Неофит, като го харесва особено за това, че в миналото Неофит бил «напълно в услугите на Портата и се е противопоставял на действията на Русия». По свидетелството на Шекиб ефенди пред сръбския представител в Цариград Теодорович Неофит всякога е теглел българите към Портата, затова щял скоро да бъде повикан във Високата порта, за да тръгнат българските работи добре. Същото е твърдял и Емин ефенди пред Огнянович, който се имал пред вид при завеждането на Неофит при министъра на външните работи.[55]

Което още смущава Чайковски, то е впечатлението, че между Неофит и другаря му Иларион има някакво недоразумение на лична почва. «На свещеник Иларион — пише Чайковски към края на декември 1844 г. — дадох тези дни приятелско напътствие да не се стреми преждевременно да съперничи на архимандрита и да върви в съгласие и добра хармония с него. Това беше нужно, а като държим в ръцете си този свещеник благодарение на собствения му меморандум, можем понякога да го посмъмрим. Имам причини за това, защото виждам у българите някакво отчуждаване помежду им. Напът-

[54] Михаил Арнаудов, Априлов, 111, 115.
[55] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 125.

ствието ми се оказа резултатно, защото виждам по-голямо съгласие и внимание към архимандрита. Като се оплаква от раздорите между българските дейци в Цариград, тъй лесно обясними при хора, които «години са били под робство», които нямат «никакъв опит или познание по политическите работи» и които страдат от славянските слабости «завист, съперничество и неподчиненост», Чайковски би желал поне Неофит и Иларион да вървят искрено ръка за ръка към целта си. Той има високо мнение за характера на Неофит, човек «с голямо достойнство и силна вяра», спечелил с откровеността си навсякъде уважение (26 май, 16 юни 1845 г.), но е скептичен по отношение към Иларион, за когото мисли, че «не заслужава похвала» като Неофит, понеже «постъпва някак си неправолинейно», като става сам «претендент» за търновската митрополия (под влиянието на М. Пиколо) и попада така в конфликт с онези, които посочват единствен Неофит за този пост. Сам Неофит при несъмнената си скромност и доверието си към почтеността на Иларион не се е поколебавал ни най-малко да се дърпа от високата чест, която му се готви, и да посочва настойчиво по-даровития и усърден в общата работа свой събрат за нея. Още през октомври 1844 г. Неофит изтъквал пред Чайковски «превъзходството на способности» у Иларион и често повтарял убеждението си: «Той (Иларион), а не аз трябва да бъде ръкоположен за търновски митрополит. Той има старо поръчителство у Портата и у народа — и за успеха на България е необходимо такъв човек като него да бъде начело на духовенството.» Чайковски също смята Иларион за «човек способен, запален патриот, млад, красив дори», способен при това да излага добре мислите си, но не пропуска да добави, че този кандидат за Търново бил «малко амбициозен и жаден за слава».[56] До по-опасни

[56] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 122.

прояви на честолюбие и слава обаче не се стига, така че Неофит мимо всяка лична претенция се налага като най-сполучлив кандидат от българска и от турска страна.

ДОБРИ ИЗГЛЕДИ ПО БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС. Още през октомври 1844 г. Иларион съставя един мемоар, който според Чайковски бил «силен и изразителен», но «прекалено лъхал на доносничество». Чайковски го превел на френски език, без да успее да смекчи някои изрази. Преведен на турски език, мемоарът направил огромно впечатление на меродавните турски лица.[57] На 27 януари 1845 г. Мехмед Али паша приел Иларион, който му донесъл мемоара си в български текст, и наредил да му се издаде тескере за безопасност срещу нападения от хора на патриаршията. Същия ден Неофит, придружен от Огнянович, бил приет от Шекиб ефенди, който се оказал отлично запознат с мемоара му. Пашата разговарял с него по много точки на изложението и го уверил в задоволството на Портата, която, узнавайки така истината по въпроса, била готова да изпълни желанията на българския народ, понеже те били в съгласие с интересите на държавата. Той успокоил госта си относно неговата безопасност и поискал да му бъде разказана историята с арестуването. Обещал да го повика отново след няколко дни след заседанието на Меджлиса (съвещателно тяло при правителството), гдето щял да докладва разговора си с него, и му препоръчал да продължи да работи все тъй разумно и без шум, както досега. «Радостта на българите — пише по случая Чайковски в доклада си до Чарториски — е голяма. Те не помнят друго тъй благополучно събитие.» И те изразили благодарността си към полския агент, молейки го и по-нататък да води работата.[58]

[57] Пак там, ц. с., 123, 126.

[58] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 127.

На 6 февруари с. г. Неофит бива приет и от Мехмед Али. Пашата изказал радостта си от адреса на българите, който двама души донесли (но те закъснели цели два часа и се явили едва когато пашата си бил отишъл), и изявил готовност да приеме титлата «покровител на българите», като тази благосклонност бъде разгласена между народа. В разговора Мехмед Али паша уверил Неофит, че ако пожелае да замине за България, ще получи всички книжа, необходими за личната му безопасност, но Неофит отвърнал, че предпочита да остане в Цариград, за да осведомява Портата в полза на българите. Пашата одобрил това, уверил го, че може да се чувствува напълно свободен и че Портата била се занимала с неговото изложение, а колкото до частната му работа с търновския митрополит, той щял да бъде подпомогнат в искането си за обезщетение.

Щастлив да чуе всичко това, Неофит се почувствувал гъй развълнуван, че като се завърнал, получил апоплексия и трябвало да легне болен. Бързо обаче той се поправил дотолкова, че могъл да последва съвета на Чайковски и да напише статия против идеята на Сиприен Робер за гръко-славянско сближение. Между това Неофит бил получил писмо от някогашния си дякон в Белград, в което се съобщавало, че Петрониевич и Вучич, както и архимандрит Петър били много доволни от дейността на Неофит. Чайковски, имайки основания да поддържа българо-сръбската взаимност в духа на Чарторискн и Гарашаниновото «Начертание», препоръчал на Неофит да се отзове на писмото. Огнянович съставил под наблюдението на Чайковски отговора в смисъл, че българите вземат пример от сърбите, искат като тях «да се свържат с турското правителство и да се отърсят от всяко чуждо влияние», като «престанат да се вслушват в бунтовническите думи на Русия». Частно на митрополит Петър Огнянович (от името на Неофит) писал против гръцкото

духовенство и патриаршията, държейки на връзките със Запад, «които подготвят път към унията», стига само лазаристите «със своята жажда за почести да не развалят работата».[59]

На 7 март 1845 г. Чайковски отново бележи в рапорта си: «Делото на нашите българи изглежда да е на много добър път. Портата се занимава с него. . . Шекиб ефенди ясно заяви на Емин и на г. Огнянович, че от проучванията на меморандумите на свещ. Неофит и свещ. Иларион Портата почувствувала нужда да има местни депутати в Цариград, които да представят нуждите и възможностите на своите провинции и че това е станало причина да бъде издаден ферманът за събранието на депутатите, че Портата трябвало да направи това не само за българите, но и за всички жители на своята държава. Ферманът е печетан във вестниците. . . Това е като че ли свикване на щатите в страната. . . Руската и австрийската дипломация са видимо уплашени и разтревожени от това решение на Портата. Те вече виждат революции в страните си. Едва няколко дни, откак ферманът е публикуван, и вече, общо взето, всред християните се забелязва отдръпване от Русия.»[60]

На 17 март с. г. Чайковски докладва на началството си в Париж: «Българската работа върви. Българите, като видяха отец Неофит свободен и недокоснат — след фермана за депутацията, — поднесоха му за неговите старания благодарствен адрес, в който се благославя Портата. Подписан е от 245 българи, живеещи в Цариград. От Свищов пратиха адрес за него и за Мехмед Али, които вчера пристигнаха. . . Отец Неофит се поставя в ролята на O'Connell[61] на България с тази разлика, че той не се

[59] В Смоховска-Петрова, ц. с., 127 и сл.

[60] Пак там, ц. с., 129.

[61] О' Конел е ирландец, който по това време се бори против Англия за свободата на отечеството си.

бори с правителството, а с узурпаторите на властта от гърците и срещу влиянието на Русия. Досега турците много го уважават.»

ХАТИШЕРИФЪТ ОТ 1845 г.; НАРОДНИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ В ЦАРИГРАД. Осъзнало правителството дълга си да сложи в действие обещаните още чрез танзимата («Новото устройство») от 1839 г. реформи, султан Абдул Меджид издава през януари 1845 г. един хатишериф, който предвижда редица мерки за повдигане на образованието, икономиката и социалната справедливост в империята, и то при осигурено равноправие на всички народности без разлика на религията им. Подтикнати от Чайковски, Неофит и Иларион намислят да популяризират новия държавен акт между българското население и да го използуват като оръжие срещу главния крепител на регрес и невежество в България, гръцкото духовенство. Иларион приготвя още в течение на януари 1845 г. един български превод на хатишерифа и го напечатва със средства на търговеца Никола Тъпчилещов. Към превода си той прибавя възвание към българския народ, в което обяснява, че и българите не трябва да останат «неразвеселени и необрадвани» от едно «царско начертание», което е раздвижило всички народи, и че той издава на отделен лист превода си, понеже българите не били и досега честити като другите поданици да имат «дневник (газета)» на своя език... Давайки израз на «пламенното си желание» да се сдобият българите с такъв вестник, той привлича вниманието на сънародниците си върху нареждането на хатишерифа да се издигнат училища в държавата и да се постави на здрави основи народната просвета, «защото — мисли той — ученията не е потребно само за духовни, политични и търговци, но и за всякаго художника (т. е. занаятчия!) и земледелца». И ако волята на султана е да се избавят поданиците му от невежеството,

сами поданиците и българите частно трябва да се погрижат за своето «добро битие», за да станат достойни за султанската милост. . .[62]

Че правителството мисли да прилага сериозно проекта си, показва фактът, че е назначена една специална комисия от висши сановници, която има за задача да обсъди реорганизацията на народната просвета. Издаден бива ферман за задължителното образование на децата от 6 години нагоре в основните училища («мектебе»); нарежда се да не се приемат на занаят деца, които не са завършили основното училище; назначава се комитет, който да надзирава дейността на учителите — не вече ходжи, които преподават корана и получават доброволна помощ, а светски лица, заплащани от държавата; основават се в Цариград шест гимназии («мектеби-руждие») с широка съвременна програма (всеобща история, география, аритметика, геометрия, граматика), медицинска школа, ветеринарна школа, земеделско училище (в Сан Стефано) и три военни училища, от които артилерийското приготвя и инженери. . .[63] Реформи във финансите, в правосъдието, в администрацията, започнати от по-рано и продължени сега, трябва да дадат по-голямо единство и сила на управлението, по-голяма справедливост за народите и по-яка опора на трона, който чрез новата наборна система (шест корпуса) може да се справи по-добре с външни и вътрешни опасности. На практика, разбира се, не всичко върви тъй гладко и тъй бързо, понеже и най-хубавите проекти на реформаторите се разбиват, както изтъкнахме, в реакционните стремежи на стара Турция, бойкотирала мълчаливо новите наредби.

[62] Възванието, подписано от Стоянов и с дата 23. I. 1845 г., вж. у Й. Попгеоргиев, СбНУН, XXIV, 45.

[63] Ed. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, I, 77; N. Jorga, Gesch. des Osmanischen Reiches, II, 1913, 245 и сл.

В началото на 1845 г. правителството прави още един опит, за да убеди и себе си, и недоверчива Европа, че ще следва пътя на реформите. Пълновластният Риза паша и великият везир Шекиб ефенди (заместил в 1844 г. Рифат паша) възприемат идеята да се свика в Цариград едно Народно събрание, което да изтъкне състоянието и нуждите на страната и да препоръча мерки, чрез които да се подобри земеделието и промишлеността в духа на Гюлханския хатишериф. От всяка провинция трябва да се изпратят по двама представители, един християнин и един мюсюлманин и от по-големите градове по няколко евреи.[64] Любопитното в случая е, че идеята за това събрание е подсказана не от другиго, а от българските народни водители, от мемоарите на Неофит и Иларион, както това личи от съобщението на Чайковски, приведено по-горе.[65] Заети от по-рано с обсъждането на мерки, чрез които да се повдигне благосъстоянието и просветата в страната, турските управници вземат акт от подканите на Неофит до народа да праща той свои представители, за да «обадят теглото си» пред една власт, готова да ги изслуша и задоволи. Оригиналното квази-Народно събрание бива наистина свикано. Но това събрание, неподготвено за работа, не дава никакви резултати: народните избраници, в болшинството си простодушни или хитри хора, се боят да изкажат мнението си, ръководителите не знаят как да поведат разискванията, та че и тук се повтаря онова, което става и във въведените тогава провинциални меджлиси (съвещателно тяло при пашите), в което представителите на раята, обикновено чорбаджии-гъркомани, послушни оръдия на властта, знаят само да *хъкат* на пред-

[64] Чайковски, у К. Суходолска, СбНУН, X, 448; Ed. Engelhardt, ц. с., I, 76; G. Rosen, Geschichte der Turkei, II, 87.

[65] Срв. В. Смоховска - Петрова, ц. с., 65.

седателя. Събранието заседава няколко месеца и когато правителството се убеждава, че този начин да се допитва народът няма да донесе нищо, решава да прибегне до една по-опростена анкета: да изпрати няколко свои комисари (меймури) направо в провинцията, за да изучат те на самото място от достоверни свидетели положението и да докладват после на министерския съвет.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

ОСНОВНИ ИСКАНИЯ

ПРЕПОРЪКИ НА НЕОФИТ ЗА ЕНЕРГИЧНИ ДЕЙСТВИЯ. Окуражен от добрия прием при Шекиб ефенди и Мехмед Али, Неофит предприема нови срещи и пише нови изложения, за да използува благоприятния момент. Като изпраща на 5 март 1845 г. досвищовските си приятели султанската заповед за свикване на народни представители и везирското наставление по нея, той прави такива препоръки:

«Проумяхти вече», пише той на 5 март 1845 г. на свищовци, «от султанското *(което ви 26 го февр. м. изпроводих)* напечатано указно изложение! и от рукописното везирское до пашите повеление!» Царската милост се е изсипала и над бедните българи, и доволно и те да обадят от какво теглят, за да бъде оплакването им чуто горе.[1] Един месец по-късно, на 3 април, той пише отново на свищовци: «мислим какво всякий прочее проумя от изданото султанское указно изложение, и от везирското до паши проводимо повеление — и от всито области по два подание призвание, държавното прещедрое и милосердное намерение! *Зато ся надея да са ся приуготовили любородците ни*, когато дойдат *да предложат на св. благоразсудное собрание кои неща им сосипват — и кои можат да им ползуват отечеството.*» Той припомня как още на 26 февруари бил изпратил на Христо Попович султанската заповед и везирското нареждане и изказва надежда, че българите ще са познали, «что е потребно за благоустройности отечества основание, ползу и благосостояние».[2]

[1] СбБАН, XIV, 59.
[2] Пак там, XIV, 64.

Все по това време ученикът на Неофит Николай изпраща (по черновка от Неофит) писмо до самоковци, с което между другото те са подканени да се радват, че султанът е издал заповед «да *има повсякаде училища за просвещението*». Той им изпраща и препис от султанския хатишериф и буйрунтията с напомняне: «прочтете и проумейте богодарованата и султанската преполезна общенароду свящ. дарба — която призовава из Болгария *от єсякия сбласти, граба и села по двойца сущи болгари, а не греци и грекомани*, да дойдат в Цариград — всякий да си убади от кои за какво се обижда, онеправдивава и угнетява отечеството му. . .[3]

Неофит не пропуска да изтъкне в писмата си от това време какво трябва собствено да изнесат на събранието в Цариград представителите от Свищовско. За него централно място в българските искания заема черковният въпрос. Той смята, че преди всичко е нужно да се издигне лозунгът за български владици. Дошло е време да бъдат изобличени пред високия царски съвет фанариотите, като се обоснове нуждата от национална българска йерархия. «Булото е открито, лицето е ласнато — и боята е излязла. . . Огледалото мудростию покачено — и мехенкат[4] на мегдан.» Станат ли очебийни страданията на българите от инородното духовенство, налага се да се назначат български епископи. Свищовци биха могли затова още отсега да предявят искането си да се сдобият те със свое особено епископство, откъснато от властта на търновския митрополит, като са същевременно или по-късно последвани от русенци, врачани и ловченци. «Чини ми ся, пише Неофит, какво ще би полезно *да си отделите духовенството от тринаєскаго грекоманства* — сиреч от Росица река кам Свищовската каза сос Севлиовската и Никопол-

[3] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[4] Μηχάνημα, το, — хитрина, интрига.

ската (ако е можно и Плевнянската) — чи да сте си мирни спокойни и верни султански поданици — *Можно е и русчуклии, враджалии и ловчелии да си изпросят и тии болгари архиереи.*»[5]

Именно заради този проект са били нужни на Неофит ония патриархо-синодални писма от 1841 г. (с обещание за български епископи),[6] които той тъй настоятелно иска от свищовци; и навярно тъкмо себе си смята отец Неофит кандидат за свищовската епархия, като е разчитал на преданост и досетливост у свищовци, както пък Иларион е могъл да бъде кандидат за Преслав (Шумен) по уверението на Онуфрий Хилендарски.[7]

Колкото се отнася до другите искания на свищовци от административен и промишлен характер, тях той оставя да определят самите граждани: «А за политични работи *єсякая област да смишлява*, кои произходи сос торговини какови средства можат да ся умножат за общежителната им полза.»

Не само на свищовските първенци общо, но и на другаря си Емануил Васкидович по-специално той се старае да внуши необходимостта от бързи действия. Той може да му съобщи най-напред, все на 3 април 1845 г., че цариградските българи са подали вече общонародна жалба до Високата порта, за да си направят своя черква, свое училище и своя печатница в Цариград и да имат българите от цялата област четирима постоянни ефори в столицата; и обнадеждил го така, той го насърчава да употреби влиянието си, за да изпратят и свищовци своите делегати за събора: «Мислим какво всякий прочее проумя от проводените по Болгария султанский хатишериф, везирската буюрунтия, на кое намерение ся зоват *отвся-*

[5] СбБАН, XIV, 64.
[6] Пак там, XIV, 64.
[7] В. Н. Златарски, Изв. на Истор. друж., III, €3, €4

каде по двама любородни сограждени, които требва нарочно и всенародно да ся изберат и с общенародное согласие *общенародните нужди на В. П. да представят* — и общенародните полезни доказующе да приемнат. . .»

Той е узнал, че търновци са избрали за свои пратеници двама непоправими гъркомани, уши на митрополита, но това не го плаши: «Научих ся, какво триновский М. грекоманофатрически изпровожда первоначалните си офикиалочиновници Г. Ианка и Албанаса Геория за триновската област антепросопи[8] и то да не ви е грижа — Доволно е само ви свищовци да не сте със них в грекоманството тайносогласни — виде щем края — не смущай ся.»

Оптимист в начинанието си и схванал работата на цариградското събрание като нещо съвсем сериозно, той не допуска надмощие на фанариотската партия пред властта. И като насърчава приятеля си Васкидович, той поставя като желателно искане на очакваните свищовски пратеници пак плана си за отцепване на свищовската епархия с българин начело: «Мислим от Росица река със Севлиевска, Никополска (ако щат и Плевненска) Свищовска каза да са доволни за един началопастир в славу божиею, в ползу общества и в чест народу. . .» Ако свищовци, а също тъй русенци, врачани и ловченци са съгласни — «*готово е правителството да им промени епископите* и да им положи *от болгарскаго рода* — Доволно е само да ищат»[9].

Откъде черпи тая твърда увереност Неофит в началото на април 1845 г., има ли той официални обещания, или само предполага това, което страстно желае, трудно е да се каже. Едно е ясно — свищовци не споделят надеждите му, ентусиазма му и ако той подканва и увещава с такъв жар, те остават хладни, не отговарят на писма, не

[8] Ἀντιπρόσωπος, представител.
[9] СбБАН, XIV, 65—66.

изпращат документи и махзари, не избират делегати. . . Неофит е смаян от тази пасивност. На Васкидович той излага в същото това писмо от 3 април 1845 г.:

«Гледам за дохождане (на делегати) из наш Свищов не ми писувате — сумнявам ся да ни е тайноковарно Св. Трин. Митр. содействовал, за да ня ся проводят в Цариград сищовци — *Жалко ми е за толвременното ми страдание* — чрез което най-вече за Сищов молебно действовах. . . *Мислете, чи нине му е времето — маяне вече не носи — Ето от много места додоха человеци* — Еще от септ. м. ви писувах какво Царството ще помилува поданите си и ще ги отарве от несносното тегло — а в. любородие като чи не вярвате. . . *Увэщавах и ви увещавам не стойте прочее*, но делайте дондеже свет имате. . . Смишлявайте колико беди, напасти и омрази е претерпел горкият ни болгарский народ за грековладишката пуста да опустее мора. . . *Зато требва да ся посабудиме — на правлението да ся молиме да ся изкорени тая бесновата жилка из Болгария* »[10]

Но не само свищовци, а и сливенци се потайват и не реагират на позива му «за вечното си избавление от пагубнаго грекэманства». Неофит е обзет от нетърпение, намира се в трепетно очакване, вълнува се от забавянето на поръчаните заявления против гърците. «Ежедневно, пише той на 9 април 1845 г. на Константин Хаджимихалев в Сливен — и досега ожидаваме като ожеднял елен бистротекуща вода и ся озартаме като птица на эгреха и поглеждаме в кой час по-напред да ви приемните честното писменое известие? *и да предложиме на приличното Св. високоблагоразумное собрание на суждение* — и да приимиме радостно полномощното решение. . . Зато прочее ви молиме по-скоричко да ни известите да знайме и като вартоглави да ся не майме.»[11]

[10] СбБАН, XIV, 66.
[11] Пак там, XIV, 67.

ИЗЛОЖЕНИЕ НА НЕОФИТ ДО КНЯЗ ЧАРТОРИСКИ. ЧЕТИРИ ТОЧКИ НА НАРОДНИТЕ ИСКАНИЯ. Виждайки всеки ден как препоръките и услугите на Чайковски водят към все по-нови успехи българското дело, Неофит изпитва потребност да изкаже благодарност към лицето, което е главният фактор за тях, към шефа на полския политически център в Париж, добил значението на висок покровител на българския народ. На 5(17) март 1845 г. той отправя до княз Чарторински дълго писмо, което в същност представя обстоен историко-политически мемоар по българския въпрос. Чайковски в писмо от тази дата до Чарторински нарича това изложение «диссертация», «образец на библейско-исторически жанр, който днес вече не се среща»[12]. В същност този документ напомня по всичко стила, идеите и съдържанието на множество Неофитови писма, проповеди и полемични съчинения от по-рано и от по-късно. В него непринудено се свързват разсъждения в библейско-морализаторски дух с лични изповеди и наблюдения. Като следва някакъв свободен план и проявява начетеност, която не надхвърля знанията на книжовниците от школата на Паисий и Софроний, Неофит започва с далечни исторически справки, за да завърши с мисли и чувства върху положението и нуждите на българския народ в историческия час.[13]

Той прави, първо, обстоен преглед на някои събития от Стария завет и от новата история, за да изтъкне поражението на порочните страсти, на гордост, славолюбие, користолюбие и раздор и обоснове така причините, поради които е пропаднал българският и сръбският народ. Когато стига до ерата на турското владичество, Неофит из-

[12] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 25.

[13] Срв. изложението на български и на полски език, приподписано от К. Огнянович, който е поправил донякъде правописа на Неофит: В. Смоховска-Петрова, ц. с., 177 и сл.

тъква някои добри страни на турското управление, напр. амнистията, която е била дадена на българите, забягнали през 1828 г. по гори и пещери, както и толерантността спрямо народните битови и религиозни традиции, потвърдена с фермани. Обаче Гръцката патриаршия злоупотребила с привилегиите си и подтискала и експлоатирала православното население в България и Сърбия. Макар през 1821 г. гръцкото въстание и да е разкрило противодържавното поведение на гърците, пак патриаршията, запазила правата и влиянието си, продължила и злоупотребите си по отношение на българите чрез своите архиереи. Ако някой си позволявал да разкрие тези неправди, веднага бил обвиняван от патриаршията в бунтарство против държавата.

Благодарение на мъдростта на сегашния султан, продължава Неофит, българите получили възможност да търсят пред правителството своето благополучие, пазейки се от всяко външно политическо влияние, което «с подкрепление россииско действует чрез гърците и их архиереи, които под видом пастирства и единусти вери искат не токмо нашего падения, но и конечное сокрушение самаго державного отоманскаго царства». Не се ли справят с тези действия, като се назначат български архиереи, ще пострада не само народът ни, но и държавата. Високата порта би могла да сложи край на злото, като уважи българските «народни прошения», които се свеждат до четири точки:

«1. Покровителство и личная безопасност мене, архимандрита Неофит, против здешната Греческа патриаршия и свободное пребивание в Цариград.

2. Царское всемилостивое дозволение ко установлению народних училищ в Болгарии, на всяко место где е нужно под надзиранием Вс. порти.

3. Сограждение болгарския церкве в Цариграде с училищем, ко научению юношества, които се приготовляват за священики и архиереи.

4. Постановление народних четирое или пет полномощников в Цариград, които би всегда и во всяком случаи били посредственики и представители на народните нужди без всякаго влияния греков и их патриархии под надзиранием Високия порти и назначение на секретара тожде от Високата порта.»

Неофит може с радост да съобщи, че член 1 е изпълнен още през септември 1844 г., член 2 — също в началото на февруари т. г. чрез хатишерифа, чл. 3 е на път да се изпълни чрез ферман от края на февруари до всички чиновници в разни предели, за да изпратят от всеки град по четири души (двама турци и двама християни), които да отговарят на изискването по точката; и член 4 остава тепърва да се прилага.

Неофит приветствува княза за това, че при съдействието на Франция е помогнал «да се събуди Високата порта от сон и да познае интригите и сети (мрежите), които ей Росия, Австрия и Греция предуготовляват и плетат в самите нейни предели». Болгарите ще бъдат вечно признателни на княза, у когото е вложена великата добродетел на състрадание към ближния и който и чрез пратеника си Чайковски продължава да подпомага българите в законните им стремежи.

В отговора си от 25 юни (7 юли) Чарторийски благодари за доверието, с което Неофит и българите се обръщат към него; радва се, че Неофит се връща в Свищов, за да работи там за задоволяване нуждите на народа, и го уверява, че е вече «почти дадено» обещание да получат българите в Цариград църква, в която богослужението ще се извършва «по стария обичай на техните бащи».

МРАЧНО НАСТРОЕНИЕ НА НЕОФИТ ПОРАДИ БЕЗДЕЙСТВИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ. Трескавото възбуждение на Неофит се долавя и от нервния тон на писмата му. Страх да не бъде пропуснат сегашният

момент, яд от мудност или неподвижност на провинцията, отчаяние за напразните му усилия да се разбудят сънародниците — те са примесени в преписката му заедно с умолителен зов за дела, за постъпки пред народен събор и правителство и със заклевания да се изпълни един свещен дълг пред народност и потомство. Най-често той се обръща към свищовци, имайки тъкмо между тях толкова много приятели и познати. Отговаряйки на тяхно писмо от ноември 1844 г., Неофит негодува на 7 януари 1845 г., че не е получил исканите документи, и после на 21 с. м., за да порицае пасивността им в такъв важен исторически час, той им припомня току-що издадения хатишериф на султана и необходимостта да се действува бързо и открито. Неофит се е заел да защищава правото българско дело, без да се показва «ни лъжесвидетел, ни грекоманофатриот». Свищовци трябва да свидетелствуват също като него, без да се плашат, понеже правителството е разбрало всичко. «То не спи, гледа и позорствува, разсъжда, отбира и разбира, ще суди и ще отсъжда.»[14] Но те са все още наплашени от патриаршията, не се доверяват на правителството, причиняват големи досади на народните водачи в Цариград, не следват по-решително съветите им, молбите им. Връх на красноречивите или енергични подкани на Неофит да се опомнят представлява писмото му до тях от 9 април 1845 г., в което той пи се обрисува цял с буйния си темперамент и непоколебимата си воля, с патоса или сарказма си, с великия си гняв и великата си любов. На свищовци той пише между другото:

«Многажди еще от септ. м. ви писах — но все залудо. *Имами и обичай да говориме несмислено: да видиме, изпроводи ще ме, направи ще ме, оти ще ме* и как ще господ и проч... а всички знаеме, чи *сос лаф не става пилаф* — и господ не ни е ратай, но ни е дал ум, разум и памят: Той дава, но в кошара не вкарва — а ми *падни*

[14] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1942 465 и сл.

пита да тя изядеме: Нам прочее требва зорни и тъпани на грецка даница да играйме — *Които за нас ся стараят, прилича им смертелно да страдаят* — и конто за нас плачат, в заточение да изгният, да ся влачат, — а греците на хора смеяшком да ся радват и да скачат и прочая.

Чини ми ся, чи не би изгубило отечеството, но би ся отървало и вечната си полза предобило, *ако бяхте си предложили тува в Цареград на Св. високоправителное собрание общеподписно общенародното тегло* и общежителното си прошение и проч. Но то е дадено на другийте народи, които не оставят настоящето и не гонят мнително будущее — *Ох! как да рика вече совсем не зная. Умат ми ся помрачи и разум ми ся замая!*

Кои ли могат отнине вече да противоговорят за нечто като от всичко султанско държавство ся призваха в Цареград отечестволюбци на височайшето Св. собрание да си обстоятелне представят и право убадят теглото и да си искрено покажат общенародното си желание. . . *Ето и повсякаде ся изпроваждат султански меймури зато — но болгарите молчат! Кой им крив! Ох! всякий от главата си тегли!. . .*[15]

В този тон на душевна угнетеност и болка от бездействието на някогашните му пасоми е и новото писмо до Васкидович от същата дата:

«*Вяра* твоя спасет та — но и тя *без дела мертва* — както труп без души, облак без дождя, древа без листя и без плода.» Дела у българите липсват, а моментът не търпи отлагане. «Знайно е, чи *врямето ся варти, прехожда и благослучайното не чака*, но заминува и си отхожда — *ми докад ся наканиме*, мислим, чи после *не щеме да найдеме за что да ся хваниме* — освен щеме да се почесваме!» Към тези укори чрез евангелската проповед и народната мъдрост с техния сбразен и драстичен израз идва по-конкретното грубо иронично изобличение: «*Само благочестие като спанак без драмове сос грошови насилно да им продават — Изтуканство хананское!*» Възмутен до дъ'н душа, Неофит му напомня за последен път «като сущий болгарин»: . . .«не полагайте светат в сумнение. . . *разумевайте что ви ся говори*», — и развива пак проекта си за отцепване на свищовската каза от търновската епархия чрез един български епископ, «за което друго не е нужно да биде — освен общенародна жалба с неколико общенародни подписи и с мухтарските печати — Ако е возможно и елям-мазари от мехкемето — И така

[15] СбБАН, XIV, 68.

учинивше бидете уверени, и дойдете двама трима в Цареград, и си получете желаемите.»[16]

Но тия двама-трима няма никога да дойдат — за да се оправдае чрез това скептицизмът на оногоза, който добре си знае хората. . . Защото и свищовските младежи, на които Неофит пише на същата дата за същото, не извършват нищо:

«. . .Не припущайте благослучайното богодаровано за то *свящ. делце* златое време; «изпратете «с мухтарските печати напечатана жалба за височайшето в Цареград Свет. собрание (шура), от което несумнено ще да ся приниме. . .», *«да си положиме на твердое основание духовенството* — Ето время благоприятно — което не носи вече маяне, — но ожидава от л. любородия двама трима спосредственници».[17] Уви и златната младеж не се отзовава на очакванията на чезнещия за патриотически жест от свищовци Неофит. Нищо не е в състояние да накара тия уж просветени граждани да се споразумеят по един жизнен за народността ни въпрос. «Дали ся изуплашихте, или ся приластихте от тринов. грековлад(ика-та)?» — пише малко по-късно Неофит на приятеля си Христо Попович. «То и да видя, не вярвам — Но многажди и брадвите ни не секат на едно място равно», забелязва той с оглед на лошия обичай — «друго да хуртуваме — и друго да балнуваме — а понякогаж и като че сануваме — Правдата и истината да не вярваме — а на лажата и лукавщината да ся предаваме. Хитрост!»[18] Все тогава, на 23 април 1845 г., той пише на първенците в Свищов, тези мними «добро-охотни доброжелатели» на отечеството: «Всезнающий светоподател да просвети всякого болгарина и мене да познае и да позная — *и да зная отсега какво да правя* — и да ся не прелащавам — *Умните си седят и молчат, а безумните ся стараят и за обща полза бедствуват и плачат* — Но и то е за ум.»[19]

Все около това време Неофит заклева отново Христо Попович да побързат свищовци да приподпишат изпратените им прошения и «патриархоподписаното за болгарски епископи» писмо, пазено у свищовци (за което им е писал

[16] СбБАН, XIV, 69.
[17] Пак там, XIV, 70.
[18] Пак там, XIV, 72.
[19] Пак там, 73.

още през януари 1845 г.), за да подсилят така заявленията на цариградчани за църква и училище в Цариград. Корейки тенденциозно мудните си приятели, Неофит им пише (навярно през май 1845 г.): «Известно, че грозните не обичат да се огледват в огледало и прилепите — светлината», след което продължава с уверението, че не е ласкал никого никога за собствен интерес: «*Коликожди дссега ми усетихте, чи аз за интерес измамих някого?* Добре ми знаете и ви зная — интерес е даден греку и грекоману, а не болгарину. *Болгарин ся родих, болгарин живях и болгарин без интерес ще си умра.*»[20]

За лишен път една изповед, в която се крие дълбоката истина за безкористна служба на народното дело.

НУЖНИ СА ПРОТЕСТИ ОТ ЦЯЛА БЪЛГАРИЯ. Доколко прав е Неофит да държи този език към невъзмутимите свищовци и доколко позивът му за подаване на просби до Народното събрание и правителството (за извоюване български епископи) отговаря на обективните условия за успех, показва ни най-добре мнението на един такъв познавач на турските и българските работи по това време, какъвто е Сиприен Робер, професор по славянските литератури в Collège de France. В книгата си *Славяните в Турция* от 1844 г. той изтъква съчувствено ръста на българското образование и тежкото робство на българите при гръцки епископи, дошли само да се обогатяват и останали чужди за нуждите и интересите на населението, чийто език те дори не владеят. «Просветените люде в страната чувствуват добре, че такова, каквото е, духовенството в България представя най-голяма пречка за въздигането; невъзможно е да се изгради една българска народност, преди да съществува едно национално духовенство. . . Първата мярка за подтик-

[20] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 467 и сл.

ване на Възраждането би било реформирането на духовенството и изкореняването на срамната симония. . .» И като говори на друго място за ползата, която българите биха могли да извлекат от Гюлханския хатишериф, макар той да не е бил нещо повече от «примамка, последно убежище на тиранията в упадък», той намира, че било твърде уместно да се апелира в името на принципите за равенство. «Колкото и измамнически, хатишерифът все пак дава на подтиснатите едно парламентарно оръжие, едно средство за законна агитация. Българите трябва да се позовават колкото се може по-често на него, да се съюзят за защитата му и *да протестират непрестанно чрез прссби, отправени до портата, против нарушаването му*». Понеже хатишерифът признава, че българските общини и сдружения трябва да се третират еднакво с турските, нищо не пречи на българите да се домогват по законен ред и «без да пролеят ни една капка кръв», за отделяне на своите чисто християнски общини и за назначаване на български старейшини вместо турските кехаи. «Тази гражданска реорганизация не променя в нищо правата на султана. И една съществена последица от това би било реформирането на епископата.

«Днешните епископи са всички по рождение гърци, а не българи. Тези прелати гледат на паството си като на завоюван народ, налагайки му духовни данъци, не по-малко тежки от тия за неверния, които при това се събират със същата жестокост. *За да се направи нетърпимо положението на епископите*, закупили постовете си от турците, *раята трябва неуморно да протестира* срещу срамната симония. *Тя би могла да отправя до султана и патриарха просби, покрити с хиляди подписи, които изискват епископи от своята народност* и за всеки град български епископски стол. Продажбата и закупуването на епископствата чрез наддаване в Цариград е позор, който славяните не трябва повече да търпят.»

Така мисли един учен наблюдател[21] и поощрението, което той прави, е в пълно съгласие с усвоената вече тактика на Неофит и Иларион. Не е изключено дори да има С. Робер между другото и тях пред вид, тъй като се запознава с българското обществено, просветно и черковно дело тъкмо при едно пътуване в Дунавска България и Тракия, като посещава Търново, Шумен, Видин, Пловдив и други градове и като се връща в Париж, черпи сведения върху домогванията на българите от такива врагове на фанариотския режим, каквито са Теохар Пиколо и Александър Екзарх. Много документи върху гръко-славянския свят му доставя за всеки случай по свидетелството на Чайковски Никола Пиколо.[22]

Възложил големи надежди върху Народното събрание, свикано в Цариград, Неофит гледа да спечели за своите идеи някои от българските представители. Така през май или април 1845 г. той скланя двама от тях, именно пратениците на Силистренския санджак Хаджи Петър Хаджипетков от Русе и Антон Хаджисавов от Шумен, да подадат просба до Високата порта. Запазената черновка на тази просба е писана собственоръчно от него. В нея подателите искат да отговорят на желанието на правителството «да ся научи от що има нужда отечеството ни, за да процветее и да бъде в добро состояние», и посочват на първо място «неотменната нужда» от просвета, чрез която би се постигнало усъвършенствуване «на орачлакат и другиите занаяти». Но именно от тая просвета бил лишен нещастният български народ — «понеже архиереите ни са греци и отнюд не знаят народният ни болгарский език, за да могат да поучават народат чрез божествений и царский закон. . .»

[21] Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie, Ed. de 1844 etc., Paris, 1852, t. II, 286 и сл., 390 и сл., 394.

[22] К. Суходолска, СбНУН, X, 442.

Неспособни за това, архиереите придумвали българите да учат децата си по гръцки и вършили богослужението също по гръцки, без да бъдат разбирани от паството — «и тако слепствува в невежество българский ни народ». Българите не смеели да се оплачат от архиереите си на «самогреческое ссбрание, чрез което ся гледат християнските маслахате и от което ся обижда и снеправдава болгарский ни народ» (патриаршеският синод); не смеели също да изнесат там как архиереите, говорейки, «чи им била патриканата много задлажняла и греците архиереи весма скъпо ни закупували, «събирали» под видом вери угнетателне, . . даждие от народат ни, за да си изплащат грекоархиерейският си неизплатимий долг». «И тако са в наша Болгария грешите архиереи една несносна тегота, всегдашна беда, напаст и омраза. . .» Накрай народните пратеници се молят «сос селзи» — «и ся молиме да ни отарвете. . . и *да ни ся поставят природнии архиереи* (както и на другийте ви подании), *които ни знаят болгарският народний язик, нрав и обичай*. И да ни определите отнине *тува в Цареград кому прочее да си проваждаме общенародните случайни нужди, за да убажда сущи на височайшата Порта. . .*»[23]

КОНКРЕТНИ ИСКАНИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ. Все от това време (1845 г.) ни е запазено едно анонимно заявление от ръката на Иларион, което, изглежда, е трябвало да бъде поднесено от други някои, неименувани изрично, народни представители от България. В непълната черновка на това заявление се изтъква как патриаршията, подкрепена от «векилите фенерлии», изпращала в България само гръцки архиереи, «които язикът на народа не знающе не могат народа да поучават ни наставят. . . нито могат да узнаят состоянието народно, за да го представят на царството. . .» Изтъква се също как гръцките архиереи идвали в епархиите си, «натоварени с несносни борчови, които за да изплащат, трябва и хляба от устата на народа да отнемат. Освен това патриархото е разхварлило от епархиите борч, комуто плащати всяка година файда, без да знаят епархиите от що е проишел.» Българа-

[23] СбБАН, XIV, 70—71.

рите нямат никакво доверие в «синодните архиереи и векили, понеже са все гърци. . . (и) от една страна ни обиждават, от друга, кога ся не обхождат добре с правлението, без да знаем, теглим и ний смертно, както в гръцката революция». Поради това българските пратеници предявяват «следующите просби»:

«1. На българите да подари правлението *българи архиереи*, които, знающе народнийят язик, биват полезни за правлението и за народа.

2. *Трима архиереи българе да бъдът в синодът патриаршески като векили*, чрез които да ся представят народните жалби на правлението обратно и царската воля да ся обнародва на народа.»[24]

Това заявление е подписано от «Вашего Сиятелства покорний *Векили*» — каквито могат да се титулуват тогава (навярно април 1845 г.) само българските пратеници за Народното събрание. Исканията в него съвпадат напълно с исканията у Неофит, а и мотивировката показва за общо изработен от тях план за действие. Обаче не само от дошлите в столицата, а и от останалите в провинцията народни първенци би трябвало да се подават подобни настоятелни просби за народни архиереи, затова Неофит и Иларион енергично подканват сливенци, свищовци, търновци и т. н. да изпълнят дълга си в този решителен час. Поне търновци изглежда да са се отзовали на позива, тъй като от тях ни е запазено едно приготвено от Иларион заявление до великия везир, което е подкрепено с 64 подписа на по-видни люде от Габрово, Елена, Трявна, Севлиево, Търново, Казанлък, Стара Загора и някои села на Търновско. Това любопитно заявление от 23 април 1845 г. предава в твърде сбита форма и с най-енергичен език недоволството от търновския митрополит. В него се казва:

[24] Архив на Григорий Доростоло-Червенски (Св. Синод), св. I, № 10.

«*България тарпи неизказани обиди* от гръцките архиереи и *най-паче Търновската епархия от търновските митрополити.*[25] *Вярата наша ся обарна на разбойническа търговщина* и народат истина от вярата си. — Чаками винаги да ся сподобим архиереи според законат си да ни поучи що сми длажни за другия да ся предуготвим, а *то по наше нещастие дохождат ни архиереи неми, натоварени до уши с борч, знающе само езикът на парите.*

«*Търновската епархия аман е викнала от митрополита търновски Неофита!* той не е оставил средство беззаконно да употреби само да саблича сиромасите. Сюрдиса ни най-ученните духовници и попове, които му ся противиха на неправдите и поучаваха народа. — На три години му давахми по произволению една милостиня, сега насила нача да я бере всяка година, понеже *в четири години три милостини бере. Сиромасите, неимуще способ и царската дан да плащат, вознегодуваха и му ся противиха да му дадат.* — Той начна да ги плаши с сюрдисоване, да ги клевети за бунтователи и така щехми не щехми *продадохме си тенджерите и друга покашнина да му платим милостинята.* — Ние убо на царските врата днес ся оплаквами, ищуще правдината си. — *Искаме си, щото е зел повече от обикновеното, назад и не щеми го вени за архиерея таквази фесатчия.* Но молим правлението да повелее патриарха да ни даде *владика българен, знающ нашего езика,* който да ни поучава законът божии, и длъжностите наши к царството.»[26]

Навярно за това изложение важи бележката на Чайковски от 7 април 1845 г. в рапорта му до Чарториски: «Свещеник Иларион предаде днес своя меморандум на Фуад ефенди, който се прие с явно голяма благосклонност.»[27]

Кратко и ясно и твърде категорично тук се поставя големият въпрос за смяна на едно вековно положение, за отстраняване на гръцкото духовно владичество. *Владика българин*, «природен архиерей», който да знае бъл-

[25] В черновката на Иларион е зачертано: «Търновският Митрополит Неофита.»

[26] Черновката в архива на Григорий Доростоло-Червенски, св. I, № 8; променен правописно препис от Търново, у Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 73—74.

[27] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 133.

гарски, искат търновци и *постоянни народни представители* в Цариград, които да изнасят пред правителството разните български оплаквания и нужди, искат временните официални пратеници на народа: и това са главните лозунги на движението, предизвикано от неуморния отец Неофит и неговия другар Иларион Михайловски, доловили правилно жизнените интереси на българския народ в тоя съдбоносен час. Техните усилия ще намерят тоя път не само известно разбиране в правителствените кръгове, но и ценната поддръжка на влиятелни личности, застъпили политическата мисъл и държавните интереси на външния свят.

СТАНОВИЩЕ НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ ПО ТУРСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ПРОБЛЕМА. От страна на Англия и на Франция се прави всичко, за да се попречи на едно разпадане на Турция, особено под удара на руското оръжие и влияние. Англия отстоява в Цариград интересите на своята икономическа и външна политика; тя не би желала да види укрепването край Босфора на своя най-опасен съперник на Изток Русия; тя не би погледнала спокойно на едно раздвижване на християните в Турция, способно да обезсили вътрешно държавата и да подготви разчленяването ѝ. «С тогова, който би ми казал, че съществуването на отоманската империя не е жизнено условие за Англия, аз не искам да говоря», заявява в 1838 г. Chatham.[28] И вярна на тоя принцип, Англия подкрепя особено ревностно младия Абдул Меджид да издаде Гюлханския хатишериф,[29] чрез който поне на книга са гарантирани известни права на християнската рая да добие тя законна защита за своите минимални граждански и национални искания, отклонявайки се от

[28] N. Jorga, Gesch. des Osmanischen Reiches, V, 440.
[29] Г. П. Генов, Източният въпрос, I, 362.

революционни замисли и дирене поддръжка в православна Русия. Франция на свой ред има също така една експанзивна външна политика, която я хвърля към завоевания в Африка, към засилен протекторат на светите места в Палестина и към мирно проникване в Сирия и на Балканите, гдето толкова католически мисии работят за славата и честта на най-силната католическа държава. Луи Филип е особено чувствителен за външния престиж на Франция подобно на приемника си Наполеон III, който вярва в максимата: «Интересът на Франция изисква да живее Турция колкото се може по-дълго.»[30]

От подобни идеи се вдъхновява и ученият Сиприен Робер, когато през 1844 г. настоява да се обърне във Франция по-голямо внимание на културните и националните домогвания на гърци и славяни в пределите на Турция, за да се отклонят те от антидържавни агитации. Ония, които подпомагат Портата в нейния невъзможен централизъм, служат неволно на руската, австрийската или английската кауза — доколкото руси, австрийци или англичани биха дошли като помощници на Турция против въстанията на раята и после като окончателни господари на страната. Наопаки, като се работи за разбирателство между гърци и славяни, които нямат противоположни интереси, и като се примиряват те с Турция, за да се защищават срещу Русия, служи се на свободата. Макиавелистическата австро-руска и английска политика е против федерирането на християните с османлиите и следователно за едно статукво, което ще тласне към взаимно изтребване на гърци, българи и сърби. Сами турците обаче имат целия интерес да издигнат политически и просветно раята си, за да парализират било недоволството, било симпатиите ѝ за свободните сърби. Българите специално трябва да се поставят в положение чрез реформи

[30] N. Jorga, ц. с., V, 441.

в общините, духовенството и търговията да съперничат на сърбите и да са доволни от суверена си султана. «Иска ли се погубването на Османската империя, нека се запази статуквото — нищо друго не е потребно за московското правителство; иска ли се спасяването ѝ, нека раята се групира около Портата, като се реорганизира държавата така, че да бъде тази рая представена там; като ѝ се даде едно отечество; като стане държавата не само турска, но още гръцка и славянска; като всяка раса намери своя собствен интерес да остане вярна на трона и да го подкрепя. . . Наместо да се разчленява, Турция трябва да се възроди чрез туряне в действие на всички сили, презрени досега поради невежество и фанатизъм; Гюлханският хатишериф трябва да престане да бъде лъжа, както трябва да получат християните политическо и християнско равенство. . . Нека оставим османлии и християни да се организират съобразно обичаите и законите си. . . Нека гръко-славяните имат търпение да почакат, та заедно с просветата и силата на империята да мине в техните редове. . . Армията, флотата, министерството и най-сетне тронът ще станат по необходимост християнски.»[31]

Тази русофобска и туркофилска идеология на един французин се схожда отблизо с възгледите на *полската* външна политика, както я развива Чайковски между българите в съгласие с кабинета на Гизо във Франция. Ние знаем за д-р Ст. Чомаков, един от изтъкнатите дейци по черковния въпрос, че тъкмо по внушение от полска страна, когато през 40-те години се учи в Париж и завързва връзки с княз Чарторински, той става убеден привърженик на турско-българското сътрудничество, ревностен защитник на идеята, «че е възможно закрепването на турската империя чрез привързване българите и чрез

[31] C. R o b e r t, Les Slaves de Turquie, I, 3—4, 24—25; II, 344, 400, 405.

единение с тях посредством тяхното еманципиране чрез права и мерки, дадени от страна и по инициатива на самото турско правителство.»[32]

Чайковски работи енергично за своите патриотични комбинации пред французи и пред българи, добива доверието на министъра на външните работи Гизо (1840 — 1847, после министър-председател) и на началника на политическия отдел в това министерство De Cintrat, спечелва съгласието на турския посланик в Париж, Нафи ефенди, устройва срещи между последния, Гизо и шефа на полските емигранти, княз Чарториски и накрай се възприема проектът му за една полска школа, която да стане разсадник на просветата между българите. Твърдо убеден в необходимостта да се отвлекат българските младежи от русофилски настроения и да се привържат към Портата, Чайковски скланя и официални лица, и будни българи като Чомаков и Теохар Пиколо, че най-добре могат да повдигнат просветното дело в България в духа на искрено доверие между турци и българи именно поляците, естествени съюзници на Турция. И френското правителство, което посреща със симпатия този проект, отпуща нужните средства, за да се подготвят в специални курсове полските възпитаници, назначени да служат в България; натоварва Теохар Пиколо, който бил представил специален мемоар до Гизо за ползата от полски инструктори в България, да преведе от френски на български език нужните пособия. Но устройството на полската школа започва твърде зле, щом изборът за неин ръководител пада върху един несериозен офицер, Александър Пауша, и тя бива закрита, без да се дойде дотам да заминат 30-те й възпитаници за България. Знаменитият поет Адам Мицкевич е гледал още отначало скеп-

[32] Ат. Шопов, Д-р Ст. Чомаков, СбБАН, XII, 1919, 27, 51.

тично на този експеримент, повдигайки учудено рамене. «На света такива извънредни работи се вършат, щото не е за чудо и от тази пародия да излезе нещо умно», казвал той.[33]

ЧАЙКОВСКИ И ИДЕЯТА ЗА ЕДНО ТУРСКО-БЪЛГАРСКО СБЛИЖЕНИЕ. Чайковски държи упорито на политическия си проект за привързване на българите към турското правителство и непрестанно дири в България привърженици. «Щом стигнах в Цариград, разказва той, залових се да подготвя почвата между турците и българите, но скоро бидох поразен от несполуката на моя толкова кътан план, съсипан от безгрижността на едни и от неумението на други.»[34] Турците особено ще са се оказали твърде неразположени за едно побратимяване с презираните гяури, макар някои високопоставени лица, държавници като Риза паша и Решид паша, и да споделяли по принцип новите идеи за права на народностите. Но българите, жадни за съчувствие отвън и опортюнисти в тактиката си, се вслушват охотно в доводите на Чайковски, имайки наум не толкова мечтаната турско-българска солидарност, колкото някои по-реални облаги за народността и черковното си дело. Обаче тъкмо по последната точка Чайковски не може да върви в пълен унисон с българите. Колкото политическата сметка за една персонална уния между българи и турци му се вижда благоприятна за полските планове, насочени към целта да въздигнат Османската империя и да отслабят българските симпатии към Русия, толкова еманципацията в черковно отношение на българите от гърците му се представя като първи етап на една нежелана политическа автономия. «Полското дело — пише той, — както аз го разбирах,

[33] К. Суходолска, Българите в неиздадените мемоари на Ч. Чайковски (Садък паша), СбНУН, X, 446—447.

[34] К. Суходолска, ц. ст., 448.

имаше нужда от поддръжката на една силна и мощна Турция, затова собствено *аз не можах да бъда много горещ партизанин на българската черковна независимост, която рано или късно трябваше да повлече подире си освобождението на България*, но при всичко това аз симпатизирах от душа и сърце на българския народ и помагах на главатарите на движението, които търсеха да се запознаят с мене заради моята поддръжка.»[35]

Чайковски вижда далеч, ако това са действително мисли от 40-те години, от първата фаза на черковния въпрос, и разбира ясно като школуван политик и борец-революционер, че веднъж постигнат идеалът за отцепване на българския народ във верско-йерархическо отношение, няма да закъснее и стремежът към по-широка автономия върху народностна основа. Обособени религиозно, българите неминуемо се домогват и до едно национално самоопределение, което може само да отслаби Турция. Но пионерите на антигръцкото движение в България не издигат още никъде лозунга за подобна съвсем неподготвена сред масите програма и по-скоро отделни лица (като Раковски, Иларион и др.) клонят тайно към най-радикалното разрешаване на проблемата чрез пълно стхвърляне на робските вериги. Отец Неофит не е от тях; дори Иларион е напуснал лелелния преди четири години план за въстание, като е минал в лагера на еволюционистите. И ако Чайковски ни съобщава, че сами българите го търсели и се групирали около него, около полското агентство, ние имаме основание да му вярваме напълно, щом знаем колко безпомощни са се чувствували българите, когато изявяват претенциите си за своя народна йерархия, и как те са били петимни за най-малкото насърчение от фактори, които не могат да бъдат заподозрени на официално място в предателски замисли към Турция. Чрез

[35] Пак там, ц. ст., 451, 452.

поддръжката на поляците-католици и на техните френски съюзници е падало най-опасното в очите на турците обвинение против българите — обвинение, коварно подхвърляно от гърците, — че те са оръдие на русите и мислят зло на царството.

ЕДНА РЕЧ НА НЕОФИТ ВЪРХУ НАРОДНАТА ПРОСВЕТА. Докато траят преговорите с провинцията за изпращане на делегати и заявления, Неофит агитира живо между цариградските българи, като се старае да ги групира по-здраво и да ги спечели за една по-решителна дейност. По навик той им държи речи, възпламенява ги за народност и черква, за изпълнение на един обществен дълг. Една от тези речи, произнесена на 12 март 1845 г., е записана от самия Неофит и запазена между книжата му.[86] Тя представлява дотолкова интерес, доколкото ни разкрива неговия патос за отечеството и просветата: патоса на целия му живот, смисъла на всичките му усилия в борбата за родна йерархия.

Темата на речта е *как да употребяваме времето си с полза.* Неофит смята за нужно да предупреди, че има пред вид съзнателните граждани, т. е. не ония, които са само по сбраз човеци, а тия, които «правят чест на това име». Последните си поставят всякога за цел да бъдат полезни на обществото; тяхното време принадлежи не лично тям, а на господаря и на отечеството, което било все едно и също, понеже господарят като баща на народа мислел само за «общонародното благоденствие». Но за да бъде човек полезен, трябва да бъде просветен. Нему са нужни познания по математика, логика, физика, познания, които карат човека да се издига до «несметните звезди» и да надзърта в «мрачните бездни» на естеството, да напипва «неизповедимите тайни», които доказват «безкрайната създателева премудрост». Обаче към това знание трябва да дойде и характер. «Всичко то мало, ако е сердето низко. Остроумний и развращений человек, когато туй може да биде совместно, пагубнее

[86] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

невежия простодушнаго. И заради това священное и светское нравоучение спешит да вознесет и серцето столикоже високо като и умат.» Привърженик на подобно хармонично развитие, при което ум и сърце, знание и благородни чуьства се допълват взаимно, Неофит поставя гражданина в услуга на общото, на държавата, на правдата. «Ако ли еще някому ся вручи царская власт на правдата весните, *когато от една страна ся лият горестния селзи от невинно претесненните, а от другата наглий порок с дерзновената рука возвися гордое чело, подавляя слабост.* . . », той би трябвало да съумее да наклони така везните, щото да издигне и утеши опечалените невинни и да свали престъпната гордост. И тук проличава чрез далечно загатване как Неофит свързва с изпълнението на върховния нравствен закон възмездието за подтиснатата от високомерните фанариоти българска народност.

Какво още се иска от просветения гражданин? Изпълнен със знания — и как душата му би била без тях пуста! — той «не може да биде полезен, ако ли с просвещението си, сос своите мисли не может да съобщава». Той би приличал на фар, издигнат да осветлява далечното море и останал затворен. Просветеният трябва да знае езици, необходимо му е «знанието на язиците, а най-вече *совершеното знаяне на природнаго. Зачто то всякий ся ражда заради ползи на своето отечества.*» Тук Неофит ясно насочва да се изучава български език за сметка на гръцкия. И какво значи съвършено познаване на езика? То значи «да умее не токмо чисто, ясно да си изражава мислите; но еще приятно, убедително и сос привлекающий (изторгающий) образ». Неофит знае чара на красноречието и ламти да види българския език издигнат до подобно средство на пленяващата проповед, на «власти над серцата». Който достигне дотам, принасяйки полза на другите, е достигнал *слава за себе си.* «Вярвайте, любородний мои. . . она е *виновница на всичките дела.* Человек нея нечувствующий, е слаб, замешан в стадото рода человеческаго. . . Но алчущий славата отхвърля недостойний покой, сам и себе си ся изтаргва и тако да скажа, несметно умножает самаго себе во время юношества в трудовете на ученията, во время возраста совершенаго в изполнението на своите си должности и служа на человеците сос силите и с просвещението, далеко ги одавляет в някой си род обожения к себе си. Тако, любородний мои, сос единната слава ся учинили всите великии родове человеци. Сос нея ся оставляли тии юнаци, тии победители народни и защитници своего отечества; тии законодатели, философи, прехвалнии писатели, тии благотворители и просветители человеческаго рода, от коихто другочните и другийте новейшии народ нас приводят в

удивление и възхищение. . .» Апотеозата си на славата Неофит завършва с една неизбежна похвала за султанския престол, покровител на просветата, и със страстен позив към цариградските родолюбци «да умеят да употребяват времето си», както изисква собствената им чест и дългът им. От слушателите си Неофит взема сбогом с двустишието:

Подари всевишний, благий боже!
и болгарский народ да ся просвети возможе!

Твърде вероятно е темата на тази беседа да е подсказана от статията «Употребление на времето», поместена в *Забавника* на К. Огнянович за 1845 г., който е бил отпечатан още в края на 1844 г.[37] Но между двете беседи няма нищо общо било по стил, било по развитие на идеи и по тенденция и специално позивът за просвета и идеално служене на отечеството, тъй характерен за етоса на смелия борец за народност, не си схожда с мислите в преведената статия на Огнянович.

Писмата на Неофит от времето, когато е произнесена речта му, началото на март 1845 г., издават повдигнато настроение, бодра воля за работа, надежда за постигане на идеала. Пред Еманоил Васкидович (15 март) той се възхищава от грижите за просвета и справедливост на султана и на неговите славни дворяни, на които пожелава всяко благодарение («Подари всеблагий светоподажелю!»). На свищовските младежи той съобщава за човеколюбието на султана и за дадената чрез новите държавни наредби възможност на българите «да начнат. . . да жителствуват в просвещение». Пред Христо Попович (13 март) той говори за горещата си молитва «Бог дано просвети на н. болгарскаго народа. . . разумите очи», за да познаят благоприятното време и да се отметнат от гъркофилството си: «да подари всеблагий бог полезното нашему болгарскому народу. . . и да си спомагаме сострадателне

[37] К. Огнянович, Забавник за лето 1845, Париз, 132 и сл.

за общежителната полза по должности и по возможности» и т. н.[38]

МАТЕРИАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ И МОЛБИ ЗА ПОМОЩ. Би помислил човек, като слуша подобни молитви и подкани за преуспяване на просвета и граждански живот между българите, като долавя този изблик на сили, на родолюбиви чувства, на воля за подвизи, че Неофит се намира ако не в завидно, поне в щогоде спокойно състояние след толкова злополуки и след материалните щети, нанесени му от търновския митрополит. Но в действителност никога, нито дори в заточение нашият поклонник на смелите дела и на отечествения дълг не е изпадал в такова затруднение, както тъкмо в тези решителни за българския черковен въпрос дни. Лишен от служба и от доходите си, заживял в Цариград само с плановете си и с надеждите си, той няма никакви сигурни средства за съществуване и разчита само на случайна приятелска подкрепа, която не е обаче достатъчна. Той би желал тъй много да не бъде в тежест на сънародниците си, да не свързва обществения си труд с мисли за препитание, да запази нравствената си свобода, като не подлага ръка за помощ, да спаси гордостта си. . . И той трябва да стигне до разочарование още веднъж от онези, чиито сърца само рядко и трудно се разтварят за благодеяния. Опитал се с такава настойчивост ту с унизителни просби, ту със заплахи да накара търновския митрополит да му изплати дълга си и несполучил, той по неволя трябва накрай да се обърне към най-близките си люде в Цариград и в провинцията, за да му се притекат с някоя сума. И той удря често на камък, защото колкото лесни са българите на обещания, толкова мъчни са те за парични жертви в името на приятелство или на по-висока народна цел.

[38] СбБАН, XIV, 58—63.

На габровските първенци, с които някога е водил задушевни беседи по владишките своеволия, той е писал и веднъж и двaж да се смилят над своя «беден съплеменник», да му помогнат в нуждите, след като бедите са преполовили живота му и разстроили здравето му. Но те си правят оглушки и той ги моли за последен път: «За коликото ви писувам ми ся отговорете и коликото ви бог просвети за име божие! *любородна милостиница* в тая ми нужда изпроводете.»[39]

На Иванчо С. (незнайно где, навярно търговец в Цариград) той изказва болката си от българското кораво-сърдечие така: «Известно е, чи когато гладний за хляб, а жадний за вода и болний за лек ся надее от някого да получат сос какво благонадеждно, като птица на стряха обзартане погледват, а когато разумеят, *чи от никого никаква помощ и милост* няма да получат — горките в какво достоплачевное состояние ся нахождат? тяжко им и горко!»[40] Да не би пък някоя интрига да е променила мнението на българите за него? Да не би коварство да «ги е ужасило и возбранило, за да не покажат в тая ми *сиромашка нужда* никаква на мене изпадналаго от толико време и донине спомоществователная *милост*. . . неудобовразумително!» И той припомня анекдота за коня или ученика, който тъкмо когато се изучил да пости, умрял; за неизбежния лекар, който приготвял месеци наред лекарството и кога да го занесе, болният вече нямал нужда от него, отишъл е в гроба. «Известно е, чи трост человеку главата не пробива — но хатър му остава — и каква да е рана — кога оздравя, беляк си оставля — и свой от своите в нуждата си, като не получи милост, смертелно ся прожалява!» Призовавайки бога да се смили и над безчувствения този приятел, и над самия него, Неофит при-

[39] Началото на 1845 г., СбБАН, XIV, 51.
[40] Пак там, 51—52.

ключва писмото си с изповед за горчиво отчаяние: «Само ти ся молим да ми ся не возмни препростото ми *сос от скорби претрагнато серце! до смерти смущена душа от нужди помраченаго разума и замаяния совести!*»

От ръката на Неофит ние имаме от това време, пролетта на 1845 г., няколко реда, озаглавени «*Каталог* за милостиня от любородните болгари за изпадналаго архимандрита Неофита болгарина», които, изглежда, е щял да изпрати Неофитовият ученик Николай до съгражданите си самоковци, на които току-що е писал относно въпроса да се изпратят български делегати за цариградския събор. Каталогът не съдържа никакви имена, но само забележката: «Немам греческая гайда, зорна и свирка да ти свиря — нито грекомански тумпан, трембета и таламбас да ти тумкам.»[41]

Все тогава, в тази толкова тъжна сиромашия и в това угнетение, той се обръща и към някой си български търговец на Балкапан, молейки го «с трепещущая ръка, *сос горки сълзи разтворено чернило! и с горки воздишанита. . .*» да му изпрати «спритецателна милост». Нима е злодеец или е посрамил единоплеменниците си? пита той. А на други «любородци» в Цариград, все в началото на 1845 г., той пише: «от всето си лишен четири години *гних и гния в нужди* и напасти обиден *принуден да прося* като сущи болгарен от сущи любородни болгари, в *горкото си изпадване* за прихранването си милост и *откат ся не сподоблявам — слишам и различни укори, хули, поноси и мечтателни до смерти осуждения!*»

Като подозира, че има в случая не само жестока незаинтересуваност за съдбата на един народен мъченик, но и някаква долна клевета, Неофит призовава сянката на пророка — цар Давид, молил бога с кървави сълзи да бъде избавен от човешки неволи; приканва благодетелите си, които някога са изпросвали освобождаването му, да се отрекат от него — ако сега го смятат недостоен — и да рекат на властта, че са се молили за друг Неофит,

[41] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

а тези не познават. Но може би имат и страх от патриаршията, за да не помагат на едного обвинен във «високомерное умство?» Толкова по-зле тогава за българите, щом те са способни на такова падение. »Ви что сте ся дотолико изплашили! и не смейте да мя помилувате в нуждата ми? . . . Което някои си слишам, чи говорили и говорят — ужасно!»[42] За жалост Неофит не изтъква по-определено кои и какво са говорили по негов адрес, за да не смеят да му се притекат. Той вижда как едни избягват среща с него, странят като от прокажен, а други се правят, че не забелязват окаяното му материално положение, и в мъката си ще пише на «любородците» в Цариград:

«То на мене доволно нуждата ми, която ме е докарала в таковое состояние! за да гледам *народните любородци изплашени!* но зачто и за какво? то сами мудрствующи *да странят от мене — и совсем да мя не сожеляват* и никак да ся не обращат да мя погледнат и отнюд да мя не помилуват.» В заключение той изказва пожелание: «То прочее оставям всезнающий и о всех и за вся промишляющий чрез милостта си и за мене беднаго да ся умилостиви — и *вашите любородни серца да прибарни, дано ся бихте сожалили — и да ми поспомогните в нуждата ми.*»[43]

Как накрай излиза Неофит от затрудненото си положение, кои българи и в каква форма проявяват великодушие и му осигуряват съществуването, не знаем. Заслужава обаче да се изтъкне и тази страна от мартирологията на оногова, който неведнъж се подписва с оглед на прекарани страдания и на горчиви обиди или неблагодарност от свои: «За болгарскаго си народа *жертвующий ся* архиман. Н. Петров Кот. *многострадавший*»; «Арх. Н. П. К за общенародна полза жертвующий ся» и пр.[44]

[42] СбБАН, XI, 53—54.
[43] Пак там, 54—55.
[44] СбБАН, XIV, 46, 64.

РАЗОЧАРОВАНИЕ ОТ НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ. МНЕНИЕ НА РАКОВСКИ И ЧАЙКОВСКИ. Преодолял по някакъв начин лишенията си, Неофит насочва през март и април 1845 г. вниманието си особено към свиканото тогава Народно събрание. Видяхме, че той успява да склони двама български представители да подадат една просба, с която се искат от великия везир български архиереи. Но осезателен резултат от тази постъпка не последвал, понеже другите представители, недорасли изобщо за ролята си, мълчали и се резервирали, така че в края на краищата и самото правителство трябвало да се убеди в безполезността на идеята си. Почва и условия за едно парламентарно допитване до народа е нямало, нищо не е било сторено, за да се повдигне гражданското съзнание в Турция, та да се приобщи поне интелигенцията към замислите на правителството и тласъкът отгоре да се смекчи монархическият принцип чрез конституционни мероприятия не буди отзвук, не намира достатъчно подготвени защитници на народните права. Отец Неофит, Иларион Михайловски, Г. С. Раковски и други българи, които имат някаква идея за народно представителство и възлагат отначало надежди на свиканото по царска милост събрание, се виждат измамени в очакванията си. Както разказва Раковски,[45] повечето пратеници били наивни хорица или гъркомани и вън от това, че им липсвала смелост да вземат думата пред събранието, върху тяхната съвест лежало запрещението на патриарха. От Търновско, както съобщава отец Неофит, били изпратени доверени лица на митрополит Неофит. Отдругаде дошли също тъй сплашени или подучени люде, чужди на идеите, които движат народните будители. Представени на патриарха, той, «вместу да ги научи да изкажът правителству творимия злоупотребле-

[45] Г. С. Раковски, Съчинения, 364.

ния и угнятения. . . уплаши тех прости и неопитни человеци, запретивша им нищо противно да не кажът, нъ да благодарят султану, чи са от всяка страна спокойни и задоволни». Така Раковски в мемоарите си, гдето заслужава да бъде изтъкната и тази черта, че народните представители, «видевши всесвятейшаго фанариота и пивши по едно чърно кафе при него», послушали неговите «пагубни и лукави наставления» и не изказали нищо пред Портата, когато били запитани за положението в областта си. Същото потвърждава и отец Неофит в писмо от 9 април 1845 г. до свищовци, като говори за тях (повиканите да обадят «от кои ся обиждат — и сос кое посредство можат да си замогнат народността и да живеят человечески»): «Но гледами ги разногласно отвсякаде всякий странно и различно, а не право и сущо представлят и обаждат — чудно и дивно.»[46] Така и Чайковски в мемоарите си, като изтъква, че Народното събрание съвсем не отговорило на назначението си, християнските пратеници ставали смешни с малодушието си («те не смеяха и устата си да отворят») и в заседанията се слушал само гласът на бейове и аги, врагове на танзимата, които мислели само за това, как да си възвърнат старите привилегии, старото владичество над християните.[47]

По-определено Чайковски се изказва по въпроса в рапортите си до Чарториски. На 16 април 1845 г. той съобщава, че българските делегати започнали да пристигат и че с посредничеството на Мехмед Али той ги настанил при арменците католици. Огнянович ги запознава с мемоарите, подадени от Неофит и Иларион, и им поръчва какви предложения те трябва да направят в събранието. Намесил се между тези депутати и Теохар Пиколо, сестрин син на д-р Никола Пиколо, който пристигнал от Париж

[46] СбБАН, XIV, 67.
[47] К. Суходолска, СбНУН, X, 451.

в Търново, а после в Цариград, но на него не могли да се възлагат никакви надежди, понеже бил човек компрометиран, «имал повече гръцки черти, отколкото славянски», не се радвал на никаква популярност между българите и по-скоро могъл да пречи на българското дело, понеже обичал «да седи на всички столове».[48] Раковски е още по-категоричен в отрицанието си, като представя този образован, но безхарактерен българин за способен да върши всяко недостойно дело, стига с това да получи някаква лична облага. «Той бе уловил чист фанариотски път и начин живота, да ся находи на турска служба, само да живее от грабителство.»[49]

Получили от Огнянович извадки от мемоарите на народните водачи, българските депутати е трябвало да изложат на свой роден език исканията си. Депутатите от Шумен, Русе, Ниш и Самоков се съгласили да сторят това, но тези от Видин се оказали незаинтересувани, безразлични, а тези от Търново и Пловдив минали на страната на патриаршията. «Всички общо са неспособни и страхливи до най-висока степен» — пише Чайковски на 26 април. «Боят се от тукашната власт, боят се от мюсюлманите — жителите на техните общини. Дългото робство ги е покварило — със страх, подлост и измама биха искали да извършат всичко. Онзи ден уредих на най-смелите депутати от Русчук и Шумен по тяхно собствено желание аудиенция при Ахмед Али; така се уплашиха от самата мисъл да застанат пред един от най-могъщите паши, че единият се разболя от страх, а другият не дойде. Трябва да имаш почти нечувано търпение и силно чувство на дълг, за да не загубиш вяра в такива хора, за да не ти опротивят. . . Ако тази депутация, извикана с толкова хубава цел, не донесе никакъв резултат, което е твърде възможно,

[48] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 132, 134.
[49] Г. С. Раковски, Съчинения, 382.

не трябва да се обвинява Портата в зла воля, а да се обвинява покварата на извиканите, върху тях ще падне огромната вина — върху гръцкото духовенство, върху Русия, която води това духовенство. . .»[50]

ПРАВИТЕЛСТВЕНИ КОМИСАРИ В ПРОВИНЦИЯТА. РЕЧ НА СЮЛЕЙМАН ПАША. Неофит и Раковски виждат правилно, съдят обективно и понасят с дълбока мъка и разочарование слабостта на един народ, убит духом и неспособен да търси правото си. Само депутатът от Русе според Чайковски «единствен се е осмелил да даде прошение до Портата за нуждите на България. Той бил повикан от Шекиб паша, приет много добре. Това вдъхна кураж и на другите и те се решиха да подадат обща молба до Портата. Прошението за българска черква бе подадено от българските търговци.» Като излага хода на въпроса, Чайковски разяснява още това:

Като не намира никакъв подтик за обсъждане на положението, правителството се вижда принудено да изпрати специални комисари, които да съберат доказателства и да дадат наставления за необходимите реформи в самите области. И Неофит пише в същото писмо до свищовци:

«Темже и благоразумното светлейшее високоправително собрание, то проумевши, за благодейното намерение за общенародната полза *определи комисиали да изпроводи по всякаде из Болгария, да гледат очевидно* и слишавше внятно и понимателно на жителите обаждането — благоразсудно да наредят в народат царските благодеянията.» Той се плаши само да не би и сега да попречат гъркоманите: «Но мислим, чи пак и на то повсякаде грековладиците и грекоманочорбаджиите по волята си (*както и тува*) щат да представляват и обаждат! Тяжко на бедните сиромаси!!!»

[50] В. Смоховска - Петрова, ц. с., 135.

Страхът му е напълно оправдан. Народът мълчи пред комисарите (меймури) и комисарите не извършват нищо особено. Правителството, уморено от нещастния си експеримент, разпуща най-сетне събранието и по този случай на 7 май 1845 г. председателят на върховното царско съдилище (Ахкям-и-Адлие) Сюлейман паша, който изобщо взема живо участие в реформеното дело, държи прощална реч пред делегатите, в която ясно прозира въпреки всички благовидни констатации пълният неуспех на парламентарния опит. Тази реч не минава незабелязано за Неофит: той търси и в нея някаква опора за народните искания, затова изготвя един точен превод, предназначен да се изпрати в провинцията и там да послужи като насърчение на движението против фанариотите.

На Константин Хаджимихалев от Сливен той пише напр. на 15 май 1845 г.: «Ето ти проваждам в знак искрения любви на Ахкям Адлието от височ. Сулеман паша живим гласом изреченний пред держ. султан и пред всите званни из държавството Меджухи и Коджабашии — прочетете го прочее. . . и усердно молете вишняго. . . дано би просветил на нашите болгари ума и разума. . . Доволно толики временное услепление. . .» И Неофит моли приятеля си в Сливен да извърши това, за което са се сговорили относно «общенародното дело», та «да стане и нашат болгарски народ като другите народи». Неофит настоява още: «Гледайте и по-скоричко ни изпроводете общебратните подписки — чи сега им е времето.»[51]

Във въпросната реч на Сюлейман паша се обещава да се подобри събирането на данъците (то ще става по време на жетва, еднакво навсякъде и изведнъж); обещава се учредяване на «временен меджлич, който има за цел да изкорени невежеството и глупостта от поданиците»; нарежда се до представителите да сътрудничат на мейму-

[51] Архив на Григорий Доростоло-Червенски

рите в общото дело за подобрение. Но тази реч оставя крайно тягостно впечатление у българите-скептици, какъвто е напр. д-р Селимински, който придружава *своя* превод на същата реч с един интересен критически коментар.[52] Там между другото той кори остро народните представители, загдето «от неопитност, стеснение или интерес» не изнесли в събранието злоупотребите към бедното християнско население; не доверява на изпратените комисари, че ще съобщят на правителството истината, понеже се съобразявали само с интересите на чорбаджиите, щом предложили да се събира по един по-лош начин данъкът (изведнъж, а не постепенно, както по-рано); негодува, загдето никой не се осмелява да посочи обири и произволи на гръцките владици («по-голямата част от архиереите са невежи, живеят позорен живот и не знаят местния език»); възмущава се — това на 6 март 1846 г. в Букурещ — от заточаването на Неофит Хилендарски и Иларион Михайловски; и поставя като съществено искане на българския народ да се назначават български владици. «Ако архиереите бъдат наши сънародници и техният избор бъде осигурен, тогава те ще се грижат за нравственото подобрение на народа и ще основат училища и други подобни человеколюбиви учреждения.» В тая точка Неофит и Селимински се съгласяват напълно: не напразно между тях стои като жива връзка Иларион, другарят на Селимински от Атина, който добре помни писмено дадената си клетва за вярност на народните идеали и който като Неофит вижда пътя си към народополезна дейност, препречен тъкмо от фанариотската йерархия.

КОЛЕБАНИЕ НА ТУРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО ПО ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКАТА РАЗПРА. Усилията на отец Неофит и Иларион Михайловски, откак

[52] Библиотека Д-р Селимински, кн. VI, 48 и сл.

излиза хатишерифът от януари 1845 г. и докато трае Народното събрание от март до май същата година, са насочени към признаване право на българите да имат епископи от своята народност и към намеса на Високата порта в гръцко-българските черковни разпри. Касае се тук да се наруши една традиция, узаконила големи религиозни и светски привилегии на гръцкия патриарх и отстранила всеки контрол на държавата във вътрешните племенни спорове на единната православна черква. Танзиматът от 1839 г. и всички последвали държавни актове признават формално равноправието и свободата на народностите, еднакво в духовно и в гражданско отношение, но фактически те не отнемат нищо от автономните права на вселенския патриарх, който, както и по-рано, остава абсолютен господар на ромейското паство с всички фискални свои разпоредби, с безогледното назначаване на епископите и със своеволно налаганите наказания за провинените духовни и мирски лица. Това положение се отразява гибелно върху българските поданици, експлоатирани и подтискани от гръцките митрополити. Порасналото самосъзнание на образованите българи не понася вече подобен насилнически режим и от момента, когато самите нужди на държавата налагат да се отстранят вредните закони и обичаи на миналото, то търси начини за отхвърляне на жестокото иго.

Починът е труден, и то не само поради упоритата съпротива на патриаршията срещу каквито и да било отстъпки, но и поради инертността на държавната власт. Наглед нищо по-естествено и законно от това да поиска правителството сметка за вършените своеволия, щом има недоволство от самия народ, подчинен на патриарха; но в същност, както добре изтъкза това вещият познавач на нова Турция, Убичини, Портата се отказва да упражни правото си било от скрупули на лоялност, било поради

корупцията на влиятелни членове на Дивана.[53] Лоялността към патриаршията пред вид на някогашните привилегии или по-късните международни договори не би могла наистина да възпре никое правителство в грижите му за доброто на поданиците, ако за зла чест не идва подкупността и слабата заинтересуваност на самите турци, неспособни да предприемат нещо, докато то не стане съвсем наложително. А българите нямат възможност да се борят с гръцкото влияние и да се налагат на правителството, зад тях не стои никоя външна сила и поради това патриаршията е дълго време неотстъпчива и отхвърля всяко българско искане, което стеснява правата ѝ. Изходът от това положение, нетърпимо за народностите в Турция, може да бъде само един — този, който предлага патер Eug. Boré в една своя брошура от 1847 г.: «Средството да се предотврати злото е да се отнеме от духовните шефове всяка, макар и най-малка светска компетентност, която цели да установи два закона и две правосъдия в момента, когато държавата обявява единството на закона и на правосъдието. Ако всичко това, което не се отнася до религията и съвестта, минеше към ведомството на цивилните власти, а всяка духовна власт, каквато и да е, не употребяваше ник каза насилствена и принудителна мярка, за да наказва мними престъпления, . . .тогава би се осигурил тъй желаният режим на свободата на съвестта в империята.»[54] Това — колкото се касае за наднационалните, чисто хумани и юридически въпроси. Би трябвало да се прибавят обаче и повдигнатите все тогава български претенции за народна йерархия (макар и подчинена на патриарха), за владици от българска народност и с подобри чувства за паството си, за да се намери пълно удо-

[53] A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, 1854, 180.

[54] E. Boré, De L' unité nationale dans l'empire ottoman, Constantinople, 1847. Срв. Ubicini, ц. с., 181.

влетворение за недоволните християнски поданици на султана. Но тъкмо затова като че ли не е още подготвено правителството при всичката си добра воля да изглади недоразуменията и при всички основания за намеса, които му дава сама патриаршията. Тя прекалява в свободата си, но затова пък Високата порта няма определена и постоянна линия на поведение. «Устроена, както е — пише Убичини — патриаршията е вечно огнище на раздори и интриги. Нейните раздори и интриги тъкмо пораждат злоупотреби и недоволство между народа и извикват от време на време от страна на Портата удари, които не възмущават никого, нито дори онези, които са докоснати, понеже вместо да бъдат насочвани от една неизменна и справедлива воля, те са ефект от преходни влияния и защото при подобно състояние на работите този, който пропада днес, може да си отмъсти утре».[55] Именно тук е трагизмът на българите в споровете им с патриаршията: в това безразличие на Портата или в това временно участие, което, продиктувано от разбиране на въпросите или от държавните интереси, не бива удържано като системна политика за покровителство на онеправданите и отстъпва място на нови настроения, благоприятни за противната страна. От повдигането на черковния въпрос през 1839 г. до учредяването на Екзархията в 1870 г., та и след това турското правителство се колебае постоянно в становището си по гръцко-българската разпра, като търси само начин как да парализира народностните домогвания.

ЖАЛБА ДО ВИСОКАТА ПОРТА ОТ ИМЕТО НА ЦЕЛИЯ БЪЛГАРСКИ НАРОД (МАРТ 1845 г.). В писмото си до Емануил Васкидович, датирано от 3 април 1845 г., Неофит Бозвели подканва гражданите на Свищов да се сплотят в името на народното си съзнание

[55] A. Ubicini, Lettres, II, 183.

и да направят всичко възможно, за да се сложи край на гръцкото духовно владичество в България. Неговата мечта е да сполучат родолюбците «*да отметнат от сиромасите ни болгари ерековладишкото и грекоманското тиранское*, пусто опустяло несносное тайно карджалийское *омразное бремя*». За да насърчи приятелите си към решителни постъпки, той им съобщава какво са направили вече българите в Цариград. Ето това важно съобщение:

«Слава всевишняму! Ето колкото са нахождат отвсякаде тува в Цариград из Болгария сущи Мати Болгарии рожби и искрении любородци ся согласиха и подписно общенародная жалба на *Високой порти дадоха*, просящи да им ся даде дозволение да си направят в Цариград и болгарите една *церква* и при нея една *типография* и едно *училище* — и да имат и болгарите от родат си Болгария, каквото и другийте народи, *четирма сущи ефори*, всегда седящи в Цариград, показующи на В. П. лице народа своего болгарскаго и да представляват общенародните нужди, и да приимат царските к народу милости без всякаго греческаго влияния.»[56]

За подобна постъпка на цариградската българска колония от това време, края на март или първите дни на април 1845 г. ,ние не знаем нищо друго освен това, което случайно споменава Неофит в писмото си. Но до нас е запазена (между ръкописното наследство на Неофит от Хилендарския манастир) черновката на едно заявление без дата, писано от ръката на Неофит и подписано от него, което по всичко показва 1845 г. и може наистина да бъде тъждествено с току-що резюмираната жалба до Високата порта.[57] Запазен е в книжата на Неофит и *турският* оригинален превод на същия документ, подписан на *български* само от «вернейший поданик архиман. Неофит Петров Котленец».[58] И в това заявление, тъй щастливо спасено,

[56] СбБАН, XIV, 65.

[57] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 353.

[58] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. За превода от турски на български език съм задължен на г. Я. Гелев.

става дума за четири или пет български ефори, за българска черква в Цариград и за училище при нея; и то е подписано от еснафлии и търговци, отделни лица, заселени в столицата от разни места на България. Едничката разлика в съдържанието е, че не се споменава в заявлението за българска типография, което се дължи може би на забравяне в момента, когато се е изготвяла черновката. Иначе всичко в това заявление — и стил, и доводи против гръцкото духовенство, и позоваване на «ежедневните благодеяния» на Абдул Меджид, и програма на българската народна просвета — показва времето, когато в Цариград заседават вече народни представители от България и когато не е анахронизъм да се искат *постоянни* такива представители с функциите на признати за другите немюсюлмански народности векили или ефори. Основания да се отнася тази жалба към една по-раншна дата, 1840 г., както прави това издателят на българския текст,[59] не биха могли да се намерят.

Неофит е успял значи да убеди мнозина цариградчани да се обърнат за помощ към правителството, както по-късно, на 5 май, той ги склонява за застъпничество пред великия везир, за да се иска да бъде гарантирана личната му безопасност. Но подписват се не еснафски организации, както в заявлението на цариградчани от юли 1845 г., а само отделни лица, всяко от които означава месторождението си (мнозинството са от Пловдив, Казанлък, Калофер, Копривщица и Елена). На първо място е сложен подписът на подателя «Архиман. Неофит Петров Котленииц», който се явява като пълномощник на останалите 114 на брой българи от царството (между тях има и от София, от Самоков, от Клисура, от Габрово, от Севлиево, от Стара Загора и от Аджар).

[59] А. П. Стоилов, Из дейността на о. Неофита Бозвели и смъртта му, Преглед, София, 1907 г., год. I, кн. II, 84 и сл.; срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 115.

БЪЛГАРИТЕ ИСКАТ СВОИ НАРОДНИ ВЕКИЛИ В СТОЛИЦАТА, ПО ЕДИН ОТ ВСЕКИ РУМЕЛИЙСКИ САНДЖАК. Жалбата от името на българския народ започва с това, че подписаните верни поданици, като вземат за повод милостта на султана («наш цар султан Абдул Меджид Ефендимас»), проявена към всички жители, имат смелост да прибягнат чрез Неофит, за да изкажат следното: «Понеже и прочии поданици на височайшата Порта *греки и армени имат тука в Цариграде своите векили или ефори, които представляюще лице свое их народа приносят всяко время народните свои нужди и ходатайствуват с надлежаща ревност зарад своите единородни* на ползу державнаго царства, желаем и ми болгаре, ако сме и единоверни сос греците, чрез коихто и ходатайствувахме всегда на височайшата Порта. . ., обаче разниствующе от них с народное возпитание с душевните чувствувания, с искреността и нрави не можем вече да сносим гордостните их надменности, лицемерия под видом единости вери и разните угнетения, коихто ни правят на погуби височайшия Порти и на уничтожения самаго нашего спокойствия. . .»

(В *турския* текст последните редове са предадени така: «Гръцкият народ поради гордостта си и разгорещения си темперамент, под предлог на еднаквостта на религиозните обреди и поради лицемерието си причинява вечно вреди на държавата и поради подарените царски милости към нас съвсем разваля спокойствието на скромния раб, загдето този е непричастен в гръцките золуми и насилия.»)

Подчертава се тук, както и друг път от Неофит, една дълбока разлика в двете народни психики, гръцка и българска, и невъзможността да бъдат българите повече представени пред Портата чрез гръцките духовни власти, които към гордост, лицемерие и всякакъв гнет прибавят и някакви «особени намерения», опасни за българите.

Тази несъвместимост на гръцки и български идеали, както и разликата в самите национални характери се долавя не само от Неофит: тя се е хвърляла и в очите на внимателни чужденци, обективно изучавали християнското население в Турция. Убичини бележи в 1854 г.: «Една дълбока и стара антипатия отделя двете раси и прави всяко сливане между тях невъзможно. Гърците презират славяните, като ги смятат варвари и кондрокефали (дървени глави), както това се вижда още в 1261 г., по времето на Михаил Палеолог. От друга страна, хитрият и вероломен дух на гърците вдъхва силно отвращение у славяните, които ги ревнуват, без да им се доверяват.»[60]

Освободени от опеката на патриаршията в своите граждански права, българите биха желали да се свързват занапред направо с Портата подобно на гърците и арменците или на протестантската и католическата община, които покрай духовния си началник имат мирски представители, свободно избрани от народа. Думата е тук именно не толкова за т. нар. ефори (ἔφορος, надзирател), администратори на черквата и на общината, каквито има всяка гръцка енория в Цариград и в останалите градове, нито за т. нар. векили (араб. vekil, пълномощник), каквито избират арменците за уреждане на школи, болници и други работи на своите сънародници във всяка община,[61] колкото за главните векили, представители на религиозно-граждански тела в империята, които векили имат свободен достъп до Портата, посредничейки, за да се уредят висящи въпроси. Още през 1850 г. Портата се вижда заставена под английски натиск да издаде ферман за припознаването на такъв векил за новоотцепената армено-протестантска черква, която получава привилегии, еднакви с привиле-

[60] A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, II, 175.
[61] A. Ubicini, Lettres, II, 193, 301.

гиите на другите *милети*[62] И много по-рано католиците («католик-милет») в Турция се управляват в цивилно отношение от един векил, назначен с берат от Портата, който служи като официален представител на съверниците си пред нея, плаща от тяхно име харач, гледа процесите и съди разприте им, предизвиква мерки за тяхната безопасност в столицата и провинцията и т. н.[63]

«Желаем и ми, продължава Неофит, с благоволението на височайшия Порти да имаме тука в Цариграде *народните свои векили или ефори, прислани от четири или пят санджака или пашелика румелийски, от Русчука, Ниша, Филипополя и Андрианополя не от греци или грекомани, но от природни болгари. . .*» Намирайки се «под надзирателството и покровителството» на В. порта и имайки назначен от нея свой «секретар или писар», тези ефори биха могли да изнасят пред нея «своите нужди непосредствено сами без всякого влияния Патриархии и греческих ефоров, да ходатайствуват. . . за спокойствие своего рода и да приимат милоста державнаго царства не от рацете гречески, но от милосердните недра самаго благодетелнаго нашего падишаха. . .»

(Турският текст предава тази точка в началото малко по-иначе, а именно: «*Както е писано от Румелия от четири или пет виляети* да позволи Н. величество да дойдат и се намират в Цариград представители народни и тези последните да бъдат чисти, същински българи от *Видин*, Русчук, Ниш, Пловдив и Одрин, не гърци, нито погърчени. . .»)

ТЕ ИСКАТ И САМОСТОЙНА ЧЕРКВА В ЦАРИГРАД. Неофит и цариградските му сънародници

[62] Срв. G. R o s e n, Geschichte der Turkei, Leipzig, 1767, II, 93. Срв. и Г. П. Г е н о в, Източният въпрос, I, 373.

[63] A. U b i c i n i, Lettres, II, 397.

прочее се домогват да отцепят българите от общата маса на «рум-милет» и да изпросят за тях като за отделна християнска рая такава — макар и твърде ограничена — народностна автономия, каквато имат вече гърци и арменци. Външен белег на подобна самостойност биха били посочените от черковните общини и утвърдени от Високата порта български векили, които занапред биха се държали независимо от патриарха, свързвайки се направо с правителството, в закрила на изоставения и угнетения свой народ. И Неофит предлага да се признаят на първо време 4 или 5 такива векили, избрани в най-големите градове на България, центрове на санджаци, именно Русе, Ниш, Пловдив и Одрин. Тези векили не е необходимо да са едни и същи лица за по-продължително време: те биха могли, мисли Неофит, «всегда по изчислението *два или три лета. . . да ся променяват с други*» (чрез височайши царски указ, ираде, добавя турският текст).

Нека припомним, че още в разговорите си с любородеца-емигрант от 1841 г. (ако отговаря на датата си диалогът, «1841-го март 21-го на Лясков. монастир разговор с протосин. Неофита Котлянца») Неофит е познал наложителната нужда от подобни народни представители — но не подкупни гъркомани като тия, що продават народните махзари и приемат за търновски владика гърка Неофит, а истински тълкуватели на народните желания. . . «Можете да попросите по-преди — съветва той забягналите българи, дошли отново в страната си — от [illegible] ската милосердна капия да ви учини султанска милост! и да ви даде *султано-указний фирман да си правите българи владици и да си положите в Цареграо 4:болгари депотати* да убаждате чрез них на султанската капия сос радостно серце. . . и султанската капия ще ги припознае за вярна рая — и не ще да има на них сумнение и пр.»[64] Това внушение не намира тогава почва, духовете

[64] СбБАН, XI, 25.

в България са убити и едва откак излиза новият хатишериф в 1845 г. и само правителството свиква подобни депутати, удря часът и за по-енергично отстояване на това отдавна замислено искане.

Но националният идеал на Неофит не спира на това първо и основно искане: народни представители, дошли по волята на поданиците българи да застъпват нуждите им, да напътват всички сънародници, да символизират в гражданско отношение българската независимост спрямо гърците. За да се повдигне нравственото и просветно равнище на българския народ, като се изтръгне той от влиянието на гръцкото духовенство и гръцката школа, поставя се и едно друго начало: просим еще *да ся определи зарад тия векили тука в Цариграде една болгарска церков*, даровana от всемилостивейшаго довлета болгарскому народу зарад нихно пребивание, *из ветхия гречески или к созиданию новия церкве с собственном их иждивением в която би без всякаго влияния греческаго, болгари могли да чтат, да пеят и божественою службу на народний свой язик да совершат. . .*»

Това второ желание е формулирано в духа на идеите, развивани от Неофит още през 1839 г. пред цариградските българи, и то идва да подчертае нуждата от един център на цариградската българска община, от едно верско учреждение, което обединява чрез народни векили, народен език в литургията и взаимни срещи при всеки празник многобройното българско население, пръснато из столицата. Чрез такава черква, дарена *от господаря* измежду по-старите гръцки черкви, някои от които нямат енория или изградена специално за българите («на подарено от тях място» — в турския текст) с техни средства, ако патриаршията откаже отпускането на гръцка черква, би се постигнало засилване на българското народно съзнание и подтикването на тези десетки хиляди покорни граждани към редица полезни за отечеството инициативи. Тази черква

би отдрънпала българските простодушни еснафи от гръцкото влияние и би подготвила постепенно въздигането на народа ни до едно по-завидно гражданско състояние, за отпор против насилията и за стопански и просветен подем в съгласие с танзимата. Неофит знае положението на васалните християнски княжества, на Сърбия, Влашко и Гърция и добре долавя значението на техните столици, отгдето се дава директива за цялата държава. За българите, поставени в невъзможност да мислят за подобен духовен център някъде в страната си, най-удобно и най-безопасно място се явява тъкмо столицата на султана, гдето извън всичко друго живеят и най-много състоятелни и просветени родолюбци.

НО ТЕ НАСТОЯВАТ И ЗА ЦЕНТРАЛНО БЪЛГАРСКО УЧИЛИЩЕ ПРИ НЕЯ. Но черквата предполага и нещо светско: това, за което настоява открай време Неофит в *Детоводството* си и в многобройните си речи пред народа; това, на което особено държи и високообразованият меценат на българската просвета, основателят на Габровското училище, Априлов. Черквата не би могла нищо без школата. И К. Фотинов, мирен учител, книжовник и публицист в Смирна, който издава в 1843 г. своята *География*, действува в тази посока, упражнява силно влияние върху цариградските български търговци и ги спечелва за своите литературни и просветни планове. Н. Тъпчилещов му пише на 30 август 1844 г.: «Воистену уверих се право за словесността славенобългарска, чи требва. . . да се развие и да успее; ако би *да учредат училища добри и да поставят учители образовани добре в словено-българският язик* и воистена добро би станало това дело, ако богатите и сиромасите да помогнат кой както може.»[65] Неофит е най-енергичен защитник на

[65] Ив. Д. Шишманов, К. Фотинов, СбНУН, XI, 751.

подобни схващания, проникнали в голяма степен благодарение на неговата проповед и в новата му среда, цариградската търговска и еснафска колония. Току-що след излизане на Априловата *Денница новоболгарскаго образования* (1841) той си прави следните извадки от нея:

«В предисловието си (Априлов) возпоменува, чи на самите болгари ся стояло да ся просвещават в ученията и да си показват сущият род к своекровните си братия, чи са и тии отрасл славенскаго рода: но ся говори за сожалване, чи ония спят глубокий сон! И ако някой си из болгарите изобразований болгарен ся покажи негде, то он, получив отхранване между греците и ся напоив сос греческий дух, отступва от своего рода и ся погречва, скривая произхождението си. На техният пример следоват и разбогатевшиите купци. Образованост и богатство, два начина са, които могат сос щедрата рука да хранят общенародството — а тии ся отемват сос нечувствен образ от *народат, който е останал в темнота и в сиромашество и ся томи в незнаенството, което преминува из рода в рода.*»[66]

У самия Априлов след тези думи, дословно преведени от Неофит, идва и заключението: «Таким образом, из самих же болгар люди жалкие, почитая за стыд именовать себя Болгарами, или Славянами, были причиною того, что народност не развилась. Должно победить сей предрассудок и искоренить зло.»[67]

Съдбоносният недъг на българското племе, дълбокото му невежество, трябва да се изкорени, за да престане между другото и позорното отстъпление от страна на толкова издигнати българи от език и народност. Ето защо като трето искане в просбата от март 1845 г. Неофит изтъква едно централно българско училище при народната черква в Цариград, което да бъде разсадник на образован и свещеници из цяла България.

«Еще би могли (казва се в просбата) *да основят при нея народното училище, гдето би болгарските юноши, които ся при-*

[66] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[67] В. Априлов, Денница, IV—V.

готовляват за свещенство, могли би да ся обучават и благообразуват в науките под надзирателством височайшия Порти. От тия юноши могли би ся с временем с благоволением державнаго царства поставляти и *народни пастире или архиереи по Болгария*, които би и содействовали много к *уничтожению грекоманства и мутением елино-греческим и русийским*, които ся трудят сос всяки способи да смущават, да лажат, да ласкателствуват и да увлечат от привержености к височайшия Порти народ болгарский. . .» (Или, както е казано в турския текст:«. . .които би съдействували да се *тури край и премахнат залъгванията, въстанията и лицемерията от страна на гърци и руси*. Защото рабите ви от българския народ сами се ловят в скритите мрежи на гърци и руси и много пъти са налетявали на големи загуби и разрушения. . .»

Училището при българската черква в Цариград трябва да допълни отворените вече в Габрово и другаде училища в този смисъл, че ако Габровското подготвя главно учители, Цариградското трябва да подготви пък главно свещеници и архиереи за България, от каквито се чувствува такава голяма нужда. Още Априлов, като констатира как в течение на шест години, откакто се е отворило Габровското училище, са възникнали други 12 взаимоучителни училища по негов пример и с негови питомци за учители, възклицава: «Но грекомания все еже одерживат верх в Болгарии.» И той пожелава да се отворят още български училища, гдето покрай другото българите ще могат да добият постепенно и по-високо образование, особено като се изпращат някои питомци на специализация в Русия, за да станат способни «да затвърдят богослужение на народен език». «Иноземното духовенство, мисли Априлов, няма тогава да се домогва до българските катедри, понеже българите ще имат свои съотечественици, които няма да им отстъпват в образование и в християнски знания и добродетели. Освен това учените българи ще попречат на иноземците да управляват по личен произвол и да налагат под разни предлози неправилни данъци.»[66]

[66] В. Априлов, Денница, 55.

Обаче покрай тази задача — да подготви по-висока българска йерархия на Цариградското училище, подчинено на народните векили и поставено под надзора на правителството, се вменява според Неофит и друга една мисия, необикновено важна от държавно-политическо гледище. Касае се да се противодействува на тайната чужда пропаганда, която иска да превърне българския народ в елемент на размирици и недоволство, да се брани неопитният прост българин от изкушенията на своите верски господари или мними покровители, гърците и русите, за да не отслабва с измамни обещания за освобождение привързаността му към сегашната власт. Тук Неофит прокарва може би не само своята елинофобия, но и една усвоена от Чайковски русофобия. Целта му е да покаже на Портата, че няма никаква опасност за българската лоялност от една просвета на български език, и то в заведение, открито в самата столица, тъй като възпитаните тук младежи ще могат по-късно като пастири между народа, изместили инородната йерархия, да засилват предаността на този народ към трона, оборвайки чувствата, които насаждат опасните за спокойствието в страната гъркомани и руски агенти. Впрочем, мисли Неофит, и сами българите са се убедили вече в егоистичната и пъклена политика на чужденците: «той же болгарский народ нещо изкусил и познал със собствени свои опити с части пагуби, сос огнепаления и разните несчастия и гонения тайните руски и гречески сети». Руските войни от 1809 и 1828 г., гръцките въстания от 1821 и 1841 г. — те са стрували на единоверните българи само страшни разорения, изтребления и изселвания, от които народът ни още не е могъл да се съвземе. Раковски, ученик на Неофит и съмишленик известно време на Чайковски, мисли същото дори до 1860 г.

ПОСЛЕДНО ИСКАНЕ: БЪЛГАРСКА ПЕЧАТНИЦА ПРИ БЪЛГАРСКАТА ЧЕРКВА В ЦА-

РИГРАД. Неофит споменава в писмото си от 3 април 1845 г. с оглед на заявлението до Портата и за *българска печатница* при черквата («. . .една църква и при нея една типография и едно училище»), но в самото заявление — било българска черновка, било турски текст — не става дума за нея, макар идеята да е по-стара. В съгласие с Априлов, който през 1841 г. отбелязва с радост, че се прави подготовка да се отвори българска печатница в Солун («нине болгаре заводят в Солуни свою собственою болгарскую типографию для печатания и церковних и светских книг»),[69] Неофит отдава голямо значение на това необходимо за българската книга и просвета дело, обаче и сега починът търпи пълна несполука, за да се реализира едва през 1848 г. Дотогава български книги могат да се печатат в пределите на Турция само в гръцката печатница на А. Дамиян в Смирна, гдето били набавени през 1840 г. известно количество славянски и български букви и гдето се издава (през 1842, 1844 — 1846 г.) Фотиновото *Любословие*.[70] Колко истина се съдържа в твърдението на търговеца Н. Тъпчилещов, че Фотинов бил дал първата идея на цариградските българи да искат от Портата разрешение за българска печатница в Цариград (което тя не дала), и то в 1844 г. или 1845 г. на едно събрание в Кючук-ени хан, гдето дори бил изработен устав за печатницата[71], остава неизвестно. Но като знаем, че все тогава Неофит се грижи за същото, и то във връзка с една по-стара идея на Априлов, имаме достатъчно основание да не бързаме да присъждаме първенство в случая. Сигурно остава само това, че Неофит пръв повдига въпроса за обединяването на черква, училище и печатница в Цариград и че Фотинов пръв редактира списание при българската печатница в

[69] В. Априлов, Денница, 73.
[70] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XI, 657.
[71] Ив. Д. Шишманов, ц. ст., 752; също СбБАН, VI, 157.

Смирна, като е взел навярно твърде присърце идеята да се отвори такава печатница и в Цариград, гдето настоятел на списанието му е търговецът Рали Мавридов. А възможно е Фотинов и Неофит да са обсъждали заедно този жизнен въпрос на българската просвета при срещите си в Цариград, щом Н. Тъпчилещов е техен общ приятел, надъхан от горещата им патриотична вяра.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПРЕД НОВИ ИЗПИТАНИЯ

НЕОФИТ И НОВИЯТ ПАТРИАРХ МЕЛЕТИЙ. РАПОРТ НА ЧАЙКОВСКИ. На 6 май 1845 г. Чайковски докладва на шефа си в Париж: «С българския въпрос имам доста грижи. Портата е много добре разположена към българите, но между тях — безредие. Все пак надявам се, че с божа благословия и с помощта на Огнянович ще направим нещо от това, макар не и толкова, колкото би могло, ако те бяха сговорни. . .» Малко преди това, през април, Чайковски съобщава, че Мехмед Али паша се срещнал със сръбския представител Теодорович и му заявил: «Напиши на своя княз (Александър) и на Аврам (Петрониевич), и на Вукич, че българският въпрос е под моя закрила и Неофит е мой човек.»[1] Все през май Чайковски предава мнението на Шекиб ефенди, че българският въпрос трябвало да се разреши благоприятно, макар от руска страна да се твърдяло, че се касае тук за бунт от българска страна. «Шекиб иска да направи добро на българите, понеже този въпрос смята за важен за империята и ако във Върховния съвет биха го разбрали, както той го разбира, щяха да удовлетворят цялата българска молба. За нещастие това не е тъй и затова тяхното мнение ще бъде задоволено само отчасти. Шекиб казва още, че той строго е упрекнал новия патриарх за начина, по който патриаршията е постъпвала с

[1] В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели, 134 — 135.

българите и особено с Неофит, и е подканил патриарха да поправи злото.»[2]

Покровителствуван от силни и най-влиятелни личности, каквито са Шекиб ефенди, Риза паша и Мехмед Али паша, Неофит може да разчита на сигурна поддръжка за своята програма и от страна на полския агент Чайковски, който има всичкия интерес да постави Неофит и Иларион в услуга на политичесите си комбинации. След като правителството се е убедило в основателността на българските оплаквания и след като Чайковски е дал нужните уверения за благонадеждност на българските духовни водачи, Портата прави най-после дългоочаквания жест да препоръча настойчиво на патриарха Неофит и Иларион да бъдат назначени за епископи в съгласие с писмено поетото от патриаршията задължение през 1840 г. Това се оказва толкова по-удобно сега, когато Портата е приела в края на април 1845 г. оставката на патриарх Герман, върл гонител и клеветник на българите, и е потвърдила с берат избора на Мелетий, на когото предлага може би като условие да задоволи някои български искания. Новият патриарх се стреми да спечели благоволението на правителството и дава вид, като че охотно ще му съдействува на целта да се усмири християнското населѐние в един момент, когато делегати отвсякъде трябва да препоръчат мерки, чрез които да се издигне страната. Сам Мелетий отива толкова далеч в добрата си воля, щото поканва гонените до вчера водачи да се пренесат и живеят в патриаршията, докато се уреди положението им. . .

Върху тази фаза от развитието на българския въпрос ние имаме само кратки указания на първо място от Чайковски и от самия Неофит.

В рапорта си до Чарториски от 16 май 1845 г. Чайковски бърза да го осведоми, че по българския въпрос

[2] В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели, 137.

били станали някои «важни събития». Първото от тях било, че новият патриарх отишъл при Мехмед Али паша и му обещал «да удовлетвори справедливите искания на архимандрит Неофит». Мелетий потвърдил, че намира заточаването на Неофит за несправедливо, и помолил пашата «да посредничи за помирението им, като се съгласи Неофит да дойде в патриаршията». След подобно заявление пашата не е могъл да откаже на патриарха и на другия ден Неофит, придружен от първия гаваз на пашата, се отправил за патриаршията. «Гавазът имал дадена заповед да присъствува на разговора и да доведе Неофит обратно.» Нататък Чайковски разказва (навярно по лични съобщения от самия Неофит):

«Патриархът се отнесъл много приятелски към Неофит. Повторил всички обещания, които е направил на пашата, и уверявал, че иска да бъде справедлив и да направи добро не само на него, но и на българския народ. Поканил Неофит да живее в патриаршията и да напусне жилището при лазаристите.» После Неофит, както изтъкнахме вече, отказал патриаршията да заплати на лазаристите разходите по неговата издръжка, понеже те не биха приели това. «Неофит отговорил, че не може да промени жилището си без разрешението и заповедта на Портата. Гавазът предал на Мехмед Али разговора между Неофит и патриарха и същия ден патриархът направил второ посещение на пашата. Когато Неофит дошъл при пашата, последният го посъветвал да се настани в патриаршията, но не го карал да бърза, само е поръчителствувал за искреността на патриарха, като повтарял, че той е наш. Когато Неофит възразил, че се бои от отровно кафе, пашата се усмихнал и след това рекъл: «Няма нищо да ти стане, аз съм тук, те нищо няма да смеят да направят.» И още добавил: «Живей само в патриаршията, а нашите работи ще вървят по своя път. Необходимо е да живееш

там, за да не разпространяват русите и гърците, че ти си станал католик.»[3]

Чайковски продължава в рапорта си: «Това е нечувано нещо — един патриарх да стигне до такава степен на унижение, че да моли пашата - мюсюлманин да издействува помирение с един обикновен свещеник на неговата църква. Да застане пред този свещеник — бунтовник на църквата, обвинител на своята власт — с отворени прегръдки на приятел и брат (защото така го е приел патриархът). Самият този факт вече показва какво значение дава патриархът на Неофит и *колко малко може да се вярва на тази прошка*, когато се унижава да моли да бъде приет.»

Чайковски вниква правилно в играта, проявява основателно пълно съмнение в добрата воля на патриарха, проявява пълно разбиране на Неофитовите подозрения. Той продължава разказа си така: «Неофит се бои от кафе, но в морално отношение е с повишено самочувствие, а се е издигнал и в очите на българите. Той казва, че дължи всичко на нашата помощ и на нашето влияние; че благодарение на нас той е бил така силен да се противопоставя на ходовете на патриаршията и Русия, а патриархът е бил принуден да прибегне до молба. И Чайковски добавя: «лазаристите Лельо и Боре се обявили против примирението на Неофит с патриарха, убедени, че не бива по никой начин да се вярва на обещания от страна на последния». Сам Чайковски споделя това скептично мнение, предпочита Неофит да не отива в патриаршията, а да живее в някоя частна къща (щом е неудобно да остане при лазаристите), така че, за да бъде напълно сигурен за себе си, Неофит би сторил по-добре, както и сам желае, да се прибере в отечеството си, в Свищов. Чайковски отбелязва още: «Там той би действувал срещу влиянието на Русия и би бил напълно в наши ръце. Аз смятам, че друг съвет не можех да

[3] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 136 и сл.

дам, като исках да запазя доверието, което ни има Портата, защото, ако посъветвам Неофит да се противопостави — от това и доверието на Портата бихме загубили.»

КАК НЕОФИТ РАЗБИРА ПОЛОЖЕНИЕТО СИ. Поставен в трудното положение да избира между препоръките на Високата порта и тези на поляците, които догонват цели, доста различни от тези на българската партия, Неофит предпочита да следва нарежданията на правителството, макар да не напуска нито за миг страха си от зли замисли на патриаршията. Все пак пред известни среди той трябва да прикрива истинското си мнение и да си дава вид, че взема сериозно благосклонността на патриарха.

В едно писмо до белградския митрополит (близко познат нему още от 1835 г.), с което му препоръчва духовния си син дякон Хрисант, изпратен на учение в сръбската столица, Неофит Хилендарски изтъква на 22 май 1845 г. как се бил сдобил от някое време с достъп («приступ») до Високата порта и с нейното «благодетелное покровителство», за да продължи така:

«Во все мое *осмомесячное пребивание в Цариграде* (то обхваща септември 1844 г. до април 1845 г.) трудящее ся не точию терновский митрополит, но и самий бивший патриарх Господин Герман, наветами своими оклеветати мя у Високия порти, и умучити новим, аще би возможно било, и до смерти изгнанием, но все тщание их осуети ся. А понеже милост всевишняго предопределяет время и час всякому делу, то и самому народному благополучию изволи из неизтощимих своих сокровищ излияти богатия щедроти. . . Чего ради и любяй кроткия бог возведе на престол патриаршеский вселенский его святост Господина Господина Мелетия, мужа строгих добродетелей, правдолюбива и ревнителя благочестия, живша даже во время митрополитов терновских Йоаникия и Илариона и в самом Тернове

между болгарами и знающа их ревност к благочестию безпримерное их повиновение к возточной матери церкви и вярност непоколебиму к державному царству откуду несумнено появит ся *не точию моя невинност, но и някоя заря надежди благостояния болгарскаго народа.*»

«Его святост *ведая вся яже о мне и познавая мя от времене бития его в болгарии, призва мя нине чрез Високою порту* с уверением отеческия любве и *обещанием всякаго удовлетворения и накнади*[4] за вся претерпения гонения и страданий от нюдуже и представлен сий его святости от тоя же Високой порти, яко верен державнаго царства, поданик и яко ревностний изполнител своих должностей, явих ся со всяким досто должним повиновением. . . *Сия премена содела велие впечатление в болгарском народе с надеждою лучшей будущности*, во еже би древнее оно разногласие и злоба греческая разпространившая свои корения далше и далше из единаго точию самолюбия в днех его святости совсем увенула и изсохла, ся место отеческая любов и согласие заступило. . .»[5]

И тъй новият патриарх познавал лично Неофит още от Търново, той сам изразил готовност да поправи сторената над Неофит неправда и го прибрал в патриаршията, след като сама Високата порта го препоръчала за благонадежден поданик: и ако предишният патриарх в съгласие с търновския митрополит му готвел ново, до смърт изгнание, сегашният бил готов да сложи край на гръцката злоба и да въдвори съгласие между гърци и българи. . . Неофит е възхитен от добротата и бащинската милост на новия патриарх, готов да подкрепи грижите на държавата за благополучието на поданиците и дава простор на радостта си от настъпилата внезапно промяна – която пробудила

[4] Сръбска дума накнада в значение на Ersatz, compensatio.

[5] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. В препис, който оси саморъчен подпис на Неофит.

велики надежди у българите — в тия думи: «Сицевая чувствования занимают мою душу. . . с ними же обновляет ся яко орля юност моя и дух мой вперяет ся с благодарними слезами к престолу небеснаго отца. . . услишавшаго из бездни горестей глас мой. Темже и живя днес не точию под покровителством Високия порти,но и в *благомислии его святости утешаю ся от куди и всякое благодеяние моему отечеству и народу ожидаю, иже и оттрясает ся уже прежняго невежества, приступает ежедневним просвещением к своему благополучию, по самому державнаго царства усердному желанию.*»

Ако всичко това е искрено казано, би трябвало да заключим: Неофит е забравил бързо страшното минало, доверил се е наивно на патриаршеските обещания, взел е ласкателните думи за глас на истината и очаква най-благодатни последици за българската просвета от този обрат на мисли и чувства в патриаршията. Но колко той би се измамил въпреки всичката си предвидливост и предпазливост! Колко малко злопаметен и колко малко мнителен би се показал той от часа, в който коварните врагове са усвоили по-мек тон в обръщенията си, проявявайки престорено най-добра воля да се отстранят старите разногласия! Нищо не би говорило тъй убедително за непоправим оптимизъм у честния монах, както тъкмо тази абсолютна доверчивост към едно учреждение, което никога не е помисляло за интересите на българите и което няма никаква воля да стеснява владичеството си или доходите и влиянието си. Вземайки за мерило на чуждите постъпки своя собствен морал и своята откровеност, Неофит би попаднал в най-опасната заблуда, която го е сполитала досега, предавайки се на тия, които мислят единствено как по-сигурно да го погубят, задушавайки същевременно и цялото българско движение за реформи в черковната управа. Обаче една записка на Неофит от 5 май 1845 г. ни убеждава, че той въпреки всичката си доверчивост и доброта не е

17 Неофит Хилендарски Бозвели, т. II

лишен от усет за опасностите, на които се излага, и че усвоеното поведение в писмото до сръбския митрополит е в голяма степен само условно приличие, само такт в преценката на най-авторитетната черковна власт, пред която се кланя и сръбският пръв митрополит.

НЕОФИТ И ИЛАРИОН, ПРИЕТИ В ПАТРИАРШИЯТА. От Раковски и от Чайковски ние знаем някои други подробности за това привидно примирение между Гръцката патриаршия и Неофит. Раковски, който тогава лежи в Цариградския затвор, общувайки често с българите, ни разказва как Неофит и Иларион се представили на тогавашните турски министри и на Ахмед Али паша и как тези, като изслушали всички разяснения против патриаршията, намерили българските искания за справедливи и основателни. «Отомански министри одобриха народное българско желание и обещаха ся да го положат в действие; а народ пък бе дошал в възторг и радост му бе нейзказана; понеже веки мислеше и бе уверен, чи подир таковаго разумнаго постъпвания дело изпълни ще ся несъмнено по желания му. Отоманска порта повеле патриарху да приемни тия български священи лица, да им даде обиталище в патриаршия и след малко време да ги нареди за митрополити в България според народное желание. Мехмед Али же изпроводи ги ведно с шетара си (ювер-агютант) у патриаршия и каза им устно, чи патриаршия не можи ги веки докачи на нищо; понеже негово сиятелство стои добр за тая работа. Отец Неофит и Иларион подир едно такова силно препоръчителство и защита трябаше да идат в патриаршия, кое и извършиха. Патриаршия ги наяве прие с обичливая фенерска лъскавина и лицемерие, но отаи и отвътре им плетеше хитролукаво трънений венец казни и чакаше да сполучи време да им го наложи на глави и да умори и разори веки конечно нихна дързост за подобно предприетие!»[6]

[6] Г. С. Раковски, Съчинения, 370.

Така твърди Раковски. Чайковски в мемоарите си подкрепя в общи черти това изложение, като кара обаче патриарха да предложи *сам* на българските кандидати да се преселят в патриаршията, а не защото за това настоявала Портата. Патриархът знаел, че българите в Цариград гледали с лошо око, гдето Неофит и Иларион дирят убежище при католиците в Сан Бенедето, врагове на православието, затова ги поканил да се настанят при него. «Патриаршията се възползува от негодуването и им предложи гостоприемството си, като им даде да разберат, че е готова да води преговори с тях за българската черква. Великият логотет Аристархи бей тъй хитро умя да подведе стария и честен Неофит, щото той напусна манастира на лазаристите и се пренесе в патриаршията, гдето му бяха приготвили особено жилище и го гледаха много хубаво. Аристархи дотам отиде със своята византийска безочливост, та заведе Неофит в собствената си каляска при Мехмед Али наша да му поблагодари за протекцията и да го помоли и занапред да не му я отнема, същевременно да му обяви, че отсега нататък патриаршията старателно ще изучва българските работи в един синод, който щял да бъде свикан незабавно. Мехмед Али паша, който притежаваше качествата и грешките на великите господари и като такъв беше чувствителен за ласкателствата на Аристархи бей, се съгласи на всичко и даде дори една кесия жълтици на българските попове, тия верни султанови поданици, та да не бъдат храненици на патриаршията, а да могат свободно да си гледат работата. Риза паша показа обаче явно, че не одобрява това, че българските интереси се предават отново в ръцете на патриаршията. Той каза на Неофит: «Бог да ти е на помощ; аз не давам вяра на тия хубави обещания, но против волята ти аз не мога да те изтръгна от влиянието на патриаршията», и като се обърна към Аристархи, той отиде дори дотам, та му каза: «ти ще ми отговаряш за живота

на тоя старец». Всеки ден вследствие на това недоверие той пращаше адютанта си да пита за Неофит и другаря му. Реуф паша, садразаминът, препоръча на патриарха да се занимае с българския въпрос. Това състояние на работата трая няколко седмици. Неофит и Иларион продължаваха да ме посещават и дори да ходят в дома на лазаристите.»[7]

Няма спор върху това, че колкото искрено е било желанието на Портата да удовлетвори българите, толкова престорена е била любезната покана на патриарха. Схващайки всичката сериозност на въпроса, убедена, че Портата ще бъде настойчива този път за изпълнение на осуетеното веднъж в 1841 г. българско искане, патриаршията потърсва начин да отлага решението си, да протака работите, за да изчака ония непредвидени обстоятелства, за които Убичини казва, че давали възможност за реванш Новият патриарх не се отличава ни на косъм в лукавата си тактика и в неразположението си към българите от стария. Той, Мелетий, е само по-предпазлив и по-прикрит от предходника си Герман, който е нямал причини да се бои и да бъде вежлив към хондрокефалите. Сам Неофит прозира коварството на Мелетий; това е сигурно. Не можем да кажем доколко е оправдано предположението, че Неофит приел да отиде в патриаршията само защото така се надявал да си уреди вземането от търновския митрополит, а евентуално и да се настани на мястото му[8] Поскоро бихме могли да допускаме известно колебание между надежди, подкрепени тъй авторитетно от Портата, и опасения, подсказани от горчивия опит в миналото. Принуден да се покори на желанието на патриарха, за да отговори на волята на Портата и да засвидетелствува готовността си за мирно сътрудничество с патриаршията, на която се тъкми да стане орган – нали той трябва да

[7] К. Суходолска, СбНУН, X, 450.
[8] Й. Попгеоргиев, Н. Бозвели, 60.

бъде ръкоположен за владика с доброто съгласие на патриарха! — Неофит, от друга страна, си спомня и съдбата на дякон Дионисий, отровен коварно, и непримиримата към българите фанариотска политика, за да не се доверява безусловно на тържествени обещания и на официална защита. Той е обзет от съмнения, губи понякога самообладание, чуди се какво да прави — особено когато в часове на размисъл върху положението си намира доводи да бъде сериозно загрижен не само дали е гарантирано завладичването му, но и дали не е застрашен животът му. Че не се касае тук за прекалена и безосновна мнителност, чужда изобщо на Неофит, нито пък за болезнена мания на преследване, обяснима след тези страдания и нервни кризи в заточението, а за реална и доказана опасност, става ясно от всичко по-нататък.

ЗАГРИЖЕНОСТ НА ЦАРИГРАДСКИТЕ БЪЛГАРИ ЗА ПОЛОЖЕНИЕТО НА НЕОФИТ. Основание да предполагаме подобно душевно състояние у Неофит ни дава една любопитна просба на цариградчани от 5 май 1845 г., писана собственоръчно от него и отразила всичкото му недоверие към Мелетий, както и страха му да не бъде убит в доброволния тоя арест. Тази просба до великия везир, която има пред вид положението на Неофит в патриаршията, издава съображения и настроения на самия Неофит подобно на толкова други просби и мемоари, редактирани от него.

В нея цариградчани благодарят най-напред, загдето правителството е взело под свое покровителство отец Неофит, който не е вече гонен от вселенския патриарх и синода му, а е примирен с тях. После те изказват голямата си загриженост за своя духовен отец: «А понеже със собствени свои опити многажди познахми как Д:(уховному) нашему *отцу Неофиту под видом любве и мира често нови и нови гонения и беди се случваха и някои греци архиереи* чрез разни клевети и неправедни доношения *из мерзост, злоби и отмщения на*

самий его живот посягаха,[9] того ради и припадаме В. Високопревозходителство с понизнейше прошение да би повелели гръческому патриарху да Д: отцу нашему Н: стори всяко удовлетворение и правосудие в его деле с Триновском митрополитом и в то само време *да му даде място за его пребивание вон от Патриархията*, гдето могл да живее спокойно сам за себе си некоторих греков архиереев, които го. . . както болгарина измежду себе терпети не могут,*а нам да даде твердое уверение и емство за личната его безопасност* зарад общото ни спокойствие, *защото в тая вещ имаме доволни и неприятни примери.*»[10]

Какво означава тая загриженост и тая просба на приятелите на отец Неофит? Само толкова, че цариградските българи изобщо не се доверяват на патриаршеската честна дума и треперят за съдбата на духовния си вожд, застъпил техните обществено-национални интереси. Те знаят вероломството на фанариотите («под видом любве и мира. . . нови гонения и беди»), знаят и жестоката им, неспряла пред нищо отмъстителност («и на самий его живот посягаха»), и за да не бъдат изненадани от нови, непоправими престъпления над един беззащитен пленник, искат от правителството: 1) да се застъпи пред патриарха, за да получи Неофит право да живее вън от патриаршията, щом тук не му понася ни ежедневният шум, ни злобата на завистливи гръцки архиереи; и 2) да даде патриархът на цариградските българи «твердое уверение и емство» за личната безопасност на Неофит, понеже те знаят потресни примери на измама от страна на върховната черковна власт. Как се разрешава въпросът, личи от факта, че не дълго след това Неофит може да се движи и свободно из Цариград, напуснал онази атмосфера на несигурност и омраза; както и от това, че патриаршията съвсем не бърза да изпълни задължението си за назначение на Неофит

[9] Намек за изпратените от митрополит Неофит люде в Цариград да го убият.

[10] СбБАН[1], XIV, 75.

и Иларион, поради което те предприемат нови постъпки от името на цариградските българи.

СЪДЕЙСТВИЕ НА СВИЩОВЦИ И ГАБРОВЦИ. Два дни след подаването на онази просба от 5 май 1845 г. Неофит пише на свищовци, за да ги уведоми върху новото си положение и големия успех на българското дело. Разбира се, той няма да говори нищо върху страховете си, че може да бъде подло измамен: той има всичкия интерес да представи факта, че е настанен в патриаршията. като една победа, която трябва да убеди невярващите свищовци в правотата на всичко, което им е съобщавал досега, и да ги подбуди в последния момент за открито съдействие. Той е попаднал за момент в настроение да бъде ироничен към свищовци, да си позволи една невинна шега за тяхното малодушно недоверие и бездействие досега. Свищовци навярно са доволни от духовното си началство, търновския митрополит, и блаженствуват мирно под неговата десница, присмива се отдалеч Неофит. «Блазе ви, блазе!!! Зато ви трябва да си покажите общеподписно к всесвятейшему вселенскому патриарху общежителното усердное благодарение, за да не бисте ся някак възмнели нечувствени. То е известно, какво таковая дарба и таковое благосчатие! По-другиите из всичка Болгария епархии донине не са ся нахождали, нито ся нахождат!» Где се е чувало, продължава той, да събира един владика всяка година насилствено *вергия*? Може би от любов към него свищовци ще захванат да му дават и всеки месец, колкото той им поиска! И Неофит ги поздравлява «по должност» за тая тяхна преданост. . .

Присмехът му добива по-злъчен тон, когато изобщо с оглед към бездушните егоисти и скептици, които не мръдват пръст за общото дело и признават само свършени факти, той казва:

«Но болгарскому ни народу не знам как да учина добро, той ище да му ся обаждат будущите и ако му ги обади някой — они и да видят, не вярват! Трудно предначинание! но и да щат и да не щат — то все ще биде!» Някои българи «само словам ищат», други «лицемерно просят», трети «притворно желаят, а четвърти и «коварно клеветят и прелащават за намерението си», обаче пак ще се постигне чрез по-искрени и решителни действия на други българи желаното отхвърляне на гръцкото иго. Нима не е вече истина, че отец Неофит е повикан чрез «благосуждением правителства» да седи в патриаршията? Ето случай свищовци да се убедят в правилната тактика на учителя си и да му съдействуват, за да се постигне идеалът. И като минава към сериозен и приятелски тон, той ги моли да изпълнят своята «духовносиновна должност»: — *«до патриархат една общеподписна за невинността ми — и за митрополитската неправда по-скоро да изпроводите*, за да се възприеме той аферимат и аз от него усвоените си вещи и да познае правдата.»[11]

Свищовци са били живо засегнати от укор и щастлив обрат в положението на Неофит и на писмото му от 7 май 1845 г. те отвръщат с една на гръцки език написана просба до патриарха от 29 май, в която е изнесено всичко, което им е подсказал непоколебимият защитник на правдата. Те се оплакват от непоносими насилия на търновския митрополит, окайват Неофит, останал «да се скита бос и гол» и без всякаква помощ, и молят патриарха да даде нужната закрила както на отец Неофит, така и на тяхната община. Те вярват, че е дошло сега време «нещастният ни народ да се удостои с пастири, знаещи нашия език», и са убедени, че «по този начин православното паство ще бъде толкова по-закрепнало към великата черква, колкото и към силното царство».[12]

Габровци обаче не последват примера на свищовци. В писмо от 16 юли 1845 г., изпратено от Неофит, когато се намира вече в «Св. Патрикана», той скърби за тяхното безучастие в народните работи. «*Пятигодишното ви*

[11] СбБАН, XIV, 75 — 76.
[12] СбБАН, XIV, 76.

глубочайшее умолчание мя е положило в недоумение, удивление и в сумнение! За каковия ли причини, то само в любородие знаете.» Той не мисли, че е сторил нещо против закона и морала, и затова не разбира защо са тъй глухи към просбите му сънародниците. «Молим да ви ся не возмни, чи някого осуждавам — не — но сам себе си и горкият си народ болгарский сожалявам — зачто ли от глупости да ся прелащава — и на праведносуднаго правление обидите си да не представлява. . . *Зачто ли ми ся не отговорихте донине барем веднож*. . . Толкова да ми ся големейте или на препростите ми пятогодишни изпровождани к в любородие писма не вярвам да ми ся смейте!» И дълбоко уязвеният страдалец за идея се подписва накрай: «В. искрености *някогаж познайник*.»[13]

ТАКТИКА ДА СЕ ПРОТАКА БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС. НЕОФИТ НАЗНАЧЕН В ТРАПЕЗУНД. На 26 май 1845 г. Чайковски бележи в рапорта си: «Архимандрит Неофит се е помирил с патриарха, но досега все живее у лазаристите. Мехмед Али заяви, че Портата напълно се доверява на Неофит и че ще го прати наскоро в България, защото той ще бъде там по-полезен за нея. Отец Неофит видях вчера. Той неизменно желае да се води и по-нататък от нашите съвети. Досега в разрез с обичаите на другите славяни в благополучието си е по-откровен с нас, отколкото е бил в неблагополучието си. За него е голям успех обстоятелството, че самият патриарх търси разбирателство с него. Вече му дадоха за сметка на неговите искания 1000 пиастъра от патриаршията. Аз го съветвам да се помъчи да замине, което не му се иска много. Смятам, че гърците, а заедно с тях и русите след известно време, ако той остане тук, ще го отровят, удушат или задигнат някъде, защото тежко би им било да

[13] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

понесат такова унижение, което кара българите да станат дръзки. Те казват: «Русия и патриаршията нищо не можаха да издействуват от Портата и патриархът беше принуден да се преклони да търси примирение.» Като последствие от това българите подадоха в патриаршията молба за българска църква, а на Мехмед Али благодарствено писмо с молба за по-нататъшна закрила.»[14]

Чайковски вижда правилно опасността за Неофит от постигнатия компромис, ако той не се отдалечи от патриаршията, и обидата за руската политика в Цариград, ако тя позволи да се накърни престижът на патриаршията и се засили българското движение за църковна независимост и национални правдини. Както ще видим по-нататък, идва скоро момент, когато турската външна политика клони все повече в полза на руското влияние, така че българските интереси и българските народни водачи ще бъдат пожертвувани в интерес на спокойствието в империята. Още на 26 май 1845 г. Чайковски може да съобщи на шефа си чутото от един английски дипломат мнение: «Г-н Longworth, като говори с мене за архимандрит Неофит, каза, че тази работа, ако би стигнала до откъсване на българската църква, би станала un cas de guerre entre la Russie et la Porte. Ако това би могло да стане, толкова по-добре, но аз не вярвам това и смятам, че г. Longworth говори това, вдъхновяван от г. Canning,[15] който много се страхува от тази война и ненавижда католиците. . . Той обвинява Франция поради католическата й пропаганда, че разрушава Османската империя.»

Полската агентура работи усилено за един конфликт между Турция, подкрепена от Запад, и Русия и английската дипломация съзира рано възможността за такъв конфликт при едно раздвижване на славянския елемент

[14] В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели, 138.
[15] Английски дипломатически представител в Цариград.

на Балканите, подклаждано отвън. От турска страна се е давало право на българите, но при условие да не се подлютява борбата между християнските народи в империята. Дори видният държавник Хюсеин паша, играл често ръководна роля като министър, е признавал пред Чайковски през май 1845 г.: «Българите са недоволни от Портата и имат право. Гледат сърбите, гърците, власите и смятат за несправедливо те да бъдат като евреите и циганите. Ако Портата не им даде права, ще се намерят такива, които да им ги дадат.» За отец Неофит този държавник се изказва така: «Това не е човек с голям ум, но е много добър. Много удари на камшик е получил от гърците, за да не смее да иска помощ от Портата, но щом дойде работата до България, той няма да издаде на Портата.» Това благоприятно мнение за българския духовен водач харесва на Чайковски, който все в същия рапорт говори с голяма симпатия за Неофит, като го нарича «старец немного хитър, но с голямо достойнство и силна вяра».

От началото на юни 1845 г. Неофит се съгласява да живее в патриаршията, но като запазва правото си да излиза свободно и да посещава когото иска и по-специално Чайковски. «Той, бележи полският емисар, винаги е със същите убеждения и сега, макар и не с блестящ ум, става все по-достоен за уважение. Той най-после се реши да моли Портата за разрешение да замине за Свищов, поиска аудиенция от Шекиб. . .[16] На 16 юни тази аудиенция се състояла и Шекиб обещал на Неофит да му разреши да отиде в Свищов, щом мине сватбата на Мехмед Али, и още това, че българите «могат да очакват българска църква в Цариград». Но на 24 юни Неофит пристига разтревожен при лазаристите и им съобщава, че патриархът го изпраща «да заеме място в Трапезунд». Неофит бил върнал тогава получените от патриарха пари, като казал, че не желае

[16] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 139 — 140.

да замине на новия пост, че предпочита да отиде в Свищов или да остане в Цариград. В Свищов го искали гражданите, които заявили, че ако не им бъде той изпратен, щели да напуснат източната църква. . .

Чайковски, също смутен от този обрат на нещата, намира за най-добре да поръча чрез емигранта д-р Дроздовски на Неофит: да се обърне отново към Мехмед Али и Шекиб. Съображенията му са, че патриархът действува сигурно по поръка на руската мисия в Цариград и ласкаел Портата. Той току-що бил получил подаръци от владетеля на Влахия Аристархи Логотет и верен слуга на Русия. «Русия иска да се отърве от Неофит, за да може да изплаши с това славяните. . . Дори ако Неофит замине за Трапезунд, и там българите ще поддържат контакт с него. . . «Преместването ставало в един момент, когато в Цариград бил пристигнал великият княз Константин (син на император Николай I). Полската мисия шяла обаче да разкрие връзката между руските замисли и отдалечаването на Неофит, за да настрои още по-силно българите срещу Русия.[17]

Слухът за новото назначение на Неофит се пръсва бързо в Цариград, както узнаваме от едно писмо на Неофитовия възпитаник Хрисант. Именно изпратен от стареца си да следва в Белград, този благодарен младеж му пише на 4 юли с. г. на адрес: «Ст-му преподобнейшему архимандриту Г. Г. Неофиту Котлянца, моему духовному Отцу в Цариградската патрикана»:

Гсподин Аврам[18] на Петровден ме е развеселил заради ваше Ст-о преподобие. Старец ти, каже ми, ся е возвесил на престол митрополитский в Трапезунд. Дай всеблагий Гд-и, нели да буди истина! Да ся посрамат нашите грекопотурчени болгаре: защото ви ся за тях трудите, а тия ся смеят, без да ся застидят от безумието си. . . Досега од болгарете добро ни си видял, доста е убо за тях неблагодарни да страдаш. . .» Хрисант съобщава на духовния си отец

[17] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 141.

[18] Думата е за Аврам Петрониевич.

още, че като него мислел и белградският митрополит («доста си страдал и любородието се показвал»), и моли Неофит да му съобщи макар с два реда верен ли е слухът, за да дойде сам в Цариград да се види с него и сподели радостта си.[19]

ПЪЛНОМОЩНО ОТ ЦАРИГРАДСКИЯ АБАДЖИЙСКИ ЕСНАФ ЗА БЪЛГАРСКИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ. Обаче тъкмо около Петровден 1845 г. Неофит е зает със съвсем други грижи. Ежедневните посещения в патриаршията, гдето се брои един вид на служба, го убеждават недвусмислено, че абсолютно не може да се разчита на благосклонност от гръцка страна и че едничко натискът отгоре, от правителството, е в състояние да доведе до някакъв практически резултат по българския въпрос. Виждайки, че само организираните национални тела могат да настояват пред отговорните фактори без риск да досаждат, той иска да бъде припознат заедно с неразлъчния си другар Иларион за формален представител на цариградската българска община, да стане неин *векил* в смисъл на правата, които той е желал за четиримата представители на българския народ от санджаците Русе, Ниш, Пловдив и Одрин в заявлението си от март с. г. Убедил за необходимостта от такъв мандат търговци и еснафи в Цариград, той получава от големия абаджийски еснаф редовно пълномощно, издадено на 25 юни 1845 г., подпечатано с печата еснафски (на който стои турски надпис: «*Рум-милет*, абаджийски еснаф при църквата на Топхане, Галата») и подписано от протомайстора Драган Димов и други няколко майстори.

В пълномощното — проектът за което изглежда по стила да е даден от Неофит — се изтъква, че българите от разни еснафи и занаяти в Цариград нямали подобно на другите народи владици и духовници от своя народ, за да могат да се молят на своя език и да обаждат чрез тях нуж-

[19] Архив на Григорий Доростоло-Червенски (св. III, № 11).

дите си на правителството; затова, като се събрали и обсъдили, намерили за прилично да изберат две духовни лица, които да знаят «народният навик и народното свойство», както и всичко досежно «общежителната ни народна полза и благосъстояние». После се казва: «Темже общеснафски призвахми Г. Архиман: Неофита Кот: и Г. П. Илариона Еленца *(които и не хотящи)* молящим ся за общонародна любов да возприемат от общеснафската наша страна и да представляват всесвятейшему патриарху и синоду и височайшему правлению нашите нужни потребни, които ся относят до нашата вяра, от които сме лишени и това в Цариград и по всичката България и дору досега. . . И зато им давами това наше общеснафско ссс общеснафските пичати и с протомайсторските и майсторските подписи за яснейшее доказателство пред всякаго законнаго и праведнаго суда в нихното утверждение.»[20]

Неофит предпочита наместо да стои по благоволение на патриарха и като някакъв пленник негов в една канцелария, да бъде свободен представител на народа си. И после: вместо да чака при пълно бездействие милост от враговете, да може да преговаря на равна нога с тях, изразявайки законните желания на голямата българска община, лоялна пред властта и защищавана от тая власт. Абаджийският еснаф представя работата така, като че Неофит и Иларион са се противили да приемат възложеното тям представителство; но това е, разбира се, само диверсия, за да не би патриаршията да повдигне въпрос, как могат нейни подведомствени органи да насърчават свои сънародници към отделно верско застъпничество пред Портата. И тъкмо защото не трябва да се буди подозрение, че пълномощниците действуват против или мимо патриаршията,

[20] Архив на Раковски, инв. № 6712, и Архив на Григорий Доростоло-Червенски, св. III, бр. 21. Срв. Д. Мишев, Църковен архив, кн. I—II, 1925, 30.

в просбата на еснафа се говори преди всичко за представителство *пред патриарха и синода.*

Кои още еснафи са подкрепили почина на абаджиите, не знаем; но може да се допусне, че и други подобни просби, подпечатани с протомайсторски и майсторски печати, са били отправени до Портата, за да се заздравят позициите на Неофит и Иларион пред нея и да се извади на дневен ред черковният въпрос, заобиколен и отложен от патриаршията с повикването на Неофит.

Между това да замине за Трапезунд и да се отдалечи от отечеството и народа си Неофит не е могъл по много причини. Първо, нима той е работил досега само за това да получи някакво епископско място, което го обрича на безсмислен кариеризъм всред гръцкото население, враждебно на всичко българско? И после какво биха помислили неговите привърженици и почитатели при подобна изневяра към голямото народно дело, което се е нуждаело тъкмо сега най-много от ръководството му? И най-сетне покрай всичко друго, което би разкривало у Неофит преклонение пред патриаршията или каквито и да било унизителни подбуди: нима Неофит би трябвало да рискува живота си в един град, гдето тъй лесно би било възможно да се отърве патриаршията от него, без да чуе и узнае някой нещо за гибелта му?

Какво мисли Неофит при това тъй неудобно положение и какво го съветват най-близките му съратници, можем само да гадаем. Положително знаем само това, което ни съобщава Чайковски в рапортите си от това време, и то е следното:

Под дата 8 юли 1845 г. полският агент пише: «Архимандрит Неофит още не е уредил въпроса за заминаването в Трапезунд. Патриархът го увещава, а той се дърпа. Смята, че по този начин ще се защити и затова отлага отиването си при Мехмед Али и Шекиб. Може това да е разумно, във всеки случай това е легално, защото няма

бунт против властта.» Един от гръцките висши съветници увещавал българите да подадат като гърците прошение до великия княз Константин, за да настани техните деца в руските учебни заведения, но Неофит, при когото те отишли за съвет, ги «нахокал публично». Слухът за това стигнал до Високата порта и това могло според Чайковски да се сметне нова заслуга на Неофит. Под дата 16 юли Чайковски бележи: «Въпреки всички усилия на русите и техните агенти — г. Аристархи, а също така и Богориди — арх. Неофит не замина за Трапезунд. По наша намеса чрез Емин пред Шекиб и Мехмед Али от патриарха са поискали Неофит да не бъде изпращан в Трапезунд и той останал тук. Този благороден старец ни е много благодарен и все повече се привързва към нас. . . Ще се мъча все по същия път, без да се откриват явно работите на агенцията, да издействувам той да бъде назначен архиерей някъде в България.»

ИЛАРИОН И ЧАЙКОВСКИ ПО ЗАДЪРЖАНЕТО НА РАКОВСКИ. Докато Неофит и Иларион се поставят в услуга на турското правителство, за да разкрият интригите на гръцката политика и на патриаршията, един от техните млади почитатели, замесен в гръцко-българския комплот за въстание в Браила през 1841 и 1842 г., именно Георги Раковски, бива арестуван в Котел и доведен под стража в Цариград, за да бъде съден като държавен изменник. Знаеше се по съобщение от самия Раковски, особено от мемоарите му «Неповинен българин», писани в 1854 г., че отговорни за наклеветяването му пред властта са били някои котленски чорбаджии, чиито злоупотреби с общинските доходи биват разкрити от Раковски и баща му Стойко, и че тези чорбаджии са действували на високо място, чрез преславския гръцки владика и чрез

гражданина си Стефан Богориди, който не е вършел нищо без користни цели.[21]

От рапортите на Чайковски узнаваме обаче и нещо друго, а именно, че не някой друг, а Иларион, който в 1841 г. е бил другар на Раковски в заговора, по-късно, в 1845 г., когато Раковски е бил доведен в Цариград, се явява като негов обвинител, разкривайки по свой почин участието му в гръцките въстания. Осъден по-рано на смърт от румънския съд в Браила, спасен по силата на гръцкия си паспорт от изпълнение на присъдата и препратен от гръцкия пълномощен министър в Цариград, Маврокордато, далеч на Запад, във Франция, за да се укрие от турците, Раковски се завръща през 1844 г. в Котел, гдето бива коварно издаден и към края на януари 1845 г. бива доведен за съд в Цариград. Догдето тук лежи в затвора, срещу него работи Богориди, този път в сътрудничество с Иларион, когото Богориди по-рано също е преследвал безмилостно.

Чайковски, който на 27 март 1845 г. докладва на шефа си в Париж за сензационното задържане на Раковски и баща му (с престъплението, което възбудило голям интерес всред цариградските дипломати, покровители на Гърция и с което се занимавали Шекиб ефенди, Емин ефенди и Редин бей), описва подробно обстоятелствата, при които става залавянето и съденето на виновника. Той не пропуска да спомене и това, че Иларион направил донос против Раковски в една нота, връчена на Рефим бей. «Гръцката патриаршия и гръцките, и руските мисии — пише Чайковски — са много обезпокоени от това арестуване, без да знаят за разкритото от Иларион. . . Чрез Огнянович и г. Robert аз се старая да докажа на Ре-

[21] Срв. Михаил Арнаудов, Раковски, 1922, 40 и сл., Мемоарите «Неповинен българин» — Архив на Г. С. Раковски, т. I, 468 и сл.

фим бей, че този Сава (т. е. Раковски!) е бил само оръдие на Русия и на гърците, за да може по този начин да отървем главата му.»[22] Значи, от една страна, Чайковски и Иларион обвиняват Раковски, за да подчертаят своята лоялност към Портата, а, от друга, се стараят все пак да не се стигне до погубването му!

Чайковски е убеден в това, че истинската причина за арестуването на Раковски в Котел било изложението на Иларион до великия везир Фуад паша, съставено и подадено през март 1845 г. Той пише в рапорта си от 27 март с. г.: «В резултат на меморандума свещеник Иларион беше арестуван в Котел. . . и докаран тук Сава Стефанович с баща си Стойко Стефанович.» Но ясно е, че Чайковски греши в предположението си, тъй като Раковски е бил доведен в Цариград още през януари 1845 г. и че следователно не изложението на Иларион, а клеветите на котленските чорбаджии е първопричината за арестуването на Раковски, както сам той твърди винаги при разкритията си по този случай. Иларион, за чието поведение Раковски не е подозирал нищо, е могъл само да подсили обвинението, и то не само чрез нотата си до Рефим паша, но и чрез изложението си до Фуад паша, писано и превеждано през март и предадено на пашата на 7 април. В това изложение, което подробно излага злоупотребите на гръцкото духовенство в България и препоръчва мерки за подобряване на положението на българския народ,[23] се говори (това не бе забелязано по-рано от биографите на Раковски и Иларион!) и за провинението на Раковски, макар и някак прикрито. Говорейки за злополучния гръцки опит за въстание в Браила, Иларион споменава, че опитът бил организиран от седем гръцки началници и един «погърчен бълга-

[22] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 131 — 132.

[23] Срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски. 1925. 116. 321 и сл.

рин, когото направили пашапортлия за своето намерение». Трябвало правителството да прави разлика между фенерската клика с неколцината български ренегати гъркомани и целия български народ, който е писнал тъкмо от тях и чака милост само от правителството. Изрично Иларион визира Раковски, когато пише по-нататък: «Онзи погърченият българин, който бе началник със седемте гърци в Браила, сега пак е проводен от Колети[24] да надъхва българите, които ги е страх от духовенството да кажат на правлението защо духовенството е готово да ги представи на Портата като бунтовители.»

ЗАСТЪПНИЧЕСТВО НА НЕОФИТ ЗА СТОЙКО ПОПОВИЧ И РАКОВСКИ. Поведението на Иларион в случая може да бъде обяснено двояко. Той, който знае прекрасно интимните високи подбуди на Раковски като най-доверен негов сътрудник, иска на всяка цена да представи бунта в Браила като гръцко дело, замислено в щета на българските народни интереси и достойно за порицание от верните на султана български поданици.[25] Но той, който е променил вече коренно политическите си разбирания и под влиянието на поляците се е отказал от революционната програма, за да мине в лагера на легитимистите, очакващи всяко добро за народа ни само от благосклонната власт, иска да тегли строга демаркационна линия спрямо останалия на старите си позиции революционер, за да не би да пострада, ако последният би го посочил пред съда в Цариград съвсем открито като свой съмишленик, както е сторил (но това не се е знаело на времето!) в признанията си пред румънския съд. Че въпреки всичко Иларион би работил подобно на Чай-

[24] Колети е гръцкият консул в Марсилия, при когото се е крил Раковски.

[25] Срв. В. Смоховска-Петрова, ц. с. 46 — 48.

ковски само за избавянето на другаря си, представяйки го като заблуден от гръцката пропаганда наивен българин, може да се допуска с голяма вероятност. За всеки случай Иларион едва ли е посветил Неофит в своето намерение да изтъква отговорностите по браилския бунт, понеже е знаел характера на приятеля си и привързаността му към младия Раковски, когото е молил в 1841 г. за застъпничество в изгнанието си.

Едно от запазените в архива на Неофит писма, адресирано до приятеля му Симеон Несторов в Котел, с дата юли 1945 г., идва да ни убеди, че Неофит, колкото и да е улисан по това време с големите въпроси, не забравя да се грижи за жертвите на гъркоманското насилие. Той знае за съдбата на другаря си Стойко Попович и на сина му (Раковски) в затвора и не само ги утешава, посещава ги там, но и действува за освобождението им. Той подсеща именно за втори път Несторов:

«Да ся посмишлявате накаде ще да излезе гръкоманофатрическата верху Стойка чорбаджи, злобна и клеветна пуста да опустее ифтера, която требва селски да не сторите кабул — смишляюще благоразумно что произхожда от нея — и в какво ся увалява селото ни. . .» И той продължава:

«По должности ти приключам туй до селянците препростое писменце, което учини добре и ги собири та им го обще прочити — и *ся согласете селски за доброто си и изпроводете с неколико печати и подписи молебна жалба да свободиме горки Стойка чорбаджи от тая туне беда! Мислете, чи то днес на Стойка — а утре на другиго* щат да начнат грекоманочорбаджиите ви сос владиците да ви овалят в напасти и селото ни в омрази, беди и напасти — То грекоманство ни докара та теглихме толико години несносни омрази и беди — Пази боже!»[26]

В приключеното до селяните писмо той настоява между другото да не се подчинява Котел в черковно отноше-

[26] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ние на Търново, както искали неколцина гъркомани, а да се държат към Осман пазар, както е било открай време. «Прочее ви последне просто говоря: грекоманите не гледайте — примирети ся и си живейте братолюбезно, както сте си открай живели мирно и спокойно.»[27]

Раковски има следователно и лични основания да скъпи по-късно за паметта на благородния свой съгражданин, схванал тъй правилно участта на баща и син като вероятна съдба за всички будни българи, които се противопоставят на пагубното гъркоманство.

ДОКЛАД НА НЕОФИТ ДО ВИСОКАТА ПОРТА ВЪРХУ ОТНОШЕНИЯТА НА ГРЪЦКАТА ПАТРИАРШИЯ КЪМ БЪЛГАРИТЕ. Опрян на доверието, с което се ползува в официалните кръгове, и като използува пълномощието на еснафа, Неофит предприема най-сетне решителния си удар срещу противника. От негова ръка имаме обстоен доклад до Високата порта, гдето се разкрива печалната роля на Гръцката патриаршия в България с всички икономически и нравствени поражения и гдето настойчиво се изтъква както нуждата да се създаде българска йерархия, така и ползата от пряко общуване между българския народ и правителството без посредничеството на гърците. От чие име е бил подаден този документ, не знаем днес. Навярно той е носил подписа на Неофит като признат пълномощник на цариградските еснафи и навярно той е бил връчен наскоро след онова пълномощно още в края на юни или началото на юли 1845 г.,[28] понеже в края на юли Неофит е вече заточен.

Докладът се състои от две части: в първата се хвърля

[27] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[28] Т. Бурмов, Българо-гръцк. разпря, 20, предполага навярно по сведения от Григорий Доростоло-Червенски да бъде юли 1845 г.

поглед върху отчаяното положение на българския народ поради гръцко-българските църковни отношения; във втората се посочват средствата за спасяването на този народ от гибелната духовна власт на гръцките архиереи. Изоставяйки въпроса за българска църква в Цариград и за училище при нея, който се повдига в заявлението от март, Неофит се спира повече на начина, по който могат да се избягнат злоупотребите на гръцките владици, на възможността да участвуват българите в разпоредбите на патриаршеския синод и на ползата от български общонародни векили, за пряка връзка с Портата. Докладът дава следните обяснения:

Нашите прадеди са ни учили да очакваме от Довлета всякога милост и човеколюбие и никогаж угнетение или разорение. Султан Махмуд е извикал удивление у българите не само с победите си, но и с любовта си към правдата и истината. Също така и султан Абдул Меджид е проявил на дело своята воля да повдигне благосъстоянието на поданиците си и да изгони от градове и села «всякое ветхо злоупотребление и зулум». Но за нещастие на българите има една власт в държавата, която си служи със злоупотребите като със законно право и посяга безогледно на имот, чест и личност. «И това са нашите архиереи греци, които отнюд не знаят нашия български язик и които никогаж не ся избират от народа, но от патриарха и греческаго синода и ся изпращат болгарскому ни народу като немилостиви земледержци, строги изтязатели и неумолими судии.» Щом дойде нов архиерей грък («понеже болгарина ни едного немами»), веднага наместо пастирска поука почва да говори колко дълг имала епархията и колко дълг е направил сам, докато я закупи, «и това ни представлява все с такава смелост, като че би имел он някое особно право, за да ни соблача и употреблява като откупени роби, устрашая ни не токмо сос царское имя, но даже и с само церковное запрещение». Последното

той прилага с такава строгост, щото «и най-верните царски поданици до крайняго отчаяния привожда, от които причини е дошел болгарский ни народ до такава бедност и убожество — да не можат да си направят нито за просвещението си нужните училища. . .» Архиереите гърци се радват не само на покровителство от патриарха, но и на съдействие от някои царски чиновници, «които они с рушвети и с многоценни пешкешлици и с пари подкупват», за да клеветят, запират, гонят и наказват свободно българите. «А често и сос това не задоволни нашите «греко-архиереи проглашават ни и като бунтовници царства, токмо за да можат да удержат неограничена властта си за всякогаж.» Обаче правителството е познало и се е уверило «в кой народ живее бунтовнический дух, в българский ли, или в греческий», и за него няма вече съмнение, че българите не виждат нищо добро от владиците си, щом тия не само ги събличат, но ги и принуждават да вършат богослужението си на гръцки език, да пращат децата си в гръцките училища, като гонят българския език и превръщат българската народност «в грекомания».

ГЛАВНИ ТОЧКИ В ДОКЛАДА. Въз основа на всичко това Неофит предлага някои мерки, за да се сложи край на злото. «Того ради, за да избегнеме за всякогаж от них всяка опасност и погибел, която би чрез нихната грекодипломатическа политика могла да ни ся случи, просиме всепокорнейше да би нам държавното царство милостиво дозволило следующите работи:

1. *Да ни обяви патриарх и синод грекофанариотский от що е станал той великицерковний долг* на всичките епархии, дали е праведен и кога кому и за что ся дадени тия пари.

2. *Да ни покаже колико е долгат на всяка епархия, който, ако ся припознае за праведен, да ся изпрати общенародно отведнаж* за и в будущее да не дерзне и да нема власт ни един архиерей или мирянин в Болгария да струва борч за епархията, защо ние за такови борчови немами никаква нужда.

3. *Да ся дадат на болгарите архиереи болгари, които* би били правилни и законни нихни пастири и посетители, *научавали би народа понихният си природний язик* и наставляли них да познават должностите си, които имат да изпалняват к богу, к царю, к сами себе и к ближните си.

4. *Да ся определи на всичките ни архиереи месечная или годишная плата и прочиите от священодействия случайни епархиялни приходи,* с които би могли честно и с удоволствие да живеят, като да не струват никаквое злоупотребление и да не бивят народна тегота.

5. *Да ся определят трима болгари архиереи за заседатели гръческаго синода в Патриархията наедно с гръческите архиереи зарад църковните потреби и изправления* законни християнския.

6. *Да ся избират тия архиереи всякогаж от народа* според церковните ни християнски закони, *рукополагающи ся правилно и по чину от патриарха и да ся подтвердяват от Високата порта,* но никогаж да не ся променяват по воля патриарха и синода гръческаго освен от Високата порта и от народа, от когото ся и на времято избират.

7. *Да ся определят от страна болгарскаго народа четирма человеци векили, природни болгари* верни поданици и приверженици державнаго царства, *за да седят тува в Цариград и да представляват всичките народни нужди* и прошения на Високата порта и др. приемат пак обратно всичките решения и високите повеления державнаго царства во всякое (время) без влияния гръческаго.»[29]

ОСНОВНИ БЪЛГАРСКИ ИСКАНИЯ: НАРОДНИ АРХИЕРЕИ И НАРОДНИ ВЕКИЛИ. Програмата тук цели към една коренна ревизия на досегашните гръцко-български отношения на църковно-юридическа и национално-политическа почва и към полагане основи за свободно културно развитие на българската народност в духа на прогласените от Гюлханския хатишериф начала. Иска се, първо, точна сметка и ликвидиране на патриаршеския и епархийските дългове, за да не се

[29] Архив на Григорий Доростоло-Червенски, свит. II, № 2. Срв. изданието у Д. Мишев, Църковен архив, кн. I — II, 32 и сл.

товари повече народът с владишки данъци, и това отговаря тъкмо на новия държавен принцип, по силата на който се отстраняват всички данъчни събирания извън определените от закона. Владиците трябва занапред да имат своята определена месечна или годишна заплата, за да не вършат злоупотреби и да не бъдат непоносимо бреме за народа. Иска се, второ, да се назначават в българските области архиереи от българска народност и да се въведе български език в черквите и училищата. С това би се постигнало национализиране на епископската власт и на служебния черковен език. Иска се, трето, да вземат участие в патриаршеския синод, т. е. във върховното управително тяло, което заседава под председателството на цариградския патриарх — трима български архиереи, избирани всякога от народа, потвърждавани от Портата и несменявани по волята на синода или патриарха. Искат се най-сетне четирима български векили с постоянно седалище в Цариград и с компетентност да изнасят всички народни нужди пред Портата без всякаква гръцка намеса.

Приета тази програма, това би означавало фактическо отделяне на българската народност от петвековната гражданска юрисдикция на вселенския патриарх и запазването на една доста хлабава гръцко-българска общност само във верско отношение, която гарантира пълна вътрешна автономия на българските епархии. Без да се оспорва каноническото управление на цариградския патриарх над българските земи и без да се накърнява неговото право над българските йерарси, прекратява се досегашният автократичен начин на управление и на назначаване митрополити и епископи, за да се установи потъпканата отдавна свобода на народа да посочва сам своите бъдещи йерарси, които подлежат само на утвърждаване от патриарха. Патриархът, като остава висш административен началник на православната черква в Турция, престава да има неограничена власт над местните епископи, престава

и да бъде, както е било досега, не само *народен*, но дори и *политически* водач на православните български поданици. Спечелена така една условна, ала реална независимост, която външно се манифестира с участието на трима български членове в синода, т. е. във върховната черковноуправителна власт, българите трябва да се осигурят и с едно светско представителство пред гражданската власт в лицето на четирима народни векили, посочени от цялата страна. Така двете главни свободи на българския народ, религиозно-просветната и гражданско-обществената, биха били поставени на здрава основа и националното развитие би взело насока съобразно с възвестените от правителството лозунги. Неофит, който гледа широко на нещата и който добре знае где са дълбоките причини за всички беди на българския народ, очаква от възприемането на програмата, държана в духа на лоялност към държавата, коренен преврат в условията за напредък, благоденствие и развой на българската народност, подтискана и преследвана досега от чуждата духовна власт. Какви надежди, каква творческа енергия и какви дарби биха разцъфнали в България, щом народът се окопити от фанариотския гнет и посвети свободно силите си за стопанско, умствено и социално издигане! Благодарение на своята численост и на своите дълбоко внедрени добродетели той би могъл за кратко време да настигне по-щастливите си съседи и да заживее с чест и достойнство между тях.

ДОКЛАД НА ИЛАРИОН ВЪРХУ КУЛТУРНИТЕ И ИКОНОМИЧЕСКИТЕ НУЖДИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. Такива копнения, такъв блажен сън има не само Неофит, но и другарят му Иларион. Все около това време, април 1845 г. ,той редактира споменатия свой обстоен доклад до Високата порта, в който анализира причините за застой на българския народ и посочва едничкия възможен изход от трудното поло-

жение, увредило еднакво интересите и на цялата империя, и на част от поданиците ѝ. В категоричен и самоуверен тон Иларион разкрива пред отговорните фактори нелоялната дейност на фенерските деспоти и настоява да се признаят и на българите такива национално-верски правдини, които биха ги освободили от терора на гърците.

Преди всичко: «Всуе ся страхува В. порта от мирните и трудолюбиви болгаре . . Жалко! че донине сама Порта не дала внимание *да различи болгарският народ от греческият*, но тия двата народи считала за един и го предала на греческото духовенство, от което е произшло всичкото нещастие на българският народ и на правлението.» Защото гърците искат да претопят българите и да ги направят оръдие за своята антидържавна политика. Патриархът назначава за владици все гърци от Елада с гръцки паспорти и принуждава българите да изоставят езика си и да служат в черква на гръцки. Това би било същото, каквото «да принуди някой османлийскийат народ да стави язикъат си и в джамийте да чите кинеиски (китайски)». От това се вижда какво е намерението на гърците и каква сила има езикът им. «В Тракия и в Македония главните жители са българи, но не им простено да чтат в черквите по български на язикъат си, но по гречески и затова българите македонски в греческият бунт ся соединиха и вдигнаха глава връх царството. . . Не зная Портата защо не вниква да разумее, чи на грьческите сърца от мало до велико от името отоманско няма погнусно и по-мрьсно; и това истото ся старят да внушат и на другите християнски народи, които им са под ръката.»

Иларион посочва кои гръцки митрополити идат от свободна Гърция (Елада) с паспорт оттам; как те съдействуват на гърците в Цариград и другаде да приемат поданството на княжеството и да се готвят тайно за «бунт връх царството»; как в България българи са останали само по села и за да спечелят и тях, «дават титли на чорбаджиите и наричат благородни», убеждавайки ги, че не били от българска жилка, а си водели корена от старите елини, и «които не щат да им учат езикъат, назовават ги варвари, укоряват, хулят ги и ги употребяват като роби». Ако някои българи разберат владишките коварства и подбутнат

народа да се оплаче на Портата, тутакси биват изпратени на заточение (каквото архим. Онуфрий, архим. Неофит, архим. Максим); «а други двама са тровили, Дионисия Йеродиакона в Патриархото и Даниила протосингела в Битоля, защото искали да станат владици български». Духовенство и учители от Гърция са крайно неблагонадеждни. «Твърде добро внимание требва да даде Портата в грътското духовенство: защо ще чуе един ден огъньат, запален по всичка Турция. . .» Владиците обаче ще избягат, а другите поданици ще покажат чужди паспорти («защото в 15 дни от грекоподаньий става рускоподаньий»).

Нататък Иларион изтъква покрай политическата неблагонадеждност на гърците и техния терор, икономически и духовен, над българите. Известно е как владиците закупуват скъпо и прескъпо епархиите си — търновският напр. за 800 000 гроша — и как, за да съберат и изплатят тия суми, прибягват до най-безчовечни средства, глобяват, запират, заточават сиромасите, като им продават, «все щото имат, дрехи, бакар и друга покъщнина». В черквите четат гръцки: «но кой народ. . . може да търпи такова покушение. . ., кой ехлиислямин може да търпи. . . да му чте имаминъат по хинтски или евреиски. . . Но сега ся умножи злото, начеха и народъат да гърчат. . ., катихисват го да си остави бащинъат язик и да ся съедини с гърците, защото от тях ще бъде избавлението на българите и крайното побеждение на турците.» Цялата дейност на гръцките архиреи е насочена към подкопаване на престижа на турската власт и асимилиране на българското население, което освен гдето храни фанариотите около патриаршията, трябва да търпи, когато не е покорно на владиците, и клеветата, че е противно на царството. «За да превари Портата това нещастие на българскийат народ, *полезно е на Портата да отдели българскиям народ от гръцкият. . .*»

И след това съкрушително за гърците изложение Иларион предлага главните точки на една реформа, благоприятна за интересите на империята и за набедения и измъчен български народ. На Високата порта се налага следното по отношение на българите:

«По моето мнение трябва да им даде *особита църква в Цариград*, като да може да са отдели народът български.

Да им даде *право да си печатат газета по язикът*, която е най-голямо средство да ся стопли народът към царството: защото в нея ще видят неизчерпаемата милост царска кам поданиците си: и в нея да ся описват различни ходожества и средства за земледелието: и от това ще има царството велика полза.

Да проводи на българите *българи владици*, които да советват народът. . . и да го удържат чист от гръцките злоумишленията и верен на царството.

Всяка епархия архиерейска требва от страната на народа *да проводи дипотати в Цариград*, които да е готов винаги да предлага на Портата желанието на народът. Които да е поручител за народа или да предлага доброто или злото состояние на народът.

Всяки *аянин да нема право да има ортаци в търговщината*, защото обиждат сиромасите: понеже кога ортакът на аянинат или на владиката гуди ръка на една стока, не може да я купи други, нито да наддаде нещо повече, земат я, която щат цена.

Требва Портата да би им позволила *да ся направят училища;* за да би непринуждили ся чадата български на друго царство да ся учат.»[30]

В тези точки, както се вижда, Иларион подхваща някои от идеите на Неофитовото заявление от март 1945 г. и добавя към предложената от Неофит през юни с. г. програма за национално-черковно отделяне и самоуправление едно чисто икономическо искане: забраната на аяни и владици да се занимават с търговски операции в ущърб на търговците , еснафа и населението. Съществено за него, както и за Неофит, е: отделянето на българската

[30] Вж. целия текст в архива на Григорий Доростоло-Червенски, св. I, № 7, и у Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 321 и сл.

народност от гръцката чрез своеродни епископи и векили, които да бранят духовни и граждански права на българите. Но докато Неофит е предлагал 4 представители от санджаците, Иларион иска такива представители от всяка епархия; меродавно става тогава не политико-административното, а черковно-епархиалното делене на страната. Освен това, докато Неофит говори за централно училище и печатница в Цариград, Иларион има наум училища навсякъде и един български вестник, орган на българската просвета и пропаганда. Двете изложения се допълват така взаимно, като са съгласни в основните си констатации и пожелания.

Нека пътем отбележим, че между книжата на отец Неофит Хилендарски, запазени в архива на Григорий Доростоло-Червенски, е имало и копия от две на *турски* език заявления до Портата, подадени от Неофит и Иларион, но за тяхното съдържание ние узнаваме единствено от писмото на Григорий до Раковский (17 ноември 1861 г.), в което се казва, че двамата представители на народа молели правителството «не само за позволение да направят църква в Цариград, но и *за* по вън владици да станат болгари и училища при това и *гробища* особито в Цариград каде таксима. . .»[31] В какво отношение стоят тези турски прошения към горните заявления, остава засега неизвестно.

[31] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ВТОРО ЗАТОЧЕНИЕ

ПАТРИАРШИЯТА ТЪРСИ НАЧИН, ЗА ДА ОТСТРАНИ БЪЛГАРСКАТА ОПАСНОСТ. Достигнат е един критичен момент в усилията на българските водачи, дошло се е до едно положение, гдето трябва да се реши дали правителството е готово да отиде насреща им, като задоволи такива нечувани по-рано искания, или пък ще отстъпи пред опозицията на патриаршията, която би се позовала на старите си привилегии и би представила българската програма като опасен експеримент за правителството. Поставени между строгите повеления на съвестта си и подчинението си на патриарха, Неофит и Иларион се намират в едно напрегнато състояние. Те не могат да лавират повече след тези изложения; те би трябвало да отидат докрай и да се еманципират от заповедите на духовното си началство, като станат признати от него по волята на правителството народни векили. Те са показали голяма нравствена доблест, като са взели върху себе си тежката отговорност да изискват от правителството да се отдели българската народност от гръцката. Може ли да се мисли по-съкрушителен удар над мощ и влияние над права и облаги на патриаршията? Но същевременно те поставят на изпитание и благоволението на правителството. Би ли възприело то една подобна коренна реформа, която накърнява тъй чувствително привилегиите, подарени на патриарха, и извиква на живот една нова народност с всичката неизвестност за нейната държавно-поли-

тическа роля? Дори ако турското правителство би повярвало на Неофит и Иларион, че гръцките архиереи представляват чрез черковната си автономия и политическите си домогвания една сериозна опасност за спокойствието на страната — нещо, в което то е могло да се убеди и само, — дали трябва да се отива толкова далеч, за да се разклаща положението на патриарха, осветено от традицията, като се буди негодуванието на самите гърци, тъй влиятелни в държавата, и като се дразни Русия, покровителка на вселенската църква? Пред перспективата да бъде раздрусана отвътре империята и да се предизвика без нужда някакъв опасен дипломатически конфликт с Русия, Турция сигурно би предпочела да изостави съвсем проекта на българите, да го сметне само за къс хартия и да вдигне ръка от своите протежета, като предостави свободна ръка на патриаршията. Така и става наистина.

Трябва да предполагаме, патриаршията не закъснява да долови подмолната пропаганда на Неофит и Иларион, да дочуе нещо за техните замисли и писмени доноси с тия тежки обвинения против самата нея и против русите. Но двамата български духовници са нейни подчинени — и те смеят да вършат това, след като са приети в патриаршията с обещание за назначение? Смаяна от дързостта им и дълбоко уязвена в престижа си, тя търси начин да ги омаломощи, да ги премахне от пътя си, за да разбие веднъж завинаги надигналата се насреща ѝ българска опасност. Но Риза паша е заявил на главния логотет в патриаршията: «Ти ще ми отговаряш за живота на този старец» (Неофит), и патриархът, и синодът му знаят какъв интерес проявяват към Неофит и Иларион някои от най-влиятелните турски сановници, които са посъветвали патриаршията «да се занимае с българския въпрос». Тогава? Докато има възможност да се отлага разглеждането на този въпрос, ще се обмисли начин за смазване на противника, предявил такива невероятни претенции.

ПРЕД НЕПРЕДВИДЕНИ СЪБИТИЯ.

Докато Неофит е зает с приготвяне на писма и изложения по разни въпроси (между другото и на дългото си писмо до Чарториски от 7(25) юли 1845 г.), облакът, надвесен над главата му, става все по-тъмен и застрашителен. Още на 26 юли Чайковски пише в рапорта си, че Неофит продължава да живее в патриаршията, като посещава по-рядко полската мисия и по-често лазаристите. «Засега той има само обещанието за българска църква и за място в България. Смятам, че това ще стане, защото турците много го уважават. Тези дни той е ходил при Мехмед Али, който го приел с голямо внимание и му заявил: «Никой няма право да те изпрати, ако ти сам не искаш да заминеш.» На мястото на архиерей в Трапезунд, където са искали да изпратят Неофит, е заминал някой си грък, който е платил за това място 40 000 пиастъра. Шекиб му казал (на Неофит!) да остане още известно време в Цариград и че скоро Портата ще го постави така, както тя иска и както той заслужава. Добавил му, че *срещу никого Русия не е била тъй възмутена, както срещу него.* Сам му заявил, без да бъде питан, че Портата мисли за българите и за църквата и че иска да направи за тях това, към което се стреми Неофит.

Чайковски е убеден, че само «страхът от Русия спира Шекиб паша да изпълни това»; «но той не се съмнява, че разположението на пашата към Неофит е «много нещо за Портата и вдъхва добри надежди». Оптимист в случая, той намира основания да бъде доволен и дори възхитен от поведението на Неофит. На Чарториски той пише за Неофит на 26 юли: «Що се касае до неговия характер, той е много почтен човек и заслужава писмото ви, княже.» Неблагоприятно остава мнението на Чайковски за Иларион. Като съобщава за него, че се намирал сега на Принцовите острови като духовен учител, той добавя: «Той е способен човек, но толкова жаден за архиерейство в

Търново, че постоянно потъва от една интрига в друга, с което се злепоставя пред Неофит и другите българи. Ние не го отблъсваме, но не можем да го подкрепяме напълно, за да не ни навлече нови затруднения.»[1]

Доколко Чайковски в случая не отива до подозрения и обвинения, които другата страна не знае и които тя би могла да отхвърли на едно или друго основание, остава въпрос, който изисква по-точно разследване. Важното в случая е, че Чайковски все още не губи надежда за успех на българското дело и за подобрение в положението на двамата духовници въпреки правилните си догадки от по-рано за една или друга беда. Непредвидени събития идват бързо да потвърдят тези песимистични догадки.

Загрижен в течение на три месеца да отстрани надвисналата над източната църква опасност от разкола в българския лагер, патриархът действува планомерно за обезсилването на българските духовни водачи. Пазейки престореното си благоволение към тях, той обмисля и подготвя удара си, без да прибягва до средства, които биха го злепоставили пред властта. Той търси и намира начин да свърши веднъж завинаги с неудобните си противници, като стовари вината върху самите тях. Патриаршията следи зорко движението на Неофит и Иларион и за нея не е останало тайна, че те поддържат някакви интимни връзки с полския агент Чайковски, че те се навъртат често в католическия манастир «Сан Бенедето». Какво означава Чайковски в Цариград, който кръстосва руските дипломатически планове, това патриаршията знае. И доколко руското посолство наблюдава с неудоволствие намесата на полските емисари в работите на Турция, става ясно в 1848 г., когато Титов излиза с рекламация да бъдат изгонени от пределите на турската империя тия нежелани смутители на добрите руско-турски отношения.[2] (Тогава

[1] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 143.
[2] G. Rosen, Geschichte der Turkei, II, 132.

само чуждите паспорти на полските емигранти, поставили се ту под френско, ту под английско и американско покровителство, избавят Портата от задължението да изпълни искането на руското правителство.) Обаче ако в 1845 г. не може да бъде засегнат самият Чайковски, тъй добре поставен пред Портата и френското посолство, могат да бъдат сразени поне по-беззащитните му български помощници.

НЕНАДЕЙНИЯТ УДАР: ЗАДЪРЖАНЕТО НА НЕОФИТ И ИЛАРИОН. Това, което са могли най-малко да очакват обнадеждените от събитията българи в Цариград и провинцията, идва като жестока изненада към края на юли 1845 г. Оставим ли за момент настрана известията от по-рано, сравнително най-сигурни и от първа ръка са съобщенията на Чайковски до княз Чарториски в рапорт от 6 август, открит едва напоследък в архивите.[3] Като засяга подробно «нещастния български въпрос», Чайковски разказва следното по залавянето и затварянето на Неофит и Иларион:

«На 29 юли патриархът заповядал да повикат при него Иларион, дал му да превежда някакъв документ без никакво значение и му заповядал да го занесе на архиепископа на Никомидия (Расиадес!), същия, който е осветил параклиса на руската палата и който е приемал в патриаршията великия княз Константин. Щом Иларион стигнал там, незабавно бил задържан. В това време Неофит бил извикан при патриарха, който го приел много любезно и го попитал дали му е добре тук и след отговора, че не се оплаква, дали не са му неприятни гръцките лица, с които той сега се среща, Неофит отговорил, че не им обръща внимание. Тогава патриархът заявил, че е доволен и го поканил на кафе и сладко, които, както той се изразил, били приготвени специално за тях. След това го

[3] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 143 и сл.

помолил да направи малко посещение на архиепископа на Никомидия. Едва излязъл от патриарха, той чул гласа на своя слуга, когото насила отвличали от квартирата. Не му разрешили вече да се върне, грабват го и го завличат при архиепископа на Никомидия, където и двамата с Иларион били бити и блъскани от гръцки попове, натоварени в един каик и били откарани на Принцовите острови и затворени в манастира «Св. Георги». На Неофит сложили вериги на врата. Расиадес незабавно съобщил на лазаристите, а те на мен. Веднага написах нота и докладвах на Емин (Нота до Портата по въпроса Неофит № 181). Последният нищо не знаел и се заловил най-горещо за тази работа. Той научил, че още на 28 патриархът е ходил при Мехмед Али, като го молил да даде разрешение Неофит да живее на Принцовите острови, тъй като се нуждаел от промяна на въздуха и развлечение поради скуката. Мехмед Али разрешил.»[4]

Рапортът на Чайковски продължава така:

«Князът на Самос (Богориди) отишъл при Шекиб, за да издействува ферман за заточение, и му заявил, че тези хора са подозрителни, защото се споразумяват с поляците, за което патриаршията има доказателства; че са в споразумение и с лазаристите, и с французите. Шекиб отказал да му даде ферман и му дал да разбере, че ако това е обвинение, което се отнася до политиката, тогава Портата трябва да вземе тези хора в свои ръце. Този опит, направен от Богориди, насочи патриаршията да постави този въпрос на чисто религиозна основа и да говори, че това е наказание по църковната дисциплина. Веднага въпросът беше представен така на Шекиб. Г-н Огнянович е ходил при него и той му казал: «Това е църковен въпрос. Какво можем тук да направим ние, но аз ще питам патриаршията и ще се заема да разясня работата.»

[4] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 143.

«В този момент последваха посещения на княз Ханджерли (драгоман в руската легация) у Ахмед Али и, както се твърди, чрез хеким баши (главния лекар) Али е бил подкупен със значителна сума, така че на другия ден той ясно заявил на Robert чрез г. Вартолити: «Аз разреших тези двама свещеници, на които дадох удостоверения за безопасност, да бъдат откарани на островите, защото те са неспокойни, не се подчиняват на църквата. Но патриархът ми обеща, че няма да се отнася лошо с тях, и аз не вярвам да ги третират зле, защото патриархът е добър човек. «При констатацията, която направи г. Вартолити, че европейските вестници ще пишат за този случай, той изглеждал много разтревожен. Неколкократно питал дали това е възможно и след отговора изпаднал в тъжно примирение.»

•

ДРУГИ ОБСТОЯТЕЛСТВА И ОБЯСНЕНИЯ ОКОЛО СЛУЧКАТА ОТ 29 ЮЛИ 1845 г. По същество на съобщенията и на отговорностите за станалото, както ги намираме у Чайковски, не може да става спор: те са съобразени с всичко по-достоверно, което е било изнесено на времето и по-късно в разни домашни и чужди извори. Замесени са тук фактори и интереси от решаващо значение при наличието на личности, които изявяват характери и чувства по различен начин: патриархът и Богориди, Шекиб, Емин и Мехмед Али, Чайковски и Огнянович и т. н. Патриархът следва линията, начертана от предходника му Герман, а турските държавници са ту склонни да защитят българското право, ту готови да се откажат от ангажимента си по политически или егоистични мотиви. Чайковски, опасно изложил се по българския въпрос, търси начин да спаси, което може да се спаси, като пази честта си, интересите на полската и католическата пропаганда и верността си към покровителствуваните от него хора на дълга. Той се заема енер-

гично за освобождаване на задържаните, като се застъпва пред властта и пред българската колония, правейки всичко възможно, за да задоволи една строга съвест. В рапорта си той отбелязва как Симеон Андреевич[5] отишъл «горещо и смело, по арнаутски» да иска обяснение от патриарха и да настои за освобождаването на Неофит и Иларион, как патриархът поискал гаранция за тях от двама търговци, как тези гаранти били доведени от него и как патриархът отказал да освободи задържаните, понеже «чел у Мехмед Али» мемоарите им против патриаршията. «Към такива хора — заявил патриархът — трябва да бъда безмилостен.» Българите Чалики и Кермекесиолу[6] подбудили група въоръжени българи да отидат на островите и измъкнат затворените, но се побояли и се върнали. Това накарало патриаршията да изпрати затворените без ферман на Атон. Две хиляди български шивачи от т. нар. Хамбар подали прошение до Портата чрез своя началник паша да им бъдат върнати Неофит и Иларион, които единствени могли да ги просвещават религиозно на български език. «Ако те са виновни, нека Портата да разгледа вината им.» Отделно българските търговци подали молба до Шекиб и Мехмед Али и обещано им било тя да се разгледа. Единствен Муса паша се противопоставял да не се издава ферман за заточението. Мехмед Али като че ли се разкайвал за «голямата си подлост» и казвал поверително на Емин: «Всичко ще се стовари върху мен, а не съм виновен. . . Риза тайно ми заповяда да направя това, при него е ходил Ханджерли и така му наговорил, така го наплашил, че той се съгласил на това.» Чайковски обаче не е искал да повярва на изповедта на Мехмед Али, допускал е, че последният е сторил злото «не за пари, а от

[5] Симеон или Сима Андреевич е бил на служба в сръбското консулство в Цариград.

[6] Навярно Стоян Чалъков и Панайот Кермидчиолу, които споменава и друг път.

страхливост и глупост». И добавял: «Ако Риза имаше участие в тази работа, ферманът би бил вече издаден.» Във връзка с въпроса Емин постъпва благородно: «взема работата присърце», заявява, че не се бои от компрометиране (Фуад ефенди се чудел на куража и умението му), проявил се като «най-благороден от всички турци, които са на власт». Той бил заявил на Дроздовски:

«Всички знаят, че Русия иска да загреби Турция, всеки знае това и всеки е готов към отстъпки в нейна полза. Франция и Англия там, където могат да ни вредят, се противопоставят разгорещено на Портата, а там, където биха могли да ни помагат, или нищо не правят, или ако правят нещо, то със страх от Русия. И близките и уж приятелите искат да докарат дотам, че Русия да превземе империята без изстрел, без да се извади сабя.»

Смелостта на Емин в случая, колкото и субективна, не е лишена от известна доза правда.

Личното мнение на Чайковски по случая, нелишено от проницателност, е следното:

«Ударът, който нанесе Русия върху Османската държава с това наказание на Неофит и на Иларион за тяхната привързаност към Портата, е много по-значителен, отколкото може да се смята на пръв поглед. Той обезсърчава българите в отношението им към Портата и може да ги хвърли в ръцете на Русия. Но съмнявам се дали е възможно да се направи нещо срещу това: златото и заканите на Русия, златото и интригите на гърците, правото на църквата да наказва своите подчинени, правото на Русия да покровителствува църквата и да бди, щото правата на гръцката църква да бъдат спазвани от Портата — прави трудно и дори невъзможно да се измени станалото. Дай боже да се намали злото колкото може повече.»

Чайковски вижда обаче и другата страна на въпроса, отговорността на самите българи. «Разбира се, че бъл-

гарите загубиха ценното време и хубавото си положение и по своя вина. Между Неофит и Иларион нямаше съгласие. Българите не проявиха желание да подкрепят с финансови средства и със саможертва общественото дело. Имаше боязън, прекалено голямо сближаване с католицизма, никога нямаше навременна подкрепа от българите, нямаше никога дори едно явно показание, че искат това. Може направо да се каже, че каквото свято се извърши, то беше направено от нас. Трудно беше да се удържи това положение, особено когато Русия взе работата на свой прицел и когато нито един кабинет не прояви желание да подкрепи Портата. Работата трябваше да рухне и в моите очи Портата не е толкова виновна, макар и вината да пада привидно върху нея.»[7]

Въпреки предвижданията за упоритостта на Русия по въпроса и неблагоприятната преценка за българската воля за отпор Чайковски не се отказва ни най-малко от намерението си да бъде докрай верен на поетите си задължения. «Независимо от това ми убеждение — заключава той — аз няма да пропусна с най-голяма предпазливост нищо, с което агенцията може да бъде полезна на двамата затворници и на българския въпрос.»

БУРМОВ, СЛАВЕЙКОВ И ИЛАРИОН ЗА РОЛЯТА НА ПОСЛАНИКА ТИТОВ. Като познаваме фактите и мненията, поддържани от Чайковски, ние можем да разберем по-правилно всичко, което като описание или обяснение на случката от 29 юли 1845 г. се изнася от българска страна. Преди всичко можем да приведем мнението на историка на църковната борба Тодор Бурмов, който е могъл да черпи сведения от възпитаника на Иларион Макариополски митрополита Григорий Доростоло-Червенски. Бурмов смята, че патриархът е при-

[7] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 145—146.

бягнал за помощ до руския посланик в Цариград, за да се отърве от претенциите на българите. Руската дипломация, мисли Бурмов, нямала тогава правилна представа за стремежите на гърците и като виждала какво невежество вирее още в България и «като вярвала на преструвките на гърците», намирала за добре да се поддържат за известно време силата и обаянието на Вселенската патриаршия. Гърците гледали да експлоатират «благата мисъл» на руската дипломация за своите властолюбиви цели, вместо да се проникнат от желанието ѝ за «общото усилване и развитие» на християните в Турция и за еднакво зачитане на правдините на всяка отделна народност.[8] Така според историческата идеология на русофила Бурмов, който съзнателно подценява критическия усет на руските дипломати и има своеобразна представа за насоките на външната руска политика, руската дипломация била подведена от вселенския патриарх, когато последният набеждавал българите, че се поддават на чужди пропаганди и се тласкат против единството на православната църква от развратени и неблагонамерени демагози. Именно като представяла Неофит и Иларион за оръдия на Чайковски и на католиците, патриаршията е спечелвала симпатиите на руския посланик в Цариград, загрижен за «високите интереси на църквата и нейното единство». Несъмнено, твърди Бурмов, връзките на българите с ония чужденци са били «невинни»; Неофит и Иларион нито са подозирали, че съчувствието на един Чайковски е извирало главно от ненавист към православната черква и нейната велика покровителка. «Но гърците се възползували хитро от тези връзки на българските патриоти и сполучили да ги представят като опасни, «толкоз повече, че Неофит, като се страхувал и твърде справедливо от фанариотите за личната си безопасност, ходел често да нощува в като-

[8] Т. Бурмов, «Българо-гръц. църк. распря, 1902, 22.

лическия манастир в Галата «Сан Бенедето». Веднъж добита тази сполука, на великата църква е било вече лесно да изисква от султановото правителство ферман да се изпроводят на заточение в Св. гора двамата народни труженици. . .»[9]

Бурмов схваща правилно истинските причини, поради които са били компрометирани Неофит и Иларион, но тълкува тенденциозно намесата на руския посланик в полза на патриаршията. Че наивност у дипломатите край Босфора е изключена и че съдбата на българските водачи се решава в съвещанията между патриарха и руския посланик по хладна сметка, по силата на определени общи и частни интереси, не може да има никакви съмнения. Католицизъм и полски патриотизъм са еднакво подозрителни на Балканския юг в очите на Русия; а домогванията на българите противоречат както на гръцките, така и на руските схващания за ролята на Вселенската патриаршия.

Славейков знае да разкаже нещо по-конкретно около историята с тази патриаршеска интрига пред руското посолство, като примесва по обичая си към неизвестната действителност някои анекдотични подробности и късни догадки. Според него по това време Неофит нямал вече първата си подпора: «Илия ли е умрял, или валидесултан, не знам, но той от тази страна вече не се е надявал нищо.» Патриархът го взел на око заради проповедите му да се строи българска черква (Славейков не подозира нищо от заявленията на Неофит и Иларион от приемането на Неофит в патриаршията и от връзките им с официални турски лица) и искал да го заточи. Но Неофит се пазел, не ходел сам, а се придружавал често от Иларион, «който не правеше нищо и нямаше какво да му сторят, а всичкото — че бил ученик на многошумния Каири». Патриархът

[9] Т. Бурмов, ц. с., 23 и сл. Г. Димитров, Княжество България, 301, повтаря изложението на Бурмов.

се потрудил да си осигури поддръжката на руския посланик Титов, защото имало от някое време обичай, слепо пазен, да се иска за заточаването на някой калугер «съизволението на руския посланик». Титов, който познавал обаче Иларион, не склонил изведнъж да подпише заповед за «сюрдисването» му. Поведението на Иларион дошло да улесни ходатайството на патриарха. «Но Иларион — разправя Славейков — при всичките си достойнства имал този недостатък, гдето ходел при Садък паша, тогази още ефендия. Патриархът известил на Титова, че Иларион ходел при Садъка, и той турил тамо някого си Мими да наблюдава кой влязва тамо, и то повече заради поляшкия бунт, и се научил от Мими, че отец Иларион ходил тамо с друг един калугер, за когото, както той разказвал, разумява се, че е бил отец Неофит. Титов поради бунтуването на поляците поусъмнил се за тях и заръчал да идат при него; но протосингелът на патриарха, кое дяконите му, чрез които той получил това известие, му казали да не ходи при посланика от голямо *шуте* на турското правителство и той не сторил мерак да отиде. Гъркът Ханджери казал на Титова, че вижда как Иларион при толкоз моления не рачил да иде у тях, а при Садъка ходел... Титов подсърден за неотиването на отца Илар иона склонил да подпише и подписал да се заточат.»[10]

Славейков, който изглежда тъй добре осведомен за задкулисните интриги, а не знае някои важни и явни исторически факти (той вярва напр., от една страна, че това заточаване става при патриарх Герман, предходник на Мелетий, а, от друга, твърди, че Неофит е в Цариград, когато българите спазаряват място за черква на Ун Капан и когато Богориди предлага къщата си на Фенер и пр.), улучва отчасти истината с това намесване на Титов

[10] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 394. П. Карапетров, Сбирка от статии, II, повтаря разказа на Славейков.

и на Чайковски. Той е за всеки случай по-добре информиран върху реалния повод за заточаването на двамата български водачи, компрометирани пред руската легация, нежели Раковски, който довежда съгласието на турското правителство да бъдат те изпратени в Атон във връзка с разкриването на мнимия български бунт в Котел под ръководството на самия Раковски и на баща му Стойко Попович.[11]

Сам Иларион Михайловски идва да разясни нещо от предисторията и причините на своето заточаване, допълвайки сведенията на Бурмов и Славейков. В кратката си автобиография и самозащита, писана през петата година от заточаването му и изпратена до руския пътешественик А. Муравьов, който взема присърце освобождаването му, той изтъква кое е могло да го изложи в очите на патриарха и кое пред руския посланик. Обвиняван в каиризъм, като последовател на една ерес и в домогване да се наложи насилствено чрез някакви чужди заповеди и чрез заявления на българите за български архиерей — това е, изглежда, мнимият му грях от гледище на черковната дисциплина. Пред руския посланик са били изтъквани подозрителните връзки с поляците. «Обвиняющия убо мя, что я бил Каиров ученик, грешат пред богом. . .» Атестатите на Иларион от Атина и рекомандациите му от «Хилендар» са достатъчно доказателство за неговата верска благонадеждност. «Но упорочающии жизни мою по зависти боят ся да не би болгари ограбили архиерейство их. (Я. . . никогда не действувал да би *силою* патриарх мене архиереем сделал.) Святейшему патриарху повеление не принесл, ни же кто из болгар прошение ему подал да би сделал мене архиереем. В чем согрешил церкви не вем.»

[11] Г. С. Раковски, Съчинения, 379; Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 119 —120. От Раковски се ползува и Г. Димитров, ц. с., I, 301, допълвайки заетото от Бурмов.

Така поддържа заточеният Иларион, като е имал очевидно пред вид онова, което му е било съобщено по частен път от Цариград като причина за неговото и Неофитовото строго наказание. Колкото се отнася до провинението пред покровителя на патриаршията, руския посланик, той изтъква: «Г-ну посланику г-н Титову можно прегрешил *сношения ради которое имел с поляками*. Но то случило ся по моему неведению, я едва вишел из училища уприятил ся с ними учения ради рускаго язика. Не знал какови они человеци, ниже имел какое либо дело политическое с ними. . . (Иларион не смее да изповяда, че Чайковски го е подкрепял в постъпките пред Портата и за оправдание на връзките си с него изтъква желанието си да учи руски език! (Я то знаю, что завсегда бил и есм привержем к России; желал продолжити науки в тамошних училиштах, но непозволено. . . Молю убо прочее Ваше превосходителство! Сотворите милост со много, молиме Г. Титова да упростить ми незлобливое ему прегрешение мое. Есть ли я вредителен свету, не желаю в Константинополь приити, ниже архиерем бити, но токмо имя свободи моея да услишу и паки во Св. Гору да пребуду; понеже лучше мне списати что либо в ползу болгарам, неже мешати ся в свете архиерейскими хлопотами.»[12]

Самозащитата говори ясен език. Иларион отрича участието си в каквато и да било политическа конспирация, дава тържествено уверение за своята привързаност към Русия, където е искал дори да следва преди (без да успее поради пречки от патриаршията, както е изтъкнато все пак) и изказва готовност да се отрече от всякакъв архиерейски сан и от пребиваване в Цариград, стига да му се дари свобода. Да работи за българската просвета и книжнина би било в такъв случай едничкото му съкро-

[12] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 340, 123.

вено желание. Какво би говорил Неофит в 1849 г., ако беше още жив, не можем да кажем; но сигурно е от тази изповед на Иларион, че и той би бил държан отговорен пред патриаршията за същите грешки от черковно-дисциплинарно и обществено-политическо естество.

ПРОМЕНИ В ТУРСКАТА ПОЛИТИКА; РИЗА ПАША В НЕМИЛОСТ. Ако патриархът и руският посланик успяват да прокарат пред Портата заточаването на двамата духовни български водачи, то е не само защото думата на руския посланик тежи много, но и защото политическата обстановка внезапно се е променила чувствително. Чайковски, който следи отблизо вътрешната и външната турска политика, довежда в писаните си по-късно спомени злополуката на Неофит и Иларион в зависимост от новоусвоения курс в управлението. Султанът именно държал особено на учреденото тогава Народно събрание, което за него е било основа за по-сериозни реформи, и жалкото му пропадане става причина да се смени Риза паша и да се повика Решид паша, тогава пълномощен пратеник в Париж. Чрез него именно напредничавият султан се надявал да преобразува турската държава в някаква конституционна монархия, гдето всички народи без разлика на вяра да имат еднакви свободи и права. «Временно — казва Чайковски — се назначи едно преходно министерство. Патриаршията се възползува от това обстоятелство и след няколко дни старият Неофит и Иларион бидоха турени в окови като разбойници и насила откарани с кораб в Света гора — Зографския манастир. . . Обвиниха Шекиб ефенди, министъра на вътрешните дела, че е предал българските духовници на патриаршията. Патриархът изпрати рапорт на Високата порта, в който обяви, че българските духовници са заточени за дисциплинарни простъпки според правото, което било дадено нему и на предшествениците

му с фермани от разни султани. Ето така се свърши първата стъпка на българите в черковното им дело, което аз смятах тогава, както и сега го смятам, за основа на автономията им. Високата порта съумя хитро да отхвърли от себе си отговорността пред българите и общественото мнение, като я свали върху патриаршията. Враждебността срещу нея се усили, но доверието в турското правителство не биде никак разклатено.»[13]

Предишното правителство на великия везир Рифат паша, както и на заместника му Шекиб ефенди, които сега са в немилост, е минавало за антиевропейско; за негова душа се е смятал Риза паша, който официално облича поста велик маршал на султана и шеф на султанската гвардия, а после (в 1843 г.) е сераскеир (военен министър), но фактически движи цялата дворцова камарила и диктува в кабинета. Той е спечелил неограничено влияние върху султан Абдул Меджид и минава за енергичен възстановител и организатор на армията чрез усвоената от Молтке система. Но през юни 1845 г. султанът оженва най-малката си сестра (Адиле) за началника на артилерията Мехмед Али паша, който наскоро става и капудан паша (министър на флотата). Приближен някога подобно на Риза паша до покойния султан Махмуд, този паша подхранва крайно честолюбиви планове и когато щастието му дава възможност да упражни влияние върху младия султан, негов роднина, той гледа да отстрани веднага опасния си съперник, неограничен разпоредител в империята, Риза паша. За голяма изненада на всички довчерашният любимец бива уволнен в края на юли 1845 г. и изпратен да живее в пълно усамотение във вилата си край Босфора. Неговото падане повлича и падането на Шекиб ефенди, велик везир и министър на външните работи, който през време на отсъствието си в Ливан е бил

[13] К. Суходолска, СбНУН, X, 451.

заместван временно от Аали ефенди. Едва през октомври 1845 г. Външното министерство се заема от завърналия се от Париж Решид паша, който по-късно, през май 1846 г., се издига и до поста велик везир на мястото на слабия и необразован Реуф паша. Тогава министър на външните работи става привърженикът на Решид и на европейското влияние Аали ефенди (след 1848 г. Аали паша).[14] Руското влияние през този период е доста засилено и знаменателно за държането на император Николай е посещението в Цариград, което прави през лятото на 1845 г. великият княз Константин: гръцките хетеристи използуват случая, за да устроят тогава шумни манифестации пред оня, в чието лице виждат покровител на поробения си народ и символ на възкресена Византия.[15]

Заточението на Неофит и Иларион съвпада с провалянето на Риза паша и временното управление на Външното министерство от Аали ефенди, съмишленик на Решид паша. За Решид знаем покрай всичко друго, че е имал особена слабост към гърците, той е изпращал на важни дипломатически постове в странство (Берлин, Лондон, Париж) фанариоти, доверявал се е охотно на такива изпитани крепители на патриаршията, каквито са Аристархи, великият логотет, и Стефанаки бей Богориди. Тези двама сановници имат достъп навсякъде, в Сарая, в Портата, у пашите; най-тайните държавни дела се обсъждат в тяхно присъствие; и макар да се носи славата им на големи интриганти, те съумяват да задържат службата и влиянието си твърде продължително време.[16] Чудно ли е тогава, ако веднага когато подухне друг вятър от Високата порта и при едно неуяснено още положение, когато никой не мисли за нещастния български въпрос (понеже той не

[14] G. Rosen, Geschichte der Turkei, II, 55, 85, 87, 98; A. Ubicini, La Turquie actuelle, Paris, 1855, 153, 170.

[15] G. Rosen, ц. с., II, 89.

[16] A. Ubicini, ц. с., 164 и сл.

застрашава за момент спокойствието на държавата), хитрите патриаршески оръдия успяват да прокарат наказанието на Неофит и Иларион? Последните не само не могат да се позоват вече на Риза паша, но са си навлекли и недоброжелателството на руския посланик. И колкото наследниците на предишния султански любимец и да не вдигат симпатиите си от българските водачи и дори сам Решид паша да изпитва съжаление за тежката им участ (както ще видим после), все пак се оказва невъзможно пълното отменяване на патриаршеската заповед, поддържана енергично и от руското посолство.

РАЗКАЗ НА СЛАВЕЙКОВ ЗА ЗАЛАВЯНЕТО НА НЕОФИТ И ИЛАРИОН. Осланяйки се на по-стари свидетелства, Славейков излага случката със залавянето на Неофит и Иларион в тона на свободна поетическа хроника. Патриархът, щом се снабдил с писмено съгласие от Титов, по силата на което двамата духовни български вождове да бъдат заточени, «без да чака от турското правителство изволение, разпоредил се да ги улови». Патриаршеските стражари хванали Неофит някъде към Везир хан или в него, а Иларион, който живеел в светогорския метох близо до патриаршията, бил повикан от патриарха уж да му напише някакво славянско писмо до босненския гръцки владика. Иларион отишъл при патриарха. Но току-що седнал да пише, дочул някакъв вик на двора, погледнал от прозореца — и какво да види? Двама евтаксии влачат насила Неофит и го държат с помощта на десетина-дванайсет толумбаджии да не бяга. Иларион се обърнал тогава към протосингела с въпрос: «Какво е това? Така ли се турят наред работите?» и потеглил да излезе, да си отиде. «Но щом слязва долу, улавят го евтаксиите, закачат му гнусните онези патриаршески за заточение пинаки и го възправят до отца Неофита.» Отец Неофит не продумал нищо. (Дотогава той викал

против евтаксии и толумбаджии и се противял да го карат — така че, когато се опитвали отначало да му турят ония пинакиди, той се завтекал към Везир хан, гдето имало много българи, но бил изпреварен, сборичкал се с преследвачите, паднал и «от това бил саде кал и кърв, когато го докарали в патриаршията».) «Вързват го тогаз, ударят на краката им букаги и на часа ги дигат, та ги закарват на Халки.» Българите дочули за залавянето, но догде се съберат и видят какво да правят, «станало пладне». Тогава до 25 души отишли в патриаршията да подирят Неофит. «Научават се, че и Иларион откарали с Неофита на заточение, и тогаз се завърнали.» Пет - шест души от тях заминали да ги търсят на Халки, «но с това направили по-внимателни гърците, догде да излезе тескерето за заточението и на двамата от турското правителство». Една заран Неофит и Иларион били изведени на параход и пак в букаите били откарани на Света гора, гдето ги разделили: «Илариона пращат на Хилендар, а Неофит не знам сега на кой манастир — в една кула, гдето бил подключен с кофар.»[17]

Славейков обажда изворите си за този подробен разказ: от една страна, бил чел описанието на руския йеромонах Кирил, който излагал обстойно заточението на Иларион, като засягал и това на Неофит; от друга страна, бил слушал българския екзарх Антим I, чиито сведения, съобразени със самата истина, служели за основа на изгорялата в Стара Загора (1877 г.) биография на Неофит, съставена от Славейков.

ПОКАЗАНИЯ НА ОНУФРИЙ ХИЛЕНДАРСКИ, ИЛАРИОН И ДАНАИЛ. Че Славейков тоя път помни по-добре прочетено и чуто от по-стари свидетели, показва ни късият разказ на Онуфрий Хилендар-

[17] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 395 — 396.

ски, който през 1845 г. е бил в Цариград и е вземал, изглежда, участие в опитите за спасяване на затворените Неофит и Иларион. За жалост архимандрит Онуфрий описва твърде непълно случката и се изказва не особено ясно. Важното е обаче, че той потвърждава арестуването на Иларион в патриаршията и отчаяните усилия на еснафите да освободят от Халки двамата арестанти. Онуфрий, първо, ни обажда, че в патриаршията се узнавало всичко това, което нашите патриоти разисквали при Мехмед Али паша, и патриаршията се решила да действува с хитрост те да бъдат заловени.

«И тай (тъй) с лъскание, чи е потребен поп Иларион като двоеслов за патриаршия и учини го писар. То беше колко да го от Неофита отдели. И днес писар, утре владика, дуде сполучи патрика време, пак хвърли халка и (на) едного, и на другаго на вратa, покачи ги на един кюмюрджийски каик хайде у Халки, затвориха ги в училището. Доде чуе Николчо Евтимов, доде сабера (т) свой еснаф, стана късно, но отидоха у Халки, биха на порти и искаха да строшат врата, от нутре отговараха, сутра доидите да ги узмите и у Цариград отведете. Нищо! Сутра на каик един у Лавра о. Неофит, а о. Илариoнъ у Симопетра у Св. гора. — Каде са били вишеречени господиновци, кой ходи от тях са о. Неофитом по капиите, кой беше от тях с Николча Евтимов по бедните (т. е. по освобождението на Неофита и Илариона) у Халки; ти баре, драгий мой и добрии списателю (Онуфрий говори за своето участие), там ли беше, чини мя ся чи има някои абаджии (сега, в 1862 г.), кои ся тогази ходили у Халки с Николча Евтимов, тие знаят от нас господиновци *кои смц били с тях заедно*, на готов кебап всякий точи зъби си.»[18]

Така архимандрит Онуфрий, чиято достоверност не подлежи на съмнение, още повече, че сведенията му съвпадат отчасти с тия на Славейков и отчасти с едно писмо на Иларион, изпратено до управата на Хилендарския манастир само няколко дни след като заточените са пристигнали в Атон. В писмото на Иларион от 27 юли 1845 г.

[18] Известия на Историческото дружество, III, 63.

до игумена и епитропите (които го посетили по-рано в Симо-Петра) се говори:

«. . .Не можах да ся усетя от коя причина ся побуди велика церква да мя прати ненадежно в заточение. Аз откак е станал *г. Мелетий* патриар, имах неговото уважение, *през ден през два пращаше да мя чека да му тълкувам и превождам писма славянски на гречески, но ся види от ненавист гледал с политика да мя гуди на ръка*, защото и в последнийат ден, що мя вдигнаха, пратил беше да му пиша писма и така в това обстоятелство мя вдигнаха от патриаршиата. — Аз по моето мнение, мисля, причината не е друго освен наветования на търновскийат митрополит. . .»[19]

Иларион е прав, когато вижда в държането на Мелетий подла византийска политика: но той не обажда истината — няма интерес да я обажда на хилендарци, — когато изказва предположение, че причината, поради която е бил заточен, се е криела в клеветите на митрополит Неофит Търновски. Причината е в същност друга, по-сериозна и нея Иларион зачеква в оправданието си пред патриарха и руския посланик (чрез писмо до Муравьов).

По спомените на престарелия хилендарски монах отец Даниил (ученик на Иларион в Цариград през 1845 г.) Неофит и Иларион били откарани на заточение заедно с ученика на Неофит Николай. Като гледал как връзват стареца му в патриаршията, Николай не се стърпял и попитал Мелетий, който наблюдавал от горния етаж сцената в двора, защо става това. Мелетий, разярен от дързостта на младия човек, заповядал, та връзали и него. Но Николай се бранил силно и дори отхапал на едного от евтаксиите палеца от дясната ръка. Трима били качени на един каик и откарани на о-в Кудуня (Принцовите острови), гдето ги запрели *в манастирската черква «Св. Георги»*, определена да се затварят в нея умоповредените. Около 80 души от еснафа се опитали да освободят запре-

[19] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски 130, 126.

ните, но турски полицаи пристигнали навреме и ги разгонили. Патриархът, щом узнал това, се разпоредил да бъдат откарани на заранта тримата за Света гора. Натоварени на една кюмюрджийска мауна, карана от турци, те били изпратени за Солун и оттам за Атон.[20] Иларион разправял после на своите роднини — това ни поверява пък биографът му М. Радивоев, — че по пътя из Бяло море той, Иларион, бил плакал, а капитанът на мауната, възстар турчин, го утешавал, като му казвал: «Затова ти голям човек ще станеш.»[21] Но това са късни спомени на лица, които не ни гарантират правдата на разказа си.

Отец Даниил помни някои неща добре и епизодът с Николай изглежда да е верен. Защото наистина ученикът на Неофит е тогава в Цариград, забягнал тук от Атон заедно със стареца си, и защото той е после отново с него в заточение, както ще видим по-нататък. Николай пише в края на 1844 г. писма от Цариград до родители и познати в Самоков, за да им съобщи, че се намира при отец Неофит и че е настанен да се учи. В едно от тях (до майка си) той казва дословно: «Заедно с д(уховнаго) моего старца Архиман. Неофита благополучно в Цариград ся нахождам — видяхми ся и с вуйко си Г. Димитриа в султанският хамбар, в който шият незамските дрехи болгарите.»[22]

СЪОБЩЕНИЕ И КОМЕНТАР В ПРЕСАТА ВЪРХУ АРЕСТУВАНЕТО. Последното свидетелство, което ще дадем, е хронологически най-старото и по същество най-благонадеждното. Именно в смирненския френски вестник L'Echo de l'Orient от 8 август 1845 г. четем следното тъй важно по въпроса съобщение от Цариград:

[20] М. Радивоев, Време и живот, 46; А. П. Стоилов, Преглед, 1906, кн. 2, 90, и сборник «Иларион Макариополски», 86.

[21] М. Радивоев, Време и живот, 48.

[22] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

«Уверяват, че двама свещеници българи *Неофит и Иларион*, повикани на 30 юли[23] пред архиепископа на *Никомидия* във Фенер, били арестувани и заточени в *Принцовите острови* (Халки) в манастира «Св. Георги». Ние не знаем нищо за причините, които са дали повод за тая строга мярка, но имаме голямо доверие в характера на новия патриарх и не можем да помислим, че ако и да има причина за осъждане, тя ще може да падне върху него. Във всеки случай казват, че тая мярка била взета от черковната власт *без заповед от Високата порта*. При това двамата свещеници, поданици на султана, казват, били снабдени и с осигурително свидетелство, издадено от висок чиновник на Портата. Тоя въпрос, струва ни се, заслужава особено внимание. Колкото до черковната дисциплина, готови сме да признаем, в най-широк смисъл, черковната власт над духовните лица, ала вярваме, че предупреждението, смъмрянето, отстранението определят границата на реченатa власт. Когато се касае до по-сериозни мерки, като предварителен затвор или заточение, правителството трябва да се намеси и да не предоставя на друга власт, различна от неговата, упражнението на едно такова извънмерно право без редовно разследване и без присъда.»[24]

Още Чайковски отбелязва в рапорта си до Чарториски от 6 септември 1845 г., че някои парижки вестници, като напр. «Марсилски семафор», били писали по въпроса за арестуването на българските духовници[25] и сигурно не само там, но и в другия чужд печат са се явили съобщения върху сензационната и важна политическа случка. Съобщението в смирненския вестник идва не само да допълни и да коригира останалите, но и да ни даде

[23] Разбира се нов стил.

[24] П. М. Матеев, в. «Камбана», год. XVII, 1928, бр. 26 от 25 юни 1928 г.

[25] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 148.

някои твърде важни осветления. От него ние учим, първо, че заточението е станало мимо Портата. Патриаршията не е счела за нужно да уведомява правителството, нито пък е придавала някакво значение на факта, че Иларион и Неофит са имали «осигурително свидетелство» от портенски чиновник (думата е очевидно за тескеретата от Реиз ефенди и Мехмед Али паша, за които българи от Цариград са съобщили на смирненския вестник). Второ, арестуването и изпращането на заточение (и то след престояване в манастира на Принцовите острови — «Св. Георги», както съобщава и отец Даниил) са станали на 30 юли н. ст. 1845 г., което отговаря на 18 юли ст. ст. с. г. Датата тоя път трябва да е вярна. И, трето, не само българите, но и по-обективните в преценката си чужденци са смятали наложеното наказание за твърде тежко и несъобразено с юрисдикцията на патриаршията. Щом последната е трябвало да иде в дисциплинарните си мерки по-далеч от мъмрене и отстраняване; щом е било необходимо да се прибягва до предварителен затвор и заточение, ставало е вече нужда от разследване и законна присъда, а също и от намеса на светската власт, която не е бивало да допуска духовните власти да налагат тъй безконтролно най-строгите свои наказания.

РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ И ЕВРОПЕЙСКАТА ПОЛИТИКА ПО БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС.

Би могло да се повдигне въпрос: как биха се развили работите, ако продължаваше режимът на Риза паша и ако не се беше дошло до заточаването на българските водачи? Би ли се постигнало горещото желание на българите да се сдобият с йерарси от своя народност и биха ли успели те да прокарат признаването на четирима техни векили, независими в действията си от патриаршията?

На този въпрос, зачекван вече по-горе, може да се отговори въз основа на по-късното развитие на българ-

ския черковен въпрос и по аналогия с примера на обособената гръцка черква в Елада или с този на новоучредената армено-протестантска община.

Патриаршията скъпи твърде много за своите първоначални привилегии, не по-малко и за своите материални интереси, тъй тясно свързани с владичеството ѝ над българските епархии, и затова през всички фази на черковния ни въпрос решително се противопоставя на опитите, дошли отгоре или от народа, за накърняване на нейния суверенитет.[26] Ловка в своята тактика и способна на безброй приспособявания, тя намира изобщо подкрепа от правителствена страна, при което на помощ ѝ идват и връзките ѝ с руската легация. А царската руска политика, като абстрахираме единични случаи, клони всякога на гръцка страна, като смята авторитета на патриарха за истински labarum на православието, който не бива да се затъмнява и унижава в угода на дребни национални спорове. Това, което върши Титов в 1845 г. , го вършат покъсно и при далеч по-благоприятни за българите обстоятелства другите царски дипломати в Цариград, сериозно загрижени за целостта на православната черква и за териториалната власт на патриарха. Българите не биха могли да сполучат вече за това, че не се ползуват още с ничие външно покровителство, че не правят cause commune никоя велика сила. Докато именно те са верни на православието, имат против себе си не само западните сили, но и официална Русия. Но когато после едно малцинство измежду тях подиря разбирателство с католическата пропаганда и поисква да използува за чисто национални, а не за верски цели протекцията на папата и на католическите държави, против тях са и протестантските велики сили (Англия на първо място), и Русия.

[26] Срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 185 и сл., 201 и pass.

Съдействието на Франция само не е в състояние да парализира тези влияния, толкова повече, че и Франция подобно на Англия не би желала да подклажда едно автономистично българско движение, което неминуемо би обезсилило турската империя. Най-сетне и сама Турция се намира пред трудна дилема, когато трябва в решителен час да избира между една единствена черква на «рум-милет», покорна нейи представена чрез една позната вече инстанция, патриаршията, и *няколко* православни черкви, всяка със свои национални домогвания и свои духовни и светски представители. Ако в известен момент българските искания намират благосклонен прием у известни държавници, то се дължи или на временни симпатии, които изветряват при първо противодействие, или на своеобразно схващане на турските интереси, което не е нещо трайно. Защото дори когато под напора на едно широко разрасло се българско движение, което не може вече да се задуши по никакъв начин чрез полицейски репресии, Портата се решава по-късно да признае черковната ни автономия и учредява Екзархията, пак има моменти на силно колебание и дори на разочарование в правителствените кръгове, което създава натегнати отношения между държавата и българския елемент. Но сега, в 1845 г., е твърде рано, за да се наложи на Портата нещо повече, отколкото назначаването на единдвама български митрополити, пък и за това се явяват непреодолими трудности, особено откак сановниците-покровители се умълчават и няма налице нито българска община, способна за енергични постъпки, нито чужди легации, готови да ангажират за ходатайството си всичкия престиж на една велика сила.

ГРЪЦКАТА НЕЗАВИСИМА ЧЕРКВА И АРМЕНЦИТЕ-ПРОТЕСТАНТИ. Патриаршията е неотстъпчива и немилостива в наказателните си санкции

спрямо провинените свои духовници, докато се радва на здрава вътрешна и външна поддръжка. Колко силен се чувствува патриархът тъкмо в 40-те години, показва ни поведението му по въпроса за създаване на една автокефална църква в Гърция и по въпроса за отцепване от признатата арменска община на арменците-протестанти.

В Гърция, още откакто се прокламира въстанието от 1821 г., Народното събрание в Каламата провъзгласява независимостта на елинската църква и съборът на митрополитите и епископите, свикан на 15 юли 1893 г. от крал Отон в Навплия, временната столица, потвърждава това. Съборът следва примера на руската държавна църква и приема устав за образуването на една източноправославна и апостолска църква на кралство Гърция, която не признава духовно никой друг глава освен Исус Христос и която се управлява от синод с петима епископи като върховна църковна власт.[27] Първата гръцка конституция от 1844 г. санкционира това положение, като вписва в чл. 2, че православната църква на Елада като догматично свързана в вселенската църква в Цариград е автокефална и се управлява от свой архиерейски синод. Но Вселенската патриаршия не признава това еманципиране и упорито стои на гледището, че елините в кралството ѝ остават и занапред подведомствени. Завързва се остра полемика, в която се очертават две становища. Теоретик на едното е Константинос Икономос. Според него патриаршията трябва да запази досегашната си власт и Гърция не бива да нарушава единството в църковно-административно отношение, като прави своите поданици подчинени на отделен синод. Най-малкото разделянето на свободни от несвободни гърци откъм църковно управление трябва да бъде обявено от самия патриарх по негова

[27] Срв. G. L. von Maurer, Das Griechische Volk, II, 1835, 158 и сл.

свободна воля. Противник на този консервативен възглед е Теоклитос Фармакидис. Служейки си с политически аргументи, колкото и с признатата корупция на Фенер, той въстава не само против запазването на старата зависимост, но и против съгласието на патриарха. Той е утвърждаван от султана, зависи от турската власт и няма моралното право да се брои шеф на свободна Гърция. Вече с провъзгласяването на гръцката независимост и по силата на един осветен в източноправославната църква принцип Гърция е добила и църковната си независимост. Но цариградският патриарх не признава това фактическо отделяне, не е във връзка със синода в Атина и едва в 1850 г. по силата на свиканията от Антим V в Цариград събор се обявява канонически независимостта на гръцката църква и правото ѝ да се управлява сама без никаква външна намеса.[28] Можем да предполагаме, че българските патриоти, като Неофит, Иларион, Селимински и др., които се учат в Гърция или следят нейните вътрешни борби, са си взели добра бележка от тези усилия да се национализира църквата в свободното кралство[29], за да се осмелят да искат ако не подобна еманципация — за която не може да става още дума, щом България не се радва на политическа независимост,—поне да се назначават български архиереи и български членове в цариградския синод. Но те е трябвало същевременно да се убедят, че патриаршията брани упорито своите права и не отстъпва лесно, особено когато се касае за нейни най-скъпи чеда, за родствените ѝ по кръв и по тайни надежди потомци на древните елини.

Колкото се отнася пък до арменските протестанти, там случаят е още по-поучителен. Презвитериански мисионери от Америка отварят от 1831 г. нататък в Цари-

[28] М. Балабанов, Пер. спис., кн. XXI, 1929, 328 и сл.
[29] Срв. Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XI, 642 и сл.

град и други градове на Левант станции за пропаганда. Те успяват да спечелят почва особено между арменците-грегорианци и с това възбуждат недоволство както у русите, покровители на православието, така и в Портата, която не се въодушевява от желание да види покрай признатите досега три вери с три черковни глави («румилет», от гърци, българи и пр., арменци и «ехудимилет», евреи (още една вяра с нов свой представител и нови претенции). Руското правителство прави постъпки пред вселенския и пред арменския патриарх да потъпчат новоизникналото и подклаждано отвън протестантско движение чрез всички средства, които им дава законът — и неофитите биват затваряни в тъмници, оковани във вериги или заточавани (чрез такрири от правителството) в далечни провинции. Едва енергичната намеса на английския и пруския посланик (особено на първия — сър Stratford Canning) довежда да се спрат гоненията, а след дълги и трудни преговори се създава една отделна протестантска община (1850 г.), на която в 1853 г. при апогея на британското влияние се осигуряват същите предимства, както и на останалите верско-народностни общини.[30]

А българите нито вътрешно като национална група, нито външно като субекти на дипломатическа защита са били готови да се справят с големите трудности за припознаване на една своя, макар и твърде скромна черковна автономия. Те нямат никаква възможност да си спечелят преди всичко съдействието на Русия, като и станат тъй необходими в нейните вековни домогвания, както бълнуват това някои горещи славянофили. Защото, ако българите скъпят за народностно обособяване и граждански свободи по примера на гърци, сърби и румъни, на техните

[30] G. R o s e n, Geschichte der Türkei, II, 90 и сл.; A. U b i c i n i, Lettres, II, 405 и сл.

княжества и техните конституции, русите по върховете на своята дипломация и в твърде влиятелни кръгове на интелигенцията си виждат как религиозно и *географски* България трябва да стане «аванпост на славянството по заветния път на развитието му», изместваики от Цариград съперниците гърци, възмечтали за Византия.[31] Фактически тъкмо последните обаче стават удобни съюзници за една подобна руска политика на Изток и така българите, тъй беззащитни политически, тъй слабо организирани, попадат под двойните удари и на гръцката партия около патриаршията, и на руските официални представители, съумели да се приспособят към интереси или слабости на Високата порта.

[31] К. Леонтьев, Восток, Россия и славянство, Москва, 1885, 241.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ

НЕОФИТ ЗАТОЧЕН ВЪВ ВЕЛИКАТА ЛАВРА. С пристигането си на Атон в началото на август 1845 г. двамата заточеници Неофит и Иларион са били веднага разделени. Единият, Неофит, осъден по-строго, е изпратен в гръцката «Велика лавра», а другият, по-леко наказан — в «Симо Петра», също гръцки манастир.

«Великата лавра», както се нарича най-старият атонски манастир, основан в края на X в. (963 г.) от св. Атанасий, е разположена на южния край на полуострова в подножието на най-високия връх на цялата планинска верига. Около нея растат маслини, орехи, лимони, портокали, череши, кестени, кипариси, лозя и текат изобилни води. Петнадесет високи и яки кули ограждат манастирската крепост, в която се намира храмът на св. Богородица с чудния си художествено изпъстрен мраморен под, 37-те си мраморни стълба, 12-те си врати и 70-те си прозореца, сравнително малки поради бурните морски ветрове, които често разклащат самата сграда . Пред западния портик на събора под сянката на столетни кипариси, които традицията смята за посадени от св. Атанасий, значи 900 години стари и с това идва да се съгласи дори ботаникът Гризебах, стои забележителната водосветна чаша (φιάλη), цяла изсечена от масивен разноцветен мрамор, макар и с окръжност $7\frac{1}{2}$ метра. Тук пред голямата порта на манастира, при извора с най-вкусна вода, се издига кьошк, гдето лавриотите , 70 души на брой

(а с трийсетте таксидиоти — 100 души), се събират често, за да беседват и съзерцават Егейско море и далечните острови — Тасос, Самотраки, Лимнос и Имброс.[1] Множество килии и църкви са разхвърляни в околността по стръмнини и ливади (λιβάδια) и на едно място прилича на истински земен рай за поклонниците с дърветата, лозята, изворите, моравите и чаровната гледка към широкото море.

В една от кулите на този манастир и без да вкуси нищо от природна красота и мир на душата, бива затворен отец Неофит. Напразно основателят на манастира, «смиреният монах» Атанасий, е препоръчвал в завещанието си на своите наследници през вековете: «Най-много от всичко бъдете гостоприемни и не нарушавайте наредбите, които съм ви дал относно странниците, дошли по суша и море.» Този съвет е забравен за един враг на патриаршията, изпратен тук като твърде опасен човек. Не само неразположение към непокорния духовник, спечелил си най-строго дисциплинарно наказание, но и презрението към един българин с национални домогвания кара братството да не окаже никакво внимание, ни най-малко състрадание и гостоприемство към бившия хилендарец, дошъл тъй неочаквано. Какви впечатления има Неофит от тези монаси, показват думите в неговата *Мати Болгария*, писана малко по-късно: «Нагли бури и напрасни фуртуни скоро преминуват, но беломорските ужасни лавринти никогаж.»[2] Тия *ужасни лавринти* са монасите на «Лавра», лавриотите гърци, взети като типични представители на ненавистните фанариоти. И че Неофит е претеглил много от тях, за да употребява името им като нарицателно, мо-

[1] Sava Chilendarec, Kniha o Svatė Hoře Athonskė. U. Praze, 1911, 308 и сл.

[2] Пер. спис., IX — X, 18.

жем да съдим и от следния факт. Когато руският архимандрит (после епископ) Порфирий Успенски, с когото Иларион Михайловски е могъл да се срещне и разговаря към края на 1845 г.,[3] пише едно писмо до началството си в Русия с дата 14 ноември 1945 г., той казва за обитателите на манастирите «Лавра» и «Симо Петра»: «Еще живи здесь иноки, которые поджигали Греческое восстание и обагрили руки свои кровию Турков; не раскованы их мечи; не разражены их ружья, *не исчез чад в их головах, в которых возникают мечти о восстановлении Греческаго царства в новом виде и в старых географических пределах.*»[4] Естествено при такива чувства и утопии на гръцките монаси един човек като Неофит, чиято дейност е насочена тъкмо към прогонване и осмиване на подобни византийски блянове, ще бъде твърде зле гледан, ако не и жестоко обиждан, унижаван и изтезаван в изгнанието си.

«СМЕРТОНОСНО И НЕСНОСНО» СТРАДАНИЕ В ЗАТВОРА. Раковски може да ни съобщи за това заточаване на Неофит, без да споменава за гръцката «Лавра», с най-общи думи следното: «Отца Неофита обковаха гърци *в железни тяжки вериги и спустиха го в влажни подземни дълбини на един торон (куля)*, отде в последни минути живота му извадиха го, та издъхна и почина в Хилендарска си обител. . . А Илариона зеха Хилендарски братия на емство си и поставили го бяха монастирски писар.»[5] П. Р. Славейков като че в съгласие с Раковски повтаря също: «Горкият, той клюхнал тамо в

[3] Срв. писмото на Иларион от «Симо Петра» до хилендарци от 8 декември 1845 г., в което препоръчва на братята да приемат с внимание високия руски гост. Вж. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 130.

[4] П. Успенский, Первое путешествие, II, 154.

[5] Г. С. Раковски, Съчинения, 379; срв. и «Горски пътник», 22.

онази безизходна кула («в една кула бил подключен с кофар» е казано по-рано) и само едного човека имал да вижда, и то за нещастие — чиракът му самоковчанина дякон; той приел да се подключи с него, вода барем да има кой да му подава.»[6]

Раковски и Славейков не знаят в кой манастир попада първо Неофит, но във всеки случай това не е «Хилендар», гдето заточеникът склопва очи. Те еднакво говорят за *кула*, която според Славейков била «подключена», а според Раковски — дълбока и влажна («дълбоко и влажно подземие на един торон» в *Горски пътник*). Раковски говори и за *тежки вериги*, отнети едва в последни дни на живота, когато Неофит бива преместен в своя манастир «Хилендар». И с него се съгласява Бурмов: пленникът бива заведен на Св. гора, гдето бил турен «*в затворът с окови*»[7]. Г. Димитров, черпейки от Раковски, когото не разбира добре, съобщава все тъй кратко и грешейки в хронологията: «. . .четири пъти заточван от фанариотското лукаво духовенство, най-после на 28 юли 1849 г. е умрял мъченически в окови в тъмната и влажна кула на Хилендарский мънастир»[8]. П. Карапетров все тъй произволно, но без да сбърква годината, може да пише: «Окован с тежки вериги, отец Неофит Бозвели починал през 1848 г. в една кула на Хилендарската обител.»[9]

Всички тия догадки почиват само на смътни вести. Сигурно остава това, което ни разказва сам Неофит в писмата си, както и онова, което ни съобщават някои надеждни свидетели, особено Чайковски и съжителят на Неофит в «Хилендар», дякон Григорий, в биографската си бележка за Иларион от 1862 г.

Още на 23 август (6 септември), три седмици след при-

[6] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 396.
[7] Т. Бурмов, Българо-гръц. църк. распря, 24.
[8] Г. Димитров, Княжество България, I, 303.
[9] П. Карапетров, Сбирка от статии. 12.

стигането си на Атон, Неофит осведомява сръбския представител в Цариград Теодорович, когото винаги е смятал за свой покровител, за постигналото го нещастие, молейки го и този път за помощ.[10] Той говори, първо, как бил завлечен в манастира «Кудуни» на Принцовите острови и как след два дни бил откаран на Атон. Запитвайки агата там какво е писано във фермана за заточаването му, Неофит чува, че такъв ферман изобщо не е издаван от Портата, а имало само писмо от патриарха до манастирската управа. Сам Неофит бил заведен във «Великата лавра», духовният му син бил затворен в кулата там, а Иларион изпратен в «Симо Петра». «Ето правосъдието на светия патриарх и духовната му обич, ето каква справедливост раздава духовният водач!» Убеден, че всяко престъпление остава само временно ненаказано, Неофит скърби за тежкото положение на българския народ под властта на гръцките владици и намира, че ако би трябвало да се увековечи това положение, като архиереите се държат към българите като към роби и скотове, по-добре било да нареди султанът да бъдат българите посечени. «Чудно е, че правителството не вярва на документите, подписани от толкова хора, а вярва на фалшивите доноси на фанариотите. . . Страдали ся някога българите от еничарите, но от тях те са могли да бягат, могли са да си измолят свободи; онези тирани са били явни, а днешните, скрити зад лицемерието си, са тайни. . .» Недоумявайки защо Високата порта, която знае всичко, търпи тези неправди, Неофит моли приятеля си да действува, гдето трябва. «за да не загине мизерно в този смъртоносен и строг затвор».

В писмото си от заточение до верния свой приятел в

[10] Писмото е запазено в полски превод в архива на Чайковски; срв. В. Смоховска-Петрова, ц. с., гдето е даден български превод.

Елена Андрей Робовски (1 декември 1847 г.) Неофит споменава пътем: «в Великой Лаври *отровното, смертоносно и несносное наше страдание*», без да пояснява в какво се състои това страдание. Нещо повече ни съобщава дякон Григорий. Като черпи сведенията си направо от Неофит и Иларион, той пише: «(Иларион) заточи ся с ар. Неофита от патрикът у Свята гора, първиет в Симо Петра, а последний в «Лавра» и *двамата седеха в затвора като злодеи* в гръцките монастири доде братството хилендарско по внушению старца Пантелеимона, който беше духовен отец Илариона с общо писмо молило патрика да им позволи да дойдат у своет си монастир после гулям труд позволил патрикът.»[11] А Огнянович, който храни дълбока привързаност към народните мъченици, в дълго писмо до Иларион от Цариград с дата 27 януари 1846 г. изтъква между другото как Решид паша останал покъртен от съобщението за тежката участ на отец Неофит в манастира «Лавра». Защото според писмо на Иларион до френския агент Рует, което било преведено на френски и показано на турските министри, Неофит е бил наистина третиран там най-безчовечно. Иларион описвал именно «цялото страдание г. Неофита и *его воздыхания и горкия слезы*, които никто от человек не чува, даже и *обременен сущи узами железными, не может да воздвигнет руцете си* ни к богу на молитву, ни к милости своих благодателей»[12]. Това Иларион е могъл да узнае лично от Неофит при срещата си в «Хилендар» (края на декември 1845 г.) и това е най-сигурният коректив към всички мъгляви съобщения от по-късно, които говорят за вериги и мъки на Неофит в течение на няколко години, дори до края на живота му, макар да се касае за изтезания само в гръцката «Лавра» преди преместването му в българския «Хилендар».

[11] А. П. Стоилов, Духовна култура, 20—21, 70, Сборник «Иларион Макариополски», 92.

[12] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ОПИТ ЗА БЯГСТВО НА НЕОФИТ И НА УЧЕНИКА МУ НИКОЛАЙ ОТ КУЛАТА-ЗАТВОР. В «Лавра» Неофит не остава за щастие дълго. Въз основа на точни сведения можем да приемем, че вече в края на декември 1845 г. той е преместен в «Хилендар». Но преди това той прави може би отчаян опит да се избави пак чрез бягство, както при първото си заточение. Славейков ни разказва как Неофит бил заключен в кулата заедно с ученика си Николай и как Николай поискал нарочно да остане при стареца си, понеже «имал на ума си да го качардиса от кулата». Две или три години (в действителност може да става дума само за два или три месеца) Николай само това обмислял: излизал, ходел, приготвял тайно въжета за спускане на стареца си от високия прозорец на кулата и най-после, когато да пристъпи към изпълнение на плана си, бил хванат, кулата била претърсена, въжетата открити. «Взели всичко, каквото намерили, искали и него да извадят оттам, той паднал на краката им, молел се на стареца си и той им се молил, че не можил вече да се възправи, легнал и подир месец и половина предал богу дух. Не се знае старецът му доколко е споделял неговите планове за бяг, но тоя го е обичал и жалил го и от скръб подир два месеца предал и той богу дух.»[13]

Славейков, както обикновено, предава нещо от истината, но като бърка датите и развоя на събитията. У него, от една страна, бягството е отнесено към манастира, гдето Неофит бил първо заточен, а, от друга — то се подготвя в течение на 2—3 години и бива осуетено малко преди смъртта на заточеника. Обаче ние знаем, че в «Лавра» Неофит остава за кратко време, най-много 5 месеца, и след това бива преместен в «Хилендар», гдето нито е държан в затвор, нито пък е правил опит да бяга с по-

[13] П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 396.

мощта на Николай и чрез спускане от някаква кула. Ученикът на Иларион, архимандрит Даниил, който през 1845 г. е бил в Цариград, а по-късно е черпел сведенията си за съдбата на Неофит от Иларион, разказва същата история малко по-другояче. Останали сами в кулата, Неофит и Николай обсъждали как да избягат. И решили: Неофит да се престори на зле болен и да моли монаха, който им носел хляб и вода, да каже на игумена Софроний да бъде пренесен на лечение в болницата, за да не умре в кулата; а Николай през това време да избяга с помощта на Онуфрий Хилендарски (който, изглежда, отново е дошъл от Цариград в Атон, в скита си «Св. Ана»). Наистина Неофит бил взет в манастирската болница, а Николай усукал дрехите си на въже и с него вдигнал през прозореца приготвената от Онуфрий ортома, с която се и спуснал тайно една нощ. Същата нощ Николай забягнал с Онуфрий за Хилендарския манастир, гдето под името Неофит бил подстриган и после ръкоположен дякон, за да се прекрати преследването. Там той се поминал след една година. Отец Неофит пък бил изтезаван и бит от игумена да каже къде е побягнал ученикът му, но той не изказал нищо. Общоманастирската управа в Карея издала заповед да бъде заловен Николай и жив докаран или главата му донесена.[14]

Че спомените на Даниил отговарят отчасти на действителни факти, заключаваме от кратките съобщения на дякон Григорий (Доростоло - Червенски) до Раковски в 1862 г. С дата 14 февруари Григорий пише на редактора на *Дунавски лебед*, че е готов да му изпрати «някои си бележки за смъртта на едно младо родолюбче дяконче. . ., умрял при ар. Неофита в заточение». Това дяконче може

[14] А. П. Стоилов, Преглед, I, кн. II, 91 — 92; Сборник «Иларион Макариополски», 88. Срв. версията у М. Радивоев, «Време и живот», 48 — 49.

да бъде само Неофитовият възпитаник и състрадалец Николай. За него Григорий казва в едно по-раншно писмо до Раковски от 27 октомври 1861 г., че част от ръкописите на Неофит били преписани на времето още «от едного родолюбиваго ученика Неофитова, който умрял заточен в Света гора за същата причина», т. е. поради обвинението срещу учителя му.[15] Григорий не би сметнал съдбата на дякон Николай за толкова интересна, ако тя не е била свързана с някой по-значителен подвиг в името на отечеството; и че този Николай би могъл да бъде запомнен не само поради преписване на Неофитови ръкописи, но и след като знаем отношенията между Неофит и Николай от 1842 г. нататък. Доколко обаче подвигът на Самоковския дякон може да бъде тъждествен със споделен затвор и опит да бъде освободен Неофит от кулата на «Лавра», остава неизвестно.

Известното, положително установеното доскоро беше това: още в края на юли 1845 г. някои хилендарци спохождат събрата си Иларион в «Симо Петра», за да го утешат (виж благодарственото писмо до тях на Иларион от 27 юли) и наскоро след това по настояване на стареца Пантелеймон игуменът и епитропите хилендарски молят писмено патриарха да бъдат преведени в техния манастир двамата заточеници Иларион и Неофит. За последния те са могли да се осведомят по някакъв начин и да разберат отчаяното му положение. Но до средата на декември 1845 г. двамата народни дейци остават все на старите си места, в «Лавра» и в «Симо Петра», понеже още на 8 декември Иларион пише на хилендарци да посрещнат добре запознатия се с него в «Симо Петра» руски архимандрит Порфирий,[16] а на 29 декември той съобщава на К. Огнянович в Цариград, че е вече преместен в «Хиленд ».

[15] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[16] Михаил Арнаудов, «Иларион Макариополски», 130

гдето (според писмо до хилендарци от 8 ноември) се е канил още по-рано да прекара коледните празници като гост.

Запазен ни е френският текст на една молба от Иларион до Фуад ефенди, първи драгоман при Високата порта, писана в манастира «Симо Петра» на 28 август и подадена на 6 октомври 1845 г., в която отново се припомнят неправдите на патриаршията спрямо българите и се съжалява за отстъплението на Високата порта от покровителството ѝ над двамата български духовници, гарантирани и с ферман от Мехмед Али. Агата на Атон уверил Неофит и Иларион, че нямало ферман за заточаването им, а игуменът на манастира «Симо Петра» показал на Неофит (десет дни след като той пристигнал) везирското писмо и заповедта на патриаршията за строг надзор над наказаните монаси, за да не могат да избягат. При това положение, изтъква Иларион, «когато нашите покровители, изглежда, са ни напуснали, когато смъртта или вечното робство трябва да бъде нашата единствена участ, личността на Ваше Високо Превъзходителство ме привлича с нейната доброта, с нейните добродетели»[17]. И той моли Фуад ефенди да окаже закрилата си над двамата заточеници и подействува за освобождаването им. Писмото бива предадено на адреса та чрез неизменно верния Огнянович, който трябвало и да преведе българския текст на френски език.

ЧАЙКОВСКИ ВЗЕМА ПРИСЪРЦЕ СЪДБАТА НА НЕОФИТ И ИЛАРИОН. През август и дори през септември 1845 г. патриаршията все още не е успяла да получи ферман за заточаването на Неофит и Иларион. По свидетелството на Чайковски за тях единствено се грижели шивачите от Хамбара, които здраво държели за Неофит и които били подбуждани от Чайков-

[17] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 200 — 204.

ски чрез Огнянович да подадат молба до султана за завръщането им. Тези простички хора били толкова развълнувани, че дори изгонили гръцките попове, които им изпратил патриарха. По свидетелството на Чайковски патриархът, изплашен от това, обещал на шивачите да им върне Иларион, ако те се усмирят, но не и Неофит, който бил много провинен пред църквата. Богатите българи, колкото и да симпатизирали на заточените, «си измивали ръцете по въпроса за освобождението им». Само хаджи Иванчо от Габрово не бил се уплашил и се държал храбро. Турските големци прехвърляли един върху друг вината си. Шекиб върху Мехмед Али, Редин бей върху Шекиб, като се подозират взаимно в подкупничество. Добре осведомените лица твърдели, че патриархът бил изразходвал за целта един милион пиастъра. Риза паша и Муса паша нямали нищо общо с подкупа и скъсали фермана за заточаването, донесен от самоския княз Ст. Богориди, «най-заклет враг» на Неофит.[18]

На 6 август 1845 г. Чайковски, който отбелязва всичко това в рапортите си до Чарториски, подава нота до Риза паша и Шекиб ефенди, за да ги предупреди за последиците, които би донесло за правителството заточаването на Неофит и Иларион. Той отбелязва чутото от Расиадес, никомидийския епископ при патриаршията, за побоя с тояги, нанесен на двамата духовници. Той изтъква заслугата на Неофит с това, че е «може би първият българин, който с цялата си искреност и лоялност на своя характер е изложил на правителството цялата истина за своя народ». Той отбелязва заслугите на Иларион с това, че е разкрил пред Портата гръцко-руските интриги и заговора на агента Македон (Раковски!), като съветвал българите да бъдат лоялни към властта. Той посочва пакостните последици от едно ре-

[18] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 146 — 148.

шение на патриаршията, което ще остави у българския народ впечатлението, че заради верността си към Портата се наказват хора, «които се противопоставят на възгледите на Русия и на гърците», и той заключава: «Тъкмо по този начин мислят да разгневят българите срещу Високата порта и да им покажат колко безполезно е покровителството на правителството на Негово Величество — две неща, за които Русия работи отдавна усилено и непрестанно.»

Засилил с такава ловка аргументация ходатайството си за Неофит и Иларион, Чайковски идва да оправдае една постъпка от три дни по-рано, именно нотата си от 3 август с. г. до Високата порта,[19] с която се протестира за клеветите пред някои млади българи на високопоставени лица от руската легация срещу самия Чайковски в смисъл: «Ето докъде докараха съветите на поляците за вярност и привързаност към Портата Неофит и Иларион. . .» В същност Чайковски не е вършил нищо друго, освен да допринесе за «непокътнатостта» на Османската империя и да спре българския народ от «отчаяние и деморализация», като се разочароват от покровителството на Портата и се поддадат на гръцко-руско влияние. Чайковски е искал да бъде полезен на Портата, като е настоявал да вземе тя под своя закрила гоненията от гърците духовници и съди тези свои поданици по сигурни данни и по законите за справедливост.

Чайковски наблюдава с голяма загриженост развоя на българския въпрос, след като Неофит и Иларион са били заточени, и прави всичко възможно да ги спаси, като подтиква и българите в столицата и в провинцията за молби или протести по случая. На 26 септември 1845 г. той отбелязва в рапорта си: «Българите не са получили още никакъв отговор на поднесеното на султана прошение.

[19] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 196.

Г-н Пиколо, пристигнал вчера от Търново. . ., каза ми, че в Търново и околията готвят прошение против търновския митрополит и в полза на Илариона.» На 6 октомври Пиколо ходил при патриарха, който го приел добре и му казал, че е изгонил българските свещеници, защото правели интриги и пиели, но обещал да върне Иларион. На 10 октомври с. г. Чайковски бележи: «Султанът е изпратил молбата на българите в патриаршията, като попитал как стои работата и препоръчал да бъде възстановена справедливостта.» На 26 октомври: «Иларион писал от Атон на г. Огнянович. Неговият затвор не е така тежък, както на арх. Неофит, когото сега затворили в кулата. За всичко това няма ферман, но игуменът заяви, че това се върши съгласно частното писмо на великия везир, което Богориди е получил от Реуф паша.» В писмото си Иларион се изразил остро, че съжалявал, загдето се е доверил на Портата, и молел поляците за помощ. Чайковски поръчва на Огнянович да съобщи на Мехмед Али за писмото, но като смекчи изразите. Българите трябвало да бъдат увещавани за нови молби, понеже още нямало отговор на прошението до султана. В ново писмо до Огнянович Иларион настоявал да говори той на Чайковски (на когото не смеел да пише направо), за да му се окаже помощ. Чайковски тогава поръчва на Огнянович (6 ноември 1845 г.) да пише на Фуад ефенди по случая. От верния Емин той научава чрез Дроздовски, че бил свикан съвет, на който присъствували Али ефенди, Фуад и сам Емин, на който било решено да се направят постъпки за освобождаването на Иларион. «Пиколо, излага Чайковски в рапорта си, се напрнказвал на Али, че Неофит бил пияница и човек с лошо поведение, което е най-голямата лъжа, понеже през цялото време на пребиваването му у лазаристите никой не го е виждал пиян. Емин разгорещено нападнал Пиколо в защита на Неофит, но въпреки това оставили освобождаването му за по-късно. . .»[20]

[20] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 144 – 152.

ПЪЛНАТА ИСТИНА ПО ЗАТОЧАВАНЕТО НА НЕОФИТ И ИЛАРИОН. Редом с постъпките си за подобряване участта на Неофит и Иларион Чайковски иска да си уясни основно въпроса за отговорностите по тяхното заточаване. За него (както и за историка) е важно да се установи по чия подбуда и при какви обстоятелства Високата порта се решава да задоволи искането на патриаршията, в полза на което взема решително становище и руската дипломация. И Чайковски узнава през ноември 1846 г. следното.

В заседанието на министрите от август, на което е бил разглеждан въпросът за наказанието на Неофит и Иларион, «Шекиб ефенди вследствие на откритото и неколкократно повторено искане на Русия е разрешил отвличането на тези двама българи; сам е наговорил слабия Мехмед Али да не се противопоставя на това. Страхувайки се от Риза, той не издал ферман, но склонил великия везир да издаде частно писмо. И така Русия заставила патриарха и Шекиб да действуват, а Богориди е бил техен съюзник.»[21]

През декември 1845 и март 1846 г. Чайковски се труди да склони великия везир Решид паша да ревизира решението за Неофит и Иларион, но нито Решид паша, нито министърът на външните работи Фуад се осмелявали поради страх от Русия да предприемат нещо. Между това в разговор с Емин на 6 януари Чайковски е могъл да узнае важни подробности върху случката от 29 юли 1845 г., като той смята за уместно да разкрие и в рапорта си до шефа в Париж. В този рапорт се излага следното:

«Руското посолство е протестирало срещу двамата свещеници като разрушители на гръцката църква и поддържащи връзки с поляците и френските свещеници. Шекиб се уплашил, но Риза наредил да се отговори, че

[21] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 152.

това са поданици на Портата, във верността и доброто поведение на които тя е уверена. С това свършва на първо време. Когато положението на Риза започва да се разклаща, Логотети (Аристархи) отишъл при Шекиб, заплашил го с нов протест от страна на Русия и изтъкнал, че единственият начин да се избягнат неприятностите е да се даде разрешение на патриаршията да ги накаже за църковни провинения. След няколко посещения той издействувал такова разрешение и също такова от Мехмед Али. А Богориди, уплашен, че се касае за българи, които могат да навлекат върху него подозрението на православна Русия, издействувал везирско писмо до агата на Атон да разреши той да бъдат те задържани в манастира. Покойният патриарх казал на Али, че те се наказват за църковни провинения, а не за граждански. Затова той не може да използува своята власт по искането на Портата, а работата трябвало да се урежда от синода. Емин смята, че ако Решид поиска, той може да ликвидира тази интрига, заплетена от Логотети, но се бои Решид да не се остави да бъде мамен от този хитър интригант, който според него е най-долната язва на османската държава.»[22]

Разкритията в случая улучват съществени моменти от заплетената история около наклеветяването и осъждането на българските духовни водачи. Те намират своето потвърждение и допълнение в други сигурни съобщения от това време.

НОВИ ПОСТЪПКИ НА ПОЛСКАТА АГЕНТУРА В ПОЛЗА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗАТОЧЕНИЦИ. На 26 януари 1846 г. Чайковски дава рапорт, че Емин, този «смел и благороден» покровител на българите, ги бил посъветвал да подадат ново прошение до Решид за освобождението на Неофит и Иларион.

[22] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 153.

Огнянович отново посредничи тук, така че след като се подава прошението, Решид обещава в началото на февруари, че ще освободи напълно Неофит и Иларион, но няма да ги върне веднага в Цариград, за да не събуди съпротивата на Русия. По сведения, добити от Расиадес, Чайковски узнал, че руският посланик обвинява самия Чайковски в опит за покатоличване на българите, нещо, което било в пълен разрез с договорите между Русия и Портата и с хатишерифа, който забранявал привличането на българите към друга вяра.

През март 1846 г. Чайковски успява чрез Рует да склони Решид паша да приеме и изслуша Огнянович и братовчеда на Иларион по въпроса за заточените духовници. Решид потвърждава добрата си воля за освобождението на Неофит и Иларион, но веднага след това престава да мисли по българския въпрос. Той надали и би предприел изобщо нещо, ако не било настъпило ново обезпокоително движение в България, което го стреснало. Чайковски пише на 26 юли 1846 г.: «След позорното държане на Портата към Неофит и Иларион, след тромавостта и страхливостта, които Решид проявява спрямо тях, невъзможно е да спрем или да променим насоката, която българските стремежи вземат.»[23] Два месеца по-късно Чайковски мисли: «Мъчно е да се склони Решид да върне на България Неофит и Иларион. Той вижда българския въпрос само през очите на Богориди, който никога няма да се съгласи да се завърнат хора, които веднага биха се изправили като преграда срещу подлите му машинации за извличане на печалби от българския народ.» И в друг рапорт от по-рано (26 август) Чайковски е изтъквал мнението си за Богориди като за човек, когото българите

[23] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 154.

ненавиждат най-много като «свой враг» и «подлец», който «търгувал със съдбата на своя народ»[24].

На 7 януари 1847 г. Чайковски отново изтъква неспокойния дух, завладял българите в провинцията, и нежеланието на Портата да бута въпроса за заточените. «Решид е в по-голяма степен под гръцко влияние от своите предшественици — пише той, — затова съвсем не можем да се надяваме той да направи нещо за българското духовенство, а още повече за Неофит и Иларион.» В скептицизма си по отношение на Портата Чайковски скланя накрай за нещо твърде смело, за което едва ли би могъл да разчита на одобрение от българска страна. Той мисли за отвличане на Неофит и Иларион от Атон, като използува дори покварения гъркоман Пиколо с готовността му да печели, отгдето може. «Портата, мисли Чайковски в рапорт от декември 1847 г., няма да бъде против тази работа, защото това би смъкнало тежестта от нейната съвест. . .»[25] Намерението в случая било да бъдат заведени Неофит и Иларион в Рим, като бъде повикан и приятелят им Максим, който се намирал тогава в Букурещ. Но от този зле замислен план не излиза нищо.

Нека припомним, че все по това време Неофит, отчаян напълно, се обръща към Огнянович, за да му благодари за това, което са сторили за него Никола Тъпчилещов и Панайот Керимитчиоглу, пишейки (ноември 1847 г.): «Познахме, чи за нас няма вече избавление. . . И така ше ся тегли докад ми ся (богу) доволи.» Приятелите си той отново моли да го не забравят в «човеколюбието» си.[26]

ЗАСТЪПНИЧЕСТВО НА ЦАРИГРАДСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕД УПРАВАТА НА «ЛАВРА».

[24] В. Смоховска-Петрова, 156.
[25] Пак там, 157.
[26] Срв. Михаил Арнаудов, Неофит Бозвели, 471.

Върху всички тъмни въпроси, свързани със заточаването на Неофит и Иларион, добиваме нова, макар и слаба светлина от някои писма в архива на Григорий Доростоло-Червенски.

От тях ние научаваме, първо, че цариградските българи са взели още през 1845 г. твърде присърце печалната участ на Неофит. Поучени от заточението през 1841 — 1844 г., те не забравят този път да направят енергични постъпки пред управата на манастир «Лавра», за да се облекчи положението на народния мъченик Неофит и на неговия верен ученик Николай, докато се сполучи нещо повече за тях. В едно писмо до епитропите на «Лавра», подписано от «*вси болгари*, тува в Ц: град, колко ся намираме у *всякаго иснафа*» и датирано от 19 ноември 1845 г., цариградчани излагат следното:

«Ние като услишахме сос какви речи е утешавал Г: отец Софрониа в Карейския священ собор и в настоящее в пиргат ви, *що страдае* и как не оставате нито да пише, нито да отиде человек (кроме приносящий хлеб и вода) при нашего духовнаго отца Архиман и протосиг: Неофита, не поверувахме — защото сме уверени, чи от султанската капия ни[27] е дал ферман Мехмед Али паша — за заточението им — токму патриархат сос една епистолия и в нея сме известни що показува (но него нема) нито за духовнаго ни отца, нито за неповинното наше дете,[28] което го напрасно взяха от сокакат — то вам не е потребно — патриархат като общий отец, кого люби, за мало време заслъща — и после милува.

Того ради докле нарочно не проводихме человека, за да види. Тогава ся научихме, уверихме и удивихме ради творимото ви — но бехме ви рекли да дойдете к себе си, защо ни[29] е прилично на иноческият чин — смишляйте последняя, — ако е и болгарин.

Святии отци! от монастират си сичко нещо потребно им, що дадете на духовният ни отец и на детето, оставаме должни сос благодарност да ви заплатиме варъндже и кирията на водаята ще седат — На кой мнстир: на кой скит; или на кои сиромаси; сме оставили?

[27] Т. е. не.
[28] Думата е за Николай.
[29] Т. е. не.

ни болгарите да не дадеме милостиня, чи и вам да не возблагодариме; для духовнаго ни отца; и за това си сторуваме, християнския долг, чи ви говориме, по-добре е да ся оставите от тайното си намерение, което го имате в умат си —

Тоll! отци святии, в кой закон; дали духовенския, или политическия, или в куя вяра пише; някого повиннаго кога затворат; чи кои ся молят и них ли турат в затвор или повиннаго изваждат; — кого затворнаго са возпрели да ся не моли, ни да пише: за свобождението си; — ни человеци да го посещават, ни милостиня да му донесат, ни писмо? Воистину! ми болгарите нигде не сме го намерили таков закон писан — освен.

Прочее не имеем время, извините, ваше високопреподобие, по-пространно одолжати ся и писати для *нашего духовнаго отца архиман. Неофита и за детето Николайчо*, но молиме благосклонно, отсега имайте ги като сущи соманастирскии братия *докле им проводиме свобождението*, и давайте им, което с више возпомянуваме, сичко що им е потребно, и оставаме болгари должни сос благодарност да ви заплатиме и возблагодариме.

И молиме сей приключеное писмо привручете му го и желаеме получити негово своеручно писмо как го е приял да се уверим и разумеймe для здравието му и настоящето состояние. . .»[30]

Значи цариградските българи независимо от постъпките си за освобождаването на Неофит пред властите и патриарха в Цариград не пропускат да предупредят и лавриотите от страх между другото да не пострада Неофит непредвидено, като бъде лишен от живот. Еснафите стават гаранти за своя духовен наставник и неговия млад ученик, вземат върху себе си всички разходи по издръжката им и протестират за безчовечния режим, на който са подложени те в затвора. Разбира се, някакъв практически резултат това писмо едва ли е могло да има, щом лавриотите държат само на патриаршеската заповед, придружена навярно и от тайни инструкции.

После от «Хилендар», гдето се е преместил вече, Неофит пише (в началото на 1846 г.?) до Константин Огнянович в Цариград, както и до цариградските българи, за да

[30] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ги подтикне към по-енергични постъпки за освобождението си.

В запазения фрагмент на писмото до цариградчани четем: «Мислим обаче, за да не бих нечто някак си пострадал бедний. . . както и от *шеста година*, най вече в настоящее страдам — и зато *многажди ви писах* и писувам, моля умилно по возможности прилежно и усердно ходатайствувайте и молите благодейних н. и в. приятелей да надстояват както и гдето найдат прилично дано поскоричко умилостивят полномощнихте ни добромислених покровителей да ни призоват в Цареград — и да ни избавят от Св. горците. . .» После, като се връща към изтъкнатите в началото съображения (които са в загубената част на писмото) и подземайки сякаш думите: «. . .то тако ся чини сос коихто ся не сдушават сос св. горските началници», Неофит забелязва за другаря си Иларион: «Не чи укорявам или завиждам нечто Г. П. Илариону, то нему си е природно, но и на 1841 го тако баркаше хилен. епитроп. Г. прот. Евтимий сос прочийте св. горски началници, чи от нихното си сумнение тайноклеветно писаха св. патриарху и мя влачиха мучителски 4: години из мн. в мн. *Боя ся и нине да не ни покварят* — и зато ви уведомляю дано по-скоричко ни избавите.»[31]

От което следва да се заключи, че Неофит не може или не иска да угажда на старците и затова им става още понеприятен, поради което те не гледат на него тъй благосклонно, както на другаря му Иларион, по-примирителен и отстъпчив в отношенията си към тях. Тъкмо от отмъщение на хилендарци се бои и сега Неофит, когато изтъква как те го наклеветили преди пет години и станали причина той да бъде разтакаван по манастирите на Атон.

БЯГСТВО И СМЪРТ НА НЕОФИТОВИЯ УЧЕНИК НИКОЛАЙ. Току-що пристигнал в Хилендарския манастир, отец Неофит изпраща (навярно през февруари 1846 г.) едно дълго писмо до ученика си, побягнал от «Лавра» и укрил се другаде на Атон, за да го утеши и му вдъхне вяра в скорошното общо избавление.

[31] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

«Духовное ми о Христе чадце! Слава вишняму всеблагому промислу чрез благодатию его *си дойдохме* в мн. *Хилен.* Приз' ония дни си дойде отъ Цареград и отец Игнатий хилендар и ми донесе *писмо от Г. Огнянович*, чрез което ми обявява, чи *приятелите ни сос любородците надстояли и дали нашему покровителю общеполезна жалба* и он я проводил чрез Рииз ефенди патриарху и тако ни избавили от смертоносното мучение — и доказва ни, какво *до мало время щат да ни призоват в Цареград и нашата будущност ще биде славна и полезна. . .*»

Повярвал сам във възможността да бъде скоро освободен чрез застъпничество на Мехмед Али паша, комуто българите са подали жалба, и окрилен от надеждата за нова «славна и полезна» дейност, Неофит иска да внуши по-добро самочувствие и на младия си съзаточеник, от когото по неволя се е разделил.

Той продължава в писмото си: «Писува ми, чи *разбрали, чи си избягнал от кулата от Диоклетианскаго мучения* — и не знаят жив ли си, или не — и где ся нахождаш . . . И ми нанося, говоря: нине е время за Николча да ся убади. . . А отец Игнатий ми обажда, чи вуйчо ти му говорил: слишам, чи лаварци затрили наш Николайча, то аз прочее рекл ща дам жалба за него на Вис. порта и проч. В Карея и тува калугерите различно балнуват за тебе. — Аз же им ся отговарям: бог вест что стана то. . .»

Николай не е нито в «Лавра», нито в «Хилендар» и ако Неофит може да бъде във връзка с него, то е, защото знае скривалището му — навярно Зографския манастир.

Неофит разправя още на Николай в същото писмо, че запитвал предпазливо хилендарските старци дали може да повика при себе си момчето, «ако то е живо», но те отклонили хитро да дадат съгласието си, думайки: «Доволно да живо. . . да потерпи тамо, до мало время, докад пишите в Цареград дано му дойде и нему итлакат — за чтото ся слиша, чи имало за него особно патриар. писмо (ако е и умрел патр. Мелетий) и *лавранци бесновато свирепствуват — то е известно, чи и мене всакатиха за тебе* — они си показаха беснованието и си излияха отровните казни. . .»

Излиза именно, че и след бягството на Николай Неофит е останал известно време в «Лавра», търпейки

нови огорчения от отмъстителните лавриоти заради това бягство. Сега обаче като по-свободен в «Хилендар» Неофит прави всичко, за да помогне на злощастния момък. Ако някои техни приятели думали на Неофит да прибере скришно Николай, «за да ся не сакладисва тамо», Неофит, който е правил сондажи, му съобщава:

«Знай прочее, чи отписах в Цареград на вуйчо ти и на приятелите да гледат по-скоричко да изпроводят итлакат ти. . . по должности и по возможности всячески надстоях и изкусих — и надстоявам да найда средство да си дойдеш при мене — чи *аз, чадце мое, духовное сам сасипан от лаварските безсовестни мучители за тебе*. . . Можно е да си дойдеш скришно и да седиш тува при мене мало по-критичко, — но за то щем ти отписа. . .» И като съветва момъка да търпи «с ум и разум» и като му припомня, че техните страдания и тяхната отеческа и синовна привързаност «не щат остана на светат в забвение», и като му втълпява християнската максима: «не злобствуй на враждующите си», Неофит заключава: «Уверен самъ прочее, че тамо, гдето ся нахождаш и живееш благодатию вишняго, ся докарваш благодарен к благодеятелите — коихто ми поздрави от моя страна.» Той натоварва чедото си да увери тези благодетели в тяхната безкрайна благодарност: «ми им сми до кончини жизни должни. . . благодарно да заплащаме». В забележката на писмото (датирано от Хилен. мн. 846 го в пост: а: четверток») Неофит прибавя: «Сербский Дип: Г. Л. Теодоровичъ, искрений ни благодей починал о господе — много ся сожалихъ! бог да го прости и упокои в ц. небесное.»[32]

Какъв е краят на Николай, това се изтъкна вече. Не се знае само при какви обстоятелства този злочест момък, жертва на дълга си към учителя-мъченик, свършва трагично дните си в «Зограф» или в «Хилендар», навярно още в течение на 1846 г. От едно писмо на някой си Христо Димитриев, датирано от Самоков с дата 27 февруари 1847 г., ние научаваме, че Неофит бил писал в родното място на непрежалимия си Николай да му се изпрати за послушник на негово място по-малкият му брат. Но Хр. Димитриев не успял да склони нито брата на Нико-

[32] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

лай, нито друго някое добро момче, за да иде на «Хилендар», та е принуден да се извинява пред заточеника, загдето не можал да му извърши «една такава ничтожна услуга». Както ще видим малко по-късно и навярно все през 1847 г., Неофит се оплаква пред приятели в Цариград, че не може още да прежали нещастния си ученик, загинал в разцвета на годините си, върху когото е градил толкова много и с когото му е отнета единствената човешка опора в нескончаемите дни на немощ и страдания. Той няма вече на кого да се оплаква в писма, облекчавайки донякъде мъката си, и се чувствува още по-усамотен, дори съвсем изоставен до момента, когато го навестява дякон Григорий.

ПРЕМЕСТВАНЕ В «ХИЛЕНДАР»; СЪЧУВСТВИЕ НА РЕШИД ПАША, АЛИ ЕФЕНДИ И ФУАД ЕФЕНДИ. Още като биват отвлечени отец Неофит и Иларион, българите в Цариград направили някакви постъпки пред заместник-министъра на външните работи Аали ефенди, за да бъдат те освободени и върнати, за което свидетелствува обстоятелството, съобщено от Огнянович, че Аали ефенди «принуждавал» патриарха да нареди да се отмени заповедта за заточение. Но патриархът, макар че обещал това, не сторил нищо дори до смъртта си през ноември 1845 г. Той, Мелетий, се възползувал хитро от собственоръчното заявление на Иларион, с което последният искал да бъде преместен от «Симо Петра» в «Хилендар», и така Аали ефенди не настоявал повече, докато патриархът боледувал. А Иларион действувал в съгласие с хилендарци, подкрепяйки тяхното ходатайство: защото на 26 октомври те изпратили грамота до патриарха, за да искат събратята им Иларион и Неофит от «Симо Петра» и «Лавра» да бъдат преместени в манастира им. Новият патриарх Антим още в началото на декември бърза да изпълни просбата на хилендарци навярно с цел да отклони така да се настоява от високо място те да бъдат преместени

в Цариград. Той отговаря на хилендарската манастирска управа, че одобрил тяхното желание и че писал също и в «Лавра» да бъде препратен протосингел Неофит в манастира си. «Като изпращаме до ваше преподобие това наше патриаршеско писмо, заръчваме ви черковно, щото като ги проводят във вашия свещен манастир, да приемете и двамата с братска радост и *да ги пазите* с търпимост и услужливост *вътре в манастира*, без да им позволявате да излизат и да отиват на други места.»[33]

Изглежда, че писмото на Иларион, в което се изказвало съгласие да остане в «Хилендар», е било тактично използувано от патриаршията, за да спре по-нататъшното застъпничество за заточените. Защото, както съобщава К. Огнянович, Аали ефенди бил взел присърце молбата на българите в Цариград и поискал да се отмени тежкото наказание. Огнянович именно казва в дължкото си и твърде важно за биографа на Иларион и Неофит писмо от 23 януари 1846 г. следното:

«Ваше от 29-го прошедшаго приях, ово убо радостно известившися о вашем премещении в Хилендар, ово же жалостно уведев страдание Г: Архиман. Неофита не надея ся *таковому безчеловечному мучение первенствующий церкви ниже самих монахов*. . . Прежде едного месяца улучив способ писах вам подробно о умершем патриархе, който принужден от Али Ефенди даде свое согласие за возвращение ваше в Хилен: кое обаче щеше да буде в Цариград, ако да не би ви ускорили били да пишете прошение патриарху, изясняя ся как сме задоволни остати в Хилен: *Прошение ваше не е требувало да дойде в онова време или е совсем излишно било*. . .»[34]

Макар приятелите на заточените и да обяснили пред Високата порта, че това писмо не трябвало да се взема като доказателство за доволство от преместването в «Хилендар», понеже то било изпратено «из нужди, а не из соб-

[33] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 77. Срв. и А. П. Стоилов, Сборник «Иларион Макариополски», 95.

[34] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

ственаго произволения и удоволствия, каквото се патриарх изразил», Портата останала при своето и Фуад паша, който всякак залягал за избавата им, рекъл на Огнянович: «да будем сега задоволни с толко, догде дойде Решид паша».

Пристигането от Париж на Решид паша, титуляр на Външното министерство, се очаквало с голяма радост от всички приятели на Портата, та и между българите, които вярвали да издействуват чрез него нещо добро за своите заточени водачи. Горещ привърженик на либералните идеи, повлиян от френския политически живот и в постоянен контакт с полските емигранти в Цариград, които за голямо неудоволствие на Русия били най-ревностните емисари на една русофобска политика[35], Решид е сякаш въплъщение на новия дух в управлението. В същност обаче той няма да бъде в състояние да промени що-годе значително тона на работите, и то не само защото среща спънки отвсякъде, но защото и по характер няма качествата на велик държавник. Г. С. Раковски, който го е познавал лично, изтъква неговата прекалена доверчивост към фанариотите, неговото лукавство и неговата чисто външна еманципация от суеверия и простащина на турците. «Нито турчин, нито европеец», Решид паша минава в очите на свои и на чужди като «образ и източник на ожидаваемое преобразование» тъкмо поради поддръжката си на англо-френската политика и поради лустрото в обноските си.[36] Но известно време Решид се опитва да играе ролята на арбитър между народностите във взаимните им гонения и нетърпимост и дори съчувствува платонично на българите. В домогванията си да въведе вътрешен и външен мир в Турция той е подкрепен от Аали ефенди и от Фуад ефенди. Първият от тези турски санов-

[35] G. Rosen, Geschichte der Türkei, II, 112, 223, 232.

[36] Г. С. Раковски, Изступлений дървиш, 1858, Пловдив, 1884, 47, 51.

ници, който вече като паша и министър-председател или министър на външните работи ще играе по-късно значителна роля, подкрепя българските искания винаги когато това му се вижда удобно от становище на по-високите държавни интереси.[37] Вторият пък, известен със своите поетически дарби, вещото си владеене на френски език и светските си маниери, храни и сега, и по-късно най-добри чувства към българите, препоръчвайки на правителството да съдействува за тяхната черковна автономия.[38] Като доверено лице на султана и като главен преводач («диван терджуман») при Високата порта след август 1845 г. Фуад ефенди, който по служба е най-приближен до Реис ефенди (на когото превежда нотите на чуждите дипломати, като присъствува и на конференциите му с тях),[39] може да бъде изобщо полезен на българите. Трябва да предполагаме, че и френското посолство в лицето на барон Bourqueney (отзован едва в 1848 г.) и на легационния чиновник Рует е вземало твърде присърце положението на заточените, понеже Рует — навярно със знанието на Чайковски — хлопа често на Високата порта пред Аали и Фуад, за да бъде облекчена съдбата на Неофит и Иларион.

ГРИЖИ ЗА ОСВОБОЖДАВАНЕТО НА НЕОФИТ И ИЛАРИОН ОТ СТРАНА НА ЦАРИГРАДЧАНИ И К. ОГНЯНОВИЧ. На Решид паша пръв изложил случая с българските представители Аали ефенди. Наскоро след това, на 12 януари 1846 г., Огнянович, подкрепен от приятелите на заточените — както узнаваме

[37] Срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 245.

[38] A. Ubicini, La Turquie actuelle, 178 и сл.; Д-р Хр. Стамболски, Автобиография, I, 290 и др.; Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 272.

[39] За «диван-серджуман» срв. D' Ohsson, Tableau de l'empire Ottoman, III, 341.

от писмото му, — изнесъл пред Портата «все щото било нужно» и от Портата му поръчали «да направят болгарете едно прошение». Това прошение било написано и предадено на 18 януари на самия Решид паша в конака му. Едновременно с това дошло писмото на Иларион до Рует, с което се благодаряло на последния за застъпничеството му пред Фуад ефенди и се излагали горчивите страдания и мъки на отец Неофит. Рует превежда Илариновото писмо от гръцки на френски език и го показва както на Фуад и Аали, така и на Решид (на 20 януари). Решид проявява най-живо участие. «Видев такава безчеловечна жестокост, пише Огнянович на Иларион, *прослези се серцето му* и рече: бива ли от мнимих пастирей такова тиранство.» И тутакси Решид помолил Рует да предаде писмото на Фуад, за да го преведе на турски и «да го има пред себе си». Колкото до българското прошение, Решид го изпраща с особено тескере чрез Аали ефенди до патриарха. «И понеже сам патриарха дойде на В. порта на 20 сего, то *Решид паша показа му свое незадоволство зарад Неофитовото мучение* и тогда стана разговор помежду им, но (во?) който, изясни се Решид паша, как желае освобождение не токмо ваше, *но* и Н:(еофитово) и патриарха соизволи на това и обеща се как ще ви премести и двата в един болгарский Мн. (монастир) сос всичката В: свобода и ще повелеет на монахите да ви имат и двамата на почест, показивающе вам всеко угождение и икрам, колкото е възможно по-много.»[40]

За този разговор между Решид и патриарха Огнянович узнал от Рует, който обаче не можал да си припомни името на новия манастир. Във всеки случай Рует съобщава на българите, че намерението на Решид паша било да напуснат заточениците «Хилендар» и да се установят другаде: по някои слухове, дошли до Огнянович, касаело

[40] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

се за някакъв манастир, близо до Серес, именно за отдалечения три часа български или сръбски (основан от Душан) манастир «Св. Иван Предтеча». Огнянович бърза да зарадва Иларион с това съобщение и като го уверява, че е все едно на Атон или другаде, Неофит и Иларион ще бъдат свободни «под покровителством Решид паши», добавя като мнение на Решид: «там премещение наедно с Г: Неофитом ще буде само кратко време». За освобождаването на българските водачи се трудели според Огнянович Фуад, Рует, Емин, приятелите им българи Г. и М. и сам Огнянович «денонощно». От родното място на Иларион бил пристигнал един човек, изпратен от Илариоповите братя, за да действува също тъй, и от него Огнянович узнал за подадения навръх Коледа 1845 г. от еленчани махзар до търновския митрополит, който пък изпратил документа до капукехаята си в Цариград. Огнянович съобщава още: «Г: Рует пише ви само едно писмо, което ви приключвам тука наедно с превода, а и сам от уста ми е казал *да пишете на Решид паша едно благодарствено писмо по болгарски* и покажете как вся ваша надежда отначала била е в неговото благоволение, даже цяло благополучие народа болгарскаго завист в неговото мудро разположение и благодетелното царско промишление и милост.»

И като настоява да бъде изпратено това благодарствено писмо чрез самия него, който се труди заедно с приятелите си за «ослабналото духом тяло болгаров», Огнянович завършва: «Обещавам се как ща останем до конца не токмо вам, но и Г: архимандриту Неофиту, кого молим утешавайте в старости и укреплевайте в надежда до времене, догде сподобит всевишний да ся видим.»

Иларион побързал да изпълни поръчката на Огнянович; защото от неговата ръка ние имаме една просба подадена от името на двамата заточеници до Решид паша, писана навярно през февруари 1846 г.

В нея, запазена в черновка,[41] най-напред се благодари така: «. . .Ние смиреноподписании, вернии и крепкопривязании к Високой порте рухпана болгаре, находивше ся в заточение от умершаго патриарха Мелетиа, не знаем защо и узнавше, че нашето преселение от греческите монастири Лавра и Симон Петра в Хилиндар станало по милостивото Ваше Високо благоволение приходим с това наше смиренопокорно да поблагодарим Вашему Височеству за това велико нам благодеяние. . .»

Иларион недоумява защо сам и другарят му са били тъй жестоко наказани за своята лоялна постъпка в полза на народа. «*Нашето желание е било просто и весма полезно по нашему разсуждению за народа и за Висока та порта, но не знаем по каково наваждение сатанинско напрасно ся намерихми от умершаго патриарха в бедно заточение, не в просто, но в темници и узи, в студ алчуще и жаждуще, в презрение и поругание*, неимуща никаква утеха, токмо единаго всевишнаго утешителя.» И като благодари повторно за показаното от министъра милосърдие, той изказва надежда за окончателното освобождаване пак чрез Решид: «Но и за оставшего наше совершено Освобождение вручва ми ся паки Вашему благосердию. . . да покажите нам тая человеколюбива милост, заради която вдигами к вишнему богу ръце молителни и молими го да ви утверди в вечната любов светлейщаго царя нашего султана Абдул Меджита. . .»

ПЪТУВАНЕ НА АБДУЛ МЕДЖИД ИЗ БЪЛГАРИЯ; БЪЛГАРСКИ ПРОСБИ И ОПЛАКВАНИЯ. Преместен в «Хилендар» заедно с Иларион, Неофит може да си отдъхне от тежкия затвор в «Лавра» и да се успокои донякъде, но пълно освобождение той няма да дочака никога: каквото и да обещава патриаршията, колкото и да са разположени министрите и да се застъпват влиятелни чужденци, в края на краищата изглежда, че Титов удържа връх и не позволява да се върнат в Цариград двамата тъй компрометирани пред Русия български духовници. Високата порта е принудена да държи сметка за мнението на руската дипломация и няма да се реши

[41] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

за хатър на българите да предизвика конфликт с покровителя на патриарха, руския посланик. Ако дори полските емигранти тя успява да спаси само като им подскаже да подирят покрай френската протекция и паспорти от други велики сили (Америка), колко по-малко ще иска тя да предизвика негодуването на Русия по повод на разпоредби на патриаршията, които формално са съобразени с ферманите за нейните привилегии и в защита на една рая, която не представлява вътрешна опасност, понеже не е проявила никакви симптоми на революционна треска. Така Иларион и Неофит не са преместени в някой български манастир извън Атон и продължават да бъдат под надзора на послушните към патриарха хилендарци.

Но в Цариград и в Търново българите не губят надежда за избавление на своите първи черковни люде. Тази надежда се засилва особено през пролетта на 1846 г., когато султан Абдул Меджид, придружен от Решид паша, предприема една по-дълга обиколка из Източна България. Султанът именно иска да върви по стъпките на покойния си баща — да се запознава с положението в провинциите и с нуждите на народите си чрез пътувания из разни части на империята — и спохожда Одрин, Търново, Русе и т. н., навсякъде приветствуван с радост от населението, което вижда в негово лице един справедлив и хуманен монарх, решен да приложи Гюлханския хатишериф. Така по-рано (1844 г.) Абдул Меджид посетил Бруса, така по-късно (1850 г.) той посещава Анадол и Архипелага, като нарушава практиката на предходниците си да не се отдалечава от столицата (те не излизат, откакто престават да стоят начело на войските си в поход).[42] Населението от Тракия и Търновско, от градовете Стара Загора, Казанлък, Търново, Габрово, Свищов и ред други места подава на популярния чрез своите демократични идеи

[42] A. Ubicini, La Turquie actuelle, 29, 109.

султан оплаквания против нетърпимия търновски митрополит, в които между другото се иска и освобождаването на отец Неофит и Иларион. Известният приятел на отец Неофит Андрей Робовски разнасял сам тайно прошенията, за да бъдат подписвани в споменатите градове,[43] а приятелите на затворения в Цариград Раковски използували случая, за да искат чрез отделни прошения милост за двамата котленци, баща и син, осъдени по донос на преславския владика Порфирий и на някои гъркомани чорбаджии.[44] Ние знаем точния текст на едно от първия род заявления, именно това на русенци, подадено на 27 май 1846 г. То ни прави впечатление със смелия си език против фанариотите и с откровеността си пред падишаха. За него Селимински, авторът му, свидетелствува, че било подадено в присъствието на руския представител генерал Грамберг, дошъл да поздрави султана от името на господаря си, и на сръбския княз Александър Карагеоргиевич.[45]

Българите от големия вилаетски град се оплакват там от «безбройните нередовности, злоупотреби и грабежи, които вършат владиците из епархиите», и молят правителството: 1) да се определи *годишна заплата на архиереите*, за «да не изискват и получават те безсъвестно колкото могат» и да не водят със себе си «цяла свита от безсрамни и безнравствени слуги», които тиранизират народ и свещеници като истински разбойници; 2) да бъдат *владиците избирани от народа*, а не да се изпращат от патриаршията хора в по-голямата си част, «за да не кажем всички», невежи, неблагочестиви и алчни само за разбогатяване; 3) да се пращат на българите, както е случаят за арменци, евреи и самите гърци, *«архиереи единоплеменни и единоезични»*, а не чужди поданици (гърци), които се грижат за личния си интерес. «Такива владици, свързани с народа ни чрез кръв, родство, език и произход, ще се

[43] М. Радивоев, Време и живот, 55.

[44] Г. С. Раковски, Неповинен българин, 1854, срв Съчинения, 42, 373 и сл.

[45] Библиотека д-р Селимински, I, 25, 68 и сл., VI, 37.

грижат за напредъка и поправянето на повереното им словесно паство;» 4) да се даде заповед, за да не се товари българският народ с *огромни дългове и да не се заточават в далечни страни, глобят или затварят за много години* ония *народни първенци*, които се противят на изплащането на тези дългове или искат обяснение за произхода им; 5) да не се обръща внимание на разните предлози, под които патриаршията отказва назначаването на *българи владици в българските епархии*, особено на тоя, че нямала тя доверие в тях, или на другия, че нямало мъже, достойни за такава служба; 6) *да не се клеветят* от патриаршията *българските кандидати за владици като смутители* — каквито смутители в същност са само чуждите поданици, изпращани от Цариград. архиереите от български род, привързани към страната и народа, се интересуват по-силно за спокойствието в държавата, нежели случайните пришълци отвън.

Това прошение с аргументите и обстановката, при която е било подадено, смаяло и изплашило много патриаршията, но тя скоро успяла чрез интриги и съдействие на близките си до властта хора да го направи безвредно и безрезултатно. Едничкото удовлетворение, което тя е принудена да даде на българите, за да отговори отчасти на съветите на правителството и за да смири бунтарския дух у народа, е, че вдигна търновския митрополит от епархията му и го замести с нов човек, но пак грък, Атанасий, дотогава ненавиждан владика в Серес.

Под дата 15 май 1846 г. известният тревненски летописец поп Йовчо бележи: «Султан Абдул Меджид хан, като прохождаше държавата си, дойде в Терново славно със голям алай и го посрещнахми със крестови и евангелия. . . А за владиката Неофита станаха християнити на плач и искаха да го изпъдят; защото много отегчи народа, затова просяха да им са даде по язикат болгарин владика, затова пратиха пят человеци, 1 юния за Цариград да искат владика по своя язик, родом болгарин, за Терново.» Под дата 1 август с. г.: «Неофит митрополит терновский отиде си за Цариград, защото го не рачиха тукашните християни заради много причини.» И найсетне под дата 22 декември с. г.: «дойде в Терново новий владика Атанасий Серешкий.»[46]

[46] П. Р. Славейков, СбНУН, III, 383, 384.

ИЗПОВЕД ЗА «СКЪРБИ И ПЕЧАЛИ»; КНИЖОВНА РАБОТА В ЗАТОЧЕНИЕТО. Смеляването на Неофит Търновски, тъй страстно желано от народа и от заточения Неофит, не внася никакво подобрение в положението на нашите заточеници, не означава и поврат в политиката на Фенер към българите. Новият търновски митрополит се оказва по-долен и по-алчен от предходника си и против него се подема още по-решителна борба в епархията му.

Между това Неофит убива времето си в литературна работа и в кореспонденция с приятели. Той пише много, трупа ръкопис върху ръкопис, преработва стари работи, нахвърля или довършва нови. Дякон Григорий, който е имал възможност да види цялото ръкописно богатство на заточеника, казва, че то би могло да направи два тома. Но част от съчиненията и писмата на Неофит са безвъзвратно загубени: едни унищожава манастирското братство, други се разграбват от приятели. Спасени остават някои оригинални работи на Неофит, започнати и завършени в «Хилендар» през второто заточение, между които и *Мати Болгария*. Спасени са и няколко важни писма от многото изпращани през 1846, 1847 и 1848 г. и особено онези до еленския съмишленик и незаменим другар Андрей Робовски. В тях ние намираме покрай всичко друго необикновено ценни указания за самочувствието на Неофит в тежкото заточение, скъсило дните му.

Така в писмо без дата, но навярно от втората половина на 1847 г., до «благодей» Люльо, Беро и др. (в Цариград?) Неофит изплаква болката си по следния трогателен начин:

«Самих ми неприятнейших обстоятелств *достоплачевная трагедия* позор бист ангелом и человеком! Най-паче же подобно Авелевое пожертие! *в златоцветущем возрасте духовнаго ми сина!* во возхищение и удивление и во сожаление мя доведше *еще Августа м мя сринув на одра болезни немощи моея даже и до сего часа смертелно лежати и ден от дня к смертния врата приближает! — Грешная ми душа неизходити во оний свет неотходит, яко да свободит ся от бед, напастей и от крайния и нищети!*

Известно яко редко бивает едино мучение: целим сонмищем они шествуют, весма ближае едино по другим следуют; *неизглаголимая мука! — Уви! Ми ведали то чесого должно надеяти ся; а не помишляли о том чесого надлежало устрашати ся. . .*

Ненаситная злоба враждующих ни, не доволствовала ся лишением нас от всех ни и вся, *но ни лиши и от сущаго ни здравия во время старости, смертелно страдати, голи, боси и за води многажди жаждата и горети*, не имей заплатити некому еже би донести ми пити!»[47]

Участта, «трагедията» на бедния старец ни покъртва дълбоко чрез тая проста и задушевна изповед. Лишен от ученика си, който е загинал без време, Неофит, заболял още в «Лавра», легнал в «Хилендар» зле болен и пази дълго време леглото, пожелавайки в часове на остри кризи и на отчаяние да се освободи по-скоро душата му. . . Към това идват и други злини, които засилват неговата «неизглаголимая мука». Не стигат спомените за миналото, за наивното отдаване на идеала, при което е била напълно забравена реалната опасност (тази своя грешка той повтаря и в писмото си до А. Робовски), но ето и лишенията в болницата-затвор, гдето няма кой да му подаде вода при най-люта треска, гдето той няма никакви средства, за да плати на човек да му прислужва. Добрият дякон Григорий идва твърде късно, за да смекчи малко тези неизказани душевни и физически страдания.

В *Мати Болгария*, започната още през 1846 г., току в началото на първите по-сносни месеци в «Хилендар», той намира начин да изкаже чрез устата на престарялата майка тъй също собствените си настроения и мисли. Не само умилението пред потъналия в невежество и зле подтискан от фанариотите народ изразява личното участие на Неофит, но и онази по-интимна нота на скръб, на жива мъка, на отчаяние при наличието на толкова нещастия наоколо. «Олеле! Горкана горчица! Серцеведче! Милий

[47] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

боже! Дотегна ми! От жалости душата ми изнеможе! . . . Серце ми ся претра(гна)! Кровта ми ся смразна! Свестта ми ся замая! Что да чина вече, не зная! . . .» Така говори Мати Болгария още в пролога на основната редакция, запазена в ръкописен фрагмент под наслов *Плач бедния Мати Болгарии.*[48] Но тъкмо тъй характеризира отец Неофит и своето собствено болезнено състояние в писмо до А. Робовски от 1847 г.: «. . .Милостивий боже! Душата ми совсем вече изнеможе! . . . Какво да река вече не зная, совсемъ ми се свеста замая!» И ако Синът на Мати Болгария отговаря на оплакванията ѝ «с претръгнато и премаляло от жалости сърдце, от прескорбния души и от смущенаго ума. . .» все тъй ще предава стоновете си и Неофит в онова писмо, в което става дума за «прескорбната му до смерти душа. . .» Няма съмнение синът говори с наболялата душа на отец Неофит, когато въздиша: «Тежко му и горко, който изпадне от грекофатрически клевети за общенародное добро! За него горкият никой не отхожда да се помоли за избавлението му, но го оставят любородците и си изгнива в затворът.»[49] И все тъй Синът осмива жлъчно консервативния лагер между българите с доводите на Неофит, който добре знае какво е мислил сам и какво са му подхвърляли противниците. На всички увещания да се поддържа просвета и да се извоюват народни представители и народно духовенство апатичните и погърчените сънародници са отвръщали на Неофит с думите: «Нашите българи са си доволни и благодарни сос тия владишки и чорбаджийски душеспасителни наредби, чрез които преминали прадедите, дедите и бащите ни. . . Нам не ни е потребно да ставаме философи, да знаеме като них много книга. . . Тия се чудят какви книги още по болгарският ни език да изваждат и

[48] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.
[49] Вж. «Мати Болгария», Пер. спис. XI—XII, 92.

пари да придобиват, ровят и такови, които нам на ум не дохождат работи, да полагат да имаме капукехаи от нас болгаре в Цариград, да си имаме от болгарскаго рода владика. . . да си нареждаме по училищата изкусни учители да ни се учат децата. . .»[50] Но това Неофит е чувал не само по-рано, докато ходи из провинцията или агитира в Цариград, а и в «Хилендар» от устата на монаси, убили всичко българско в духа си, както свидетелствува дякон Григорий в разговора, за който ще стане дума по-нататък.

Между литературните работи на Неофит, възникнали в манастира, се е намирал и онзи диалог, загубен вече, който е бил посветен на «руската политика спрямо България». Съставен във формата на «разговор между разни лица», този памфлет е могъл да отразява както внушенията на Чайковски от по-рано, така и убеждението на Неофит сега, че заточаването му се дължи на козни от чужда официална страна. Трябва особено да се съжалява, загдето дякон Григорий предава този важен ръкопис на консул Рачински, тъй като ние бихме имали там за първи път един опит за теоретическо или историческо обосноваване на недоволството от Русия в тогавашния исторически момент, което характеризира политическата идеология на д-р Чомаков или на Раковски — също другари на Чайковски. А може би в този диалог е била представена и разбулена малко познатата нам чрез косвените разкрития на Иларион Михайловски в оправданията му пред Титов история със заточаването от 1845 г., когато чужди посолства и Гръцката патриаршия си сътрудничат и когато трябва да се потъпчат българските искания.

Една преводна статия «За любви ближняго» Неофит завършва все по това време със забележка накрая: «Августа 1-го 1847-го в Хилен. мн. в своем заточении списал архиман. Неофит Петров: Кот. в знак любви к своите

[50] Пер. спис., XI — XII, 99.

единоплемянни любородци.» Но ако тук той не загатва с някакъв израз за субективното си състояние, не тъй е в друг ръкопис с дата «Хилен.846-го юн. 16-го», който носи накрай забележката: «*в скорбех и печалех* списано от архиман. Неофит, Петрова Котлянца и *иногда* хилендарца». «Иногда» означава, че Неофит не се смята вече хилендарски монах, след като е могъл да бъде подложен в манастира си на такъв нечуван терор.

ПИСМО ДО АНДРЕЙ РОБОВСКИ ОТ 1847 Г.: «ДУХ БОДР» И «ДРЯХЛАЯ СТАРОСТ». През ноември 1847 г. Неофит има една малка радост в своето усамотение. Забравен, изоставен, беден, болен, той получава някаква милостиня от приятелите си в Елена и ободрително писмо от другаря си Андрей Робовски. Той е толкова благодарен за всяка добра дума, за всяка най-незначителна проява на състрадание, че това неочаквано внимание на еленчани го трогва извънредно много. Писмото му отговор ни е за щастие запазено.[51] Ние имаме така възможност да узнаем за мислите му, чувствата му, надеждите му в един момент, за който малко други документи ни предават нещо определено. Старецът е в най-окаяно състояние: той не вижда нищо утешително наоколо си, той се измъчва от тежки физически недъзи. И все пак той не изневерява на идеала си, не мисли да капитулира пред гърците, вълнува се от борчески дух, подканва другите на работа. Писмото ни го представя такъв, какъвто очакваме да го видим в морално отношение: той не се вайка жално за избрания път — дори когато съжалява за самоизмама и непредпазливост; той не мисли да се подчини срамно на насилието, да отстъпи на коварния противник, макар да му липсват средства за съществуване и да го е налегнала изнурителна болест. Героичното у него е сякаш извън реалните възможности, не се влияе

[51] Пер. спис., кн. III, 1882, 158 и сл.

от неблагоприятни условия, утвърждава се само, като черпи сила единствено от светлите перспективи за българското народно дело.

В писмото си той, петимният за съчувствие, изказва най-напред «каква неизречена утеха, отрада и соживление» е изпитал, като е получил приятелския поздрав. «В неприятнейшихте обстоятелства и достоплачевното си състояние» той е бил изненадан от една чиста радост! Да живее правдата! Тя е превелика, тя е непреходна, тя се изтънчава, но не се скъсва — и които я обичат, никога не загиват: «никогаж, никак, коихто я любат, да погибнет не оставя и от всяки скорби, беди и напасти чудесна избавлява. . . и во вечное блаженство. . . водворява! Блажени убо любящиию и в терпении своем душу свою стяжавшии.»

Той обича правдата и търпеливо изчаква тържеството ѝ: «Чрез нея стават человеците добродетелни, назовават се праведни и святи.» И той понася в нейно име всички страдания. «Ако злобствующии безсовестници господа слави на крест разпяли, нам же грешним что остана?» Неговата малка голгота е нищо в сравнение с трагедията на спасителя. И той ще отправя към събрата си в балканския градец зов: «Дерзай, брате!» Андрей трябва да дерзае против клевети и предателства, против злоба, насилие и сребролюбие. Но докога тази непосилна борба? «Душата ми совсем вече изнеможе! . . . както и вашата душа.» И тук Неофит прави печалната изповед, която с един замах ни го представя в истинския му вид след двегодишно заточение:

«*Дух бодр*, милодрагий ми любимче и сострадалниче! *народности ради, но плот немощна. . . От единия страни дряхлая старост, от другия — немощ болезни! от третия крайная нужда и нищета ме прехлупили!* отвсякъде изнаоколо скорби, беди,напасти и сожаления мя обиколили, както и вас! . . . где в страдателное заточение. уви! *ми сми знаяли туй, което трябвало да се надееме, а не сми помисляли за онуй, от което надлежало да се устрашаваме*. . . О боже ужасний, но праведний во своихте совети и судби за человеческихте чада!»

Единствено здраво още у измъчения от болест и бедност отец Неофит е духът. Ако плътта отказва да се бори с несгодите, волята е все тъй непреклонна и съвестта все тъй строга при изпълнение на един дълг, на една народностна мисия. Неофит се чувствува вече старец — макар да няма повече от 61—62 години. Първото му зато-

чение го е умъртвило наполовина, по собствена изповед; толкова тревоги, изпитания, нравствени страдания не могат да не сломят организма му. Идва и най-жестокият удар — това второ заточение с бързия преход от чувство на победа към най-голямо унижение, с изтезанията от монасите в «Лавра» и с безизходната монотонност в «Хилендар», гдето към всичко се прибавят още обиди от събратята, голяма оскъдност и нови болести. Той е остарял преждевременно и основателно приятелят му Огнянович от Цариград се безпокои за здравето му, молейки помладия Иларион да го утешава и подкрепя, докато двамата се сдобият със свобода.

Неофит си дава сега, при самотни размисли, точна сметка за станалото в Цариград. Той нито е предвиждал постигналия го удар (макар да се е боял от всичко, както видяхме), нито е допускал, че е трябвало да се безпокои тъкмо от подобно коварство на Мелетий. За нещастие в християнското примирение, което го е завладяло, той не поисква да изложи хода на своя мимолетен успех и на внезапното си проваляне в Цариград, а се задоволява да каже най-общо: «Не ожидайте. . ., за да би ви аз подробно открил благощастливото народно в Цариград случайное, навадnато предателство, ласкателно измамване, тайносудителное в заточение проваждане и в Великий Лаври отровното смертоносно и несносное наше страдание, което стана достоплачевное и чудесное на ангелите и человеците позорище!» Предателство и измама чрез ласкателство, после и страдание в «Лавра»: те са известни вече на ония, които са се потрудили да узнаят истината по черковния въпрос в последната му фаза (1845 г.). И Неофит, като вижда, че са пропаднали толкова народни и лични блянове, като предугажда нравствената покруса у честните люде, може със сарказъм да добави: «Вечная памят вере и благочестию; — удивление и недоумение на всичкихте вери и народи; ужас и трепет болгарскому ни

народу; радост и веселие на злобствующихте ни; угода и наслаждение на завистливците ни! . . .»

Провалянето на святото българско дело е внесло унинние между народа, поврат към предишната апатия за просветата («невежество и суеверие усилившии ся в горка Болгария», повтаря той думите си от писмото до Хрисант Новакович). Затова дълг е на съзнателните граждани да се опълчат против злото, да издигнат отново глас на протест срещу крепителите на мрака. «Тма обемлет круг земний и мрак народат», провиква се с пророците Неофит, за да се обърне после към другаря си: «Дерзайте Андрее! Да дерзае и Максим! — говорете, орете винограда господен с време и без време! Бог нас ще награди в будущее! Дерзайте! И радвам се, дето сте сторили туй и онуй срещу злобствующия грък митрополит! . . . Драго ми е!» Ако го радва, че е изпъден личният му враг, митрополит Неофит, измъчва го мисълта,че изобщо българите не подкрепят своите си предни хора, не им оказват помощ навреме. «Нест добро отъяти хляба чадом и поврещи псам», говори той с езика на евангелист, за да укори гъркоманите така: «То ми се види, че нашихте еднопленнии го струват: отнемат от чадата си. . . хлябат и го хвърлят на людските псета, за да ги лаят повече, и както си щат да ги хапят, и когато се обадят, беснующе да ги давят! Не сасипва гората топорат, но топоришката. С нашихте камение главите ни пробиват. . . Кой ни е крив?»

И като минава от общото разсъждение към специалния случай, той благодари на еленчани, загдето са му донесли утеха с помощта си («общенародное ми учинено благодеяние, което мя утеши и соживи, не щем забурави до изход души моея») и подканя Андрей, комуто главно се дължи това състрадание, да се грижи и занапред за помощи и да подтиква за освобождение на заточените: — «всякогаж всячески и мужески да ги увещаваш никогаж да ни не забуравят. . . и усердно да надстояват и да ся

молят за нас (т. е. Неофит и Иларион), за дано по-скоричко ни извадят итлака, че ни се дови и додея. . . Да живеят еленчани, че те са днес най-будни за туй дело от другихте ни соплеменници болгари! . . . Потомците ще оценяват после подвигите им и подвиги наши и ваши, и Максимови!»

ВТОРО ПИСМО ДО А. РОБОВСКИ; КОПНЕЖ ЗА СВОБОДА И НАСЪРЧЕНИЕ ЗА БОРБА. Три месеца по-късно Неофит отправя друго писмо до Андрей Робовски, датирано от 16 март 1848 г. Ние сме само 2 месеца и половина преди смъртта му. Еленчани, види се, отново не забравят покрай своя родственик и съгражданин Иларион и Неофит и той им благодари в края на отговора си, като моли бога да вдъхне любов в сърцата им, за да не го забравят «да изгние в заточение» и да не го лишават от милостта си. Неофит е словообилен, говори в пророческа възбуда за правосъдие и закон, за нужда от всенародно съгласие, за хармония между думи и дела, за невежество и суеверие в България (повторение от първото писмо), за благоприятното време, когато султан Абдул Меджид е дал на всички народи равни права, за предателство на гъркоманите. . . и вмъква между риторично приповдигнатата си проза няколко сатирични и елегични стихове, в които излива сърцето си, изказва огорчението си или неизменния си оптимизъм.

В разсъжденията си той внася възклицания или забележки от по-личен характер: «Които теглят, они сами знаят»; «нашето неправедно отсуждение!». . . Към другаря си отправя отново насърчителен зов: «Дерзай, говори, настои, ори, сей има кои да женат сеитбите ни. . .» Клейми позора на предателите между своите сънародници и гърците. Възмущава се от победното ликуване на гордостта, славолюбието, злобата, самолюбието, сребролюбието, пристрастието: «Тамо друго няма освен лъжи коварни, ковладни и клеветни, тунобедни набежданите като нас и вас и като Максима и прочихте наши сподвижници и двигатели; и поборници, и делатели,

и сеятели в винограда господен и народен. «Изтръпва, когато си представи «достоплачевното в горка Болгария състояние», това «безчестно позорище на человечеството, противно на свещените закони, стид и срам на държавата, омраза на народа ни, ужас на подобните и присмех на света». И дава простор на негодуванието и на патриотичната си екзалтация в такива стихове, гдето се съчетава ода със сатира и екзотично-библейска хипербола със задушевен лиризъм:

Непостижимая и правосудящая судба!
Ужасная мира сего дявола и плоти борба!
Кедри ливанстии над облаци верши возвесили!
Дуби моавитстии клони простерше, нависили!
С искрената любов любов питаиа;
За народат си сърце ми кат воск изтая!
Всячески кат теб, Андрее, за доброто му са старая
просвещението му винъги и всегда желая!
Но добро лесно не ся насаждава;
нето при злоба се водворява! . . .

Против гърците е насочено по-нататък в писмото едно сатирично стихотворение:

Премилая горка Мати Болгария!
В двор ти са вселила усойна змия!
Из устата ѝ притворно яд като захар капи!
Милите ти искрени рожби смертелно хапи!
Те са съши гърци
и грабят кат вълци.
Затуй работи, мой Ахил,
и в нищо не бивай унил. . .
Имаш Максима помощник,
кой е народний поборник,
дерзайте и говорете,
от никого са не бойте!
Аз окаяний сам затворен! . . .
Но пак е в меня дух храбоборен! . . .
Но вие дерзайте, говорете!
Гърци из Болгария изпадете!
И дерзайте, не бойте ся,
помнете мои словеса. . .

Българският «Ахилес», когото заклева тъй тържествено да служи на високия си отечествен дълг, му е писал, че няма между българите съгласие. То е вярно, мисли Неофит, и посочва предателството на някои търновци в 1841 г.: «Сохрани боже всякиго от потурченаго влаха и от погреченаго болгарина.» И отново стихове против «грекоманството», наченати с елегия и завършени с анатема против всичко гръцко:

Дови ми са вече и додея
и да говоря право не смея. . .
Любимче Андрее!
Любородний герое!
Речи, кажи и на Максима
да не дава греку таксима. . .
Твоего и моего другаря,
за да не го пуща и в алтаря. . .
Бил кой да е бил, нали е грек,
да пукне и изчезне в век. . .

Изрекъл тия проклятия против враговете на божия и човешкия закон, врагове и на България, Неофит сякаш се уталожва и настройва по-спокойно. Накрай той повелява: «Дано чудесне ни свободеше милостивий бог и да ни сподоби да се видиме лично, за кое благонадежно ожидам. . .» Така е копнеел и очаквал той четири години по-рано да се срещне и поднови дружбата със своите свищовци, без да сполучи. Така пише, а може би и допуска сега, когато болестта го е сграбчила страхотно. До последни дни той поддържа този живителен копнеж да се върне между своите, за да свърши там при изпълнени с любов и милост сърца земните си дни. Блажено самовнушение, което облекчава донякъде мъчителните кризи на затворника и го крепи до последен дъх.

ПОСЛЕДНИ ПИСМА И СТИХОВЕ ОТ 1847—1848 Г.; НЕПРЕСТАННА МИСЪЛ ЗА «ГОРКА БОЛГАРИЯ». Към това време, края на 1847 г. и началото

на 1848 г., се отнасят и няколко други писма, забележки и стихове на Неофит, оцелели случайно в архива му, спасен от дякон Григорий. Те имат нещо общо с мненията и чувствата, изказани в писмата до Андрей Робовски, и издават едно жизнено настроение, смес от противоположни ефекти на любов и омраза, на меланхолия и сарказъм, на борческа вяра и на безпросветно разочарование. Неофит нахвърля веднъж такива стихове, в които можем да съглеждаме първообраза на ония, изпратени до А. Робовски:

О! Премилая Мати Болгария!!
в двор ти ся вселила ехидна змия. . .
Из язика ѝ смертоносний яд капи —
нещастно милите ти рождби хапи. . .
Лежат, мертвеят, смертно отровини. . .
Едвам по свет ся влачат, незаровини. . .
Туй ухищрение никогаж не престава
различни-утровни коварства измишлява,
всячески кад осмоног ся притворява,
бедното ни общество прислепява.
Грекомания прелестно водворява,
славянството ухищрено изтреблява.

Друг път Неофит импровизира:

Ни болезни, ни страдание,
ни мучение, ни ад;
ни скорбли, и изгнание
добродетел не страшат.
Нека Перуни небо мещет
чистий дух не возтрепещет;
гладен, жаден, ил убог,
с него неговата отрада. . . бог.

На същия лист, на който са нахвърляни тия, сякаш преведени стихове, четем такава патриотична проповед:

Всякий нека сетнината си смишлява,
от добродетели да ся не оставя,
с совестта си да ся согласява,

за общенародното си добро да надстоява;
необходимо просвещение тому да желае
по возможности всячески да се старае.

Народ, просвета, добродетели, дълг, разум — това са кумирите, на които трябва да се кланя всеки истински българин; и суеверие, невежество и гъркомания — язвите, от които трябва да се лекува българският народ.

Трети път Неофит преработва леко някои чужди, навярно руски оригинали, в които се зачеква темата за смъртта:

О смерт! предел неизбежимий!
Ти всички преобращая в прах,
зовеш пред суд необходимий
да дават отчети в нихних делах
Приятели! ви смерт не забуравяйте,
она всеобщий наш удел.
По-добре правост духа указвайте
и всяк страши ся злобних дел.
. . . . . .

Последното стихотворение е написано върху едно писмо, изпратено до Неофит от негов родственик в Котел, Никола Велков, който се кае, че не послушал Неофит да иде на времето да се учи в Свищов, за «да стане човек, а не добитък като сега». И една въздишка: «Ах! останах камен нечувствен и дерво неодялану» се изтръгва от гърдите на тоя млад котленец, получил писмо от заточеника и изпратил му през декември 1847 г. поздрав «*от сички родуви*».

Като поетичен зов за освобождение са замислени най-сетне тия стихове:

Милостивии любородци!
Трепещущая рука изнемогает!
Смущений же ми ум совсем потемнивает.
Вину бед моих! — оживателне не мог изразити.
Ниже обстоятелне изобразити. . .
Но аще ест вам благопристойно время —

Молю — отнят от нас се несносное бремя,
то благодеяние ваше не будет забвено
от вишняго по достоянию будет награждено.

Не в стихове, а в проза Неофит изказва скръбта си, че чезнат силите му и го е налегнала «дряхлая старост», в едно писмо до бившия си възпитаник Хрисант Новаков, тогава (края на 1847 г.?) в Калофер. Като предава афористично негодуванието си от надмощието на гъркоманската партия в България, той намира начин да загатне и за собствената си злополука:

«*Невежество и суеверие усилив ши ся в горка Болгария!* Според справедливости сос воздишане говоря тия жалостния речи: «Тма обемлет круг земний и мрак народа! Что по-важно? *Церковните правители гонят народните учители!* И не хотящ болгарский ни народ слепствут; през другии очи, толико години гледающ, през иностранни уста говорящ, умутал ся в марчевата — и ся таркаля в темнината умствующ кривото право и стръмното равно — тяло без глави, глава без мозга и очи без света, светлост без очи! Все си са равни — *уви! Златоцветущая ми младост! си отхожда, дряхлая старост! дебнишком прихожда.*»

През март 1848 г. Неофит издава на монаха Атанасий Хилендарски от Дупница свидетелство за ръкополагането му като свещеник; а през април с. г. той отправя до някой си Стоян Кирович в Казанлък кратко писмо, за да си иска парите от оставените някога свои катехизиси. Той моли Кирович, комуто е писал вече по-рано, да разнесе по приятели непродадените книги и да му изпрати сумата, тъй необходима в това «нужно состояние», и после продължава: «Скажете и общему вашему учителю Г. . . и он да ми изпроводи парите, за коихто еще като бяше в Трявна дидаскал, взя 50: книги от мене, коихто чинат 500 гроша: то май неприлично учителю да задержава, от людц(к)и книги пари. . . Принуден ви писувам и сам уверен, чи не ще ви ся возмни досадно за колкото ви возпомянувам — познавате отчто произхожда — но друго средство освен вишняго промисла няма.»[52]

[52] Архив на Григорий Дорост оло-Червенски

«РАЗГОВОР С ЕДИН БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИН» от 1848 г.; НЕОФИТ И ДЯКОН ГРИГОРИЙ. Писмата на Неофит от март 1848 г. до А. Робовски и от април с. г. до С. Кирович съвсем не ни дават да подозираме колко зле отива в същност здравето му, колко разнебитен е организмът му. Тия избухвания на гняв и тази жизнерадост покрай оплакванията от декември 1847 г. говорят сякаш, че здравето му е закрепено, подобрено. Но в края на пролетта 1848 г. изнурението стига дотам, че Неофит изпада по часове в безсъзнание. Известна представа за тази криза, както изобщо за самочувствието на Неофит през последните му дни, ни дава един за жалост недовършен разказ, съставен навярно през май 1848 г., същият *Разговор с един бесарабски българин*, за който споменахме вече веднъж и дваж. Този разговор, изпратен до Раковски в препис от дякон Григорий (бесарабски българин в диалога), погрешно се приписваше порано на самия Григорий, от когото са вмъкнати само някои поправки.[53] Сега, когато покрай преписа на Григорий имаме и самия, тъй силно нащърбен от хилендарските старци оригинал на Неофит,[54] ние виждаме по-добре на какви усилия е бил способен тежко болният старец, когато трябва да преодолее нравствените си страдания чрез грижлива писмена изповед. Григорий напуща в началото на 1848 г. манастира си «Немцу» (Бесарабия), гдето е послушник, и потегля на поклонение за Атон. По пътя си той спира в Свищов, гдето прекарва около един месец (за Великден), после в Търново, Габрово (20 дни) и Стара Загора (тук има среща с търновския митрополит), след което отива в «Хилендар». Узнал вече от по-рано за зато-

[53] Вж. текста първо у Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 1921, 78 и сл.; и у А. П. Стоилов, Духовна култура, кн. 13—14, 1922, 62 и сл., а сега в проверена редакция у Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 254 и сл.

[54] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

чаването на отец Неофит и схванал добре негодуванието в страната против гръцкото духовенство, той открива народния мъченик случайно. Като минавал покрай една килия в «Хилендар», младият инок дочува болезнен стон и жално нареждане. От любопитство се спира пред вратата и слуша как вътре някой говори сам на себе си. Думите на непознатия го поразяват: те били някакви «изкусни речи», които го накарали да се заинтересува живо. «И возжелах, казва 20-годишният Григорий (роден в 1828 г.), да видя това человека що е за человек: и влязох, гледам едного старца прострял ся лежи на одра болен! Поздравих го и като начна да ми говори: . . . удивих ся и ся замаях сос изкуснопремудрите му, увещателни речи.»

Григорий, патриотично надъхан монах, жаден за просвета и за народностен подвиг, узнава с удивление, че пред него стои прочутият по смелата си борба хилендарец. И у него заговорва живо състрадание към изоставения, зле изпаднал и тежко болен мъченик на българското черковно дело. Сълзи бликват от очите му, когато вижда в какво положение се намира един свят човек, пожертвувал живота си за въздигането на българската народност и осъден на такива мъки от безмилостната фенерска йерархия. Отец Неофит, който е вярвал, че тъкмо този ден ще издъхне — девет дни той не бил вкусил вода, — също се разплаква, когато трябва да каже на младежа кой е и защо е тук. Сърцата им се сливат в дълбока тъга за този печален край на един възторжено започнат подвиг; устата занемяват от вълнение. «Ей богу, разказва младият човек, горещо обикнал още от първа среща страдалеца, воистинну ви сказвам: *три целий часа:* аз седящ на стола: той бедний, лежащ на одра: *плачущи само, ни една реч: не аз: ни той могуще да проговориме* един другиму! И после третяго часа, востав бедний Н: (еофитъ) избарса си очите и взе стомната пи паки мало вода! и воздъхна и рече: благодарю тя, боже! сотвори милост с раба твоего. . . и ся обарна кам мене и ми рече тихо: Милостивий господине: Аз си оплаквам окаянният живот — В. любочестие, що плачите; благодарете бога, чи ви е подарил младост и свобода! и си ходите по волята, кадето щете. . .»

Неофит не е видял никого в манастира да му говори с такова участие и ето изведнъж един момък, дошъл отдалеко, като истински «син Мати Болгарии» му носи утеха, слива сълзите си с неговите, гори от същата обич към род и същата мъка за безотрадното духовно иго. Това е светъл лъч в тъмата на заточението и болката се разтваря в умиление за низпосланата милост. Но за какво собствено е дошъл в «Хилендар» Григорий, кой и отгде е той и колко дни ще се бави?

Гостът задоволява тутакси любопитството на стареца. Една от главните цели, за да дойде, е да изучи причината, поради която е заточен отец Неофит. Тази причина била различно тълкувана в България, а пък истинските родолюбци и почитателите на Неофит желаели «истинносущно да я научат». Между тези почитатели се броял и Григорий. Затова, казва той, «возприях трудат: за да тя намеря да ми я убадиш *и да я напиша и В: всв препод: да ся подпишш — да им я занеса — да ся уверят. . . и тие... защо имат намерение сос клятва пред всичките държавства — да я предложат най-после и пред султанат* К. полский. . . и да си намери и болгарския наш народ правдата... и да ся отърве от грековладици... Ва: Всепрепод: ся не бойте, само да подари бог живот: да мина приз К. пол. . . отведнож министрт ще ви изваде итлакат — *и ако обичаш хайде сос мене в Басарабия.*»

Покрай тази причина, която сочи за известен интерес към Неофит във вътрешността на страната и дори на готовност да се застъпят патриотите за освобождаването му чрез просби до чужди държави и до султана, пристигането на Григорий в Атон се дължало и на друга причина. Любознателен, той има желание да изучи хилендарския архив откъм стари български ръкописи, да намери някои ценни за историята ни пергаменти и да си ги препише. И той взема тутакси решение: да предложи на манастирските епитропи 100 рубли, за да го оставят да поседи в манастира и да се рови в книгохранилищата, като се настани обаче да живее заедно със слугата си в килията на болния Неофит. Така той ще може едновременно да бъде в помощ на бедния страдалец и да работи, за да постигне научната си цел.

БОЛЕСТ НА НЕОФИТ; ВРАЖДЕБНО ПОВЕДЕНИЕ НА ХИЛЕНДАРЦИ. Неофит чува

това обяснение на госта си и е трогнат от благородното съчувствие. За причините, поради които е бил заточен, той би предпочел да мълчи. Той изпитва срам за българите; не би желал да разкрива пред света безбожните и безчовечни постъпки на противниците си, докарали го до това «отровно и смертоносно състояние». Но все пак той ще поговори за това. . . Ще поговори по-късно, защото сега се чувствува тъй уморен, тъй безсилен да излага историята си. Разказът, записан от самия Неофит, се води от името на Григорий така:

«Заплака бедний старец и сос прежалостноумилно воздишане ми рече: Чадце! . . . *извиня мя беднаго! чи не можа по-пространно да ся поразговоря* сос В. любородие сега от една страна, *от немощи болезни моея!* а, от друга, *от жалости, чи като смисля на неколцина сатанински всеяни трепрокляти. . . Каинови и на предателя Йудини, Анини. . . и Кайафови подражатели* погречени триновски чорбаджии, митрополитски и гречески фатрии, безбожните и безчеловечни и общества отровни, душепагубни и всякаго вреда сос коварства преизполненни работи! които и мене ся докарали до това отровно и смертоносно и совсем несносно, което и сам гледаш състояние!!! *воистину тия мя свалиха та лежа толико време на одра болезненаго полмертв! и сега като смишлявам: вярвай: душата ми до смерти ся смущава. . . ума ми ся помрачава: разума ми ся потемнява: мозъка ми ся замайва : очите ми ся помрачават: серцето ми премалява и примирам: и по три, четири часа на одри лежащ като мертв — и не зная где ся намерям: в живих ли, или в мертвих!* . . . Ти же любезное чадце! време е: иди при соборните монастирски старци, и вижд какво ще ти се отговорят според желаемото ти намерение. . . и си легна бедний С: (старецъ) на одра.»

От какво страда отец Неофит? Ако съдим по симптомите, предадени тук, както и по толкова други изповеди на Неофит в писма и разговори, трябва да заключим, че се повтарят припадъците, започнали още при първото заточение. Още след като пристигнал в Атон през 1841 г., Неофит ляга тежко болен, а малко по-късно той има «дамлата», за която споменава ученикът му Николай. Това «смущение» на душата, това «помрачаване» на ума, това «замайване» на главата, «потъмняване» на очите и

«премаляване» на сърцето — те ни описват твърде ясно типичните белези на апоплексията и факт е, че Неофит има отначало удари в по-лека форма (1842 г.), които по-късно, при второто заточение, зачестяват, докато го заведат в гроба. Замиране и каталепсия траят през 1848 г. часове наред: той лежи в безсъзнание и без да мръдне от мястото си, и никой не го навестява, за да му помогне или да го преглежда. Истина той се привдига дотолкова, щото може дори да се предаде отново на писателски труд, което показва, че ударите не влекат след себе си обща или частична парализа, но липсата на медицинска помощ и на промяна в обстановката, както и самата усилена умствена работа не му дават възможност да се поправи сериозно.

Отпаднал физически, оставен без въздух и без светлина, без съответна храна и свобода за движение, той страда главно душевно при гледката на четирите голи стени в килията и при безкрайно тъжните спомени и мисли, които го спохождат натрапчиво. Враждебното поведение на монасите, техните изобличения, тяхното надменно пренебрежение само засилва болезнената му нервност.

Григорий идва твърде късно, за да избави угнетения дух от веригите на съмнения и мъчителни идеи, за да ободри сломения физически, преждевременно остарял пленник. Всичко остро на самоанализа и на емоционалната възбуда убива енергията за съпротива, поразява жизнените функции и подобно на Мати Болгария (сякаш копирана от самия него в изповедите му за лични страдания) Неофит усеща как «кръвта му се смръква и замръзва». Силите се изчерпват напълно.

Григорий се явява при старците и проси от тях позволение за две неща: първо, да прегледа старите ръкописи и, второ, да се настани да живее при архимандрит Неофит. Първото му е разрешено без колебание, с усмивка за странния интерес към непотребните книги, разхвърляни

«да мътят мишките в тях» и потънали «в прах и паяджини». Калугерите не дават счупена пара за купа кожени ръкописи, с които могли да се натоварят няколко коли. Но второто ги кара да изпитват немалко досада. «Вярвайте: ей богу, казва Григорий, всичките ся счумриха и един четверт час молчаха — и после ми отговориха: Г. как го намери! . . .» Григорий настоява да иде при Неофит, понеже чул мъдри думи от него и се надявал да извлече полза от беседите му. «Хей — Г. и дявола е учен, но е все дявол!» отвръщат старците. «Гледай, той ще пукни и не ся оставя! нему прилича ли в такъзи работи да ся барка! тия са световни: той калугерин. . .»

И старците хилендарски се впускат да очернят личността на затворника, техен бивш събрат, като хвърляли върху него обвинения, които вече знаем. Те не разбират нищо от патоса на мъченика за вяра и народност, не одобряват грижите му за образование на широките маси, не симпатизират на борбата му за българско висше духовенство. В техни очи цена има само монашеското смирение и бездействие, само отчуждението от светски дэмогвания и пустиннишкото благочестие. Че Неофит ходи в Цариград «да смущава патриканата и всичките енгрити митрополити»; че той подава на султана «арзовал да изпади из Болгария греческите владици: и да станат владици от болгарски род» (което и постигнал според старците, като получил султанска заповед, сачо че «патриканата сос много пари по рэджели и по Болгария по чорбаджии. . . попретапка работата шиндчлик»); че 18 месеца той се трудил «по паша капаса» в Цариград, за «да изпади трановският митрополит»; че просвещава народа с множество поучителни слова, произнасяни всеки празник — това заслужава само строг укор.

Не е ли осъдително, че Неофит не споменавал ни в едно свое слово за ходене на Божигроб или на Света гора и нарушавал спокойствието на владици и патриарх? . . . «Хей Госп:! нему какво да

му рече някой, той изведнеж му ся отговаря и му запушва устата да не можи да проговори! таковий проклятник е сний болний старец — и сега да му излези някак си итлакат: бог знае, какви ще смущенията да воздвигне! Но дано го поразеше бог да пукни — та да ся отарве и светат, и монастир от него. . . Отишал та ся подписал в изваденте си книги хилендарец! То вечно посрамил монастир. . . На хилендарец калугерен не прилича да вади за просвещение болгарско книги: но му прилича да прси от християните милостиня за С. Богородица: и да води в м. поклонници за спасението им. . .»

Но младият Григорий не се стряска ни най-малко от такъв език на епитропи и калугери със запустяла душа и щом те му разрешават срещу приличен откуп да живее в която ще килия, той се настанява при образеца на толкова редки добродетели, в килията на отец Неофит. «И аз абие си взех слугата, говори дяконът, и отидох при беднаго архиман. Неофита и седнах в килията му и *седях сес него заедно три мясяци и повече. . . (даже до самата му смерт)*»—добавя Григорий в преписа си. През време на това тримесечно съжителство Григорий не само е поддържал морално стареца, но е оставил на разположение и материалните си средства. Защото в писмото си от октомври 1861 г. до Раковски той изрично бележи: «Састрадах у Свята гора с Неофита, за кого и колко парици имах похарчих.»

УТЕХА И ГРИЖИ НА ДЯКОН ГРИГОРИЙ; СМЪРТ НА НЕОФИТ. Голяма е била радостта на Неофит, като виждз завърналия се млад приятел в килията, готов да дели скромната му обстановка и мъката му.

«И като мя видя сиромаха, казва Григорий, чи щя седя при него: сос селзи начна да говори: благодарю тя, всещедрий человеколюбче и преблагий боже! който промишляваш и никогаж от созданието си ни едно да погибне не оставяш! но щедро и человеколюбно го помиловаш! . . . И то рек: зогледа на мене сос умиложалостним погледом и тихожалостним гласом ми рече: Какво тя оставиха

соборните старци да седиш при мене; отговорих му: сос една реч. Воздъхна бедний от вся душа и ся прсслези: и рече: Оох! Оох! зная си стоката, зная! Тям бог добр ум да им дава. . .» А когато Григорий му рекъл: «Весма тя обичат и молят бога за здравието ти», Неофит, който по-добре знае истинската мисъл на хилендарци, казва: «И тях толико да сбича бог и да им дава здравие — коликото тии желаят моето и да им прости согрешението.» После продължава: «Слава божественому, преблагому промислу! Любезний теѣе сама *божествената преблага промисал тя е при мене недостойнаго проводила да мя возкресиш от одра болезненаго! Знаеш ли колико ся утеши пресмущената ми душа: и прескорбленото ми серце, колико радост и веселие ущоти! и потемненият ми ум и разом, колико отрада и просвещение получи: усетих прочее, чи ща ся избавя от немощи болезни моея!* Прочее седи, чадо мсе! и спокойствуй ся: милостивъ е бог; да пооздравям — пространно ще ся разговори за всето, коликото зная. . .»

Дали се идва до този «пространен» разговор върху причините на заточението, не знаем, понеже нямаме продължението на ръкописа. Обаче изглежда, че тъкмо откак пристига Григорий в «Хилендэр» и пожелава да бъде съжител на Неофит, болестта на последния взема внезапно по-опасен ход, оставяйки му само толкова чисти и спокойни часове, колкото са необходими, за да се опишат срещите и разговорите с Григорий. Защото в запазената част на ръкописа стои още в началото като разговор при първата среща: «. . .еярсаш ли чи и днес, *ако не пиях еода: струсаше ми ся — че непреминуемо умирах! 9: дни, бог да е верен, капка вода несм вкусил*. . . Аз сам зная как преминах и бог!» От записаното нататък е важно още и това, че при първото свиждане Неофит разпитва госта си за поминък, училищно дело и дух на българите в споходените места, като изказва дълбокото си огорчение от някои лоши навици и качества на сънародниците си, за които не може да си спомни, без да изпитва погнуса и яд. . . И все пак у него взема връх опрощението и милостта: «дано бихме намерили някой начин да ги отбием от

таковии народопагубни обикновениита и назикновен[illegible]-та!»[55]

Разкъсаният в началото си и в края ръкопис не съдържа нищо относно развой на болестта и край на Неофит и ние не знаем при какви обстоятелства умира великият страдалец. Знаем само толкова от показанията на Григорий, че Неофит издъхва в ръцете му («умрял у монастир Хилендар на моите ръце», писмо до Раковски от 30 септември 1860 г.); и знаем още от едно писмо на Иларион Михайловски до архимандрит Онуфрий, който тогава се бави в Цариград, че тъжният залез настъпил на 4 юни 1848 г.

Още на 13 март с. г. Иларион се оплаква на другаря си в столицата от стеснителния манастирски режим и убийствените лишения. Не му стига отчаянието от тригодишни напразни обещания на приятелите за освобождение, но и условия за що-годе човешки живот той няма между хилендарци. «Види ся, пише той, че *с утеснение, гладом и жаждою искат да ни уморят и няма да закъснеят да го сполучат*, понеже за нас станало и да ся не говори. *Прощавайте, че ума си нямам на място.*»[56] По-младият и по-здрав Иларион се оплаква от липса на най-необходимото, от студ («в манастир нема дерва, ни друга. . .»), от недостиг на храна, от мусене на монасите, загдето без полза за братството се издържат двама непокорни на патриарха честолюбци; той допуска дори, досущ като Неофит в *Разговора*, че това е един предначертан метод, за да станат невъзможни той и по-старият му другар Неофит; и той е дотолкова разстроен физически и смутен духом, че трябва да се лекува (поръчвайки си хапове от аптеката), като се бои за душевното си равновесие («ума си нямам

[55] Архив на Григорий Доростоло-Червенски.

[56] Срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 333.

на място»). Това е казано общо за двамата заточеници и явно е, че отец Неофит като по-стар и болничав е още по-мъчително засегнат от подобни тежки изпитания. При изнурен организъм на стареца и при оскърбена до смърт душа помощта на предания му ученик Григорий не е в състояние да предотврати неизбежното. Всичките мили грижи на младия почитател с това сякаш реализирано видение на мечтания «Сиц Мати Болгарии» идват само да подчертаят неизменните несгоди и да разтревожат болния дух. И ето на 12 юни 1848 г. Иларион може да съобщи на архимандрит Онуфрий за кончината на метежния си сподвижник, настъпила 8 дни по-рано. «Мой другар, *многострадалний* архиманд. Неофит, 4-о юниа освободи ся», пише Иларион. «Всемилостивий бог помиловав его, посла Архангела своего Михаила, който не щя да пита има ли патриаршеска Епистолия, или ферман царски; пуща ли го Геро Софрония от Карея[57] или не, но поведе го за ръката (и) му рече, хайде, рабе благий, при бога в царство небесное да тя освободя аз вечно, а твойте българи ся канят, та не може да ся наканят — Ненадейте ся на князи (и) на сини человеческия в них же нест спасения. . . Няма вече Неофита няма. От троица другари[58] останах аз сам и за мене милостив бог.»[59]

Дори и след смъртта на заточеника хилендарци не оставят на мира паметта му, защото, ако той в предсмъртен час е заръчал да се предадат всичките му книжа на Григорий, те унищожават доста от архивата му и разкъсват онази част от животописните му бележки, в които са прочели някакъв укор за себе си. Запазено е така главно онова, което Григорий е получил по-рано. «Някой си негови писма, когато умираше в моити ръце, в монастир

[57] Думата е за управата на атонските манастири.

[58] Третият е Неофитовият ученик Николай, загинал по-рано.

[59] Срв. Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 333.

ми ги дал самичак. . ., а другите различни останаха в монастир, които съвсем не знам що ги правиха калугерити», пише Григорий на Раковски на 13 март 1861 г. (и на 30 септември с. г.). «Я с гулям труд и даже с външна сила ги зех (някои Неофитови съчинения) тогава от калугерити. . . най-много като сам А. Неофит, когато умираше, поръчал на сичките съборни старци да ми ги дадат до едно, което те ни са го направили, защо освен други някой си и една част от жизнописанието му раздрахя защо беше против них написано», допълня Григорий на 27 октомври с. г. пред Раковски. Така хилендарци докрай сътрудничат на Гръцката патриаршия, п елахвайки всичко, което би било обвинителен материал против нейната тирания и послушните й орудия между българите.

ПОСЛЕДНИ СТАРАНИЯ НА ЧАЙКОВСКИ. И през пролетта на 1848 г. Чайковски не престава да мисли и да действува за българските си приятели и сътрудници, чезнещи на Атон за свобода. Документите, открити в архива на Чайковски, говорят ясно в този смисъл.[60] На 31 март с. г. той пише на Решид паша, за да го запита «не е ли дошло време да се повикат в Стамбул свещениците Неофит и Иларион и да си послужите с тях, за да успокоите и задоволите българите?». От рапорта на Чайковски до княз Чарториски от 26 май с. г. узнаваме, че той бил успял да убеди новия сръбски представител в Цариград Николаевич да изпрати драгоман на си на Атон, за да склони Неофит и Иларион да подадат чрез Николаевич молба до Портата, с която да поискат да се съкрати тяхното заточение или пълното им освобождаване.

Чарториски, който още не е узнал за смъртта на Неофит през 1848 г., е не по-малко загрижен от агента си в

[60] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 76.

Цариград за нещастните български заточеници и на 7 ноември му препоръчва настойчиво да продължи опитите за тяхното освобождаване. На 28 ноември Чайковски в отговор до княза изказва мнението: турското правителство било се убедило окончателно, че българският народ стои изцяло вече под влиянието на Русия, и само ако полската агенция спечели Сърбия «за по-определени действия», тя могла да се обърне към българите, за да отидат те при тях «заедно с Неофит и Иларион». В рапорт от 28 декември с. г. Чайковски съобщава на шефа си, че Емин бил подал искане до Високата порта за освобождаването на двамата заточеници и че драгоманът в руската легация Хонджери, който се научил за това, направил предупреждение в Портата: «появата на Неофит и Иларион в България може да предизвика експлозив, за който Русия нито иска, нито има намерение да отговаря». Това предупреждение упражнило своето влияние и направило невъзможно да се върнат заточените. Чайковски изказва по този повод мнение, че дори ако би се издействувало от агенцията това завръщане, тя трудно би могла да разчита на тях, понеже «днес Иларион и Неофит в никакъв случай не биха били благосклонни към Дивана, а същото чувство е всеобщо в България и то е естествено — държането на Дивана трябваше да има такива последици»[61].

Последните вести в преписката на Чайковски по българския черковен въпрос се отнасят към 1850 г. В рапорта си от 25 януари той съобщава кратко: «Заместникът на Емин от името на Али паша ми обеща да въздигне Иларион в чин епископ, а *що се отнася до горкия Неофит, т й вече отдавна е завършил живота си.*»

Горкият Неофит! Той е бил предмет на такива грижи и на такова внимание, докато е могъл да бъде полезен на една народна и на една чужда кауза, а когато склонва

[61] В. Смоховска-Петрова, ц. с., 76 — 77.

очи далеч от родината си и е полузабравен, никой не мисли да зачете паметта му по достоен за добродетелите му начин. Събитията следват реда си, поглъщат страстите и грижите на едно тревожно време и място не остава за благодарност чрез дела и слово към жертвите в името на скъпия национален идеал. Само потомците, и то при съвършено други условия, осъзнават дълга си за морална отплата към героите мъченици.

Чайковски е имал предостатъчна духовна култура и живо чувство на признателност към сътрудниците си при едно високо патриотично дело, за да не може да бъде винен, че не е зачел Неофитовата памет. Вече само това, което той прави през живота на доблестния българин, като отбелязва често неговите положителни качества, неговата рядка хуманност, неговата неподкупна съвест, неговата безпримерна готовност да страда за вяра и народност, свидетелствува за правилна оценка на изключителната личност. Атестацията може да се приеме като напълно оправдана. Може би само Огнянович е споделял подобно правилно разбиране на другаря си Неофит, като проявява към него и същата нежност и неизменна привързаност, каквито е изпитвал и Чайковски.

Завършек на дългите опити да се спасят атонските заточеници от страна на Чайковски образува съобщението му в рапорт до Чарториски от 14 август 1850 г., което гласи: «Постоянно подновявам искането си да бъде върнат отец Иларион, но доколкото зная от самите българи, той е сега с много руски дух. Естествено това са резултатите от подлото държане на турците.»[62]

Но опростеното заключение тук, което търси главната отговорност само на едно място, не ни се налага безусловно. Преценката на фактите от едно единствено гледище, което не държи сметка за противоречията, които делят

[62] В. Смоловска-Петрова, ц. с., 77.

заинтересуваните страни, не може да се вземе за самата историческа истина. Тук са допустими и други тълкувания, за да се стигне до едно напълно безпристрастно, критически мотивирано осветляване на събитията и личностите от миналото.

ПО-НАТАТЪШНАТА СЪДБА НА ИЛАРИОН В «ХИЛЕНДАР»; ОСВОБОЖДЕНИЕ В 1850 г. Каква е по-нататъшната съдба в «Хилендар» на Неофитовия другар Иларион? Едно негово писмо до архимандрит Онуфрий в Цариград от 4 август 1849 г. ни въвежда в положението му, тъй тежко досега и тъй нетърпимо след смъртта на по-стария, изпитан в борби и тегла сподвижник.

«Приятели знакоми, земляци, доволно ся са потрудили за мене, но като немощни не им замина молбата. Сега тии умлакнаха и аз ся обезнадеждих. Тии си гледат работата и аз моята; нов занаят ся сега уча, рибарлик.» Истината е, че приятелите му в Цариград не могат да направят нищо при това противодействие на руското посолство и че неговите покровители между турските министри не мислят да развалят добрите си отношения с това посолство или дори с патриаршията за угода на един безпомощен свещеник, за когото няма да избухне народен бунт. Назначен за писар манастирски, Иларион убива скуката и мъката си в едно невинно развлечение — риболовството. И като поръчва на другаря си в Цариград да му купи въдици и конци, той изказва огорчението си от бързо изпарения интерес на своите сънародници в Цариград с поръката: «Ако питат някои си приятели за мене, *кажи им, че съм умрял*, да ся зарадват совершено моите неприятели и да им се удовлетвори желанието, защо може и бог да мя помилува, *както помилува и архимандрита Неофита, моят созоточител.*» Писмото носи подпис: «Иларион Хилендарски-отчаянний.»[63]

На следната година Иларион е заболял зле; лоша кашлица дере гърдите му; има опасност, ако не промени климат, занимания и мисли, да свърши печално подобно

[63] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 334.

на «помилвания» от бога преди две години Неофит. На Онуфрий той пише: «Лекарят не може с толкова лекове да ми помогне, каже ми да идам на топли води и да променим воздуха и перо да не уловим, за което и оставих писарството, защо гръдите ми много страдат.» Онуфрий го е съветвал да проси някаква малка милост от патриарха, но Иларион не вижда ползата от палиативи: «Аз искам *свобождение*, за да престане мисълта ми, че съм в заточение.» Не е необходимо да го връщат в Цариград или в България, ако това се вижда подозрително за Фенер. Той би се задоволил с една килия в Карея, гдето да премине цял живот. «Но каквото ся види, кашлицата не ще дочака патриаршеското свобождение, сега кръв плюя, следствието бог вест». И подпис накрая: «*многострадалний* Иларион Хилендарец».[64]

Това писмо (от 25 януари 1850 г.) идва само месец след строгото напомняне от страна на патриарх Антим до хилендарската управа да не оставя «подложения на наказание» Иларион да излиза вън от манастира и да се меси в манастирските, както и изобщо в светогорските работи. Патриархът заплашва, че в противен случай ще обвинява епитропи и игумен в съучастничество и че те ще «изпитат черковното му недоволство и гняв». Но това напомняне, предизвикано от разпри между Хилендарския и Иверския манастир, в които било замесено и името на Иларион, е отменено още на 2 юни 1850 г. с друго писмо от патриарха, в което се дава воля на хилендарци да използуват Иларион като секретар и да го пускат под своя гаранция да ходи по Света гора, без обаче да излиза вън от предълите ѝ.[65]

Наказанието е смекчено не по добра воля на патриар-

[64] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 335.

[65] Срв. А. П. Стоилов, Сборник «Иларион Макариополски», 97, 98.

ха, а поради поръчителството на хилендареца Пантелеймон, старец на Иларион, изпратен по манастирски работи в Цариград, и особено поради застъпничеството на руския пътешественик Андрей Муравьов, посетил тогава «Хилендар» и узнал лично от Иларион тежкото му положение и клеветническото му заточаване. . . По внушение на Муравьов Иларион написва кратко оправдание срещу хвърляните по негов адрес обвинения заедно с уверение, че не мисли да се бърка в работите на патриаршията и да догонва влияние или чин, които биха го компрометирали пред духовното му началство.

В защитата си той подчертава своята невинност пред Титов и своята воля да служи на българската просвета мимо каквито и да било честолюбиви помисли. Той не желае друго освен свободата си, за да остане пак на Света гора и да «спише что либо в ползу болгарам»[66]. Че действително на Муравьов Иларион има да благодари не само за вдигнатата забрана да ходи по Света гора, но дори и за позволението да се завърне после в Цариград, напълно свободен, показват писмата на заточеника от това време (пролетта и лятото на 1850 г.) до отец Пантелеймон и до руския пътешественик.[67] На последния той изказва през август 1850 г. признателността си за стореното с такива думи: «В день Благовещение пресвятия Богородици сподобих ся получити, Вашего превосходителство, письмо о моем свобождении, которое радостотворними слезами утеши мою судбу. Благодарю всевишняго бога яко Г. Посланник и Вселенский патриарх умилостивили ся на мне (*вар.* яко сподоби мя получити благодать пред Вами) но я прилагая упование ко упованию по бозе к Вашему превосходителству, молю да би несносное заточение мое конец получило дондеже Ваше превосходителство еше в Константинопол пребиваете, ибо непостоянность (*вар.* хотения) променяет и обещание. Питаем доброю надеждою, имею честь бити. . .»[68]

На Муравьов единствено се дължи обратът в убежденията на руския посланик и на патриарха. Но Ила-

[66] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 338.
[67] Пак там, 141, 335.
[68] Архив на Григорий Доростоло-Червенски, св. 1, 18.

рион се бои да не би със заминаването на Муравьов от Цариград да настъпи отмятане от дадената дума, затова моли благодателя си да издействува да се сложи край на заточението, докато е още в Цариград. Муравьов направил нужните за това постъпки и патриархът се вслушал в мнението на Титов. И когато всичко е вече решено в полза на Иларион, ето че на сцената излиза без всяка нужда и Стефан Богориди. Той използува в случая Гаврил Кръстевич, натоварен да уреди спора между хилендарци и иверци, като по него съобщава на Иларион за «непрестанните» си грижи за освобождението му и за съгласието на патриарха да се издаде необходимият за това «висок итлак».[69] Така Богориди си приписва заслуги, които никога не е имал. Узнал от патриарха за свършения факт, той иска сега да се представи като покровител на злочестия си сънародник — макар по-рано в продължение на пет години да не е обелвал зъб за Иларион, още помалко и за Неофит (до 1848 г.) — и бърза да увери българския духовен водач, който се завръща в Цариград, за своите добри чувства и мними старания. Доколкото Богориди в последния момент наистина се сеща за Иларион, трябва да допускаме по-скоро деликатно подсещане от страна на Гаврил Кръстевич. Защото Кръстевич наистина милее за другаря си и ако не е сторил по-рано нищо, за да се облекчи съдбата му, то е, защото е бил на остров Самос като заместник-губернатор. Щом се приготвя да замине служебно за Света гора, Кръстевич използува случая, за да поиска чрез Богориди да доведе сам заточеника, което и наистина става в края на ноември 1850 г.[70] Отсега нататък Иларион взема най-дейно участие в българския черковен въпрос и е отново наказван

[69] Вж. А. П. Стоилов, ц. с., 98.

[70] Михаил Арнаудов, Иларион Макариополски, 142 — 143.

и заточаван от патриаршията, но никога вече няма да се повторят черните години в «Хилендар», понеже зад него стои една здраво организирана българска община, готова да брани смело правата и честта на своите първи люде.

ДЕЙНОСТ НА АЛЕКСАНДЪР ЕКЗАРХ ДА СЕ ОТКРИЕ БЪЛГАРСКА ЧЕРКВА В ЦАРИГРАД. Между това в Цариград се е извършила една твърде важна промяна. Когато Иларион пристига там, българите имат вече своята бленувана от покойния Неофит черква, която е била осветена тържествено на 9 октомври 1849 г.

Историята на тази черква от положението, в което бе я оставил Неофит, е твърде интересна и заслужава да бъде тук отбелязана като завършек на десетгодишни усилия. Сведенията си за нея черпим от няколко извора, които се допълват и коригират взаимно. Ние имаме, първо, великолепния разказ на Георги Раковски от 1861 г. (статията «Няколко подробности за българская народна църкова в Цариград»),[71] писана въз основа на лични впечатления, но с усета на сериозен историк и с искрения стремеж да се предаде самата «света истина» по въпроса. Имаме още откъслечните добавки към този разказ от перото на архимандрит Онуфрий Попович Хилендарски, който е бил тогава също в Цариград, наблюдавал е стараниятa на еснаф и на интелигентни българи и взема по-късно едно становище върху миналото, близко до това на Раковски.[72] Имаме още дневниците на едного от представителите на еснафа, първомайстора абаджия Никола Евтимов Сапунов (от Габрово), писани наскоро след събитията,[73]

[71] «Дунавски лебед», 1861 г., бр. 51 — 54; срв. «Съчинения»' 391 и сл.

[72] Срв. В. Н. Златарски, Архим. Онуфрий Попович Хилендарски, Известия на Истор. друж., кн. III (1911) 57.

[73] Н. Е. Сапунов, Дневник по съграждането първата българска в Цариград черква Св. Стефан 1847—1849, Периодич. спис., кн. X. 1884. 59 и сл.

обаче доста тенденциозно, с намерение да се изтъкнат лични заслуги и да се омаловажат чужди, особено заслугите на Александър Екзарх.[74] Имаме и архива на последния с множество документи, с които се изпросва позволение да се открие българска черква в Цариград, от които между другото става явно съперничеството между Ал. Екзарх и Богориди, и двамата големи честолюбци, поставили в даден момент личния си интерес над общото дело и увредили това дело с капризите или интригите си. Част от тези документи са изнесени,[75] други остава тепърва да се изнесат. Ролята на княз Богориди се очертава не само чрез изложенията на Раковски и Онуфрий, но и чрез неговото собствено заявление от 1849 г. до султана.[76]

Инициатор тук е несъмнено Ал. Екзарх. Подвижен и афектиран, той е добър патриот, но има чудатата идея да играе голяма политическа роля и дори да стане граждански шеф на народа си. Още в 1844 г. той си стъкмява едно легендарно родословие, което отбелязва прадедите му като управители на Софийски окръг през XIII в. и като облечени в духовната длъжност «Екзарх» през

[74] Тези дневници е имал на ръка още Г. С. Раковски, който гласи да ги печата: срв. «Дунавски лебед», бр. 28 от 4 април 1861 г. Тях предава (в препис) на Пер. спис. синът на майстор Никола Светослав Миларов, който първоначално е мислел да ги публикува като приложение към своята «История на българския народ» (Пловдив, 1885 г.), 152. Против тях повдига протест Ал. Екзарх, обявил според писмото на Н. Тъпчилещов до Екзарх от 12 юли 1885 г., «Архив на Екзарх» в Нар. библиотека, инв. № 5693, изложението за «несправедлива и лъжлива история» и заел сам в една своя критика «нападателен тон срещу покойний С. Вогориди».

[75] Й. Попгеоргиев, Принос към историята на българската черква в Цариград, Архив на М-вото на нар. просвещение, III, 1911, кн. I, 30 и сл.

[76] Д. Мишев, Църковен архив, г. I—II (1924 — 1925), 32 и сл.

XVI в.[77] Роден около 1809 г. в Стара Загора, Александър Стоилов Боев (или Бойоглу, а по-късно — претенциозно и комично Бейоглу) се учи гръцки в Одрин и в Букурещ, след което заминава за Мюнхен и Париж (1836 г.) да следва медицина. Кръстевич го опознава във френската столица като ревностен родолюбец, изпълнен от най-хубави намерения за българската просвета.[78] В 1841 г. при вестта за Нишкото въстание и нечуваните беди на българския народ той подава оплаквания и мемоари до кабинетите на Франция, Англия, Австрия и Русия, а малко след това придружава академик Бланки при анкетата му в България, като достига и в Цариград. Завърнал се в Париж, той издава през 1842 г. една прокламация до българите, в която ги подсеща за пробуда и ги ободрява за по-добри дни, а на 23 януари 1843 г. подава един мемоар до Високата порта и великите сили, нейни приятелки, в който се иска да се приложи Гюлханският хатишериф (този «monument enfanté par le beau génie de Rechid-Pacha») по отношение на българите, за да не се поддадат тези в отчаянието си на чужди агитации и станат оръдие на революцията.[79] От Париж той предприема пътуване до Лондон и Петерсбург, за да действува в полза на народа си. На 7 януари 1847 г. той подава на император Николай един мемоар, в който препоръчва между другото да се установи в Цариград един представител на българския народ, и то българин от видно семейство, избран от самите

[77] Срв. «Архив Ал. Екзарх», инв. № 5504, ръкопис. руски превод на англ. брошура от Лоудон; както и животописния очерк, писан въз основа на данни от самия Екзарх, у Г. П. Русецки, Сборец из живота на български по-отлични мъже, Ст. Загора, 1887, 84.

[78] М. Балабанов, Гаврил Кръстевич, 160 и сл.

[79] Вж. Мемоара във в. «Марица» (Пловдив), бр. 50 от 19 януари 1879 г., и Архива му, инв. № 5673. Срв. сега и Т. Янков, Бълг. мисъл, IV, 1929, кн. III и IV и кн. VII и VIII, 576 и сл.

поданици, който да стои под протекцията на Портата, да участвува в патриаршеския синод и да има право да предявява оплакванията на своите сънародници, както и да се грижи чрез свои агенти в България, за да се прилага хатишерифът от 1839 г. Чрез този представител могат да се раздават и помощите, книгите, дрехите, черковните потреби и т. н., отпускани даром от Русия за православните българи. Разбира се, като кандидат за тази почетна длъжност Екзарх смята преди всичко себе си, като се подписва важно и без всякакво стеснение Alexandre Stoyl Bey-Oglou Exarque de Bulgarie [80] и повярвал вече в това, в което иска да убеди и другите — че е най-знатен по потекло българин. Някои искания в мемоара се схождат с исканията, предявени две години по-рано от Неофит Хилендарски, който също говори за *векили* на българския народ. В Русия обаче Екзарх се натъква на един свой конкурент, пак българин, и то пак от Старозагорско (с. Пишмана): родения около 1810 г. Захарий Княжески.[81] От прост грънчарски и сапунджийски чирак Жеко (Захарий) Петров се издига до питомец на Габровското училище и до стипендиант в Одеската семинария, която завършва през 1845 г. След това в течение на 1846 г. и до средата на 1847 г. той се отдава на ходатайства пред руски правителствени лица и учреждения и събира за българските училища и черкви книги, черковни одежди и други предмети. Приел по едно време звучното и внушително име Захарий *Княжески* (навярно по примера на Ал. Екзарх), той иска да запази ревниво периметъра си на влияние и милост пред официалните руски власти и прави безскрупулния опит да унищожи противника си, като пише донос против него, обвинявайки го (пред проф. Погодин, 4 август

[80] Вж. документа в «Архив Ал. Екзарх», Нар. библиотека.
[81] Срв. биографията му у Г. Русески, «Сборец», 90, и И в. Д. Ш и ш м а н о в, В. Григорович, СбБАН, VI, 138 и сл.

1847 г.) в стремеж към «низки планове», дори и в стремеж да превърне православните българи в католици.[82]

МЕМОАР ДО ВЕЛИКИЯ ВЕЗИР И СТАНОВИЩЕ НА ПАТРИАРШИЯТА. Пристигнал в Цариград, Екзарх се радва не само на благоволението на Решид паша, с когото се познава още от Париж, но и на славата между българите да бъде меценат на черковно-просветното им дело благодзрение на изпросените от Русия субсидии. Раковски свидетелствува, че Екзарх получавал в продължение на 6 години по 10 000 сребърни рубли чрез руското посолство в турската столица, за да ги раздава «по разни училища за напечатания на книги, по бедни ученици и пр.». Разбрал бързо, че българите няма да могат да направят нищо по-добро, отколкото да помислят за свое културно средище в Цариград, по стъпките на отец Неофит, чиято дейност му е станала известна, Екзарх заляга да се отвори една народна черква с разрешение на Портата и на патриарха. «Той като българин и отряден да ся старае за българско дело трябаше да земи участие на тази работа, какго и зе», бележи Раковски. «А защо то трябаше да се определи един чьловек да тича подир тази работа, да събира и приканя български общества в Цариград, а главное да подпишат сички общества прошения, бе ся определил някой си Николчо Евтимов от Габрово, кому Александър плащаше разноски от народния рубли. Николчо Евтимов, като чьловек оскъден, трябаше да земa заплата, но и трудеше ся и тичяше усьрдно за народное дело, доде ся издействува високое царско повеление: разумява ся, чи съдружен и от други някои си се от абаджийскаго общества.»[83]

[82] Срв. Ив. Д. Шишманов, ц. с., 144.
[83] Г. С. Раковски, Съчинения, 392.

На 10 ноември 1847 г. Екзарх подал един мемоар до великия везир, в който изтъквал добрите качества и тежкото положение на сънародниците си и молел царското правителство да се омилостиви и да им даде както граждански права, така и някои просветно-религиозни свободи. Българите трябвало «да имат свои *духовни началници и* право да се снабдяват с фермани за издигане на *свои черкви. Дори и в Цариград*, гдето се намират множество българи в разните царски работилници, еснафи и търговци, *да основат една или две църкви и училища на свой език*»[84]. Не стига това, Екзарх склонил еснафите да му дадат пълномощно писмо, за да действува от тяхно име, и те наистина му отправили такова писмо (на гръцки) от 25 ноември 1847 г., гдето се казва: «. . .Съобщавахме Ви, че чувствуваме нужда да имаме и ние, както и другите раи, едно свещено прибежище, гдето да изпълняваме нашите християнски и раятски задължения на нашия собствен език. Казахте ни да имаме добра надежда, стига да искаме според реда и законите. Всичко това ни окуражи да решим всички единодушно да помолим уважаемото правителство да ни се позволи и ние да притежаваме тук в столицата една църква за български език.[85]

Екзарх става приемник на отец Неофит и на Иларион като ходатай и представител пред патриаршия и правителство. Но той не се домогва сам до никакъв чин в черковната йерархия, нито пък е подведомствен на патриарха. При това той работи в съгласие с руското посолство и при благосклонното съдействие на Решид паша като френски възпитаник и добре гледан от французите агент на едно турско-българско сближение. Поставил се в най-лоялна зависимост от меродавните външни и вътрешни фактори, незастрашаван за свободата си от никоя страна и обезпечен материално от Русия, за да не се нуждае от ничия подкрепа между сънародниците си, Екзарх държи и към патриарха най-коректен тон. Школуван дипломат, той иска да убеди патриарха, че е в интерес на вселенската черква да запази българите от зловредното влияние на хора, които имат «лоши мисли и нрави», да им даде хри-

[84] Срв. Й. Попгеоргиев, ц. ст., 21.
[85] Пак там, ц. ст., 22.

стиянска просвета и да ги приучи да посещават храмовете. И в заявление до патриаршията от 1 декември 1847 г. той разяснява смирено защо българите от Цариград и в цялата «Румелия» тънат в невежество и отбягват черквата: единствената причина била, «че не разумяват свещеното писание и божието учение, понеже се четат на чужд език, който те никак не разбират». Изходът от тази беда бил по общо мнение на българите един: «немедлено да се отнесат към властите и да поискат да им се даде позволение да си построят тук една черква или един малък параклис, гдето да се назначават свещеници, учители и проповедници българи, или знаещи точно български език; богослужението трябва да става на този език.»[86]

Патриаршията се показва този път по-достъпна за подобна просба. Било защото тя няма насреща си дръзки духовни лица, кандидати за архиереи в българските епархии, било защото иска да прехвърли мост към жестоко обидените цариградски българи, които трябва да забравят изпратените на заточение свои представители, тя не отхвърля по принцип искането. Поддържан от всички страни и тактичен в действията си, Екзарх се явява спасител от едно трудно и за самата патриаршия положение при набъбналото срещу нея недоволство в България, тъй ярко манифестирано и при посещението на българските земи от султана в 1846 г. Ето защо вселенската черква не отказва да преговаря: тя само отсрочва, за да обсъди по-добре въпроса, за да вземе едно решение, което не би я карало да се кае.

На 19 януари 1848 г. Никола Евтимов, изпратен от Екзарх, се явява за втори път при патриарха да чуе отговора му. Патриархът тогава заявява, че е готов да удовлетвори молбата, като отпусне на българите една стара гръцка черква, която те да изплатят, за да си служат в нея по български.[87] Но българите са настоявали

[86] Й. Попгеоргиев, 23.
[87] Н. Е. Сапунов, Пер. спис., XI, 62.

за нова черква, градена с техни средства! — Да, възразява патриархът, но черква без енория не бива. И той изисква нова писмена просба, подадена от името на всички еснафи и търговци.

Такава просба му била връчена на 1 февруари 1848 г. Същевременно 24-те еснафи дали едно пълномощно («векилиме») на Сапунов, за да се явява пред Портата, патриарха и Стефан Богориди и да действува за изваждането на «ферман за основаване новобългарска св. черква в Цариград», като за труда му се признава определено възнаграждение от упълномощителите (51 печати и подписи).[88] Сапунов трябва да тича по капиите от името на Ал. Екзарх и българската община, за това той се нуждае от подобен документ, който е и полица за припадащата му се заплата.

СЪПЕРНИЧЕСТВО МЕЖДУ АЛ. ЕКЗАРХ И СТ. БОГОРИДИ. Преговорите се затягат дълго, особено след като въпросът бива вече уреден принципиално между патриарха и българската община и откак в работата се намесва Стефан Богориди.

Защото патриархът, след като се противопоставя отначало на новата черква, скланя неочаквано на българския проект и подканя на 3 март 1848 г. българския пратеник да му се поднесе една просба изключително от еснафите. Получена тя, той подава такрир до Високата порта за измолване царско ираде и предлага на българите за новата черква едно празно място на Ункапан, при старата пушкарница на Златния рог, срещу Галата. Това място, собственост на някой си евреин, харесало на българите като близко до пазара и работилниците или дюкяните им и работата взела щастлив обрат, откак на 17 май патриархът съобщил на Сапунов: «Аз ходих на В. порта при Реис ефенди и той ми благовести радост именно, че жалбата ви е турена в действие и с божия помощ скоро ще получите високо царско дозволение за вашата. . . света черква.»[89] Това изненадва скептичните просители: те

[88] Пак там, 64—65.
[89] Н. Е. Сапунов, ц. ст., 70.

недоумяват как така се е решил патриархът да ги послуша и защо сам услужва с намиране на място. Както бележи Онуфрий Попович: «Сам патриарх советва, сам място ни показва и где — у средоточие Цариграда, сам ферман изважда, сам евреина принсжлава и евреина моле ни да я земим с все празно арменско място за триста хиляди гроша. . . ма кам пари? Александър Екзарх от народни не дава, богаташи тогава крие ся по кюшета. . .»[90] Карапетров мисли, че патриархът е бил придуман да даде съгласието си от българина Василаки Великов,[91] но това не изглежда сигурно. Важно е обаче да се знае, че от цялата работа няма никаква вест най-значителният по влияние пред Портата и патриарха българин, именно княз Богориди.

Богориди узнава случайно за постигнатото съгласие между патриарха и българите и пожелава тутакси да разбере кой е тук инициатор и какво се мисли собствено по издигането на български храм. Намесата на Ал. Екзарх, който между това е упълномощен отново от еснаф и търговци (20 юли 1848 г.) да подбере настоятелство за черквата и да урежда всички виящи въпроси по нея, го възбужда във висша степен. Богориди не гледа с добро око на този си сънародник, който разполага с толкова средства, за да си извоюва престиж и да се налага като водач на българската колония в Цариград. Той схваща бързо, че спечелената от българите мимо него привилегия открива съвсем нови изгледи за едно народностно дело, непризнавано досега и пробудило се изведнъж за граждански живот, а може би и за видна роля в държавата.

Както право забелязва Раковски, Богориди, който дотогава «никак не бил участвувал в народните български работи, нито пък явно бил показвал българщината си»,

[90] Известия на Историч. друж., III, 69.
[91] П. Карапетров, Сбирка от статии, 14.

намисля да използува за лични или семейни облаги този нов фактор. «Он тойзи народен постъпък го зе съвсем другояче и пред проницателни му дипломатски очи ся лъсна някаква си блестателна и полезна бъдащност за него и за потомството му, та ищаше как и да е да тури ръка на това народно българско дело.» Колчем по-рано българите са го молили за някаква подкрепа, той се извинявал, че «не било сега време», че «фанариотите го преследвали» и т. н. Той, който е свалял и качвал толкова патриарси и митрополити и се е ползувал с безграничното доверие на двамата султани Махмуд и Абдул Меджид, не иска да чуе по-рано ни за едно българско искане, не помръдва и пръст за сполуката или освобождението на отец Неофит, не се вслушва в просбата на Априлов относно въпроса да се отвори българска печатница в Габрово и т. н. «А сички тия (неща) съ една реч можаше да извърши, само да имаше воля»[92], мисли огорченият Раковски, свидетел и жертва на Богоридовата национална индиферентност.

Прочее Богориди решава да осуети проекта на Ал. Екзарх, за да вземе общото дело под своя опека. Школувал у фанариотите и добре запознат с турската мнителност, той пуска в ход едно обвинение, чрез което предизвиква да се вдигне доверието в портенските кръгове от съперника му. Богориди намира смелост да хвърли тайно срещу Екзарх подозрението, че служел на чужди интереси.

Той пише доклад направо до султана, за да подкрепи искането на българите «да си съградят отделна черква, гдето да извършват верските си служби на своя език», но изказва страх да не би «да се хвърли капка отрова тъкмо в самото начало на делото». Где е отровата според него? «Научих се за агитациите на лицето, наричано Екзарх, рая от Хазорград. *Срасnал с интриги*, този човек, след като заобиколи Франция и Петроград и стана *чуждо оръдие*, започна да агитира сред простодушните българи. Залъгва ги, че руската

[92] Г. С. Раковски, Съчинения, 393 — 395.

легация могла да им съгради черква, като ги насърчава да купят някаква си еврейска къща при скелето на Ункапан. . .»

Богориди мрази Екзарх и не се стеснява да го компрометира пред властта като *руско* оръдие. И Княжески по-рано пише все тъй донос пред русите, като е обвинявал съотечественика си, че бил «негоден и вреден» като човек и се е продал на французите *(католическо оръдие)*. Бедният Екзарх! Той не знае отгде идват ударите и как трябва да се брани. Но и той е доста виновен, за да се разколебае у българите доверието към него. Защото, докато отначало обещавал един милион гроша за направа на черквата, стига да го турят пръв неин надзирател,[93] покъсно той се тегли настрана, иска еснафите и търговците да запишат най-напред известни суми, че той щял после да даде, и главното, настоява за Ункапан, когато Богориди пък предлага своята собствена къща, която била на по-отстранено място, на Балата. Щом Богориди узнал от патриарха какво са искали българите, той настоява на две неща пред него: първо, да изключи Екзарх от черковното настоятелство и, второ, да отклони българите от Ункапан (уж защото не било християнско място и имало наблизо джамия, както пише Богориди и в заявлението си до султана). Богориди настоява да се построи черквата на собственото негово място, като му броят българите известна сума за постройката и основите; но отпосле, като вижда, че българите се противят, понеже мястото било доста отдалечено, той се съгласява да го отстъпи и безплатно, стига да остане главен настоятел на епитропията. Иродето било вече излязло (май 1848 г.) и новият патриарх Антим II държал упорито на предложението на Богориди. След дълги колебания и преговори между българите, разделени на две групи, една с Екзарх за Ункапан, друга с Н. Сапунов за къщата на Богориди, най-сетне постигнало

[93] Н. Е. Сапунов, ц. ст., 74.

се съгласие главно поради нежеланието на заможните търговци и еснафи да дават пари, за да се купи място. И на 6 август 1848 г. на тържествено събрание в къщата на Богориди последният потвърдил лично дарението си и предложил да се изгради засега един временен параклис в двора, след което да се помисли и за по-солидна черква.

ОСВЕЩАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЧЕРКВА НА 9 ОКТОМВРИ 1849 г. Параклисът «Архидякон Стефан» бил довършен през есента на 1849 г. и осветен на 9 октомври същата година. Десет години по-късно, на 25 октомври 1859 г., се полага основният камък на голямата българска черква на името на Пресвета Троица, която обаче не бива довършена и вместо която се въздига едва в 1892 г. сегашният български храм в Цариград. Така семето, посеяно от отец Неофит още в 1839 г. и в 1844 г., дава с време своя плод. Издигнатият от великия патриот лозунг за верско национално обединение на българите бива подзет от мнозина само малко години по-късно, за да се стигне до онази стихийно проявена солидарност, която проличава най-ярко, когато се отхвърля гръцкото духовно иго в 1860 г. Чрез съдействието на Иларион и в скромния този параклис от 1849 г. се затвърдяват позициите на българщината в столицата на турската империя и се пръскат по цялата българска земя идеите на предначинателя мъченик, които няма вече никога да угаснат.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЛИТЕРАТУРНИ ОПИТИ

РЪКОПИСНО НАСЛЕДСТВО НА НЕОФИТ: СЪДБА И ЗНАЧЕНИЕ. За литературни опити на Неофит можем да говорим главно благодарение на крайно нещастните обстоятелства, които прекратяват на два пъти неговата обществена дейност. Принуден да прекара гладни народ в заточение, далеч от родната си и без възможност да общува с приятели и по-широк кръг съпародници, той заменя устната проповед с писмена, хваща перото, за да продължи чрез книгите си да буди духовете, да запечатва позора на фанариотите, да разпалва омразата към тях и към техните съмишленици и съдружители между българите, да насърчава националната просвета. След като в 1835 г. пуска на свят своето *Детоводство*, своя *Катехизис* и своята *Свещена история*, с които плаща дан на дълга си като педагог и духовник, загрижен за въздигането на българското училище и за разработването на българския книжовен език, наскоро, към 1839 г., той се прощава с мирната педагогическа практика, за да се постави начело на движението за извоюване на българска духовна йерархия. Благоприятният исторически момент с току-що възвестените държавни реформи (танзимат) му идва действително на помощ, така че той изпъква като организатор, изпълнен от волята за подвиг; но авторитетът и мощта на патриаршията са по-силни, отколкото може да допускат нейните врагове и между две заточения самонадеяният Неофит има само една година (август 1844 г. — юли 1845 г.) за агитация между цариградските българи.

Останалото време, между 1841 и 1848 г., той е откъснат от естествената си среда и насилствено задържан на Атон, гдето единственото, което може да върши, и то при невероятно тежки условия, е да се посвети на книжовен труд. Обаче и плодовете на този самотен труд, памфлети или проповеди, нямат съдба, по-завидна от неговата, тъй като всички усилия да бъдат те отпечатани отиват напусто. Така хилендарският заточеник не е честит да види нито едно свое произведение пръснато между народа, нито дори в преписи подобно на Паисиевата история. При това част от ръкописните негови съчинения биват разграбени и унищожени, така че днес не намираме в архива запазени от Григорий Доростоло-Червенски някои твърде ценни страници или цели произведения, в които личност и епоха са се рисували в твърде интересни отношения.

Запазеното за нас заслужава обаче внимание. Вън от това, че тези произведения са в състояние да ни разяснят някои важни страни от сложния процес на Българското национално възраждане, в тях ни са дадени документите за мисъл, жизнени настроения и лична участ на един от най-значителните дейци в първата половина на българския XIX век, главен инициатор за повдигането и правилното поставяне на българския черковен въпрос. И нека не се забравя още, че при жалкото това състояние, в което се намира българската книжнина към 1840—1848 г., при твърде скромния брой на оригинални съчинения, в които да се чувствува оригинален тон, трудовете на Неофит идват да попълнят една голяма празнина и да добият цената на незаменими свидетелства за развоя на българския дух в ново време. Макар и неотпечатани приживе, техните идеи и настроения проникват все пак между интелигенцията ни чрез речите и писмата на Неофит, в които имаме безброй успоредици към теми и възгледи, застъпени в съчиненията. Така и *Мати Болгария*, и другите диалози и

монолози на хилендарския заточеник, станали известни по-късно или едва в по-ново време, се включват най-естествено в историята на българската писменост като продължение на традицията, въведена от Паисий и Софроний. Съдържание и тенденции в тях не са ни най-малко случайни. Напаки, там говори съвестта на едно поколение и чрез тях се сродяваме с нравствените импулси и политическите или културните концепции, насочили дейността на Иларион Макариополски, Г. С. Раковски, П. Р. Славейков и други последователи на Неофит Хилендарски.

За спасяване на Неофитовото литературно наследство има да се благодари изключително на дякон Григорий Немцов (наричан и Григорий Григориевич), който, както се каза вече, прибира след смъртта на високопочитания от него велик борец за народни правдини всичко писано от него, доколкото не е било унищожено от хилендарските монаси, и го скътва с пиетет при намерение да го отпечата съобразно с предсмъртната воля на Неофит. Голям почитател на Раковски, той предава през 1861 г. на емигранта в Белград било в препис, било в оригинал значителна част от спасеното писмено съкровище, тъй като сам Раковски е имал намерение да го отпечата и коментира, както е сторил вече с познатото писмо на Неофит до него от 1841 г. Раковски не успява поради разни причини да изпълни тази своя задача и така прибраното от него минава много по-късно в историческия отдел на Етнографския музей, а накрай в Софийската народна библиотека.[1] Бившият директор на Етнографския музей, историкът Йордан Попгеоргиев, отпечата голяма част от тъй важните Неофитови ръкописи[2] без *Мати Болгария* обаче, която беше намерена много по-късно в архива на Васил Друмев (ми-

[1] Михаил Арнаудов, Из дейността на Неофит Бозвели, Годишник на Соф. университет, Ист.-фил. факултет, кн. XXX, 1937.

[2] Й. Попгеоргиев, Материали по църковната борба (Архив на Неофит Бозвели), Сборник на БАН, кн. XIV, 1913.

трополит Климент). Известен дял от Неофитовото ръкописно наследство, пазено в архива на Григорий Доростоло-Червенски, беше изнесено в книгата ми «Непознатият Бозвели» от 1942 г. По-голямата част от преписката на Неофит остава и досега още неиздадена — извън изнесеното частично в настоящия труд.

НЕОФИТ КАТО ПИСАТЕЛ: КАЧЕСТВА И НЕДОСТАТЪЦИ. Неофит не е по призвание писател. Ясно е още от учебните му помагала, че той, който проявява забележителни способности като агитатор и народен трибун, няма заложби за майстор на перото. Не че му липсва темперамент или че не му се удават страници, способни да ни трогнат като искрена изповед или сполучлива картина на епохата. Но живото слово той владее с много по-голяма вещина, отколкото писаното и в съчиненията му ние не откриваме това, което ни е дало първо впечатление в брошури и писма на Априлов или в проза и стихове на Найден Геров, все до 1846 г. Априлов именно притежава по-висока обща и специална подготовка и пише на български или на руски език с рядка за времето си прозорливост върху въпроси на езика и на училищното дело. А Найден Геров, млад човек с рано проявена поетическа жилка и хумор, попада бързо на правилен стих и на жива разговорна реч, предугадили поетическа техника, синтаксис и форми на днешния български език. Неофит, много повъзрастен и от двамата, при това калугер, възпитан отначало на дамаскини, а не човек със светско образование, ги надминава само като изключителна борческа енергия, като богат житейски опит сред народа си и като здрав практически смисъл — с това ясно съзнание за целите, към които трябва да се насочи българското национално движение. С умението си да обединява и да ръководи масите, насочвайки ги към идеала, той няма да изневери никога на миналото си като духовник — и литературата, от която

черпи вдъхновение за подвиг и жертви, е преди всичко Библията, после черковните отци и най-сетне онази съвременна книжнина у сърби и гърци, която поставя националните домогвания на религиозно-хуманитарни и етически основи. Макар и да се нарича сам «болгарски списател», той няма претенциите, които се влагат от други в тия думи, и неговата мисъл не отива по-далеч от желанието да подтикне делото, въведено чрез устната му агитация. Не трайни образци на художествената проза или на стиха иска да създаде той, а безизкуствени общодостъпни примери, които да ползуват народа му. В това отношение той стои по-близко до становището, което заема Софроний, при оригинални и преводни съчинения. Но за разлика от автора на «Неделни поучения» Неофит вмъква в своята проповед по-актуални обществено-национални въпроси и изявява един твърд характер, наложил твърде субективен печат върху изповед, поука и програмни развития. Ако в стил или в граматика диалозите издават у него често старата школа на «Хилендар», то в настроения, във възгледи, в ирония или в сатира те достигат жизнена сила, която ни разкрива душата и съдбата на една личност, предугадила новото време. И тъкмо чрез това произведенията на Неофит добиват мимо неговата воля стойност на значителни литературни документи. Колкото и несъвършени, между другото и поради смута в душата, те все пак не са лишени от места, в които внезапно се открива оригинален писателски талант. Тромави откъм език и тъй скучни или безпомощни при някои дълги умувания, диалозите на Неофит ни карат неведнъж да чувствуваме пулса на едно велико сърце. Тъгата и блясъкът на този дух, жарта на възторга му и студът на отвращението му ни завладяват там досущ тъй, както и смяната на смелост с разочарование, на търпеливо християнско смирение с пламенен протест.

Като изключим някои по-малки произведения, с

право можем да кажем: Неофит едва ли би се върнал към книжовните си занимания — след като е превел или компилирал своите школски пособия от 1835 г., — ако не беше попаднал в една обстановка, която му отнема всяка друга възможност за активна намеса в българските работи. Обкръжен от толкова вражда в «Хилендар», «Зограф» или «Дионисиат», той реагира чрез излияния и наставления, които трябва да бъдат чути далеч. И като търси форма за вълнения или уроци към последователите си, той се сеща в тия критични за него и за народа му дни за някои четени по-рано произведения, за гръцки и сръбски оригинали, които са му правили особено впечатление. Но толкова силен, когато трябва да убеждава или оборва в жива беседа, Неофит се чувствува често пъти слаб на писмената маса. Тъй трудно е за него поне отначало да превърне в книжно слово «бурните си помисли», да развива една фабула, подсказана от преживяно или мечтано! Когато въпреки всичко той трябва да импровизира с перо, за да се разруши или за да се тури мислено във връзка с приятелите си, той изпада неволно в някои шаблони на византийската риторика, усвоени в манастира, и само в разгара на откровеност, на мъка, милост или живо въобразени реални сцени той се отърсва от заучените форми, като намира свеж език и правдив или внушителен израз.

ЗАПАЗЕНИ ТРУДОВЕ; ЗАГЛАВИЕ НА «МАТИ БОЛГАРИЯ». Съчиненията, главните опити на Неофит като писател, за които може да става днес дума, са:

1. *Прссвещенний европейц, Полумершая Мати Болгария и Син Болгарии.*

2. *Общссоборножалостний советователний разговор на любородните. . .*

3. *Любопитнопрсстий разговор. . .*

4. *Плач беднля Мати Болгарии.*

Покрай тези по-значителни трудове от ръката на Неофит имаме още: 5. Един кратък диалог, озаглавен *Здравиго разума разговор на двоица любородни, сущи Мати Болгарии рожб* и 6. Една брошура във формата на писмо: *Вопрос Любороднаго в Бесарабии рожденаго Мати Болгарии сущаго сина*. 7. Един диалог без начало и край, който бихме могли да озаглавим *Разговор между от. Неофит и ученика му Николай*. 8. Едно *предисловие*, като че ли към проектирана автобиография, от 1846 г. 9. Онзи диалог без начало и край и без заглавие, който се означава (в преписа на дякон Григорий) като *Разговор с един бесарабски българин*. Извън това в ръкописното наследство на Неофит са запазени и няколко *речи*, казани или писани при разни случаи.

Съпоставим ли всичко това със съобщението на Васил Друмев, който е разглеждал архива на Неофит у Григорий Доростоло-Червенски, че от Неофит имало повече трудове, би трябвало да заключим с право, че някои ръкописи са изчезнали. Защото Друмев, който публикува в 1874 г. *Мати Болгария*, бележеше в предговора си: «Но у нас има един списък, написан от него самаго, от който списък се вижда, че той е имал около 20—25 *преведени и оригинални умствени трудове* в ръкопис. От тия трудове някои ние имаме на ръце, а другите дали съществуват или са се изгубили — това не знаем.»[3] Дори ако прибавим запазените *преведени* съчинения на Неофит, пак не е изключена възможността да са пропаднали при смъртта на заточеника някои *оригинални* ръкописи, без да сме сега в състояние да правим предположения върху тяхния характер и тяхното отношение към оцелелите съчинения. Поне за един труд, който е засягал въпроса за руско-българските връзки в ново време, ние знаем положително, че е изчезнал по вина на руския консул Рачин-

[3] В. Друмев, Период. спис., I, кн. IX — X, 2 изд., 1882, 2.

ски. Дякон Григорий именно съобщава в писмо до Раковски от 1861 г., че Рачински бил задигнал от книжата му едно «первообразно Неофитово съчинение», което представлявало «разговор между разни лица» и което описвало руските намерения спрямо България. Този диалог не е за жалост и досега намерен и въпрос е, дали не е отдавна унищожен. Във всеки случай той би бил от неоценимо значение, за да се вникне в политическите идеи на Неофит, очевидно разочарован в надеждите си за помощ от руския представител Титов. Кога е съчиняван този диалог, не знаем. Но всичко говори в полза на предположението, че това не е могло да стане по-рано от 1842 г.

В оригинален ръкопис от Неофит притежаваме днес съчиненията под 1, 3 и 4; а в препис от Григорий Доростоло-Червенски, изпратен до Раковски, имаме 2. Останалите по-малки трудове са всички от ръката на Неофит и те, които по-рано са се пазели в архива на митрополит Григорий Русенски, се намират сега в черковния музей при Св. Синод.

Несигурно оставаше доскоро заглавието на *Мати Болгария*. Писмото на Григорий до Раковски от 13 март 1861 г. даваше основание да се предполага, че печатаният от Друмев текст е бил озаглавен първоначално: *Плач бедния Мати Болгарии*, макар сам Раковски да съобщаваше в мемоарите си по черковния въпрос от 1861 г., че Неофит бил писал през последните дни на живота си някаква *Мати Болгария*. Сега, когато в архива на Григорий ние намираме не само част от *черновката* на изгубения ръкопис, но и целия оригинален текст на диалога с неговите 144 страници, не остава вече никакво съмнение по тази точка. В този оригинал от ръката на Неофит трудът е озаглавен: *Плач бедния Мати Болгарии*. В самия текст, и то в началото на всяка реплика, над редовете лицата се означават «Син» и «Мати», което ни кара да допускаме, че тъкмо това ще е дало повод на Друмев да използува за

наслов на цялото съчинение едно по-кратко заглавие. В течение на разговора Мати Болгария е наричана често не само «мати», но и «майка Болгария». А в *Любопитно простий разговор* от 1843 г. тя се нарича и «матер Болгария». Че по-дългото заглавие е било истинският наслов, задържан от Неофит и в окончателната редакция на диалога, става убедително и по силата на една важна аналогия. Именно всички онези съчинения в чуждите литератури, които служат за първообраз на Неофитовия труд, сноят поразително сходно заглавие, съдържайки непременно и думата «плач»: на гръцки имаме «*Плачът на Румелия*» (Τῆς Ρούμελης τὸ τραγοῦδι) от края на XVIII век, на сръбски «Сербие *плачевно* пакипорабощение лета 1813» (печатано през 1815 г.) и на украински «*Плач* Малой России» от началото на XVIII век.[4]

ХРОНОЛОГИЯ И ВЗАИМНА ВРЪЗКА НА ДИАЛОЗИТЕ. Хронологически първо място между литературните трудове на Неофит държи диалогът *Просвещенний Европейц, Полумершая Мати Болгария и Син Болгарии*. Имаме основание да допускаме, че това произведение възниква в началото на 1842 г., и то в Хилендарския манастир, гдето най-напред е заточен Неофит. Между правописните правила на запазеното в оригинал писмо на Неофит от 24 април 1842 г. до Йосиф Соколски и правилата на ръкописния диалог, който ще означаваме кратко *Просвещенний Европейц*, има пълно съвпадение. Колкото и угнетен от «несносните муки и тегла», Неофит успява да намери известно спокойствие на духа си, за да се предаде след болестта си на книжовна работа. Диалогът му редом с други някои непознати нам произведения е бил готов най-късно *преди* преместването му през лятото

[4] Срв. Ив. Д. Ш и ш м а н о в, Нови студии, СбБАН, XXI, 502 и сл.

на 1842 г. в «Зограф», защото тъкмо от «Зограф» той изпраща по послушника си Николай пари за Цариград с назначение «да ся напечатат за общенародна полза» някои ръкописи.[5] Между тези пропаднали отчасти ръкописи трябва да се има пред вид и диалогът *Просвещенний Европейц*, който неизвестно как още през 1842 г. или 1843 г. достига в Свищов, гдето се учи и учителствува духовният син на Неофит дякон Хрисант. Хрисант не само получава трогателни писма от стареца си в заточение,[6] но пази и библиотеката на отец Неофит, в която влизали «*всичките* сръбски издания по онова време» (включително и новият превод на Телемах). И до него, навярно по някакъв поклонник от Свищов в «Зограф», изпраща Неофит ръкописа си, за да бъде преписан или напечатан, така че този ръкопис оцелява в ръцете на свищовеца Д. Шишманов, сам книжовник и баща на проф. Иван Шишманов, който предаде и проучи по-късно ценния документ.

Колкото се отнася до втория ръкопис, който означаваме за по-кратко *Разговор на любородните*, там въпросите за потекло и хронология са малко по-трудни, между другото понеже не притежаваме оригинала на отец Неофит, а само преписа на Григорий, изпратен на Раковски. Като съдим на пръв поглед по заглавието, бихме могли да допуснем, че съчинението е започнато още преди *Просвещенний Европейц*, и то през 1840 г.: «Общесоборножалостний советователний *разговор на любородните* из Турция в Бесарабия, в Молдавия и во Влахия, беглеци и заселени бедни болгари на 1840-го *юлия месяца*.»[7] Но твърде възможно е да се отнася тук не за заглавие на цялото съчинение, а само за наслова на отделна глава, тъй като и понататък има подобни заглавия, датирани още от 1841,

[5] Срв. писмсто му до зографци от началото на 1845 г.

[6] Срв. П. Р. Славейков, СбНУН, XII, 397.

[7] Срв. Й. Попгеоргиев. СбБАН, XIV, 8 и сл. (не всякога точен текст).

1842, 1843 и дори 1844 г. В такъв случай трябва да се допуска, че е имало може би и друго, по-общо заглавие на цялата серия диалози, при което и възникването спада не към едно, а към различни времена и тяхното начало. Самият характер на тези диалози предполага, че са прекъсвани с дълги паузи, че са възниквали по части; предполага композиция, подобна на дневник в разговорна форма, като за закръгляване и единство на цялото е прибавен най-сетне един завършек, който отговаря на поставената в самото начало задача. Но за това по-нататък. Важното в случая е, че датата на първия откъс в неясното откъм замисъл произведение не е непременно и дата на възникването, тъй като вероятно е то да е започнато *едва* в 1842 г. Вътрешният характер на диалозите допуска и дори налага подобно обяснение, така че захванатото току-що след *Просвещенний Европейц* съчинение има отначало пред вид почини на българските емигранти от две години по-рано, към 1840 г., за да мине на събития от по-късно време, като отбелязва — вече наскоро след самите дати — преживявания, мисли и разговори на отец Неофит, доведени докато пристигне в Цариград през есента на 1844 г. Композицията тук в сравнение с първия диалог е много по-разтегната и по-волна и тонът несъмнено по-субективен, по-съобразен с действително водените разговори и преките наблюдения на отец Неофит. Ако в *Просвещенний Европейц* ние имаме фиктивни лица и органическо единство на фабулата, тук са застъпени както фиктивни, така и реално-исторически лица, изведен е дори самият отец Неофит под своето име и при една достоверна обстановка (в Лясковец и в «Дионисиат») и към това развоят на фабулата върви твърде неравно и без яка спойка на частите.

Наскоро след като е започнал *Разговор на любородните*, който бива временно прекратен, Неофит минава към друг един диалог, непубликуван още, който показва допирни точки както с първото, така и с второто произве-

дение. Това е *Любопитнопростий разговор някоего в иновержавство рождена и отхранина сущи Матере Болгарии сина и любородца, сос неколцина от разни области из Турецкото държавство болгари, за как преминуват в Турецкото държавство болгарите и в какво состояние и благочестие ся нахождат*. На 80 страници Неофит развива една тема, която е близка с втория диалог, само че любородецът този път се среща с българи от Турция не в отечеството си, а извън него, в чужбина, гдето сам е роден. Ръкописът е възникнал по всяка вероятност към края на 1843 г. в «Дионисиат». Неофит, който не е успял да напечата първия си диалог, но не е довършил и втория, се опитва да прелее съдържанието им в една трета композиция, която образува преход към *Мати Болгария* от по-късно. Езикът тук е много по-естествен и предмет на изобличението са търновските чорбаджии и гръцкото духовенство изобщо, като за митрополит Неофит не се говори изрично. Любородецът се среща навярно в някой град на Австрия с търговци от Търновско и чорбаджии от Търново, които носят за продан разни стоки (габровски, търновски и др.), и ги разпитва за положението в отечеството им. Той застъпва мисли и становища, които заема сам Неофит в писмата си, и играе ролята, която в *Просвещенний Европейц и в Мати Болгария* се пада на Сина (затова се и нарича «Син Мати Болгарии»). В неговите наблюдения проличава много от собствения опит на Неофит, когато той е имал възможност по време, когато е печатал *Детоводството* си, да посети австро-унгарските земи, като стигнал тогава до Будапеща. В литературно отношение диалогът е сравнително по-издържан, в него дългите монолози са отстранени, а характерите са дадени по-ясно.

Най-сетне *Плач Мати Болгарии*. Възвръщайки ни към темата и техниката на първия диалог, този обемист труд стои в много по-тясна връзка с него, нежели с *Разговор на любородните си Любопитнопростий разговор*.

Очевидно изоставил онзи диалог, *Просвещенний Европейц*, който не го задоволява в едно или друго отношение. след като не е навреме напечатан, Неофит повтаря и преработва съдържанието му в една нова рамка, по-съобразна с опита и идеите от по-късно време. Защото несъмнено, ако в първия диалог ние имаме самочувствието и кръга от мисли на Неофит към 1842 г., в последния се касае за становище и програма от второто заточение, именно към началото на 1846 г. Това ще проличи по-нататък, когато обстойно разглеждам въпроса.

ГРЪЦКИ И СРЪБСКИ ПЪРВООБРАЗИ. Когато Неофит замисля в Хилендарския манастир в края на 1841 и началото на 1842 г. своя пръв диалог, той има пред вид като образци известни сръбски и гръцки произведения, твърде близки по техника и тенденции. Завладян от определени настроения и поставил си за задача да изложи писмено всичко онова, което го занимава по това време — своя опит като протосингел, своите наблюдения над гръцката черковна управа и своя идеал за българското духовно въздигане, той естествено се сеща за нещо подобно в чуждите, познати нему литератури. Би могло дори да се допуска, че тъкмо споменът за тези съчинения действува върху него като подбудител и в главата му бързо узрява планът за едно дело, което би било такова огледало на народни бедствия и гъркоманска поквара, каквото са аналогичните произведения у сърби и гърци. В сръбската и в гръцката книжнина от края на XVIII и началото на XIX в. възникват именно няколко полемично-сатирични диалога, които целят да пробудят заспалия народ и да изобличат грозния упадък всред духовенството. Тях отец Неофит е могъл да познава не само като питомец на гръцките школи докъм 1814 г., но и като усърден читател на новата сръбска литература, както показва за последното и фактът, че в частната му библиотека

са се намирали по свидетелството на Славейков *всички* сръбски издания до началото на 40-те години. Изобщо нашите книжовници, учебникари и журналисти от първата половина на XIX в. се вдъхновяват предимно от гръцката и сръбската книжнина и едва по-късно започва руското влияние, дошло заедно с възпитаниците на руските учебни заведения. Това, което положително знаем за изворите на образование и литературен вкус или писателски похвати у Селимински, Неофит Рилски, Фотинов или младия Раковски, то важи напълно и за техния малко постар съвременник Неофит Бозвели. Еднаквите политически и културни условия, при които бяха поставени някога балканските народи, и еднаквите техни национални идеали в периода на Възраждането им създаваха благоприятни условия за взаимодействие на литературна почва, при което българите, позакъснели да се отърсят от невежество и да се възмогнат духовно, естествено следват примера на по-напредналите или освободени вече свои съседи. Не е изключено да е подсетен за жанровата форма на своите полемични трудове и памфлети Неофит косвено от примера на гръцкия философ от II в. на н. е. Лукиан, «древния Волтер». Защото и този страстен изобличител на суеверие, философска мъгла и обществена поквара прибягва най-често до разговор между фиктивни или действителни лица и защото произведенията му са били през периода на Гръцкото и Българското възраждане много четени и у нас. Не случайно сам Неофит, като се позовава на личен опит, споменава в своя *Плач бедния Мати Болгарии* за «Езоповите басни и Лукияновите богоподигравателства», изучавани в гръцките училища и подхранили ненавистта на гръцките владици към българската простота. Както добре показа проф. Ив. Шишманов,[8] отец. Неофит е могъл да се ползува за своите патриотични памфлети,

[8] Ив. Д. Шишманов, Нови студии, СбБАН, XXI, 588 и сл. Срв. и А. Теодоров, Пер. сп., XVI, 126 и сл.

писани в затвора, от няколко достъпни нему труда, в които откриваме композиция, дух и тенденции, сродни в основата си с трудовете у нашия автор. Шишманов сочи пряко като «извори» на отец Неофит следните гръцки и сръбски диалози: 1. Τῆς Ρούμελης τὸ τραγοῦδι, част от един пътепис на двама учени гърци,Димо и Никола Стефанополи, родом от Корсика, които били натоварени в края на XVIII в. от френското правителство с някаква мисия в Морея. 2. Ῥωσσ-Αγγλο-Γάλλος, стихотворен диалог, пак от това време и без означение на съставителя. 3. Поемата на сърбина Іоан Стерија Попович от 1825 г., озаглавена *Слезими же Болгария нещастие лета 1374 сбившее ся оплакивает*. 4. Анонимния диалог, печатан във Венеция в 1815 г. под заглавие: *Мати Сербия* и *Син сербин*. Сербие плачевное-пакипоробощение лета 1813 зашто и как?

В първия от тези диалози — една същинска патриотична тъжачка (мириолог) — разговарят чужденец и олицетворена Румелия (Гърция). «Какво беше Гърция едно време и чуй какво е сега», въздиша отечеството на елините. «Накъдето и да погледна, накъдето и да се обърна, виждам само робство, вдовици, сирачета и окървавени турци. . . Всеки турчин е тиранин, всеки грък е роб. . . Европо, какво съм ти направила, че се радваш, като виждаш, че на моя престол стои един звяр. . . И аз виждам всичко това и проливам черни сълзи и нямам никого, комуто да изкажа страданията си. . .» Във втория диалог, анонимен и в стихове, водят беседа русин, англичанин и французин. Те срещат поред, когато пътуват из Гърция, един патриот, един владика, един влашки бей, един търговец, един чорбаджия (коджабашия) и най-после олицетворена Гърция. Патриотът-филелин оплаква невежеството на сънародниците си; владиката мечтае за много пари и хубави кокони, притеснява паството си като пашите, на които се опира, и не ще и да чуе за свободата; влашкият бей, фанариот, ограбва народа си, продава скъпо епархиите на владици

и мисли само за двореца си; търговецът е умислен за корабите си, които очаква от Африка; чорбаджията тиранизира о-в Наксос, възбужда омразата на народа и дири подкрепа у турците. Най-после тримата чужденци от Запад, удивени, гдето не виждат ни един родолюбец и гдето собствените чеда на Румелия умножават раните ѝ, срещат самата Румелия — великолепна хубавица, одърпана, окована в железа, потънала в сълзи и покрита с рани. На въпросите им тя отговаря с оправдание за самите гърци, изпаднали тъй ниско от нужда, и вини чужденците.

И Франция начена
да прогласява свобода,
стигна до моите граници
жадна само за пари. . .
Но где е человеколюбието?
Няма приятелство у вас. . .[9]

Ако в тия гръцки диалози изпъква релефно русофобия и ксенофобия, редом с това изобличение на турска тирания и на апатия у интелигенцията към страданията на народа, в сръбската поема от 1825 г. ние се натъкваме на исторически реминисценции за самата България и на една персонификация, подсказана навярно от историята на Раич. България се явява тук като «Болгаров всех мати», която, обърната към миналото, проклева Иван Александър за брака му с еврейка и за разделянето на царството и обърната към настоящето, прави такава изповед за турските насилия:

Невозможно описать ихъ (на турците) дела грозная,
ниж'моя и отрочать беди и нынешняя. . .
Ныне туранн жестоко мене угнетает
чада моя яко волк овцы расхищает.

[9] Срв. гръцкия текст и английски прев. у W. M. Leake, Researche in Greece, London, 1814, 140. сл.

От кого да се очаква помощ? «Сестра ѝ Сърбия единоутробна», а също и «Гърция единозаконна» са обвити в нощна мъгла. Едничка отрада намира майка България в сълзите на своите деца и едничка надежда — у бога, който е призован да презре тия чада и да ги избави от ядовития враг.

По-друг характер има сръбският диалог от 1815 г., в който са изведени олицетворена Сърбия и един неин син. Тук основната мисъл е да се докаже, че провалянето на сръбските национални идеали в 1813 г. след десетгодишна война се дължи не на сръбския народ, не и на неговия вожд Кара Георги, а на белградския митрополит, гърка Леонтий, и на руския пратеник Родофиникин, пак грък по произход. Сърбия е воювала храбро, подпомогната от Босна, Херцеговина, Черна Гора, та и България («сестре мое Булгарие»), но люта съдба и «отровна една аждая», користолюбивият митрополит Леонтий, са опропастили народа. Синът пита майка си защо «люта она аждая» не споделя чувствата на народа и майката («Мати») отговаря: «Он есть био наш архипастир. . ., но ни е твой син сербин, нить си го родила ти. Турци све међу нас пошиљаю владике герке, такове, кои за свою личну корист продаю нас христиане турцима и Мухамеду; а особито цариградский герки. . .»

ВЛИЯНИЯ И ЗАЕМКИ; ОРИГИНАЛЕН ТОН. Че Неофит е взел бележка от тия или от сродни тям по тема и тенденция диалози в двете книжнини, гръцка и сръбска, не подлежи на съмнение. Но трябва изрично да подчертаем: той запазва пълна свобода по отношение на образците си и не копира рабски ни мотиви, ни идеи и факти. «Извори» в обикновения смисъл на думата, както при толкова други литературно-исторически заемки, тук няма: касае се просто за влияния, каквито са налице и при най-оригинални и най-силни художествени произве-

дения. Приликите между диалозите на Неофит и посочените първообрази са твърде общи и засягат главно композицията. Ако Неофит попада за злъчните си сатирични характеристики на една диалогична фабулистика; ако у него разговорът се води между две, три или повече лица (майка и син в *Мати Болгария;* европеец и същите тия лица в *Просвещенний Европейц;* любородец, търговци, чорбаджии, селяни и самия Неофит в *Любопитнопростий разговор* и в *Разговор на любородните*); и ако Мати Болгария е обрисувана като мъченица, която има нужда от синовна утеха, това посочва сигурно, че авторът се подсеща от четиво в чуждите книжнини. Но той е дотолкова самостоен, доколкото умишлено изоставя всяка опасна политическа тема, не заклеймява турския деспотизъм и очаква помощ било от самия народ, било от султанското правителство. Неговата лоялност към установената законна власт и неговият оптимизъм по отношение на потенциалните сили на българския народ са напълно лично отнасяне, свой ъгъл на гледане върху факторите на просвета и граждански напредък — и съвсем оригинален е целият начин да се иронизират враговете на народа и да се проповядва срещу фанариотите и чорбаджиите за голямото зло чрез упорита борба и чрез петиции до върховната власт. Като изоставя рискуваната плоскост на революционните доктрини, присъщи повече на емигранти и на светски лица, монахът Неофит намира за по-благоразумно и за по-целесъобразно да атакува под закрилата на закона порочното и вредно гръцко духовенство, истинския враг на народното съвземане у нас. Извоювана ли е една българска йерархия, мисли той, просветените вождове ще намерят пътища и средства за нови победи на националния дух. Интересно би било да се знае доколко някои мнения на Неофит в онзи незапазен негов ръкопис стоят във връзка с подобни политически схващания на гръцките автори; но важно е също да се подчертае, че у нашия проповедник, изтъкнал

на пръв план черковни и просветни домогвания на народа си, липсва всичко агресивно против европейците за разлика от онзи гръцки диалог, който пряко обвинява англичани и французи в безчовечие, жестокост и пакостно за интересите на Гърция туркофилство.

Неофит очевидно помни този род памфлети и се вдъхновява от тях за своята литературна работа, без да игнорира и други образци, напр. съчиненията на Д. Обрадович; но той съзнателно отбягва всяко подражание и всяка вътрешна зависимост. Диалогът е добре дошъл за него като форма на поетическа импровизация не само защото той е на мода в съвременната и по-старата гръцка книжнина, но и защото най-много подхожда за неговия усвоен отдавна начин на мислене, на идейно развитие и на устна пропаганда. Ловък и страстен агитатор, усвоил неписаните правила на евристиката, той се усеща и при писане склонен да си служи с диалога. Така той може да стъкмява въпроси и отговори, да полемизира, да прибягва до риторически фигури, да прояви своя талант на убедителен събеседник. И доколко той е оригинален в целия си тон, във всичките си похвати, доколко той проявява своята лична философия, своя темперамент, своите най-субективни схващания, личи вече от това, че много значителни прилики бихме могли да открием дори с един тъй отдалечен и нему съвсем непознат майстор на диалога в немската литература, какъвто е Улрих фон Хутен (1488—1504). Изтъкваме тук великия реформатор и хуманист от епохата на Лутер не за да откриваме религиозно-исторически зависимости, а за да посочим дълбоки психологически сходства, обосновани, от една страна, в родството на темпераментите и, от друга страна, в твърде интересните успоредици и аналогии между борбата у нас против Фенер в XIX в. и борбата на Запад против папизма три века по-рано.[10]

[10] Срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 523.

НЕОФИТ И УЛРИХ ФОН ХУТЕН

Върху тези поразителни аналогии между личности и обществени движения в две тъй различни среди и две тъй отдалечени епохи заслужава да се спрем за един момент. Защото върху Неофит Хилендарски пада така известна светлина при сравняването му с реформатора, оставил дълбоки следи в националния живот и в духовното развитие на немския народ.

Улрих фон Хутен именно се явява родствена на нашия Неофит натура по своята гореща любов към отечеството и своята неподкупна, готова на всички жертви любов към правдата. Не само жажда за образование и откъсване от манастира, не само преследване от наемни убийци и дързост да се оспори светската власт на черковния глава (папа, патриарх) сближават съдбата на единия с тази на другия. Липсата на спокойствие и мекост в характера, рязката, дори сурова реч, която отблъсва по-умерените съидейници, страстта за сатира, склонността към оживено обсъждане и към литературния диалог (при което за Хутен образец са диалозите на гръцкия писател-философ от II в. Лукиан) — те са еднакво присъщи на двамата безстрашни воини за тържество на народния идеал. Неправдата буди техния свещен гняв, въодушевява ги еднакво за изобличения и за дела. Те еднакво смятат, че срещу злоупотребите на високите черковни сановници, у които с право се съзира не само закоравяла съвест, но и умствена тъпота, е нужна безпощадна борба. Полемиката, злъчното осмиване, немилостивото разкриване на низости и пороци трябва да бъде последвано от организиран всенароден отпор и от прогонване на чуждите оръдия. Като порицава своеволията и насилията на папата, Хутен засяга в диалозите си грабителските нрави на курията, продажбата на индулгенции и на архиепископски катедри, незаконно налаганите и непоносими данъци, грубата измама, безогледното преследване на ония, които се осмеляват да

критикуват недъзите горе, клеветите, оскърбленията и неограничените грабежи на папските агенти, презрението към простодушния немски народ. Единствено прелатите на Рим са виновни за упадъка на благочестие и вяра в Германия и борбата против тях е по думите на Хутен поважна, отколкото походите против иноверния турчин. Ще може ли немският народ да прогледа скоро, за да види кой е истински негов угнетител и враг на просветата и благоденствието му? Папата, «зацапан във всякакви пороци», държи под тежко робство толкова милиони честни души и пречи да се прогонят варварството и невежеството от страната. И колкото и да мрази простащината и дълготърпението на сънародниците си, Хутен още повече мрази развратния Рим. Не папата ли се присмива безсрамно на немците, че нямали мозък в главата си?[11] (Така и фенерските гърци ругаят българите, че били дебелоглави.)

Разбира се, Неофит не тегли такива крайни заключения от своите разкрития, до каквито достига три века и половина по-рано Хутен в Германия. Той не иска да се скъса с вселенската църква, не разширява платформата на обвиненията си до една схизма. Той се ограничава с критика, която признава авторитета на патриарха, и за българите той желае само йерарси от собствената им народност, които биха взели присърце жизнените интереси, религията, образованието и социалните нужди на населението. Но в целия етос на своята полемика и в своя възвишен патриотизъм той образува забележителен паралел към рицаря от XVI в., с когото споделя и предпочитането на определена литературна форма за изповеди и пропаганда — диалога. Без значение за странните на пръв поглед аналогии между двамата апостоли на чиста вяра и нацио-

[11] Срв. за Хутен известната книга на David Strauss Ulrich von Hutten, гл. VI и IX, 1858.

нално възраждане остава техният литературен талант, обусловен от коренно различни народни култури и исторически предпоставки за духовно развитие на личността.

ПРОСВЕЩЕННИЙ ЕВРОПЕЙЦ «КАТО САТИРА ПРОТИВ ФАНАРИОТИ И ГЪРКОМАНИ.

Първият диалог възниква най-рано през зимата на 1841 г. и най-късно през пролетта на 1842 г., когато Неофит е заточен в Хилендарския манастир. Съчинението има своето определено предназначение: то трябва да достигне като печатана книга до българите, за да отвори очите им върху причините на техните злощастия и да ги подбуди към протест срещу виновниците за тези злощастия. Неофит изглежда чужд на мисълта да прави чиста литература, да доставя материал за историка, да излива сърцето си само за лично свое удовлетворение. Този род подбуди стоят сравнително далеч от него, нелитератора; главното е да върши с перото си това, което иначе е свикнал да върши с езика си. Тази практическа насока на ума се чувствува тъй ясно, както и самата нравствена личност на писателя-агитатор, вложил в диалога цялата си душа и несъкрушимата си вяра в крайната победа над тъмните сили. Диалогът е истински жизнен подвиг, би станал такъв подвиг, ако беше достигнал навреме до предназначението си. Трябва само да си спомним каква е била историята на Паисий (пръсната в ръкопис) десетилетия порано, при много по-неблагоприятни условия, за да си представим какво би означавал този пламнал факел, хвърлен от Неофит в нагорещена атмосфера. И ако пропитият от мъжествено негодувание позив става само косвено чрез писмата на Неофит фермент на развитието, той е все пак неоценим документ за характеристика на епохата и на създателя си.

Просвещенний Европейц е замислен като памфлет против ония две тясно свързани помежду си обществени

сили, които са причинили разорението на цял български народ, та и на самия Неофит. Никой по-рано не е поставял тъй решително пръста си на раната, не е бичувал тъй смело и открито народните врагове. Ако българският народ изнемогва морално и икономически и дири спасение чрез бягство в чужбина или изпада в някакво скотско примирение със съдбата си, причина са само неговите коварни синове — погърчените чорбаджии, и неговите духовни вождове — гръцките митрополити. *Мати България*, олицетвореното отечество, се обръща към верните си чеда със строга поръка и клетва: «Матерски советувам колкото ся нахождат мои единокровни чада на това благодаровано, свято и злато време да ся потрудят, кад просвещенни що са и сущи мои рожби — сос всякакви закони благочинства и справедливства *да изкоренят из матерните богодарованни дворове* тия безбожни, пребеззаконни, татарски порожденни, *беломорски чапкани*. . . заедно сос *погарченните* техни единомисляници *чорбаджии*. . .»

Определил точно обекта на своята сатира, отец Неофит се постарава да очертае обстойно и убедително за непосветените дейността на тези два социални фактора, чорбаджии-гъркомани и владици-фанариоти. Това той прави във формата на диалог, в който участвуват три лица: Мати Болгария, малкият неин син и един просветен европеец. И трите лица очевидно са конципирани по примера на сходните фигури в гръцки и сръбски диалози, макар портретите да не копират черти от чуждите подобия. Неофит има богат собствен опит, обилен оригинален материал в България, за да се ползува дори за характеристика за общия на балканските народи тип на фанариота от толкова свидетелства, изнесени вече в другите книжнини. Той стои напълно на родна почва, черпи от лични наблюдения, мерки отношения и факти, познати добре нему, и не прибягва до измислици, които не биха отговаряли на нещата в отечеството му. Художествена

фикция са само героите му, това олицетворение на отечеството, този родолюбив българин и този състрадателен европеец, които обаче говорят само това, което всеки би могъл да провери и да повярва.

ЛИЦА В ДИАЛОГА: МАЙКА, СИН И ЕВРОПЕЕЦ. Централна фигура в диалога се явява алегоричният образ на Мати България. Тя се мисли като майка на целия български народ, нарича се в диалога «общопородившая ни Мати», «болгарская Мати», «общенародна Мати наша». Като майка тя обича чедата си («моите любезни чадца»), има милост за тях, болка за неволите им, грижа за бъдещето им. Синът ѝ и европеецът я наричат «милостивейшая мати», «многонараниная и бедствующая болгарская мати». С оглед на външния ѝ лик Неофит я нарича «премудрая старица»; сама тя говори: «аз кат стара майка ги советвувам».

Тая жена е «бедная сирота», отпаднала от жалби и неволи: в заглавието тя се нарича «полумершая», което сочи за крайно изтощение. И че тя е преживяла много и едва утраяла в страданията си, загатва обръщението на европееца към нея: «Многонараниная мученице! Доблейшая страстотерпице! Пустинная горлице!' и целомудренейшая мати Болгарии!» Авторът си я представя като облечена във «ветха черна раса и кърпа», с които тя покрива своята «многонаранина снага и болезнените от плача зачервлени очи». Дрехата ѝ (расата) е «раздрана»; очите ѝ «лютоболезнените» ѝ очи, пострадали от «непрестанен плач», са покрити с «черна кърпа». Тя е «люто, смертоносно и утровно» наранена, тя е «беднооказяна и за уплаквани достойна»,тя се намира в «жалостноплачевно изпаднало состояние». В началото на диалога тя говори сама за себе си, че това, което е чула за «пресрамното» състояние на рожбите си, измъчвало «несносно и утровно» душата ѝ и тя «от лютост и от горчивина около Янтра

река и покрай Дунава от болезни високогласно като крава за изгубеното си тели мучи».

Към тези твърде общи указания, които не извикват във въображението ни един по-конкретен образ, идват все тъй общи загатвания за обстановката, при която се води диалогът. Мати Болгария се е оттеглила («водворила») «въ тая край Янтрата висококаменна пещера», която трябва да си мислим нейде около Търново, защото само оттам от скалистите височини над Янтра може да достигне погледът на старата жена до панаира в Горна Оряховица и до самото Търново, както разказва сама Мати Болгария.

«Чада! Аз, бедная сирота, само от пустинята гледам толико години. . .» — говори тя, когато излага неправдите, вършени в Търновската митрополия. С просто око обаче едва ли старицата би могла да вижда толкова далеч: зрението е отслабнало и повредено от непрестанен плач И ето сам отец Неофит, намесен като лице в разказа на Мати Болгария, й носи очила и далекоглед, за да наблюдава тя грозната картина на позор и падение в Търновската епархия. «. . .Пак сос Дюрбюля (висока ти е пещерата, вижда ся навсякаде) гледай в Оряховският пазар как купуват и продават джанбазите разни скотове и добитак»; така и в Търновската митрополия се продават и купуват свещенически места и черковни тайнства.

С още по-бледи багри и без какъвто и да било релеф са обрисувани другите две лица в диалога, именно европеецът и синът на Мати Болгария. Те остават за нас мъгляви абстракции. Европеецът, чиято народност не се определя по-близо, е минал през много страни и е видял навсякъде цветущи училища и щастливи общества, само в България открива «премрачна» тъмнина, «прегнуснаво» състояние и «опаци» синове; и той подканя сина на Мати Болгария, негов «любезен ученик», комуто «толико години» е предавал «просветително учение» и когото е

водил през много «велики градища» и между «високосветли лица», да убади на майка си причината за всичко това и да я утеши. И синът, който притежава «европейски пашуш» (паспорт) и следователно няма защо да се бои, че ще бъде преследван в Турско, както не се бои и европеецът («Аз сам сущи европейц: ни мя е грижа да крия. . .»), удовлетворява любопитството на чужденеца, свой възпитател, и на отчаяната си майка, с която изглежда отдавна не се е виждал.

ТЕХНИКА НА ДИАЛОГА; ПОСТАВЯНЕ НА ВЪПРОСА. Някакъв строго определен план в развоя на диалога няма. Има само завръзка на интригата и заключение, които служат за начало и край на чувства и наблюдения, вложени в устата на трите лица. И както не са рязко и ясно очертани самите лица като различни една от друга индивидуалности, така не се чувствува и различният тон в разговора им с всичко, което сведочи за особен начин да се възприема света и изказва вътрешният мир. Онова, което Неофит мисли да ни даде като свой житейски опит и своя картина на положението в страната и особено в най-важната българска епархия — Търновската, то е не особено сръчно разпределено в беседата между трите лица, така че докато отначало европеецът и Мати Болгария се представят като непосветени в тайните на българския обществен живот и искат осветление от сина, нататък те говорят тъй, като че знаят не по-зле от него действителността и причините за всичко. Нищо по-специално лично, нищо по-индивидуално не налага печат върху констатации и изповеди и само като чисто външна концепция европеецът или Мати Болгария задават своите въпроси и синът им отговаря. Но и тази шаблонно възприета, твърде изкуствена предпоставка не се спазва в течение на разговора, така щото онния, които уж се нуждаят от разяснения, се оказват

все тъй добре посветени в големи и малки проблеми на българския съвременен живот, както и синът. Очевидно, неспособен да се справи с трудностите на една монографска характеристика, авторът усвоява уж по-лесната диалогична форма, за която има и някои първообрази. Но до истински диалог с неговата особена техника, с необходимото напрежение на идейното развитие и личната отсянка на противоположните или срочни разбирания по въпроса тук не се достига: на Неофит липсва много за едно драматично стилизиране. Остава като съществен интерес и оправдание на произведението чисто фактическата страна заедно с онази емоционална нота, която отразява изобщо интимното отношение на Неофит към нещата.

Поставеният въпрос идва така, че просветеният европеец изказва удивлението си от изостаналостта в България, от всички тези отрицателни качества у народа, от тази «завист, рвение, лакомство, грабление, клевети, предателства, братовозненавиждане. . .», както и от странния и срамен факт, че непросветените синове са превързали очите и ушите на «общата си майка» с някаква «дебела пластина», за да не ги вижда и слуша що правят.

«Прости ми инди», казва европеецът на Мати Болгария. «. . .Молим тя, полегичка, полегичка востани; ето очите и ушите ти отвезахме — виждаш ли тогова, когото при тебе сос много во имято божие закляванита доведох, за да тя види в какво жалостно состояние ся нахождаш! и като сущи твой син да тя пощади и като на суща майка без сумнение причините, от които ти толико години ся смертоносно нараняваш, заслепяваш и заглушаваш право и накасо убади и като що ги разумееш — тутакси от непокорните ти синовни смертоносни рани ще ся изцелиш. . .»

Мати Болгария е трогната да види с очи поне едного от синовете си, макар и доведен насила. Тя очаква от него безпристрастен и верен отговор на важния въпрос: «защо

моите синове пребеззаконно, безчеловечно и сурово помежду си приминуват».

Нима, мисли тя, тези синове са слепи, че не четат историята («на праотците си историята», думата е навярно за Паисиевата история); нима са глухи, че не слушат свещеноначалниците си, които ги наставляват с душеспасителни поучения; нима са каменносърдечни и жестоки, та не си направят навред по селата школи и не си доведат учители на свой език и не си пращат там децата, за да усвоят те граматика, логика, риторика, след което по-даровитите измежду тях да бъдат изпратени на общочерковни разноски в други държави, за да се изучат там «на по-високи науки» и да се завърнат после и станат «достойни членови на обществото?» «Заклевам тя во имя божие, говори строго и умилително Мати Болгария, да ни ти е просто майкината ти кърма, ако ми право не обадиш — от кого и защо и от коя причина. . . моите сущи синове и твои братия да теглят и да носят претяжко, пресмехно, уничижено и несносно бреме; начни синко мой и убждадай ми.»

Синът в умиление моли майка си да «му простре богоблагословената» си десница, за да я целуне благоговейно и я покрие с горещи сълзи; моли я още да го благослови и да му даде «прощението» си, както и да му позволи да се изкаже по-накратко, да посочи причините на теглото само «отчасти»; «защо ако всите неприлични и на всяки богу и человечески закони противни, омразни, гнусни, зверски, а не человечески, свирепи и бесни чорбаджийски работи подробно ти обстоятелне предложа — вярвай, за 150 години да ти ги изкажа не можа — милостивая, богом благословеная и многотерпеливая наша мати!». Той изпитва известно стеснение да говори открито, защото, ако каже цялата истина, срамота е от другите народи; но пък и да мълчи, той не смее, защото това би било «от бога непрощена и смертна грехота».

Този син е второто вярно чедо, което Мати Болгария е виждала досега. Първото е бил онзи «доблестен страдалец», който преди три години, значи в 1839 г., е донесъл

черното расо и кърпата на Мати Болгария заедно със своите «осмочастни препрости книжки». Като измолва благословение от нея, той, зад когото явно се крие самият Неофит, се е зарекъл тържествено да стори всичко, за да отбие ония ненаситни вълци, които давят народа му. Но след като е ходил в Цариград («ходи сиромахът, страда»), старецът се е завърнал, като носи дюлбюр и очила за майка си, за да гледа тя отвисоко що става в Търново; после той изчезва незнайно где, като изказва по-рано страха си да не бъде скришно затрит или отровен, или клеветнически заточен от търновския митрополит.

В разговора между Мати Болгария, сина ѝ и европееца нататък Мати Болгария разпитва за онова, що е видяла и не разбрала с далекогледа си, а синът и европеецът, еднакво добре посветени в тайните, ѝ разясняват. Тя е ту наивно добра, когато не се досеща за причините на толкова низости у враговете на българския народ, ту пророчески строга в изобличенията си и сентенциозно умна в съветите си, когато подканва за борба и протести. Щом европеецът споменава за «сюргюнлука» (заключението) на Неофит по вина на подкупничество и на измама, тя отсича наставнически: «На таковии, колкото за правда и за общо добро страдаят. . . должни сте никога да ги горките оставяте, но от всякакви беди и напасти. . . да ги избавяте: за да се не плашат и другиите ви сущи препрости братия.» Застъпничеството за Неофит в «Хилендар» се диктува не само от милост към него лично, но и от съображението да се ободрят плашливите прости българи, за да се противопоставят на угнетителите си. И все самият Неофит има пред вид европееца, когато цитира предговора му към *Детоводството*, гдето се призовава пророк Иеремия, да остави Ерусалим и да дойде в българските земи, за да оплаче от най-високия връх съдбата на народа — на народа, изпаднал в това «безбожно. . . и хулно состояние» и преследван от «адска люта змия»,

фанариотите. Този пророк трябва да оплаче жалостно и самия Неофит, — «него в заточение за божа правда що са го проводили помянатите големци».

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЧОРБАДЖИИТЕ-ГЪРКОМАНИ. Като издирва главните виновници за личното си и общонародно нещастие, отец Неофит попада преди всичко на чорбаджиите-гъркомани, чийто най-съвършен тип той съзира в търновските чорбаджии, защитници на митрополитските беззакония. Като протосингел в митрополията и като кандидат за български владика по-рано, Неофит е имал възможност да схване добре где е голямото зло, где е същинският корен на бедите, струпани върху българския народ. Владиците-инородци не биха могли да се разпореждат тъй безнаказано, ако не намираха съдействие от страна на една обществена група, готова на всичко, за да дели с тях големи облаги и да запази спечелените по-рано привилегии. Тази група, почти каста, не е многобройна, но тя знае да се нагажда чудесно към силните на деня и да влияе върху светски и духовни власти.Лишени от всяко национално чувство, забравили всякакви нравствени скрупули, чорбаджиите-гъркомани са по-страшен бич за народа си, нежели завоевателите османци. Без тях културното и материалното състояние на данъкоплатците християни би било значително по-сносно. Отец Неофит не намира достатъчно силни думи, за да изкаже отвращението си от тях, от класата на мнимите благородници, за да възбуди презрение към делата и характера им, за да настрои борчески срещу тях изпадналия в апатия и страх народ. От дън душа погнусен от тяхното поведение, той смята, че работите в отечеството биха се изведнъж поправили, ако тези надменни егоисти бъдат ограничени в своите своеволия и ако народът добие простор за свободно просветно и икономическо развитие. Нищо и никаква по число на членовете си со-

циална класа, но какви пакости е в състояние да върши тя! И само ако тя се премахне или бъде парализирана в своята пагубна дейност, българският народ може да мисли за постигане на своите исторически задачи, да повиши националното си съзнание, да добие своя родна книжнина, да застане в гражданско отношение наред с другите понапреднали народи в Турция.

Енергичните филипики против чорбаджиите-гъркомани не оставят неразбулена нито една тъмна страна от тяхната порочна природа. Неофит има пред вид, строго взето, не всички чорбаджии от Търново и Търновско, но само «тия наречени триновски чорбаджии», които са «митрополитски офикиали, всеобщо епархически ненаситни изедници, богу и султанските законнопреступници и на всяко общенародно добро противници». Защото извън тази влиятелна клика, узурпирала права и свободи на народа, има немалко градски и селски чорбаджии, които съчувствуват на народа си, подкрепят го срещу насилниците и сами стават жертва на преследвания, клевети и заточение, както това е изтъкнато в «*Просвещений европейц*», «*Любопитнопростий разговор*» и «*Разговор за любородните*». Мати Болгария напр. гледа от пустинята си години наред как «ся сюрдисват и чорбаджии, и попови, и протосингели», как «скришно по горите са убиват чорбаджии», което сочи за опозиция срещу всесилните владишки съюзници от страна на някои близки до народа честни патриции. Но не те са засега меродавни — за тях ще дойде време по-късно, когато настъпи обрат в работите, — а загубилите съвест и усет за правдата гъркомани, за които европеецът дава най-пълна характеристика, като говори на Мати Болгария:

«Милостивейшая госпожо! . . . тям е остало *лжесвидетелството, лакомството, грабителството, ненаситното сребролюбие, предателството и братоубийството, и святотатството* — ония явно говорят: ми сми благородни — чорбаджилакат е нам останал

от дедите ни еще и от отците ни достояние (мирас), то е нам подарено художество — колкото минуват годините, толкова по изкусно си показваме деятелно пограничното чорбаджийство — ето чи станахме и митрополитски чинсвници — кой логофет, кой скевофилакс, кой дикеокритис, кой каквото му чин прилича, возприя — станахме совершено сущи и равни сос фанариотските патриаршски чиновници: ми открай правяхме каквото щехме, черковни, монастирски, граждански каси в нашето са полномощие: кого, какво щеме, направяме — митрополита, мухасалинат, кадият и агите са наши — ми сме обществото все ссвершено уплашили и сандардисали — за когото както щем на шурата са подписваме — когото щеме в кюрекат хварляме — и когото щеме, гдето обичаме сюрдисваме, запт му струваме именнето, колкото има, ако щеме и гол го саблячаме — и тако там да ся изплашат и другите, да ся не противят, каквото правиме ния ссс митрополита, ссс мухасалина, кадията, то каквото и да е неправилно — криво, право, беззаконно, законно — на волята ни е.»

В КАКВИ ПОРОЦИ УЛИЧАВА НЕОФИТ ТАЗИ КЛАСА? Ясно е: чорбаджиите около митрополита се смятат някаква наследствена аристокрация, която има привилегията да диктува неограничено, понеже зад нея стои цялата светска власт, и която се поставя над закона, като си присвоява правото да разполага с живота, свободата и имота на бедните християнски поданици. Неофит е опознал добре извратената природа, долните нрави и пакостните наклонности на класата, за да подхранва безгранична омраза към нея и да я приковава на позорния стълб пред цялата българска интелигенция. По-специално той подхвърля на тия надменни, самозабравили се и жестоки господа редица порочни дела и мисли, дошли в разрез с домогванията на по-добрата част от българския народ:

Първо, търновските чорбаджии се явяват ревностни помощници на фенерското духовенство в насилственото погърчване на българите и в разпространяването на елинския национализъм по цялата страна.

Неофит говори през устата на европееца и на сина за «изгреченните тр. чорб. които от толико години ги мучи диявола да погарчат Болгарията»; или за това, как тези чорбаджии заедно с владиците «щат гръческиат синор да простират до Дунават, и които от болгарите ни ся покоряват на туй митрополитско и чорбаджийско тайно мнение — таковий — или да ся убесят — или сюрдисат — или посудан убият — или как, как да липцат и да ся затрият». Сами пропити от гръцки дух, търновските чорбаджии залягат да учат децата им в гръцки школи и в черквите да се служи по гръцки («народа какво ли разумява, богъ знае!»); карат сънародниците си да казват молитвите на гръцки — и кирие! а не господи!; и ги наричат, когато упорствуват в българския си език, «ксинопинаки и кромидокефали, хундроидестати вулгари». Може би някои от тези родоненавистници имат и нещо чуждо в кръвта си, като се знае, че поробени гъркини от Ливадия и Мецово са били някога преселени заедно с албанци («харбаноси») в селата около Търново, Разград и Провадия. Мати България забелязва: «Тези, колкото ся гречулясват, чорбаджии прилича да са от тая харбоносна прасяла[12] — а не мои сущи синове.» На което синът ще възрази саркастично в чист Неофитов стил: «от харбоносците ли са всеяни — прости мя, — или от владици и. . . цароградшки чапкани, челебии или чортови са довеяни — како да ги именуваме ни ся сещаме. . .»

Второ, като помагачи на митрополита чорбаджиите обират немилостиво сиромашкия народ, като се установяват разни такси за венчило, за черковно освещаване, за запопване, за споменуване в литургия, за водосвет и пр. и пр. «Прокляти, изедници и на твоите своеродни чадца ненаситни кровопийци и предатели» ги нарича синът на Мати България с образния и афектиран език на автора. Агенти на гърцизма, чорбаджиите нямат никаква милост към бедните си братя и ги съблъчат по какъвто начин намерят. Пропущайки преднамерено съучастието на чорбаджиите в злоупотребите и насилията на турските чиновници, Неофит изтъква толкова по-настойчиво тяхното съдействие в обирите от страна на митрополитските хора.

[12] Срв. народната дума «прасйло» в значение на семейство, род, пасмина в презрителен смисъл.

Така от кандидатите за попове те приемат разни подаръци (кош яйца, кокошки, прасета, пуйки, краве масло, та и сухи пари), за да ходатайствуват пред митрополита; или пък ги обвързват да внасят, като запопени вече, определени суми и дори неща през годината и бедните попове «сос кръвави селзи плачат, кълнат и се кают. . .» Ето защо такива попове се виждат принудени да се потурчат, за да се спасят от преследване и дългове, а някои бедни хора забягват дори в чужбина заедно с жените си и децата си само и само да се отърват от «таковий чорбаджийски несносни пакостни беди». Именно поради тази причина мнозина емигранти не смеят да се завърнат в отечеството си, като предпочитат за спокойствието си да останат далеч от своите близки и своите огнища, вместо да дойдат «между тия *еничерски духовй*, *м. чорбаджии*, и смертно да страдаят». Алчността на чорбаджиите, които по свирепи насилия Неофит постоянно сравнява с еничарите, е неведнъж изтъкван в диалога. Те «от сиромашки селзи и праведни кърви жаждата си не ся утопили — и побеснялото си лакомство ни ся напоили».

Трето, тези «сатански прокляти синове, които кад с остри терни с чорбаджилак ся красят», са не само грозни експлоататори, но и безсъвестни гонители на всички, които не им вървят по волята. Неофит знае добре кому има да благодари за компрометирането си пред властите и за грубото арестуване и заточаване и затова хвърля срещу крепителите на митрополитската тирания такова обвинение от името на Мати Болгария:

«Колко са от синовете ми за божа правда *предали и праведната им неповинна кръв ся разляли!!!* и един другиго клеветно сюрдисвали и скришно пребили. . . сос клевети лжесвидетелства и с кровопролитства са ся крепили. . .» Предателството се практикува не само към непокорните прости българи, но и към хора от собственото съсловие, които трябва да бъдат изтикани, изпратени в заточение, за да се заеме тяхното доходно място край мухасала или митрополита.

Ако в страната е имало недоволства и дори въстания, причината се крие тъкмо в тези произволи. Чорбаджиите са не само виновници «на случайное противление», оказ-

вано от някои султански поданици, но и същински врагове на реда и спокойствието в държавата, приемници на изтребените еничари и «султански коварни противници и зломисленици».

Тактиката на Неофит цели да подкопае привилегиите на чорбаджиите и доверието към тях на централната власт, като ги представи за истински подстрекатели на недоволството долу и сподвижници на опасните елементи, които пречат на мъдрото и спокойно управление. Чорбаджиите се приравняват към пакостните кърджалии, заплашвали всякога самото съществуване на империята чрез своето необуздано вилнеене. И Неофит клейми гневно позорната дейност на тази горда и самозабравила се класа. С библейски патос той предрича тяхната гибел; в ярки сравнения и образи, които напомнят пророчески вещателства и видения, той чертае грозната им съдба.

Срещу надменното самовъзнасяне на търновските чорбаджии Мати Болгария ще забележи пред европееца и сина си: «Чадца моя любезная — които ся в злобата си хвалят и язиците си кад изострини брасначи залудо точат — от толкова превознесено и гордостно велеречие надолу сос главите си кад паднат в преизподняя на дното, кад ужасен гръм щат да громнат. . .» Неофит знае, че природата на тези извратени хора не допуска промени чрез увещания или изобличения, затова казва иронично: «мертваго да кадиш — пиянаго да черпиш, празна кратуна да надуваш — услеплени совостию и упити сос братоправедна кров проклятници да советуваш — все равно ся отдава. . .» Мати Болгария припомня грозната смърт на вселенския патриарх и на търновския митрополит по време на Заверата (1820 г.), за да се опомнят и днешните техни приемници, които са дали безрезервната си поддръжка на чорбаджиите, народни угнетители. Тя им прикача най-обидни епитети, изрича клетви, изтъква тяхната родоотстъпническа злоба, нарича ги игрословно «бояджии» (вместо «чор-баджии»); от това, което те правят, не само бог, «но и дяволите са гнусят»; и ги кълне накрай: «от мене и от бога вишняго и от чадата ми и от всите народи да ся проклети».

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ. Неофит не дели никога в съзнанието и критическата си преценка чорбаджиите от техните по-авторитетни сподвижници митрополитите. Той им приписва еднакви мисли и престъпления, порицава ги с еднакви епитети, представя ги като еднакво опасни за българщината. Гръцките митрополити и техните чиновници челебиите са носители на страшната поквара, заплашила съществуването на българския народ в морално отношение; и те са свързали завинаги интересите си с онова българско съсловие, което е синоним на регрес и тирания, чорбаджиите. «Сатанински чорбаджии, митрополити и челябии»; «трепроклятое грекомитрополитско, челябийско и триновочорбаджийско. . . тартаро-демонско измишление»; «вернейшите покорни султански поданици. . . за рушвети продадени и купени от митрополите и челябии и неколцина погарчени триновски чорбаджии» — това са обикновени изрази за Неофит, подсказани от личния му опит като протосингел и отвели ни мислено към изходния пункт на неговата патриотична агитация в старопрестолния град Търново. При клетви и при характеристика той има наум не толкова общия тип, колкото специално търновските представители на трите тези категории народни врагове. Търново му служи като най-бляскав, най-известен и най-убедителен пример, на който той може да се позове в проповед или памфлет. Защото към всичко друго търновският митрополит има най-видно положение между другите гръцки митрополити като наместник на някогашния български патриарх (оттам и титлата му «Ексарх всия Болгарии») и като има под своя власт не само търновската област, но и свищовската, никополската, севлиевската, както и казанлъшката, чирпанската, старозагорската, новозагорската и сливенската заедно с епископиите в Русе — Разград — Враца — Оряхово — Плевен и Ловеч — Етрополе — Зла-

тица. Навсякъде в тази широка епархия той е неограничен господар, като се ползува със закрилата не само на областния управител, но и със закрилата на еничарите в Цариград — до затриването им в 1826 г. Всеки владика се е броял член на някоя еничарска орда и е могъл поради това да развива в епархията си невиждан «салтанат» — да язди разкошно окичени коне, да носи боздугани, саби и пищови, да влачи със себе си разни «чапкани, каведжии, чибукчии и челябии» и да плаши населението. . .

Обкръжен от малката си камарила, взел на страната си мухасалина и кадията и съпровождан при деверя си по села и градове от тия «варвари ясакчии», търновският владика има случай да прояви своята суетна надменност, своето користолюбие и своята омраза към всичко българско. Какво може да се очаква от «таковии прегорделиви, славолюбиви, лакоми, ненаситни и сребролюбиви владици?» Да мислят за религия, за благодеяния, за просвета? Никаква любов към паството, особено когато то се състои от неуки българи. И никаква пощада към сиромасите, когато трябва да се набавят в късо време огромни суми, с които да се изплатят дълговете, с които е закупена епархията и за подаръци на покровители в Цариград или на сътрудници в Търново. «Само в Цареград помайчими, побащими, побратими и посестрими на всяка година непременно трябва търн. м. да им изпровожда най-малко 250 000 грош.: на триновските си чиновници и чорбаджии, чорбаджийски посестрими и платоническите си чада и челебийки либовници и дяконски едвам щат му стигна 150 000 грош. — освен на мухасали, кадии и аги.»

Неофит се издига и в писания си диалог до онова страстно красноречие, което придава сила и заразителна убедителност на импровизираните му слова, щом се докосне до тази тема — невероятния, удивителния контраст между дела на митрополитите и евангелиските правила, между разкош, насилие, неправди на апостолските заместници днес и високия и строг християнски морал. Вземайки повод от обирите на търновския владика през време на обиколката му по селата с ония тържествени посрещания, гощавки, глоби и т. н., Мати Болгария, цяла в гняв и укор, говори възбудено:

«Православие, чи какво е то православие; льма син божий, спасител мира. . . тако проваждаше апостолите си да проповядат Евангелие правди. . .» Тирадата, съкрушителна по доводи, майсторски построена с това движение и това качване, завършва с рязко отсечено порицание и чисто българска ирония: «Според каквото правят — чадца моя! *то на никоя вяра* законът не прощава, нито вмещава — вяра сос пари; чи *това круши ли са; или дренки?*» — Така и в *Любопитнопростий разговор* синът на Мати Болгария ще пита: «Чудно! срамно! и за смях достойно нещо! Вашата владишка и чорбаджийска сос грош, насилно продаваема вяра, като какво нещо е? да не буди като *круши и яболки; или сливи и дренки;* дини и папиши; бял и червен лук, ряпа и чукундур, пипер и патладжан; или е мушамор и сюлюмен. . .»

Данъците, които владиката разхвърля, са подробно изброени от Неофит. Техният списък се повтаря после *и в Любопитнопростий разговор*. Не остава нищо в живота на християнина, нищо в управата на черквата и в изпълнението на литургията или светите тайнства, което да не е обложено с еднократни или годишни вноски. . . Но ако благочестивите християни нямат средства да посрещнат всичките тези налози, произволно разхвърляни? Тогава те биват афоресвани или обирани («дират овци и хранят бесни волци!!!»). Бедните попове пък, ако имат малко парички, биват «за правда аргосани», ако нямат — купуват си за 100 гроша една владишка пандахуса и ходят като просяци по селата да събират по някой грош милостиня, за да изплатят парите за запопване (до 2500 гроша), взети от чорбаджиите под лихва. . . «Апостолски возприемници! провиква се Неофит, служители благодати вишняго! направили божествената церков вертеп разбойнически — святопродавци и святотатци!!!»

НРАВСТВЕНА ПОКВАРА И ПРЕСЛЕДВАНЕ НА НАРОДНОСТТА. Към това грозно икономическо зло идва и едно не по-маловажно нравствено зло. Митрополията е превърната в гнездо на разврат,

който буди живо недоволство у честните, патриархално възпитани граждани и селяни. Покварата води към непоправими опустошения в душите, в обществото. Като повдига предпазливо завесата на търновските потайности, Неофит ни кара да си представим печалните картини и случаи. Мати Болгария наблюдава от пещерата си някои необясними за нея работи в града и в митрополията, разяснение на които дава синът ѝ.

Какви са тия селски девици, които кръстосват по улиците с малки деца на ръце, отиват до митрополията, после се връщат при черква и оставят там пеленачетата? — То са «сиромашинки, ратайки чорбаджийски — от синовете им и от платоническите им побратими, митрополитски челебии измамини, разтленни. . . и в ц. (ърква) оставят младенци — от тях са зачнати.» А какво означава това, гдето в митрополията «вечер дохождат скришичко приз градината млади мужеска и женска пола лица и едно девойчи всякогаж в м. та спава става?» — «Тии са(да ги порази бог) посестримите и платонически митрополитски дяконски, челебийски либовници и побратими. . .»

Това Неофит знае като проверени факти и доколко те и други подобни черти от живота на духовните лица и приближените им подкопават вярата на народа в неговите изповедници и увреждат чистите му нрави, не ще и казване. Затова възмутеният Неофит се провиква от оскърбеното си етическо чувство: «Ах! тия. . . прелюбодейни тартарски синове — содомогоморски смрадни кринове — тия — тия разтляха и развратиха моите чадца обоего пола: дщери и синове. . .»

Но в очите на Неофит по-голямо значение, отколкото икономически гнет и морална поквара има друго едно обстоятелство, докоснало самата чест, самото бъдеще на нацията. Българският народ, воден от една чужда йерархия, е принуждаван да отвикне от своя език в черквата и в училището, за да стане оръдие на пангръцките домогвания. Митрополитите искат на всяка цена да потъпчат българското съзнание; служат си със своя авторитет, за да отвърнат паството от родната му реч; препоръчват му, «заповядват» на бого-

молците — «парашко криепорниа ке кеу, да говорят — а не подай Г. и промисл божия». Оправдано ли е това, щото гръцките архиереи не само «насилно да съблачат» този покорен и добър народ, но и «властелински да му запрещават: по болгарски не да учат — но и господи помилуй, и подай господи да не говорят — защо: че било от светат срамота и от бога грехота — и на държавството противно — безсрамнии високомечтатели! безсовестнии самолюбци!» Кой просветен българин може да търпи да се ругае така бащиният му език и да се отрича историческото оправдание и законността на йерарси от български род? Защо трябва непременно гърци да са владици в българските епархии? «То ако е по право, мисли Неофит през устата на Мати Болгария, каквото на *нашат болгарский народ* ся определяват греци владици — трябва на гръците болгари да ся определяват, — а на турците оошнаци и помаци да ги поучават бошначки и помашки — и на евреите цигани — на циганите евреи — та да ся последова според грекомитрополитското мудрование.»

Обидната за българската национална чест теория на фанариотите трябва да се отхвърли решително от народа ни. За това има и законна основа — Гюлханският хатишериф и султанската заповед за равноправие. «Султанското държавство» държи за всички народи еднакво, всички то еднакво покровителствува, защо тогава само българите да страдат от инородска йерархия? «На кого от народите — пита силният с логиката и новите принципи на управление в Турция Неофит, — според вярата им свещенно-началникат им е от другий язик и народ — и отнюд да не им знае езика — и народа да му совсем негова не разумява?»

Естествено на гърците отърва такова заварено вече положение и те се стараят с извъртания и заплахи да държат в покорност българите, за да не искат те от патриарха и Високата порта свои владици. Синът на Мати Болгария оплаква горчиво отечеството си за експлоатацията му от гърците и за презрението, което те хранят към най-светия му завет, българския език. Той взема повод от аргументите на Мати Болгария, изтъкнати по-

горе, за да направи с болка на сърце такива критически бележки, продиктувани от скептицизъм:

«Бедная наша стара майко! Беднейшии чадца твои!!! *от болгарскаго рода владици; чи возможно ли е то!* Греческите митрополити, челебии сос триновските погарчинни прегорди, совестию услеплени чорбаджии: явно предъ народат подтвердяват и говорят: *болгари! болгари! отваряйте си очите* — че ви не знаете, чи има шюрюти — *по е произволно и прилично на циганскаго рода священство, а не на болгарскаго* — Патриканата ви струва една благопроизволна снизходителна любов и заповяда нам, на владиците си гречески, да ви запопваме понякого от ваша болгарски род — *Сакан за владичество не поменувайте*, чи и попството изгубвате — и патриархат не ся споручава султану за вас — и *до един ви изсичат турците — Който помяна за туй возбранено владичество, гледайте го в заточение, който тамо ще да изгние — за пример вам.*»

Ето как са заплашвани българите да не отварят дума за свои владици. Ето как и заточението на Неофит е използувано като страшно напомняне за по-будните му сънародници. Но време е баснята да бъде опровергана и правото за своя йерархия застъпено настойчиво въпреки всички патриаршески и владишки одумвания. Мати България приключва тирадата си с жлъчен протест срещу съзнателно пръсканите от гръцка страна заблуди и с подкана и заклеване към българите-емигранти да изнесат без страх всички неправди и злоупотреби на гръцкото духовенство пред върховната власт.

ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА. Отъждествявайки се най-често в идеи и настроения с Мати България, отец Неофит дава в диалога си не само една критика на положението в отечеството си, но и една програма, която има за цел да въздигне народността, да възроди българщината. Той иска да освободи смутените или падналите духом свои сънародници от страха им, иска да ги направи по-независими и по-смели в държането им към враговете на

напредъка, иска да им посочи правилния път за избава от всички несгоди, които една чужда йерархия и нейните порочни оръдия са струпали особено напоследък върху главите им. В духа на Паисий, чиято история дава сякаш лайтмотива на Неофитовата проповед, диалогът се старае да внуши на читателите любов към собствената народност и култ към българския език и българското минало, които са залог за всяко национално преуспяване. «*Многочисленний народ болгарский*» — той, който държи първо място в Европейска Турция и който вече чрез своята числена мощ би могъл да вдъхва повече уважение, той се «угнетява, онеправдува» от една шепа натрапници, презрели чувствата, нравите, езика, душата му. Прилично ли е това, законно ли е, търпимо ли е? Каква нежност у Неофит, когато той спомене за пръснатите в чужбина българи или оставените да страдат тежко в отечеството си сънародници! Нали това са «най-благоговейни и най-верни султански поданици», за които Мати България има сърдечния израз: «сирачита мои чада»? С каква остра болка наблюдава гая Мати България «изпадналите сиромаси, свои чада и наши беднооkаяни братя» в търновската област! Каква чиста радост изпитват за момент прокудените в чужбина българи, когато при обявяването на гюлханските канонамета са повярвали, че ще могат да се завърнат «в матерните си прекрасни дворове»: «да чуеме *пресладкият ти матерний глас* сладостно и благодарно да рече — хвала ти божие! Ето аз и чедата ми. . .» Навсякъде проличава тази жива носталгия на отец Неофит за родния звук, за родните места, за родните братя и чрез нея той, заточеният в «Хилендар», разбужда едно дълбоко чувство, което би могло да подтикне мощно обновата на българския дух. Както казва Шатобриан: «Когато сме отдалечени от родината си, ние чувствуваме по-добре инстинкта, който ни привързва към нея» (Génie du Chr., I, V ch. 14). Този инстинкт трябва да бъде съзнат и у

българите, за да усетят те нужда и сила, за да се отхвърли позорното духовно робство. Пределът на унижение и тъма е достигнат, дошъл е часът за пробуда.

«Кой народ е до това безбожно, безчеловечно и бедно. . . и хулно състояние изпаднал; освен болгарският»? пита европеецът и с това цели да извика срам от настоящето и копнеж за едно ново, по-достойно битие. «Тяжко нам и горко! говори синът на Мати Болгария. Другите, колкото под султанското държавство ся нахождат народи — все си придобиха праведната дарба — *дору и циганите — само твоите многочислени чадца. . . лишени, онеправдавани*, за рушфети продадени и купени. . .»

Строгият тон, огорчението, милостта трябва да извикат у читателя потрес от едно пагубно мъртвило, заличило скъпия спомен за миналото и обрекло на обидно унижение един многоброен народ.

Какво е нужно на българите, веднъж те намразили фанариотите и съзнали своята народна самобитност? Нужна им е преди всичко просвета, и то просвета на свой език, от свои родни учители. Гръцката наука, това Неофит знае, поражда охлаждане към бедния и презрян брат; тя създава гъркомани. Гръцката наука разширява и затвърдява влиянието на инородната йерархия, изпращана от вселенския патриарх, за да съблича българите. Такава наука не е полезна за народа, не води към свобода и честито бъдеще. Този народ ще се избави от невежеството си и от духовното робство само когато образованието се добие на роден език.

«Моите сущи рождени чада, говори категорично на сина си Мати Болгария, колкото и каквито езици да говорят и да чтат, научат — *от материат* си (каквото и другийте просвещенни народи) *не се гнусят и отричат*, — но по возможности колкото им попуща и прощава времето, списуват и на свет и в чест и похвалу матери своей и на полза на братята си и на единородните си потомци *книги изваждат.*»

Знаенето на родния език трябва да предхожда всяко друго знание; то е наложително дори и когато се знаят

други, по-съвършени езици; то е белег на истинско родолюбие и национално достойнство; и то дава възможност да се развие ползотворна книжовна дейност между народа, както показва примерът на Паисий, последван и от самия отец Неофит.

Българският народ ще стане достоен за любовта на своите и почитта на чуждите, когато се сдобие с добри школи у дома си и с учени хора, следвали в чужбина. Мати България кори люто синовете си, загдето не си отварят «навсякаде според селото» школи и не си довеждат «по язика си изкусни учители»; също тъй и загдето не изпращат «по-устроумничките» деца в други държави да се учат «по̀ на високи науки». Тъкмо тези последните, усвоили от европейците разните положителни и хуманитарни знания, «физики, метафизики, философики и матиматики», ще могат, като се завърнат в отечеството си, да изучат народа си и да станат негови вождове в тия решителни времена, в това «богодаровано султанско златно време», когато трябва да се натирят фанариотите.

Неофит постоянно се позовава на историческия момент, на тия «святоправедни закони», издадени от султана, които не само позволяват, но и изискват просветата на поданиците. И той вярва, че щом настъпи свобода за народностни чувства и за просвета в страната, ще могат да се завърнат там и прокудените от чорбаджийски гнет и гръцко предателство емигранти.

ПРОПОВЕД ПРОТИВ ЛИЦЕМЕРИЕТО. Навярно още преди да пристъпи към първия си диалог от 1842 г., Неофит пише една проповед против лицемерието, една проповед без заглавие,[13] в която той, хилендарският заточеник, иска да стовари от душата си всичката горчива мъка, натрупана досега, всичката си нестихнала омраза към виновниците на толкова тежки

[13] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. М и х а и л А р н а у д о в, Из дейността на Неофит Бозвели, Годишник на Софийския университет, XXX, 1937 г., 35 и сл.

изпитания. Пряка изповед Неофит тук не прави: той е обобщил до известна степен личния си опит, за да ни държи една поучителна реч в духа на беседите, които е чел в черковно-славянската книжнина и дамаскините. Той се основава толкова на преживяното в Търново, колкото и на евангелския разказ за предателството спрямо Исус, като има пред вид българските условия, като иска да лекува болките на Мати България. Преживяното в Търново е само алегорично загатнато: Неофит не смята, че трябва да прави автобиографични разкрития, че има право да говори за себе си; но, без да ще, той е попаднал в размислите си на някои удивителни аналогии между своята нещастна орис и трагедията на Исус и като се предава в самотата си на една страстна импровизация пред невидими слушатели, бичува жестоко враговете на народното добро, лицемерите, клеветниците и предателите, които обричат на гибел най-добрите синове на отечеството, най-беззаветните служители на обществото. Исус е само най-възвишен пример за самопожертвуване в името на дълг и на любов към страдащото човечество. Той учи, просвещава, напътва към благочестие и спасение и е предаден, охулен, окичен с трънен венец и пратен на Голгота. Има ли за един добър християнин, изпълнен с вяра в бога и движен от преданост към нещастните си братя, за един погълнат от апостолската си мисия и изпаднал в тежка неволя поради доноси патриот по-насърчителен пример от този, за който тъй трогателно просто ни повествуват евангелистите? Неофит намира в Новия завет не само утеха, но и подтик за изобличаване на злото. Исус ни е завещал една борческа религия. Из предпоставките на своята неволя, из вътрешната буря, овладяла го при спомена за подлата измама, Неофит съзерцава още по-живо страданията на Христа и усеща потребност да съкрушава чрез слово демонските сили. Той не може да бъде пасивен, не знае да се подчинява на злото.

И той намира в проповедта си думи, които като гвоздеи пробождат нечестивите души. «Защото от препълнено сърце говорят устата» (Мат. 12, 34).

Тази проповед от «Хилендар» (1842 г.) започва с твърдението, че помощта, оказана на страдащите, е еднакво ценно благо както за пострадалите, така и за ония, които я вършат. Някои синове на Мати България са си поставили неразумната на пръв поглед задача да избавят народа си от тежкото му бреме, да положат на здрави основи доброчестината му. Те проповядват «братолюбно съгласие», отвръщане от «всеяните предатели», любов към просветата, към «просветителните науки». Но известна е участта на онзи, който иска да спаси заблудения род човечески. Христос бива набеден, че яде и пие с грешници митари, че е «и той сущий пияница». Книжници и фарисеи, «завистливи и иудейски архиереи», предадени на гордост и ненаситно сребролюбие (както фанариотите после!), го хващат и разпъват.

Заклевания, напомняния, просби нататък се отнасят еднакво до живо въобразената история преди векове и до нейното неотдавнашно повторение на българска земя. Тук и там същите палачи, същите жертви. И Неофит се пита, като улучва центъра на своята проповед: «*Кое ли е, щото принудно докарва на човечеството тая насилно пагубна и лютоотровна напраспа смерт;* ясно го доказват любопитните естествословци и наричат го *покривало притворнссти* — и църковните богословци го назовават *лицемерие*, дяволско изхитрено и изнамерино художество.» Тук е дадено обяснението на онази обикната Неофитова дума, на онзи ругателен епитет, който тъй често се повтаря в писмата и съчиненията му. «*Покривало притворнссти*» е синоним на лицемерието. И архимандрит Онуфрий бележи за първото Неофитово заточение: «Всяка неправда и всяко лицемерие покойний нарицаваше покривало притворности.»[14] За Неофит лицемерието е основният порок, погубил душите; то е дело на сатаната,

[14] В. Н. Златарски, Известия на Историч. друж., III, 61.

измамил още в рая «в змиин образ» първите хора, както и сега се обличат лицемерите «в образ святости и преподобии».

И Неофит напада люто тези вечни гонители на правда и добро, из покрусата на честната си мисъл и на християнската си вяра. Умилението му за разпнатия на кръста е жалба и за собствената несрета; презрението му към гонителите на Исус — порицание и за търновските жестоки архиереи и чорбаджии. И пламнал от свещено негодувание, Неофит изказва накрай и в стихове вярата си в неминуемата победа на доброто:

Блесна светлината
разпрасна ся марчината. . .

Вдигнато е «покривало притворности» и неименуваният заточеник, който се е отдал на волята на Всевишния, заявява смело безстрашието си:

За общо добро никогаш не умалявам
и на оня свят, зато не заборавям. . .

Проповед и стихове[15] са писани твърде набързо подобно на Неофитовите писма от 1841 г. нататък, в които срещаме толкова тъждествени мисли и стилни обрати. Колкото и интересна като показалец за силното раздразнение, в което се намира Неофит в началото на своето заточение, проповедта няма това историческо значение, което има *Просвещений европейц*, гдето по-планомерно и по-пълно е обрисувано теглото на българския народ от фенерското духовенство.

[15] Вж. стиховете у Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 77, и А. П. Стоилов, Учил. преглед, XX, 1921 г., кн. 4, 129 и сл. (неточен текст). Точен текст у Михаил Арнаудов, Из дейността на Неофит Бозвели, 27, 35.

«РАЗГОВОР НА ЛЮБОРОДНИТЕ.» ОСНОВНА ИДЕЯ. Повече време и по-голямо старание, отколкото на тази проповед отделя отец Неофит на онази странна композиция от 1842 — 1844 г., която съкратено озаглавихме *Разговор на любородните*.[16] В нея има повече личен елемент и повече материал за историка на черковния въпрос, но затова пък във формално отношение тя не издържа сравнение с *Просвещений европейц*.

Основната идея тук е да се покаже колко малко са се променили условията в България през последно време въпреки надеждите, възлагани на прословутия танзимат, и колко неблагоразумно би било поради това да се завърнат в отечеството забягналите в чужбина негови синове. Тази тенденция е отчасти застъпена и в *Просвещений европейц*, обаче без това крайно песимистично заключение. И там именно е ставало дума — в един момент, когато Неофит си обещава нещо повече и нещо по-реално от Гюлханския хатишериф, — че може би е по-добре емигрантите да не се завръщат никак в България, а да останат да си живеят в чужбина «мирно и благополучно, от малки в школи да ходят — да ся просвящават. . ., а не да дойдат между тия еничерски духове, м. чорбаджии и смертно да страдаят. . .» Но въпросът не е слàган решително, понеже на него Неофит е смятал да посвети отделно съчинение.

Разговор на любородните, който ние често привеждахме като извор за биографията на Неофит, се състои от писма, речи, дневници и диалози, обединени външно чрез поставения в началото и разрешения накрая въпрос за положението на българските емигранти. Отец Неофит стои под трайното впечатление на толкова изселвания

[16] Й. Попгеоргиев, СбБАН, XIV, 8 и сл. Текстът тук е допуснал доста грешки в сравнение с ръкописа в архива на Григорий Доростоло-Червенски.

през време на XVIII и XIX в. и чувствува живо както страданията на прокудените синове на Мати България, така и раните на обезлюденото и запустяло на големи разстояния отечество. Той знае от личен опит теглото на свищовци, забягнали през 1810 г. в Румъния; той е слушал и за неописуемите беди на толкова български семейства, преселени по-рано в Бесарабия и Влашко или заминали за Русия след нещастната война в 1828 г. Било поради кърджалийски и еничарски насилия, било поради гнет на фанариотите и чорбаджиите, било поради страх от отмъщение на турците за съчувствието, оказано на руските войски при похода им на Балканите, хиляди български семейства са забягвали през епохата на Паисий и на Неофит извън отечеството си, след като още когато България е била завладяна от турците и по-късно при няколкото въстания (особено Чипровското от 1688 г.) множество български синове са били принудени да се спасяват от турски ятагани чрез бягство отвъд Дунава. Раковски говори «по предание» за «200 тисяща домородства», изселени при появата на турците в България; за войните от 1812 и 1828 г. той е слушал, че «са отхождали ведно с руссийския полкове» за Русия и за Румъния още по-голям брой българи; «на много места по България ся виждат и до днес селища упустели от тях времена»; «в Букурещ три чясти жители са българи повлашени; такожде и по вся градове влашки и богдански; вси знамянити търговци, притяжатели и арендаши (закупници на села) по-голямая част са болгари».[17] Архимандрит Онуфрий, който в записките си по българския черковен въпрос от 1861 г. намира, че «най-много е било ихтене мученическо страдане от 1760 до 1839-та гоеина», когато върлуват кърджалии и даалии, съобщава още, че «от владение Екатериново, Елисаветино, Александрово, Нико-

[17] Г. С. Раковски, Горски пътник, 267, 271.

лаево и сега Александра Николаево, колкото битки с Турция направиха ся, на всяка битка отсвен друго по 70 и 80 хиляди фамилии (челяд) българи, кое в Русия, кое в Бесарабия, Влахии и Богдании отведоха милион и 600 хиляди души. . .»[18]

Неофит е зачеквал в *Просвещений европейц* тези факти, приписвайки обаче, както това отговаря на целите на памфлета му, прогонването на българите главно на митрополитски клевети и чорбаджийски насилия: «теглили бедните, теглили, усетили, че не щат да можат докрай да изтеглят — всичко си оставили, само дечицата и жените си взяли и в другии държавства побегнали. . .» Но тям се е «довило и додеялу» да седят в чужбина и да им се натяква, че са пришълци, и сега те са готови да се завърнат в родината си. . .

Прочее в началото на *Разговора* ние четем едно длъжко писмо от «в иностранний владения находящии ся болгари» до техните единородци в Турско, в което те изтъкват «достойноплачевное и жалостнобедное состояние» на цял български народ; изповядват, че «нема ничто друго посладко, но и по-славно, нито по-спасително, каквото любовта к отечеству»; припомнят как са обсъждали много начини за възвръщането си и как «неотдавно» се били сговорили «неколико хиляди домочадци» да просят от султана да им подари Добруджа, за да се заселят там; и как това щяло да стане по султанско съизволение, ако не е попречила избухналата «холерна болест» (навярно тази от 1837 г.). . . Накрай българите от чужбина, вземайки повод от прогласения в Цариград «в Гюлбахдже под Санджак Шериф с клетвою» хатишериф и прочели печатания на разни езици текст на този царски акт, искат да изпитат дали наистина биха могли да заживеят в оте-

[18] В. Н. Златарски, Известия на Истор. друж., III, 50, 52.

чеството си в «благочинний порядок, по европейски.»

През лятото и есента на 1840 г. емигрантите изпращат неколцина свои представители, за да изучат положението в Турско. Анкетата се върши чрез срещи и разговори на любородците с търновските чорбаджии и търговци, с габровските чорбаджии, със селяните по големите и малките села, накрая и с цариградските българи. Тя трае цели четири години, като първите диалози са датирани от 15 октомври 1840 г. и последните от 25 септември 1844 г. На два пъти тя извежда и самия отец Неофит, когото любородецът намира веднъж в Лясковския манастир (21 март 1841 г.) и втори път на Света гора, в Дионисовия манастир (29 септември 1843 г.).

Главна тема на беседите образува черковният въпрос. Поведението на търновския митрополит; теглата от него (и от помагачите му чорбаджии) на клетия роб, българите; невъзможността да се обуздаят свирепства и се ограничат злоупотреби на фанариотските архиереи; отчаянието на благоразумните патриоти от реда в Турско, гдето въпреки реформите на книга не е настъпило никакво правосъдие и никаква верска свобода; безсмислието на съпротива или на агитация от страна на ония, които като отец Неофит чувствуват живо страданията на народа си; невъзможността поради това да се мисли за завръщане на забягналите в чужбина българи — това са въпросите, които получават ярка светлина чрез интимната изповед на приятели или врагове на българското дело, които вълнуват просветените български синове и занимават постоянно ту свободния, ту заточен архимандрит Неофит. Ценни са за нас толкова разкритията му върху груби домогвания и цинизъм на силните на деня, търновския митрополит и чорбаджиите гъркомани, колкото и показанията за неговия частен опит, неговите лични схващания и настроения. Имахме вече случай да говорим за всичко това по-рано, черпейки обилно за биографията на

Неофит от диалозите му, съчинявани в течение на 1842, 1843 и 1844 г. и сега можем да добавим още следното.

ЛИЧНА СЪДБА И ОБЩО ПОЛОЖЕНИЕ. Отец Неофит почва да внася като в някакви своеобразни мемоари своите преживявания в Търново, на Атон и в Цариград едва от момента, когато заточението убива толкова негови илюзии и го убеждава в нуждата от по-сериозна агитация между народа, за да се оживи и изостри повече борбата срещу Фенер. Разговорите, които той измисля и които във всеки случай съвпадат фактически и хронологически с действителността, биват записвани от 1842 г. нататък съобразно с промяната на обстоятелства и с личната негова съдба. Те трябва по първоначалния план на автора да видят свят, за да подействуват със своята смела критика дори върху кръгове, сред които не е могло да достигне словото, проповедта на Неофит. Те искат, от една страна, да разслабят и компрометират позициите на неговия враг, главния гонител на българите, търновския митрополит Неофит; те искат, от друга страна, да реабилитират пострадалия за общо добро агитатор, който подхранва честолюбивата надежда да се издигне на търновския митрополитски стол, за да получи така едно заслужено удовлетворение и сам той, и партията му, която го е крепила досега и която е била поразена. За да постигне задачата си, Неофит туря писма и мисли в рамките на поменатата инициатива за проучване положението в Турско от становище на забягналите в чужбина българи, които искат да сложат край на доброволното си изгнание. Но рамката е твърде хлабава, тя допуска чести отклонения от исконния замисъл и макар накрай изложението да се връща към изходната точка, то пак е нарушено чрез странични беседи, напр. чрез тези, в които се разказва за осуетеното (чрез предателство) Неофитово завладичване, или онези, в които е дадено оправдание за

оттеглянето на отец Неофит от публична дейност (в Лясковския манастир). Диалогичната форма при това не е системно спазена, така че когато Неофит достига до избавянето си от заточение (през август 1844 г.), той дава един кратък разказ за срещата си с цариградските българи от 8 септември с. г., тъй интересна за нас по изблика на умиление и по острия сарказъм на заточеника.

Диалозите показват тук-там по-оживено темпо с правдиво противополагане на различните схващания и с оригинална нота в речите на лицата. Патриотичното огорчение на габровските чорбаджии, наивно-откровеният, хумористично обагреният език (диалект) на простите селяни, надменно-лукавият, самоувереният и презрителен тон на търновските чорбаджии, искреното възмущение от опакото на реда в Турс о у търновските търговци, едва сдържаната ирония, дръзкото предизвикателство или престорената простота на любородеца, християнското смирение или полемичните възражения на самия Неофит — те са щастливо загатнати в тази интересна по съобщенията и характеристиките си, макар и често еднообразна беседа.

Заключението на *Разговора* е датирано от 21 ноември 1844 г. Изпратените анкетьори се убеждават след всички свои наблюдения и срещи, че едва ли някому от забягналите българи ще дойде наум да идва в България,щом узнае цялата истина. Те решават да напечатат своите впечатления и така да ги направят достояние на всички, до които не би могъл да достигне един обикновен писмен доклад. Неофит не вижда друга по-голяма и по-съществена пречка за възвръщането на бегълците от режима на фанариотите и затова спира вниманието на предполаганите си читатели било в Турция, било вън от нея главно върху този отрицателен фактор — гръцката йерархия. Така той преследва тенденцията да се съсредоточи всичката борческа енергия на българите върху една единична точка и по-специално

да се разгроми онова «покривало притворности» в лицето на опасния и отмъстителен търновски митрополит, «Екзарх на цяла България». Сатирата против един личен противник става така повик за духовно освобождаване и обединяване на българския народ, като се поиска прилагане на реформите от 1839 г. «Бедная Мати Болгария! Беднейшии и твоите рожби!» завършва изложението си отец Неофит, като прибавя няколко стиха в същия дух, двата последни от които гласят:

Тежко на ония — които живеят в Болгария!
чи ги пие многоглавна беломорска идра змия!

«ЛЮБОПИТНОПРОСТИЙ РАЗГОВОР»: СРЕЩА СЪС СЪНАРОДНИЦИ В ЧУЖБИНА. Казахме вече, че този непубликуван до по-рано диалог между «некоего в ино държавство рождена и отхранина сущи Матере Болгарии сина» и «неколцина от разни области из Торецкото държавство болгари» датира от времето, когато Неофит е преместен в манастира «Дионисиат» (1843 г.).[19] Спомняйки си преживяно и наблюдавано в чужбина, особено в градове на Австро-Унгария, където е имало доста български преселници, Неофит иска да съпостави положението на българите в Турция с духовна свобода и културен напредък на европейците, за да подложи на остра критика режима на гръцките митрополити и на техните съюзници, погърчените български чорбаджии. При среща в 1835 — 1836 г. с някои отдавна заселени в чужбина свои сънародници Неофит е изпитвал ту радост, като ги вижда тъй честити и спокойни, ту скръб, че в родината, в Турско, всичко е тъй зле. И може би сам той е водил беседите с ония скромни търговци или важни чорбаджии, дошли от българските земи, за да продават сто-

[19] Архив на Григорий Доростоло-Червенски. Срв. текста у Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 1842 г., 173 и сл.

ките си, за които става дума. Изпитвайки състрадание към чистосърдечните «народни» хора, разкрили му душата си, болките си и омраза към ренегатите, забравили рода си и поставили се в услуга на фанариотите, той възпроизвежда по-късно преживяванията си от някога и така ще възникне една нова сатира и един нов позив за опомняне от мъртвилото. Тонът на диалога се мени според лицата и ако отначало има хумор или загриженост, после идват сарказъм и носталгия — в зависимост от добродушие на търговците, нахалство на чорбаджиите и лиричен спомен за пропадналото величие на Търново, което Неофит свързва с мъките на «сирота» България.

Диалогът се състои от три части според трите последователни срещи на «любородеца» (Мати Болгарии Син) с търговци и чорбаджии, дошли из вътрешността на България.

Първият разговор се води в чужбина между «М. Б. Син» и неколцина търговци от Габровско, Тревненско и други места, съзрени случайно пред един хан. На родения в чужбина любородец-българин дожалява за родина и роден език и той поздравява своите сънародници с «добро утро». Те, изненадани от вниманието на непознат човек, го поканват с думите: «Дал ти бог добро, кардаш, боюрун, отур. . .» (другарю, заповядай, седни) и му отправят въпроса: «Господство, ти болгарен ли си? Гледаме добре хортуваш български.» Зарадвани, че виждат свой сънародник, те го черпят с кафе, пожелават му «да ти е сладко», признавайки си простотата («български икрам! прощавай, чи ние сми мало дебели болгари») и му задават куп въпроси: как върви «алъш-вериша», мирно ли е в страната. . . Той, трогнат от добродушието им, заявява открито: «Вярвайте, като ви гледам приз тия дни, кад' преминуваме край брашованите и липисканите — от природната искреност сердето ми ся преторгваше от жалост за кого да изпитам на кой сте квартир, за да дойда при

ваша честност. . . ако и совсем не ни отпущат работите ни. . .»

Дал израз на носталгия и на радост от срещата, любородецът пита търговците-еснафи: «Любезнии единоплеменници! Стока ли сте донесли някаква за продаване: или някаква стока имате намерение да купувате?» Отговорът гласи: «Чи малко сточица сми подонесли да продаваме. . . чи за купуване щем виде после.» Но какво са донесли те? «Еднии мало коприница — еднии гюля и гюлсую — другии аби и ямурлуци — еднии габровска стока: нохчета, гаванчета, пистил и други потребици, — а еднии трявненска стока, конски башлаци, пискюллии, сегменски коланчита, подколеноподвезки — и другии други различни неща — Туку няма кой да купува. . . Май кесатче гледаме алаш вериша. . .» И когато любородецът забелязва, че «търговщината няма обичай да бърза», те, които тъй често примесват турски думи и изрази в българския си език, отговарят: «Е — ние не барзаме, аллах керим, чуфутлара борджумус гиок — шукир. . . не зинджир бойнумузда. . . хелбет насал, насал, щеме да продаваме — *барим тука сми рахат, шукир аллаха, нема някой да ни запира в томрук*. . . Нека ся и ния порахатландисаме, барим няколко месяци, в това рахатлия място. . .»

Ето и интригата на диалога: любородецът е учуден как така някой може да се чувствува по-свободен и по-охолен в чужбина, а не в отечеството си — в далечна земя, на чужда квартира, а не у дома си и между семейство, роднини и близки. Търговците го вадят от недоумението му. «Хеей — братко! Господство, ти ходил ли си в турско — и ако си ходил, — но не си живял. — Ела поживей тамо няколко месяци, а не години, — чи тогаз щем ся поразговори — и попита как ти ся вижда.» — «Чи защо тогаз, а не нине?» — възразява любородецът. И те му отговарят, за да задоволяг настойчивостта му: Чорбаджи!

Проумява ся, *господство ти туку слушаш Болгария! чи ти ся чине кой знае каква ли да е — ако да ищеш да я познаеш: запали я — остави я — чи бягай — не ти требва. . . Тия е соват — владишки, чорбаджийски — кадийски — мухасалски — и. . .*»

Но роденият в чужбина българин не разбира какво ще каже това «соват» — и бедните турски поданици му тълкуват, че думата значела «паша, място забранено в полето» или в гората, гдето се гоят за клане в салханите говеда, овци или свине. «Така също и в болгарско са сиромасите — и молим ти ся — *не ни питай вече за наша пуста Болгария — да упустее. . . Като си помислиме що теглиме! . . . Чи ако не ни ся свидяха дечата ни. . . мертви, а не живи ся вращахме!*»

Ново смайване на любородеца, като чува как сънародниците му пустосват «сладчайшее имя наша всеобщая Мати Болгария! която си била някогаж преславна — а нине и от сущите си чада омразна». Търговците против волята си тогава казват: «Милий братко! Шукир струвайте на бога, чи ви е кортулдисал — Що ви требва да слушате такива утровни хабери! . . . Гледайте си кефа. . . В Болгария каквито грозни, омразни и гнуснавни работи са чинат. . . тия нито са за слушане, нито за сказване. . . Трябва някой да е скорописец, чи да седне неколико години да писува. . . Чи тогаз може всякий да разсуди дали е имало по света някой други народ да е теглил. . . Братко! Болгарскио сиромашки народ найпервом не знае на кого е рая. . . Втором совсем не знае от коя е вяра. . . дали от павликянска, лютеранска, калвинска, ерменска. . .»

Но българите «в Тракия, Македония, в Емоса и в Мизия» са дали християнството на другите славянски народи, «за което всите летописи и истории яснейше доказват» — мисли любородецът, който моли да му се изложи по-ясно «достоплачевната трагедия». Търговците

отвръщат: «Виждаш ли, братко! ония троицата що седят отсреща в кафенето. . . ония щото им са пискюлите долги на фесовете и на чибуците им имаметата кехлибаряне.. . Ето гледаш ли оная одая джамлията, тии в нея са кондисали. . . Ако обичаш поконоштисай ся сос тях — чи тогаз пак щем ся разговаря. . .»

ДВА ТИПА БЪЛГАРИ: «НАРОДНИ» ХОРА И ГЪРКОМАНИ. Диалогът, тъй оживен и отривист, с това непринудено движение, с това старание да се характеризират пряко понятия, темперамент и начин на изказване у лицата ни открива известна способност за вживяване и фабулиране у Неофит. Ние почти имаме илюзията за действително водени разговори през 30-те и 40-те години на XIX в. и редом с това ние долавяме личната нота в мисли и настроения на автора, добре познат нам от толкова други изявления, гдето се резонира, назидава, осмива или бичува. Като сполучлив пример за обрисуване на двамата събеседници, при което по контраст изпъква разликата между по-сдържания, образования, европейски възпитания мечтател-родолюбец и по-импулсивния човек от народа, който говори от жесток опит и не презира нито грубичкия сарказъм, нито нецензурните клетви — ще приведем това продължение на беседата, в което става дума за тримата заможни българи в съседното кафене.

М. Б. С. О! та тии християни ли са? Воистинну аз ги имах неотменно, чи са турци. . .

Отв. Ох! . . . Господине! Хиляда ката е било подобре да са ся потурчили и бащите им и тии, а не що са ся погречили — да им исохне трепроклятия корен. . .

М. Б. С. Недейте любезнии, недейте кле. . . Любите враги ваши — говори Евангелието. . . Из кой град са тии;

Отв. Из Мега Тернов — да даде бог да си не идат —

но дано пукнат тува поразилниците трепрокляти. . .

М. Б. С. Из Велико Търново ли? От Тринова града! Тринова града. Някогаж на нашите преславнии праотци царствующий и престолний град! а нине стоиш от славата си пуст! Уви! Прожеленая Матер Болгария! . . . Ти горка! Ти си само остала за оплакване достойна! Сирото! Как ли можеш да терпиш! Сама като познаваш и серцето си смертно наказваш! Явно, чи от светат е срамота! а от бога колико ли е грехота! . . .! Чи ония нине троицата, които влязоха в джамлията одая — тии из Велико Триново града ли са? и християни ли са, без всяка реч? Тии приз денеси. . . аз им говоря болгарски — а тии ми ся отгсворихa по турецки: рекоха: бис болгар де иил. . .

Отв. Познаваш ли, братко, що ти рекохме, по-добре да не са ся раждали е било — да ни прости бог, — ама за общонародно бахт са злак, кучките ги изпикали. . . да прощаваш. . . Кой ще муче сиромасите; ако не са таковии трепрокляте дяволски синове? Тии са изпикани само за зло. . .

М. С. Б. Тако ви бога. . . убадете ми търговци ли са, или чорбаджии?

Отв. Да ги порази бог. . . Тука не халт яеджеклер. . . Търговци са показвзт. . . Донесли орташка, насила взята стока от сиромаси. . . Сахтени и коприна. . .

За отбелязване е тук романтичният апотеоз на старопрестолното Търново «на нашите преславнии праотци царствующий град»: споменът се врязва толкова помъчително, че градът на Асеновци стои днес «от славата си пуст» и че в него живеят не горди патриоти, а жалки гъркомани, които се срамят от «сладкия» си майчин език и говорят на гръцки или турски, като укриват и отричат народността си. . .

Вторият разговор е озаглавен «Суща Мати Болгарии Син и троица погречени триновски чорбаджии».

Синът, като си назначева среща с ония българи за следния

ден, отива при чорбаджиите. Те се оплакват от застой в търговията («гледаме дибидюс кесатлак») и се учудват на особените нрави в чужбина: «Май ся сакалдисваме, не сми научени по тоя мемлекет. . . Не прилича на наше Триново. . . *Тува велика слободия — не ся разпознават — кой е чорбаджий и кой хизмекяр. . . всички еднакви. . . майната им. . .*» Прави им също странно впечатление, гдето в училищата не се преподавало по гръцки: «какво ли учат, като нямат даскал да ги учи гречески — хеписи нафиле: няма да чуйме барем кирие елейсон — бирдаха гигмеис. . . *петимен е человек да си похортува* грекски, чи да ся поуслади и поразвисили. . .»

Любородецът разбира, че тези надменни господа, които напразно дирят съсловни различия в чужбина, ще да са «родом греци» и се учудва само как така «чисто да произношават по болгарски речите». Има ли в Търново гърци? пита ги той. А те: «Чи туку да речеме има някоя фамилия и друга. . . Които са и чорбаджийски род. . . които управят всичката триновска каза, сос агата — а сос владиката управят християните. . . Нашият триновски митрополит е сущи като цар и без триновските чорбаджии не прави нищо, тии му са реджелите. . .»

Разговорът минава на интересния въпрос за гърците и гръцкото духовенство в България. Любородецът, добре запознат със славянобългарските и другите «летописи», не е намерил нигде споменато «какво има заселини греци родом някогаш в Тринова града». Но тримата чорбаджии му възразяват решително:

«Хич барем да ся не чудиш за това, че го няма писано в болгарските книги. . . *Болгарски книги слабо ся нахождат из Болгария.* . . Защо ния от бащите си слушахме — а и в нашето время сос очите си гледахме и гледаме и донине по всяки ден, *като туку чуе митрополитат, чи ся намерило негде някоя стара на мемрана написана по болгарски книга, отведнаж во огня я изгаря.* — Добре прави — защо писуват, чи гиовем седели болгарски князие в Терново някогаж. . . и тии первом заселили Триново. . . Владиците ни убаждат, какво Терново е заселено иоще от Александра Македонскаго — ето чи от тогаз са иоще тии наши гречески фамили заселени — и за това шупе гиок. . .»

Любородецът, изненадан от тая чудновата фанариотска теория за потеклото на Търново, иронично забелязва, че като било тъй, трябвало отдавна да се напечата

този «влгдишки летопис», за да го четат и другите. . .

В завързалата се препирня той държи на българска просвета и на българска литургия, а тримата гъркомани — на владишкото право и на гръцки език. Тон и аргументи в диалога напомнят някои места от острата разпра между любородеца и търновските чорбаджии в *Разговор на любородните* под дата 15 октомври 1840 г.

Любородецът, позовавайки се на апостолските правила, ограничава владишките права, като ги свежда до безплатно свещенодействие и до запопване или освещаване на черкви. Той сочи за пример владиците в другите православни страни, гдето не се лъчи епископ от свещеници и гдето не се събира владичина. Чорбаджиите пък му описват с какъв разкош и каква голяма свита отива търновският владика да посети агата или да направи своя «девер» по епархията. И когато любородецът възразява, че думата «девер» значела на български «пребращане», и запитва: «Болгарите сиромаси чували ли са да ги обращат и пребращат?» — чорбаджиите се заливат от смях за наивността му и му казват: «Ха! ха! ха! Ами що са, та не са брашненни чували? Брашненни чували достум колкото ги някои обраща и тупа, толкова все пущат брашно. . . Аджаип! Знаят владиците що правят. . .» И когато чорбаджиите разясняват защо владиката прави деверя си и как по силата на султански берат разхвърля даждия и такси и какви са размерите на тия, възмущението на любородеца достига до точката, гдето той не може да запази спокойствие. Те му забелязват тогава високомерно: «Бе, хей кардаш! чи ако си и болгарен, не залитай толкоз за болгарите. . . не ги знаеш какви са душмани. . . не са сещат нещо. . . пак владиците им ищат доброто. . . ама киме анадарсан. . . Будали. . . хайде. . . хатар да не ти остане. . . ама не са человеци. . . не илерсан чок, чок.» Той обаче им отговаря: «Болгарите ли не са человеци, или владиците и чорбаджиите? . . . Луди! Владици и чорбаджии воистину луди! докаде ги кара дяволат имъ. . .!!! Не памятат ли. . . не памятат ли? що патиха приз години си. . . Чи тии поврага — но горките болгари? за владишка и ваши чорбаджийски лайняници за божа правда толико години страдаха. . . и кога срещняха турчен от кониете слазяха. . . и досега не ви никому бога ради убадиха. . . а ви ги хулите, чи са инатчии, хинаети, дебелоглавци. . .» И той ги напуща в това възбуждение. «И ви оставям сос здрави. . ., чи замракнах. . . и другий пут, ако са видиме, пак щеми ся поразговори. . .»

ТЕЗИ НА ДИАЛОГА: НАЗИДАНИЕ И ПОРИЦАНИЕ НА СЪНАРОДНИЦИТЕ. *Третият разговор* е озаглавен: «Другийте нахожда М. Б. Син у негова квартир.» Другите — това са ония простички търговци пред хана, с които любородецът се е срещал вече. Те са го подирили сами в квартирата му, понеже са го обикнали, както и той ги обича: «ако сми и прости, ама тя обичаме, чи си от нашият болгарски род. . . Свой своего не храни, но тяжко кой си ги няма.»

Зарадван от посещението, домакинът ги черпи със сладко, а после поръчва на момчето слуга да запали самовара и да приготви «по един понч». Изминали са се няколко дни и той ги пита продали ли са нещо от стоката си, разгледали ли са града и как им се вижда «политичното и гражданско докарване» в чужбина. Търговците има с що да се похвалят — и между друго изповядват: «Блазе на тия граждане, щото живеят като в рай у тоя хубав град!» Те са ходили на гости у някои местни българи и са останали очаровани от любезното им държане, което ги е стеснявало тях, неодяланите българи от Турция. И те въздишат: защо да не са такива и *нашите* чорбаджии. «Но по нас защо ни е тако? Барем чейречицат да имами. . . Дибидюс е по нас друго. . . Голямците ни сякаш чи са изтукани ханаански. . . Кабул с никого не струват да ся поразговорят и тии като человеци. . . но ръмжат като диви мечки.» Делата на чорбаджиите «на народа несносни» омразни и совсем сатанински работи» могли да се представят само ако «седне някой няколко години да ги вкратце поопиши». Любородецът настоява да узнае всичко. Той изпитва голяма радост от идването им, гощава ги на обед и после разпитва как са народни училища, черкви, духовенство и бащин език в школата. Търговците, благодарни, че любородецът им помогнал да си продадат стоката, с въздишка съобщават, че в България няма нищо подобно. «Молиме ти ся. . . да оставиме тия за после, за да не ни ся прожаляват серцата на трапезата». Той изказва желание да види сам България: «Имам желание да дойда по ония места да ги видя сос очите си, чи много ги хвали землеописанието. . .» (за климат, вода, природни хубости и плодородие). Те пък се радват, че могат да се почувствуват малко посвободни пред него: «Вярвай ни гос: ния никогаж не можиме по наш велият тако да се отпустними. . .» След като се вдига трапезата, гостите се измиват, преспиват през нощта у домакина, а на заранта са пак наедно, за разговор. След сладко и кафе те пожe-

лават дано по-скоро дойде приятелят им в земята, гдето са живели прадедите и сродниците му, защото само тук, на мястото, може той да разбере «какво теглят сиромаси болгари» от владици и чорбаджии, как едни се осъждат на смърт, други пращат в заточение, трети биват афоресани, на четвърти се разпродава все що имат за изплащане владишки налози. . .

Смаян от чутото, Любородецът увещава настойчиво всички сънародници да се оплакват на законната власт и да изказват укора си, в който звучи дълбока мъка: «Прочее милии мои единоплемянници! Толико немат ония погрешност, коликото вия — защо слушаме, какво и ако ся покаже някой, да изпроси някое добро за обществото и го предобие от държавството сос правда — изведнож някои си от вас го продават за пари — а някои си ся прелащават на пешкешлици — и на. . . *Ония добротворци еднии пропаждате — другии в заточение изгонявате — другии пак совсем от светат лишите* — А бог никак не смислявате! Залудо! Барем еднии други не ся хулете! Тарколила са тенджера и нашла си похлупката — На такови глави — такива брасначи — На умните мало стига.»

Това са «тезите» на диалога. С един полезен урок — назидание към истинските любородци в отечеството — и с рязко порицание за незаинтересуваността към съдбата на заточения, завършва сега Неофит, като намира накрай енергичните и изразителни пословици, които изказват иронията му за българската безгрижност. «Любопитно-простий разговор» се явява така действително любопитен документ за времето си и за автора си и ние имаме случай да доловим отново и дух на българщината, и нерв на проповедника при тая по-добре улучена характеристика на лицата в диалога.

Любородецът, зад чието лице тъй често се крие сам Неофит, е представен като защитник на правото, на честта, на народа; той изразява съвестта на образованите патриоти; той тъгува за унижение и експлоатация на роба; той развива спокойно или патетично идеите за справедливост и хуманност, за просвета и народно духовенство. И ако той не е толкова конкретно обрисуван откъм житейско положение и присъщия си идеализъм, наопаки, чорбаджиите, добре оформени като тип, са доловени във

всичкия свой реален образ, с познатия свой цинизъм и егоизъм, със своя език дори, примесен с толкова турски думи, и с особената снизходителна усмивка за «непрактичния» или незапознатия с работите в България любородец от чужбина. Постоянно в течение на разговора Любородецът попада в почуда и изненада от грубата действителност, от фактите на живота и когато си позволи да постави някой въпрос, в който прозира изобличение или недоумение за странната практика на владици и чорбаджии, последните, в лицето на ония трима търговци, му отвръщат надменно и самоуверено.

Той пита напр. дали народ, свещеници и други са съгласни да плащат тежка владичина и налози и взема ли се тяхното мнение под внимание от владици и чорбаджии. А търновци отговарят: «Бре де хадим сънда! Чи кой ще да стори кабул да пита българите, поповите, калогерите. . . Бе хей достум, чи пита ли някой някогаж робите си обичате ли да робувате?» Или възмутен от тежките налози и наказания за неплатени такси, той ще говори: «Аз мога да река чи владиците и чорбаджиите не правят добре. . . или по-добре да река: какво са и на божествените, и на естествените, и на султанските закони противни. . .» На което чорбаджиите възразяват все тъй от становище на своя «здрав разум» и на интереса си, както и по-горе. Когато той им забележи по-нататък, че знае какво е потеклото и възпитанието на владиците (бивши ключеци в Цариград), и подиграе погърчените българи, търновските чорбаджии не се обиждат, а възразяват просташки самодоволно: «Белли на нас погречените болгари и на владиците ни хварляш тоя камек. . . Ма мане диил. . . *Нам да е добре — чи кой какво ще нека си говори.* . . Ампотес всичките болгари да бяха ся погречил като нас. . . ам инатчии. . . Силят ся да читат по болгарски — нека теглят да им дойде умат. . .»

«ЗДРАВАГО РАЗУМА РАЗГОВОР». От есента на 1844 г., когато Неофит е вече свободен в Цариград, имаме две малки негови съчинения, първото от които е кратък диалог, а второто — дълго послание до българите по черковния въпрос.

И двете тези брошури преследват агитационни цели.

Диалогът, на 8 ръкописни страници, е озаглавен «*здраваго разума разговор* на двама любородни, сущи Мати Болгариа рождби»[20]. Подобно заглавие има и един труд на Доситей Обрадович, който обаче не се схожда в нищо с тоя на Неофит. У Неофит се разговарят Драгомир и Любомир, двама образовани българи, следвали някога през 1821 г. в Бейската академия в Букурещ и дошли по-късно до убеждение, че няма мир и щастие за българския народ, докато не бъдат прогонени фанариотските владици. Двете лица не са ни представени откъм духовен портрет и обществено положение; ние трябва да си ги мислим просто като интелигентни мъже, почувствували в зряла възраст подобно на Неофит потребност да работят за свестяването на народа си и готови да пожертвуват за това дори живота си. Кратката беседа идва да разкрие основната причина на народните бедствия — покварата на фенерското духовенство, и единственият лек против злото — изнасянето на истината пред Високата порта. Ето накъсо и съдържанието на диалога:

Като прочита и черковната, и светската история и особено ръкописните ни Царственици[21], Драгомир се убеждава, че «няма по-изпаднал народ от нашего болгарскаго». Обаче след нещастия, изпратени от бога за греховете на хората, настъпва и период на въздигане с помощта на просветата, на науката. «Но нашият болгарский горкий народ, колкото варви, попропада, сиромах!» Любомир предлага — «да ся согласят и да ся зговорят братски» българите, за «да си представят обидата на Султанската Капиа». Но Драгомир изтъква: всички желаели това, само че не смеели да го направят «от грековладишки и патришки Афоризми — и от фанариотски мунафлаци — и от грекомани-чорбаджийски шейратлаци». Който е продумал на капията, тези народни врагове

[20] Срв. текста у Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 219 и сл.

[21] Неофит има вероятно пред вид преработката на Паисиевата история от Хр. Павлович под наслов «Царственик», отпечатана в 1844 г.

скришно го заточават да изгние в светогорските манастири. . . Любомир потвърждава: «тии на грековладиците за водосве(т), за душедял и за други таковия — и колпаците си дават — а на Св. Гора и на Божий гроб, гологлави тичат, само хаджии да станат! Но за общенародна вечна полза, ни хчубина (счупена) аспра не дават.» Драгомир заключава: «За то прочее бедствува горкото ни болгарско общество! и е остало невообразено! Тяжко и горко!!! *Че когато ния сами себи си не пожаляваме, кои други да ни пощадят ся надееме? Таковии ни бог ги не пощадява!*»

Не остава друго, освен и двамата да жертвуват всичко — «*ние сме должни за болгарското безсмертно добро и двама да си посвятиме животът.*» А Любомир: «*То е нам природно неотмений долг; за отечеството си за доброто, и на държавството за ползата, до смерти да стоиме.*»

Драгомир припомня как някога, когато учили с Любомир в Букурещкото училище, гръцкият бунт (1821 г.) ги пропъдил да избягат в Брашов. Тогава колко стока, жени, деца и хора били погубени. Влашко и Богданско се отървали обаче от «грекобеснование» и получили свои народни «бегови и управители.» Ето и «полане[22] са бяше тайноразбесувало грекофатрическото коварство во Ибраила, но власите го смириха, и на височайшата капия обявиха. . .» Дано и в България се пресече това зло, като се «открие булото» и «ся ласни грозно-умразното грекоковарно лице в под солнечная. . .»

Любомир предлага накрай: «*Время е брате Драгомире! да идими в Цареград да убадиме на Височайшата капиа, что са тайнодействова чрез грековладиците и фатрическите им, в горката ни Болгариа. . .*» Драгомир се съгласява, като добавя, че трябва да се обади още на Капията как се подписват и подпечатват злоумишлено гъркомански махзари и как се броят на фанариотските капукехаи хиляди жълтици, за да изпращат в България гръцки владици. . .

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС ПРЕД ВИСОКАТА ПОРТА. Второто малко съчинение от 1844 г.

[22] Полани, т. е. 1842 г., Браилските размирници.

е една ръкописна брошура от 16 страници, озаглавена «*Вопрос Любороднаго в Бесарабии рожденнаго Мати Болгарии сущаго сина*»[23]. Тук се повтарят във формата на писмо от любородец в чужбина, идеите на диалога, като се очертават по-обстойно насилията от страна на гръцките владици и като се поддържа пак мнението, че единственото спасение е в общенародни оплаквания до Високата порта. В увода Неофит изповядва горещата си любов към отечеството, твърдейки (както в писмото си до Ем. Васкидович от 1844 г.) — «чи нема ничто по-сладко, ни тако пославно, нито по спасително, каквото любовьта къ своето отечество: ни тако пожелателно, каквото живеенето в отечеството: ни тако по-честно, каквото положения живота за отечеството!».

Тая любов «природно» ни обвързва — както се признава в обращението на бесарабския любородец към сънародниците му в Турско — да се грижим за завръщането на забягналите българи в отечеството им и за подобряване положението на ония, които сами се наричат султански поданици, а в същност са «грековладишки и грекомански роби». Какъв ад на страданията и какъв позор на насилието! Но не са ли чели българите султанските каноннамета, за да почнат да се оплакват? Чели са ги, обаче никой не смее да продума, понеже фанариотите ги клеветят и турците говорят на българите право в очите «Морра гиавору». Описва се как владиците закупват скъпо епархиите си в Цариград, плащайки големи такси на патриарх, логотет и пр., и как после разхвърлят налози и глоби под различни имена, за да изплатят дълговете си. «Лекът» на тази «грековладишка и грекоманочорбаджийска» болест — «в Цареград на султанската праведнозаконна шура ся нахожда». И в заключение: «Не бойте ся прочее ни от афоризми грековладишки! ни от клевети грекоманочорбаджийски! . . . Доволно е прочее право по бога братолюбезно и согласно к султанскому милосердию да припаднете и сос слези теглото си да убадите — и прещедро лекатъ за болестта си да приимете. . .»

Това «литературно» писмо намира своите успоредици особено в кореспонденцията на Неофит от 1844 — 1845 г.,

[23] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 228 и сл.

проникната от същия патриотически жар и от същите идеи на навременността на енергични застъпвания пред държавната власт за ограничаване и обуздаване на владишко-чорбаджийската партия. При невъзможността да убеждава всички поотделно — както прави това в писмата си до свищовци и габровци напр., той прибягва до една поетическа фикция — спомен от предишните диалози, — гдето говори «любородец» от чужбина, служейки си често с разговорна сентенциозна реч.

ПРЕДИСЛОВИЕ КЪМ ЕДНА НЕНАПИСАНА АВТОБИОГРАФИЯ. Върху другите книжовни трудове на отец Неофит, като изключим *Мати Болгария*, и върху стиховете му имахме вече случай да се изкажем. Остава ни да споменем само онова *Предисловие*, написано през време на второто заточение в «Хилендар» (1846 г.), което изглежда да е било назначено за една ненаписана или незапазена автобиография на Неофит.

Това предисловие от 20 ръкописни страници, което като че зачеква някои външни и вътрешни моменти от личната съдба на Неофит, се оказва, когато от по-близко се проучва, почти дословен превод на предисловието към «Живот и приключения Димитриина (Доситеиа) Обрадовича» от 1783 г. Неведнъж нашият писател се влияе от произведенията на сръбския книжовник, заемайки ту идеи, ту форма на изложение. Като Обрадович Неофит храни явно неразположение към известен тип калугери и към пръсканата от тях литература (фантастически житиета); като него той си служи с диалога (Доситей помества в житието си една беседа между домакин, епископ и архимандрит). И четейки често съчиненията му, той попада може би на мисълта да повтори неговия пример, като опише собствените си приключения и страдания за поука на народа си. «Ова су два моја начална намерениа: прво, дајем приклад ученим народа мојга, *да на нашем простом дија-*

лекту пишу и на штампу издају; друго, да моју једноплемени усуде се *сврх сваке ствари слободно мислити. . .*» Така мисли Доситей, така и нашият Неофит в писмата, диалозите и речите си. «Штета, казва още Доситей в предговора си, да толики многочислени народ остаје без књига на своим језику у време, у које наука близо нас сија како небесно сунце.» През време на заточението си в 1846 г. Неофит има възможност да се зачете отново у Обрадович и по обичая на това време, което търпи волните литературни заемки, решава се да използува неговата обща изповед като рамка на собствените си признания.

В много точки дейност и намерения на Обрадович съвпадат с подвиг и идеали на самия Неофит. И Неофит може да повтори за себе си сега, когато е турен край на проповедта му между народа: «Моята кров почна да ся уталожва и умирява, не мя лаже сос суетните си надежди, нито мя чини да зидя по воздух градове и мостове. . .» И той като Доситей ще предпочита на старини: «или от премудри человеци разговор да слишам, или премудро написани книги да четам, или уединен в някое място (да) ходим. . .» И като сръбския писател той заявява: «рад би что год подир мене си да оставя за да би се ползовал нещичко и моят болгарски народ» (у Доситей «српска јуност»). Но дали след този (преработен отчасти) предговор той отива по-нататък и написва автобиографията си, или пък минава към диалога *Плач бедния Мати Болгарии* и други произведения, остава неясно. Заслужава да се подчертае, че ако Доситей приключва предговора си с чувство на упование в приятели и с преданост «до последньег издихаииа» към народа си, Неофит, по-злочест, може да каже само на 16 януари 1846 г.: «*в скорбех и печалей списанно* от Архиман. Неофит Петрова котлянца и иногда Хилендарца». Тъкмо тези скърби и печали може би не го оставят да хвърли спокоен поглед върху миналото си и да го разкаже тъй просто, както прави Обрадович.

Как би излагал своите преживявания и дела Неофит, какъв личен елемент и какъв нравствен урок би вложил той в живописа си, можем да заключаваме по писмата му и разговора му от 1844—1846 г. с Николай и по разговора му от 1846 г. с Григорий Немцов, само отчасти запазени. От тях ние се убеждаваме в пълната искреност на изповедта и в способността на Неофит да предава живо и правдиво събитията. Във всеки случай, ако беше написана тази автобиография, щяхме да имаме връзката между житието на Софроний и мемоарите на Раковски, Славейков и Селимински с отражението на българската действителност от 30-те и 40-те години на XIX век.

БИОГРАФИЯ НА НИКОЛАЙ ДИМЧОВ ОТ 1846 г. Тази биография, запазена в значителен фрагмент от 24 ръкописни страници, образува сякаш обширен епизод от някаква автобиография на самия Неофит Бозвели. Тя е озаглавена: *Краткое начертание жизни свещеносл ужителя Неофита Димчовича* [24] Макар и непълна, понеже по-голямата част от нея е била унищожена от хилендарските старци, тя ни дава твърде интересен портрет на една личност, чиято печална съдба е била тясно свързана с тази на Неофит. Жертва на предаността си към любимия нещастен заточеник, Николай Димчов е заслужавал напълно доверието и бащинските грижи на ментора си, който очевидно го е готвел за свой помощник и приемник в борбата за святото българско дело. Когато обаче 21-годишният младеж умира скоропостижно, Неофит не намира друга утеха за силната си скръб по него освен тая да изложи подробно житието му, за да го завещае като пример за духовен и патриотически подвиг.

Неофит следва в разказа си както примера на До-

[24] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели, 366 и сл.

ситей Обрадович, така и практиката на агиографите от Дамаскиновата школа. Той пише житието на един мъченик за Христовата вяра и за народната българска черква, като остава навсякъде в съгласие с истината, както непосредствено я е проучил, и като отбягва всяка фразеология, пресилила в изтъкване на добродетели и заслуги. Езикът му е естествен и цветист, издавайки потреса от гибелта на един близък човек, достоен за по-добра участ, и възмущението от поведението на български и гръцки врагове на честното духовно и патриотическо подвижничество. Той ни запознава с детинството и неволите на един даровит сирак от Самоков, за когото се грижи майката вдовица, и с първата му школска наука до момента, когато случайно го вижда сам Неофит и му подарява за насърчение своите учебни книжки. Как Николай, 13-годишен, бива отведен в Зографския манастир при стареца Хрисогон; как той заляга да се учи по гръцки в Карея, така че се учудват на способностите и благочестието му; как завистливи калугери и послушници в манастира започнали да го преследват и клеветят по времето, когато в 1842 г. архимандрит Неофит бива преместен от «Хилендар» в «Зограф»; как Неофит го взема под свое покровителство, за да го учи на славянска граматика, така че в кратко време Николай започва да чете Златоустовите и Василеви слова и да съчинява сам дори стихове; как между калугерите настъпва презрение към него, понеже Неофит го тъкми за свой наследник и прави опит да го изпрати за по-високо образование в Русия. . . Тъкмо тук, при тази точка от летописа на Николай ръкописът бива разкъсан от хилендарци след смъртта на Неофит и ние не можем да следим разказа за неволи и тъжен край на един момък, за когото собствените му писма и тези на Неофит до него ни дават достатъчни доказателства за умствения му напредък и ръста на предаността му към високо ценения мъдър възпитател, образец за него на високо съзнание за отечествен и черковен дълг.

Запазеният откъс от биографията на Николай Димчов издава всички положителни качества на стила на Неофит, с отривистия подвижен разказ, драматически държаните реплики на монасите, замесени в историята на Николай, характеристиката на обстановка и нрави в манастирската среда и с онзи висок морален усет за понятия и чест, който изобщо отличава Неофит, както го знаем и от цялата му преписка с ученици, другари и разни личности, играли някаква роля в съдбата му и в развоя на черковния въпрос. Трябва да се смята за голяма загуба в литературния актив на Неофит унищожението на този ценен документ, замислен като «кратко начертание» (очерк), който би добавил в целостта си нови свидетелства за духа и творческите усилия на атонския мъченик към края на живота му.

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЗАВЕТЪТ НА МАТИ БОЛГАРИЯ

ПОТЕКЛО НА НОВИЯ ДИАЛОГ. Над главния си литературен труд *Плач бедния Мати Болгарии* Неофит Хилендарски работи през първата половина на 1846 г., когато е преместен от гръцкия манастир «Лавра» в българския «Хилендар». Докато е измъчван и страда между гръцките монаси, той е неспособен за писателска работа в началото на своето второ заточение (юли 1845 г.). И едва когато си отдъхва малко, той използува временното благоразположение на хилендарските братя и по-сносната обстановка в манастира, за да подири утеха и самозабрава в писане. Пишейки, той има наум да изпълни един свой дълг, както и при предишните си диалози; но същевременно той постига и едно душевно самолекуване чрез откъсването си от натрапчиви размисли и огорчения на момента. Ако пред манастирските братя той е принуден да мълчи, тъй като тези манастирски братя са съвършено чужди на чувствата и идеите, които го вълнуват, толкова по-охотно той може да говори пред извиканите мислено и близки по дух сънародници, на които трябва да предаде несъкрушимата си вяра в българската победа. Плачът на Мати Болгария е негов собствен плач, негов отчаян зов за свестяване и борба срещу вековното зло. Само в едно масово повдигане срещу причинителите на толкова общи нещастия заточеникът може да намери удовлетворение за личните си несрети, да се примири с мисълта, че е бил изкупителна жертва за едно национално благо. Защото *Плачът на Мати Болгария* е в очите на автора си не един мемоар, предназначен за историка, а една актуална книга, една

съкровена изповед, един истински етически и политически завет, който трябва да проникне между народа, за да спечели умовете и насочи волите.

Когато в края на зимата на 1845 — 1846 г. или през пролетта на 1846 г. Неофит хваща перото в «Хилендар», той иска първоначално да даде нова обработка на останалия непечатан свой диалог от 1842 г. *Просвещений Европейц*. Изминали са се четири дълги години, откакто е било довършено това съчинение, и през това време авторът му е еволюирал донякъде в схващанията си по българския въпрос и в мнението си за някои фактори на Българското възраждане. Но диалогът, възникнал из страстно възбуждение и при по-ограничен поглед върху неща и хора, не отговаря вече на новите условия, създадени след 1844 — 1845 г. в Цариград; той не задоволява очевидно и откъм чисто литературна страна, понеже езикът, изложението, цялото развитие са останали по-назад от онова, което е бил способен да даде Неофит сега. Неволно пак килиен отшелник, той си поставя за задача да преработи коренно първото си произведение, като задържи нещо от фактическия материал и тенденциите, но като го промени формално, стилно и идейно, за да го доведе в хармония с това, което трябва да бъде в 1846 г. пълната му програма. За отпечатан труд, за широка агитация мисли Неофит и при *Плачът на Мати Болгария:* към края на диалога главното лице, самата Мати Болгария, изрично настоява за публикуване. «Да не ви е просто от мене» — заклева сина си олицетвореното отечество — «*неотменно печатно да издадеш на свят тая наша препростосердечна, чистосовестна* и всефалостна синовноматерная за болгарожителното горнобедное приминување, *за да я чте всякий* и да познае ядоутровното на горката ни Болгария грекоманство, грековладишкото светотатство, мечтателното глупаво любородство и совсем необразованото слепотно невежество!»

Неофит има пред вид като читатели еднакво и образо-

ваните, и по-слабо грамотните българи, затова пише на език общодостъпен, на език прост и близък до говорната реч. Естествено той няма да слезе до чистия си роден диалект: това е за него невъзможно по силата на школската рутина, добита в младини от черковнославянските богослужебни книги, които постоянно му стоят на ръка и чийто език му се е врязал в паметта. Но той се домогва все пак до една книжовна реч, в по-голяма степен пригодена към умственото равнище и езиковия усет на българина, отколкото чистата черковнославянщина. Като пише за народа, той не забравя един ценен съвет на първоучителите си Паисий и Софроний: да се излага ясно и разбрано за всички.

Паисий съчинява историята си «ради полза» на ония, които обичат «свой род и език» и желаят да знаят нещо върху миналото си. Той обръща руския език от извора си (руския превод на Мавро Орбини) на «болгарски прости речи и словенски»; той се извинява за недостатъците на знанията и на езика си с това, че не бил учил «ни граматика, ни политика», и смятайки, че целта оправдава средствата, заявява: «простим българом просто и написах». Не за това ли още през 1836 г. в просбата си до сръбския княз Милош (от Земун) Неофит Хилендарски се подписва «*препростий* списател бугарский»? Така и Стойко Владиславов (Софроний Врачански), който пръв преписва Паисиевата история в Котел, предава своите *поучения* за празниците (ръкопис, послужил при съставянето на *Неделника* му от 1806 г.) на народна реч: свещеници, монаси и обикновени читатели не разумявали черковнославянски, та авторът бил принуден да пише на прост и кратък български език «во еже разумети всякому болгарскому простому и невежому народу». . . И в позива си от април 1805 г. за спомощници на *Неделника* той говори как превел «от словенский и греческий глубокий язик на болгарский простий язик. . ., като да разумяват и прости и

неученнии человеци. . . на простий болгарский язик, каквото хоратиме ний». Малко по-късно Кирил Пейчинович съставя своето *Огледало* (1816 г.) за читателите си в Македония на «препростейшим и не книжним язиком болгарским Долния Мисии»; както и Теодосий Синаитски, основателят на първата българска печатница в Солун, пуща на свят в 1839 г. едно *Служение*, съставено «во простий език болгарский к разумению простому народу».

Неофит има тези и този род произведения пред вид, когато пожелава да бъде издадена книгата му, «за да я чте всякий», и когато я съставя преднамерено не на труден, а на сравнително лесен и понятен език. Затова той нарича ръкописа си «препростосердечна, чистосовестна» книга, като изтъква по такъв начин не само искреното си отношение към българското пробуждане, но и желанието си да влияе чрез разбрано изложение.

ОТНОШЕНИЕ КЪМ «ПРОСВЕЩЕНИЙ ЕВРОПЕЙЦ». По същество на съдържанието не може да се говори за някаква голяма разлика между *Просвещений Европейц* и *Плачът на Мати Болгарии:* тук и там същата основна тема — тежкото положение на българския народ под режима на фанариотското духовенство; същите схващания за нуждите на момента — отхвърляне на този режим; същото главно средство за преодоляване на апатията — просветата; същото главно искане — българско духовенство вместо гръцкото. Разликата докосва по-скоро формата и формулировката на гледищата. Преди всичко диалогът е този път ограничен върху две лица: Мати Болгария и Син; Европеецът е изоставен. Защо третата фигура е намерена за излишна, не е трудно да се отгадае: нейните въпроси и реплики се покриват ту с тия на едното лице, ту с ония на другото. Европеецът е играл ролята на пътешественик, незапознат с условията в България, но вещ по въпросите на съвре-

менния културен живот, и той е разпитвал за работите в Турско, за да даде своите съвети, за да изкаже разочарованието си от изостаналостта на българите. Мати България обаче се намира в същото положение, когато ту наивно пита за причините на тия неестествени гръцко-български отношения, ту пък мъдро и самоуверено съветва какво трябва да се предприеме, за да се сложи край на духовното робство. С другия събеседник, Сина, европеецът се доближава дотолкова в мисли и държане, доколкото и Синът, и европеецът се отнасят съчувствено към болките на Мати България и я посвещават като политици реалисти в пъклените замисли на Фенер. Ако в първия диалог Европеецът говори на Мати България: «Разумя ли бедная страдалице на синовете си бедството. . . намерение имат митрополитите. . . да погарчатъ синовете ти насилно», и други подобни открития прави във втория диалог Синът, който е бил в чужбина, познава светската и черковната история, обходил е вече България и може да тълкува на майка си всички непонятни за нея неща. Изхвърлянето на третия участник в диалога означава по такъв начин опростяване на беседата, минаване пряко към целта.

При *Плачът на Мати България* личи известна широта на погледа и по-голяма сигурност на стила. Ясно е, че Неофит, който е вдигнат през нощта в 1841 г. от Лясковския манастир, за да бъде изпратен на първо заточение, стои под трайното влияние на търновските впечатления, наклонен е да вижда общото зло, въплътено в лицата, които са преки виновници на тежкото му наказание. Той обвинява особено жлъчно търновските чорбаджии и търновския митрополит, на които приписва най-грозни намерения и пороци. Той поставя тъкмо тях на първо място между враговете на българския народ. Без да пише личен памфлет и да отмъщава на личните си врагове, той по неволя е наклонен да гледа на нещата под един тесен ъгъл, който изключва правилното разпределение на светлини и

сенки. И по-късно той не е в състояние да бъде напълно обективен, понеже заема становището на активен борец, а не това на съзерцател отдалеч или на летописец, възпроизвел след дълги години преживяно и изпитано, наблюдавано или узнато. Но когато той пристига на Атон през август 1845 г., зад него стои една богата откъм поуки дейност в Цариград, която го е довела в допир с видни личности, било турски държавници, било чужденци като Чайковски, и в него е позатулен провинциалистът, за да заговори политикът, по-основно запознат с общобългарското народно дело. Докато е подавал просби до висши сановници и учреждения и се е домогвал до протекция на влиятелни министри, той има възможност да изучи как трябва и как може да се работи в столицата, за да се достигнат определени цели. И той се убеждава, че ролята на търновските гъркомани, колкото и пакостна за дадена среда, не е в никой случай тъй важна, както тази на фенерското духовенство изобщо, напътвано и покровителствувано от всесилната патриаршия. За да се сдобие българският народ с правдините си, нужно е преди всичко да се съкруши тази «ядоутровна, тлетворна, прилепчива, чумохолерна, смертоносна и всепагубна болест», гъркоманията, или преклонението пред чуждата йерархия, а тъй също да се повдигне образователното равнище, просветата в България, за да може простият, невежествен и суеверен досега поданик да се защити от всяко посегателство, дирейки закрилата и на правителството. Неофит се е издигнал до погледа и идеологията на Априлов, който отдалеч схваща непредубедено и ясно работите. Но Априлов е теоретик, а Неофит — най-активен агитатор и смел борец. В Цариград Неофит трябва, надлежно упълномощен, да защищава правдините на цял български народ, трябва да догонва не само епископско място за себе си в Търновската епархия, но и сменяване на всички епископи с български; и това също тъй се чувствува във втория му диалог, гдето

локалните и личните интереси отстъпват на общите национални искания.

Във връзка с това изместено становище и с напредъка в цялото развитие на борeца-писател стои и по-грижливата обработка на диалога. Стилът е спечелил нещо откъм стройност и мярка, изложението върви по-последователно и езикът е станал по-пречистен. За отбелязване е обаче и нещо друго: ако по-рано в *Просвещений Европейц* образът на Мати Болгария показва някои черти на портрет, оживен за въображението ни, сега и това малко е напълно заличено, за да се остане при абстракция, която не съдържа почти нито един конкретен белег. По-рано Мати Болгария ни се представяше като стара жена, облечена в дрипи, скрита в пещера, въоръжена с далекоглед. . .; сега всичко това е премахнато като ненужно отклонение от чистото понятие, което трябва да имаме за българското отечество, олицетворено само на думи. Така на читателя е предоставена пълна свобода да си мисли двете лица, майка и син, под каквито ще одежди, в каквито ще единични подробности на лика, при каквито ще обстоятелства. И това несъмнено е един по-добър метод, тъй като Неофит не си поставя никакви художествени цели и не иска да говори толкова на въображението, колкото на емоционалното и разумното у читателя. Така е отстранено едно безсилие и въдворено по-голямо единство на стила и на въздействието. Старанието за типизиране на личности, фактори и отношения, проявено, когато се обрисува дейността на фенерското духовенство, е намерило място и тук. Като изоставя настрана делата и характера на търновския митрополит, Неофит се отказва все тъй и от конвенциалния образ на Мати Болгария, очертан в *Просвещений Европейц* по примера на образците в чуждата литература, от които сега не се взема вече бележка.

ПЪРВООБРАЗ И ОТПЕЧАТВАНЕ НА РЪКОПИСА ОТ 1846 г. Habent sua fata libelli.

Главното литературно произведение на Неофит Бозвели, писано в 1846 г., бива отпечатано едва след 28 години, през 1874 г., на страниците на *Периодическо списание*, издавано от Българското книжовно дружество извън България, в Браила (Румъния). Това първо издание, подготвено от деловодителя на дружеството Васил Друмев, който не е споменат изрично, се оказва обаче нещо значително по-друго от онова, което близо 80 години по-късно вижда свят като напълно достоверна, критически проучена редакция на знаменития диалог, същински завет на големия духовник-борец. Новото издание образува дял от книгата, озаглавена *Непознатият Бозвели*, редактирана от автора на настоящия труд.[1] Но каква чувствителна разлика в текста и езика на двете издания! Съдбата и тук се е намесила отначало твърде неблагоприятно в жизнените стремежи и книжовното наследство на нещастния Неофит. Защото първото издание съвсем не дава верния облик на идеи и чувства, скъпи за съставителя на диалога, и може лесно да подведе читателя за погрешни изводи върху нравствен образ и писателски качества на онзи, който е искал да бъде напълно откровен при някои свои мнения, пожелания и характеристики.

Преди всичко засегнато е произволно самото заглавие на труда. Ако в ръкописа, спасен до нас в чистия си оригинален текст, то е «Плач бедныя Мати Болгаріи», в преписа, поправен от Друмев и назначен за отпечатване, то е съкратено съвсем неоправдано в «Мати Болгария». Кои са били тук мотивите на редактора, не е съобщено. Може би Друмев е бил смутен от думата «Плач», която е зву-

[1] Михаил Арнаудов, Непознатият Бозвели. Първообразът на «Мати Болгария» и други необнародвани трудове и писма, Изд. на БАН, София, 1942 г.

чала като тъжно признание на някаква слабост у един символичен образ, въплътил духа на самия автор, който в основата си издава смела, героична воля, а не малодушие. Но по-важни са промените от друго естество, накърнили по-дълбоко етоса и убежденията на автора. Ако беше се осъществило разбирането на Неофит, нищо тук не би било докосвано, както то не би било допуснато и по-късно, когато ръкописът стига до ръцете на Георги Раковски и когато нищо не би попречило да бъде той отпечатан в отделна книга, естествено в чужбина. Нека припомним, че ценният ръкопис е бил спасен от дякон Григорий в 1846 г. и че няколко години по-късно, през 1861 г. , Григорий влиза в писмена връзка с редактора на «Дунавски лебед» в Белград, за да му предостави на разположение цялото ръкописно наследство на Неофит.[2] Намерението на Раковски да отпечата Неофитовия *Плач* не се осъществява поради бягството на Раковски от Белград и поради това още, че той се впуска в една по-решителна революционна пропаганда, лишила го от възможност за по-спокойна книжовна дейност. Между това значителна част от ръкописното наследство на Неофит остава в архива на Раковски, предаден по-късно на черковно-историческия музей, респ. на Народната библиотека в София, а диалогът в чистия си оригинален текст се запазва в архива на митрополит Григорий Доростоло-Червенски, за да бъде предложен на Васил Друмев в качеството му на епископ при Григорий и на сътрудник на браилското Книжовно дружество, за да се отпечата в «Периодическо списание». Друмев приготвя тогава един нов препис от ръкописа, в който внася съществени поправки съобразно със своя навик за издаване на архивни материали. Така *Плач* бива

[2] За отношенията и преписката между Григорий и Раковски от това време срв. у Михаил Арнаудов, Из дейността на Неофит Бозвели, Годишник на Софийския университет, кн. XXXIII (1937 г.).

отпечатан в «Периодическо списание», кн. IX—X и XI—XII от 1874 и 1876 г. под наслов *Мати Болгария* при неизповеданите принципи за редактиране на Друмев и при лишаване на оригинала от особености, които биха дали по-друг характер на текста.

Така, заместваики в правописа последователно *ы* и і с *и*, често *я* с *е*, іа (хартіа) с я (хартия), а в края на глаголите с *ѫ* (затрихѫ), Друмев се води от нормите на правописа в изданията на Книжовното дружество, като така отдалечава текста от езиковата традиция на Хилендарския манастир, в която е възпитан Неофит. Това не е някакво смело новаторство и то е оправдано така, както и изоставянето от самия Неофит на старинните черковнославянски придихателни знаци и ударения във всяка дума, както е практикувано и в ръкописите преди *Плач*. Неоправдано остава обаче обикнатото от Друмев разместване на думи и изрази, за да се постига по-ясен словоред; зачертаването на често повтаряни стереотипни изрази и на немалко редове с индивидуални отсенки на мисъл и чувства у автора при провиквания и гневни укори в края на някои реплики; а също тъй и изоставянето на места, в които звучи силен патриотичен акцент и апотеоз на българското историческо минало. Най-опасно е накърнен текстът в случаите, когато се налага според Друмев премахването на каквито и да било обвинения против турската или руската политика по черковния въпрос и когато цензурата на Периодическо списание не допуска да се създава предлог за забрана да се внася това списание в пределите на Турция или Русия. Миролюбивата тактика и политическата толерантност на Друмев идват тук в разрез с безкомпромисните възгледи на Неофит, макар и той да се е пазил от някои прекалености в преценките си. Но все пак Друмев отива твърде далеч в опасенията си, като изхвърля дълги пасажи с критика над политиката и дейността на гръцката духовна власт, с което бива изопачен

тонът на Неофитовата полемика и намален ефектът на неговата темпераментна проповед. Опустошението на диалога със зачертаването дори и на доста невинни изрази и мнения, направено в угода на редакторски гледища, отнемат голяма част от оригиналността и силата на Неофитовото книжовно дело. Тъкмо за да се отстрани това своеволие, съвсем неуместно днес, когато се държи на документална точност при възпроизвеждането на възрожденската българска книжнина, в академичното издание на *Плач бедния Мати Болгарии* от 1942 г. е възпроизведен непокътнатият текст на диалога с всички негови особености в идеологическо и стилно-езиково отношение.

ОСНОВНИ ВЪПРОСИ В БЕСЕДАТА МЕЖДУ МАЙКА И СИН. *Плачът на Мати Болгария* представлява като композиция една доста свободна, но все пак с определен смисъл и известен ред водена беседа, в която исторически справки, саркастични подмятания, наблюдения върху живота и подкани за протест се групират около една централна проблема. Проблемата, решавана тук, е тази: как може българският народ да излезе от това окаяно положение, в което са го хвърлили неговите безмилостни подтиснници и заслепители, фанариотските владици. Обсъждайки всичко съществено в нравственото, социално-политическото и културното битие на българския народ, Неофит вижда като главна спънка за избавата от грозното настояще само тиранията на другородното духовенство. На какво се крепи, в какво се проявява и как може да се сломи тази тирания? Отговорът на тези въпроси е даден в размяната на мисли между Мати Болгария и нейния просветен, състрадателен син. Постепенно Неофит минава от общи бележки върху упадък и разорение в България към по-специални разяснения, засяга в непринудена смяна и последователност, но често възвръщайки се към разглеждани веднъж обстоя-

телства всички важни моменти, всички съществени страни от трагичната съдба на народа си. Поведението на турското правителство към българската рая с привидно добрата му воля да помогне, но с явната му неспособност да се издигне до по-правилно гледище и решителни мерки поради влиянието, което упражнява върху него чрез подкупи, интриги и клевети Цариградската патриаршия; дейността на гръцкото духовенство в България, загрижено как да убие националното съзнание на паството, за да превърне голямата българска маса в оръдие на панелинските политически домогвания; начините, по които патриаршията настанява на опразнените епископски катедри свои креатюри, които трябва да й дадат средства за съществуване; начините, по които дошлите в България нови епископи стрижат паството си и трупат неимоверни богатства, дирейки подкрепа у ренегатите-чорбаджии; поруганията и клеветите, на които е подхвърлен народът, щом се опита да се противопостави на произволно налаганите владишки данъци и потърси покровителството на властта; явното гонене на всички образовани българи, които искат да отворят очите на народа, и преднамереното държане на този народ в невежество и суеверие, за да не се одързостява той да протестира срещу владишките насилия — ето реда на главните въпроси, засегнати в този трактат от 1846 г. За увод в изложението служи един дългичък монолог на Мати Болгария, изказала своите душевни терзания при гледката на толкова нещастия в отечеството, а за заключение — пак такъв монолог, който с прочувствени думи заклева българския народ да напусне мъртвилото и да подири правото и честта си, националното си достойнство и просветата си, похитени или потъпкани от Фенер.

Уводът, назначен да трогне, да разчувствува читателя, ни представя Мати Болгария като наскърбена до смърт и безкрайно удивена зрителка на печалната картина в родните предели. Поопределен външен образ не се мярка пред погледа ни. Най-многото,

което можем да си представим в началото и по-после, то е, че Мати Болгария е «сос черна забрадка забрадена» (неволен спомен от *Просвещений Европейц*), че тя говори с «жалостен глас и сълзи», че от покруса пред мрака, покрил България, «тръпки я избиват, снагата ѝ с кървав пот се роси, горкото ѝ сърце с остър меч се коси». Тази майка оплаква «рожбите си», както пророк Йеремия жителите на Ерусалим; тя е «отдоила, отгледала и отхранила» тия рожби (като истински genius loci) в пазвите на България с нейния здрав и приятен климат; и ако сега е «изпаднала и прожалена», някога тя е била «като другите народни майки славна и почтена». «Ох? тежко майце ви и вам!» — въздиша често тя; с «Милий мой майчин синко!» се обръща тя към чедото си, дошло да я утеши и успокои с разказа или разясненията си.

Мати България е съсипана. «Дотегна ми! От жалости душата ми изнеможе!» е стонът, който се изтръгва от гърдите ѝ още в самото начало на увода-монолог, в който е дадена експозицията на цялото. В този акорд върви по-нататък цялата предълга изповед. Майката на всички българи не знае дали ще се намери друга майка на един народ да вижда «рожденните си премилии рождби» изселени от своето хубаво и богато отечество и заселени в чужди, пустинни владения, гдето да се чувствуват подтиснати и презрени пришълци. Та нима и те не са били някога славен и почитан народ? И нима техният брой е по-малък от тоя на другите народи? Грях и срам е да се чуждят децата от майка си и божествен закон повелява да зачитат те родителите си. Нима не ще се намери «барем един да пощади майка си», за да ѝ отговори «простосердечно и чистосовестно» на въпросите?

В новооткритата основна редакция, отгдето заемаме част от цитираните изрази, веднага след този увод идва бележката, пропусната в печатания текст: «Зачува я прочее бедний горкий простосердечний и чистосовестний нейний син болгарен: и тичешком гологлав при милата си мати горка бедна майка Болгария сос просалзени очи, с прималени нозе и с крестосани руце пред нея благоговейно синовне ся сцеплен изправля. . .» Роден в България и отрасъл в угнетение, синът (според печатния текст) е имал възможност не само да прочете «повести и летописи» върху гражданската и черковната история на народа си, не само да се срещне с градоначалници и съдии, с паши и

мохасали, с местни аги и губаши, да говори с българи от всеки «чин и звание», но и да ходи в странство да види там преселените си сънародници и да разбере от собствените им уста нуждите им. Ако тези преселници са укорявани като «сербоблоти», «турецки духове» или «хондрокефали и ксинопинаки», то е, защото те са били принудени да напуснат бащините си огнища поради кърджалийски обири и палежи и да дирят убежище между чужди народи. И този син с опита и пламенната душа на самия отец Неофит ще се постарае нататък да осветли Мати Болгария върху всички странни и прискрьбни неща в живота на народа, получавайки от нея завета за една системна и енергична работа. И като един химн прозвучава накрай проповедта на Неофит, който съумява да вложи в устата на Мати Болгария своя убедителен и страстен зов за отърсване от гъркоманията, за възвръщане към идеала на дедите и за отстраняване на пагубното невежество и суеверие, върху което се крепи чуждата духовна тирания.

ПАТРИАРШИЯТА И ИЗБОРЪТ НА ВЛАДИЦИ. Главното внимание на Неофит е отправено към фанариотите. След злополучните си опити в Цариград и Търново и особено след преживяното през 1841 и 1845 г. той знае отлично кой лишава и как се лишава българският народ от възможност да се изправи на краката си и вземе в свои ръце делото на своята черковна управа и училищна просвета. Гъркоманството, което като нравствена отрова погубва народа, има първоизточника си в Цариград, във Вселенската патриаршия, отгдето «на много реки по горката ни Болгария се разтича. . .» От най-високото място на гръцката йерархия се дават чрез «необразовани глупавонадменни чорбаджии» наставления да се изпращат младите българчета да се учат по гръцки, защото само чрез гръцка наука и гръцка служба в черква щяло да има по България божа благодат и здраве, и обилие. И пър-

венците, като чуят да говори тъй патриархът, омаяни и заблудени, почват да разнасят из страната това «грековсеяное семе» и да го втълпяват на простите умове, «с различни приказки и басни»; «и така то ядоутровное грекофатрическое коварно семе непрестанно се сее, разсажда, расте, цафти и везва лукаваго духа плод. . .» Злото датира според Неофит от времето на руско-турската война при Петър Велики «на Прутът». Думата е навярно за оная нещастна за русите война от 1711 г., която без малко не докарва до разгром на руските сили и която въпреки това поради подкупността на турските пълномощници за мира се приключва с не особено страшни за Русия условия.[3] Тогава именно фанариотите обърнали вниманието на султана, че българите са единоплеменни и единоверни с русите и затова не заслужавали доверие. И Портата дала съгласието си да се вдигне българският патриарх и да се превърне Търновската патриаршия в «грекоекзархия», а Фенер започнал да изпраща по всички български епархии «беломорски горделиви, самолюбиви и ненаситно-сребролюбиви грекомитрополити и епископи и до днешняго дня и часа!»

Спечелили веднъж благоволението на султана и на правителството му, фенерските патриарси правят всички усилия, за да запазят влиянието и властта си в България. Главното им средство са ония «пешкешлици и рошфети», с които те по образния език на отец Неофит «примрежват на султанските големци и яничари очите и замайват свеста». Наистина хатишерифът от 1839 г. е запратил всяко предлагане и вземане на подкупи, но държавните чиновници не искат да знаят за наредбите на закона и така фенерските хитреци могат да вършат, каквото си щат. Макар султан Махмуд да бе разбрал коварните гръцки планове в царството и да бе поразил патриаршията, тя отново се е

[3] Срв. H. U e b e r s b e r g e r, Russlands Orientpolitik, I, 1913, 109; Г е н о в, Източният въпрос, I, 40.

ободрила за «тайноковарното си против държавството намерение», понеже умее да си служи добре с онова «старо билие», подкупите. Приспособявайки се към условията по-рано, патриарси и синодални членове са се записвали членове на еничарските орди, плащали са годишни такси на еничар-ага и са добивали свобода да горят старобългарските книги в България, за да погърчат българите. Сега гръкофатрията около патриарха, разбрала максимата «дародаяние очи преслепява», спечелва чрез обилни жълтици благоволението на министрите и прикрива произволите на владиците, срещу които има оплаквания от България, и коварно уверява властта, че бдително пазела «да не стават в държавството смущения, нещо предателства и пр.».

Големият позор на патриаршията е обаче в избора и назначаването на владици в България. По един «чуден и дивен закон» кандидатите трябва да са били от малки слуги на «гръковладишките гиздави кокони», да са палили чибуците на владиця и фенерски чиновници. . . Добили покровителството на тези свои господари и на някои султански големци, те имат право да се овладичат, като вземат участие в наддаването за овдовелите епархии. «Правилата» изискват, щото понякога сам патриархът да прави визити и да изпросва позволението на някои влиятелни «кокони», които имат протежета за владици; пък и «первосинодалните» митрополити не пренебрегват да вземат мнението на тия кокони. . . «Грекококонное правление!» «Фанариотококонское бесослужение!» — провиква се Неофит, когато в течение на разказа си трябва да изтъква това срамно падение на черковните кириарси. И все със същото възмущение той излага как става наддаването за овладичване. . . Това «наддаване желтичное и рошфетно пешкешное» е станало дотолкова наложителен обичай, щото, ако се случи да стане някой без подобни подаръци владика, «имат го за «законнопрестъпца и еретика».

За всички тези констатации с това строго изобличение и този пророчески гняв Неофит се опира не само на опита си в Цариград и Търново, но и на един литературен пример. Едва ли можем да се съмняваме, че той, който чете тъй старателно съчиненията на Доситей Обрадович, особено в заточението си, е могъл да отмине незабелязано

тирадите му против Гръцката патриаршия и гръцките епископи, напр. в неговите *Басни* от 1788 г. Тук в коментара към № 118 сръбският хуманист, който изобщо поддържа високи нравствени начала и твърде либерални идеи, се изказва най-открито против корупцията на гръцкото духовенство в Турско.

Доситей твърди, че след забягването на учените гърци в Италия и Франция високите черковни санове в Турция попаднали «чрез турску и калугђрску кабалу и хитрост» в такива ръце, «који боље умедоще лагати, лицемерствовати, отимати, грабити бедном и удруженом народу и мозак из костју сисати и турком бљувати», Патриаршески прєстол и епископски епархии се разпродавали като пашалъци, а епископите «дерели» и «анатемосвали» паството си. . . «Епископи! Отци духовни! Пастири Христова стада! Калугђри посници и богомолци! — *сви су ту жестоки сурови крвопиие волци*. . . Серафим, ови прошасти година цариградски патріарх, у време свога митрополитства у великом Трнаву распродао је четрдесет ильада котлова и тенджера сиромаши, који му нису могли димницу и подушја платити.»[4] Така мисли Обрадович. Така по негови стъпки и последователят му у нас защитил правото на народа за просвета и духовна свобода.

ВЛАДИШКИ ПРОИЗВОЛИ: ДАНЪЦИ И ГЛОБИ. С оглед на практиката в Търновско и на онова, което вършат гръцките владици изобщо в България, синът на Мати Болгария може да забележи: «Горките ти рожби, тии са султану верни и покорни поданици, *но гръкомитрополиту са пороблени роби!*»

Неофит стои на сигурна почва, когато трябва да посочи начините, по които новоназначеният владика гледа да изтръгне в течение на 2—3 години оная «многочисленая желтична сума», нужна му не само да изплати натрупаните предварително дългове, но и да посрещне своите лични разходи и да осигури неизвестното си бъдеще. Кой

[4] Д. Обрадович, Басне, № 118, Срв. Ив. Д. Шишманов, СбБАН, XXI, 528.

пречи на владиците да си полагат каквото и колкото щат данъци? («харач и дан») и да гледат на българите като на «откупени роби»? Когато синът излага на майка си всички обири и изнудвания на търновския владика, Мати Болгария потресена се провиква: «Та това е сущо разбойническое злодейство!» И тя изрича поток от укори срещу безскрупулното висше духовенство, оголило и разсипало невинния народ. «Адъ и погибел! Тартарская пропаст!. . . Каква е тая еихна грекопродаваема насилно, без везни и без драмови като спанак и ряпа грекосонмищна вяра?» И още: «Охъ! Ако не ги е грях, барем не ги ли е срам. . ., че наричат богопроклятата си глоба владичнина и душедял, а не симония, святотатство, фарисейство, садукейство и Иулианоотступничество!» И накрай, изслушала съобщенията за всички тези «святотатски обичаи», въведени от владиката, Мати Болгария излива възмущението си в енергичната подкана към пасивните българи: «Що мислите още? тичайте мало и велико в Цариград и си убадете достоплачевното состояние на Султановата капия и се отървете от това грекофатрическо беснование.»

За да внуши подобна дързост на сънародниците си, отец Неофит не се уморява да им изброява поразителни факти, да им рисува в най-тъмни багри картината на владишките произволи.

Пристигнал в епархията си, владиката гледа, първо, да настрои приятелски турските и българските големци. На мухасали, кадии, аги, аяни той разпраща в кошове златошити хаши, златни часовници, кехлибарени наргелета, скъпи платове за женски рокли и т. н., за да получи в замяна пашовски буюрунтии и кадийски морасалета, които му дават право, обикаляйки свободно епархията си, да събира определените черковни такси и да върлува погрозно от «бесноватите кърджалии и осатанените яничари». С чорбаджиите-гъркомани, спечелени по същия начин, владиката се съгласява какви нови такси да се раз-

хвърлят, за да не среща съпротива отникъде и да може при отказ от народа да афоресва, да оставя децата некръстени, да забранява ходене в черква и т. н. Определили размера на разните видове такси, чорбаджии и владика изпращат вест в селата и привикват в митрополията селските старци. Старците имат поръка да обадят за какво колко гроша трябва да приготвят хората в село, за да бъдат готови, когато ще мине владиката по девер. И обкръжен от голяма свита, подробно изброена от Неофит, владиката обикаля епархията си, за да събира владичина и други такси, изброени и тук, както в *Просвещений Европейц и Любопитнопростий разговор*.

Вън от това турски сеймени и ясакчии събират за владиката от всекиго по 50 оки жито и ечемик, от някои села по 250 оки ябълки, круши, сушени сливи и пр. Същото се прави и по градовете, където владиката яде и пие с мухасали, аги, кадии и чорбаджии. А което село не може да плати глобите, владиката съобщава на кадията и тогава идва разпореждане да оберат ясакчии на селяните менци, тенджери, черги, вериги и да ги оставят на селския субаша. А пашите и мухасалите изпращат гавази да им доведат неколцина селски старци по искане на владиката, на които той пред съдиите говори: «Ви дебели болгари! аз ви познах, че сте султану сопротивни, както и на християнската си вяра, ето че се упирате и не ми плащате като другите султански поданици владичнината!» А сиромасите му се молят със сълзи на очи да ги прости, докато заемат пари с лихва да му се изплатят. . . Той безчовечно и безсъвестно кълне всички селяни, малки и големи, афоресва ги, като нарежда — «дору не платят по християнский закон владичнината му и църквата им да стои затворена, и децата им да измират некръстени, и всичките да не са християни. . .»

И никой не смее да запита по кой християнски закон и с кое правителствено разрешение стават тези обири!

И всеки е длъжен да плаща «без една противна реч», защото иначе идат тежки наказания, заточение и смърт. И Неофит предлага, за да се тури край на всички тези данъчни произволи, разсипали народа: «не е ли по-законно *хак* да се определя на владиците?»

ПОКВАРА НА ГРЪЦКИТЕ МИТРОПОЛИТИ. Данъчната система на владиците не изчерпва цялата тяхна пагубна дейност, проникната от необикновена поквара. Отец Неофит е имал възможност да проучи основно характера и делата на фенерското духовенство, за да се убеди, че там надделява отрицателното, дяволското начало, че у тия Христови служители е останало твърде малко от християнството — именно външните форми, показното благочестие, неизпълнено от същинския дух на Христовото учение. Какво собствено продават гръцките владици на българското население, каква вяра за грошове? Явно те я препоръчват за православна християнска, но в същност тя може да се нарече «гръкоаполонска и гръкопосидонска» — толкова голяма е пропастта между думи и дела, между свещен завет и обет, от една страна, и безсъвестна спекулация с религията, от друга.

Когато Мати България чува от сина си за грабителства и насилия, на които е подложен българският народ, когато слуша разказа за продажба на свещените тайнства от фенерското алчно и надменно духовенство, тя не може да се въздържи да не извика: «Че льма син божий, спасител мира, Иисус Христос тако сос грошове продаде божествената си православна вяра на светите си апостоли. . .? и апостолите невем на Св. Седмособорни старци сос решфети повелили да се купува и продава Христовата спасителна. . . света вяра? . . . Що ви продават? Та и вие що купувате?» Бедните българи могат да се оправдават за отправения срещу тях укор от страха да не бъдат при съпротива покачени на бесилка или изпратени да гният в заточение; но това не успокоява още Неофит, който мисли, че трябва да се правят и жертви за отхвърляне на игото.

Не от вчера и отскоро гръцкото духовенство мами и съсипва българите: «нашите Царственици (чети Паисий) ни обаждат, че

гърците са «прелъстили и смразили още в онуй време нашите прадеди и всеяли помежду им завистта, омразата и ненавистта» (Паисий излага как «патриарси цареградски с турска помощ и насилие пак усвоили Трновска патриаршия под своя област; и на пакост и злоба, що имеют на болгари», изпращат гръцки епископи, гонят българския език, насаждат гъркоманство и пр.) «Рукописите на мемврани оставши по нашия език» (Неофит има пред вид някои летописни бележки, които е чел) също доказват «от край и до нине гръцката на нас коварная злоба и лукавщина».

Злоба и лукавщина: те са две основни черти на гръцкото духовенство в България. «Лукавоковарен гърк», «лукаваго духа лести и злоби ядоутровителни слуги», «притворноковарните лукави гърци», «лестию лукавите безсовестни коварни гърци» и множество подобни комбинации на същите епитети се повтарят постоянно в беседите на Мати Болгария със сина ѝ. Някога родът на фанариотите се е славел като «премудр», но поради гордост той изгубил тая мъдрост, за да си остане само с «лисичината лукавщина». Но навеки тъй няма да остане — да замайват и владеят гърците българския народ с тия свои пороци: «И лисицата много хитрува, но с двете си нозе в капанът хлътва. Коварнозлобната козя за много време не отхожда: щото ѝ се стои — правдата и истината лекът ѝ нахождатъ.»

Но сега българите страдат чрезмерно и сякаш няма изглед за обрат към по-добро. Синът на Мати България говори с лапидарния и хиперболичен стил на отец Неофит: «Нагли бури и напрасни фортуни скоро преминуват, но селемърските ужасни лавринти никогаж!» *Лавринти* е тук нарицателно за гръцките владици и калугери в България (според монасите от Лавра, мъчители на Неофит) с познатите техни пороци и похвати. Агентите на Фенер са «во овчия кожи облечени ненаситни вълци и лесици и върли люти съсипници»; техните коварства и предателства са ненадминати; техните насилия за трупане богатства не могат се изкаже с език. Каква безогледна лакомия и какъв безсрамен обир! «Ад се насища, а они се не насищат в ненаситното си самолюбиво и сребролюбиво лакомое грабителство!»

В сравнение с този порок на гръцкото духовенство — неговото сребролюбие, отразило се тъй гибелно върху народното стопанство, по-малко място държи в диалога развратът на фенерските агенти. Неофит е съзнал навярно, че моралното разтление, колкото и страшно в очите на простия народ, няма да извика в такава степен реакция в душите, воля за борба и отпор, както икономическото разорение, тъй осезателно за всички. Но все пак той засяга и този недъг, като пътем изтъква как щедри се показват владиците към своите «светли кокони» и безбрадите млади гърчета, на които не отказват ни един каприз. . . Разбрала работите, Мати Болгария се удивлява с възмущение: «П-фе!. . . То нихно докарване е явно афродитство и платоничество. . .» Тя не знае мярка на погнусата си от тоя порочен живот и това извращение, пример за които се предава от най-горе, от самата патриаршия.

В *Просвещений Европейц* Неофит говори по-специално за личните пороци на търновския митрополит, като изтъква конкретни факти. Сега той изоставя всичко частно в това отношение, за да отбележи при своя върл противник само алчността му.: «Той е поразител, а не правител!»

ПРОТИВОБЪЛГАРСКА ДЕЙНОСТ НА ФЕНЕРСКОТО ДУХОВЕНСТВО. Особена настойчивост проявява отец Неофит, когато трябва да отбележи противонародната, противобългарската дейност на гръцките владици. Повече, отколкото в диалога си преди четири години той подчертава сега домогванията на Фенер да обезличи национално българите, за да ги превърне в оръдия на своите планове. Наистина тази страна от агитацията на Неофит може да не прави сама по себе си впечатление на най-широките народни маси, но взета заедно с всичко друго, което докосва по-болезнено и пряко българския селянин, което накърнява материалните му

интереси и дразни честолюбието му, тя ще добие своето значение и най-малко ще настрои борчески по-събудените синове на народа, свещеници, учители, търговци и еснафи.

Фенерското духовенство заедно с «грекомано-фатрическото сонмище» от митрополитски чиновници и чорбаджии е главният виновник за всички злини в отечеството ни. «На всичките народосъсипни беди и напасти они, поразници, са. . . тлетворна и всепагубна причина и тайноникнущий, коварноприлепчивий корен.» Те се представят като единствени верни на държавата, смразяват българите с владетелския народ, турците, не допускат владици от български род, гонят български език от черкви и училища и желаят да превърнат цял български народ в гърци — «ищат да погърчат нас и съвсем да не се слиша името ни по светът, но да се именуваме всите гръци!» Султан Махмуд е разбрал и разгромил тяхната коварна политика, но сега те отново са се окопитили, прикривайки старателно домогванията си и събирайки тайно каси, за да подготвят буни и превърнат българите в «беломорски на гърците роби» Чрез подкупи на паши и мухасали те съумяват да парализират народните протести, да заменят истинските народни оплаквания чрез подправени махзари и да се представят като «верни на правителството и полезни на поданиците». Във всички останали области на Турция фенерските подкупи са вече премахнати и само в България те още ловят място.

Така гърците си осигуряват свобода да потъпкват безнаказано българските културни прояви, да пречат на просветата, да затриват народното съзнание. Те не се задоволяват да горят на огън старите български ръкописни книги и да не оставят да се печатат нови; те не спират при забраната да не се чете в черква по български и при грижата си да се поддържа в училището гръцки; те отиват по-далеч, като доказват, че славянобългарският език бил «съвсем богомерзен и человекоомразен» и че «по болгарский език богослужението и богомолението ни ни пощо е неприятно богу»; и дори са против всяка просвета, защото просветата убивала вярата!

«Почнаха от них (българите) някои си да се посабуждат», казва Неофит, «но тези садукеофарисеи се трудят да ги приспиват,

проповедующе им, чи които са чрез учение просвещени, они са безбожни. . .» А безбожни били учените, понеже не вярвали като суеверните българи, залъгвани с басни, че «у Св. Гора женски птици няма, но колкото се нахождат тамо они са всите мужки и някакви светогорски семки ядуще, хотя че са и мужки, но чудесно яйца сносят и ги мутят и се излупват! . . . и не вярват, че тамо калугерите по воздухът фъркат и винаги сос ангели се разговарят и будащая знаят и проч. и прочая!»

За поддържане на умствения мрак, на невежеството и суеверието в България, тъй благоприятни за гръцкото владичество, имат по-специална грижа многото «безбожни попови и святогорски постници», особено таксидиотите, които свободно се ширят из страната под закрилата на владиците. Тъкмо тези гонители на светлината и слуги на сатаната разпространяват басните за Св. гора, гледайки само как да оберат богобоязливите християни. «Облечени в попски и постнически долги дрехи, с привесени долги бради, возседнали на хранени коние, крестосват по селата ръсящи. . .» и събират каквото им се подари, жито, просо, ечемик, лук, боб, леща и всякаква храна, вълна, ярина, козина и «друго всего». Тези «синайски, божегробски и светогорски постници» са едничките «народни ползователи», които търпи владиката, и те не могат да сторят нищо за народната просвета, бидейки «грековладишки уста, грекоманочорбаджийски уши, грекофатрически очи, сонмищнофатрически апостоли. . .»

Нищо не свидетелствува толкова за благородството и ведрия поглед на Неофит, този бивш таксидиот, колкото омразата му към бездушните егоисти и простаци, дошли в помощ на реакцията. Сарказмът му е вярно мерило за отдалечаването между него и тъй изостаналите божегробски или светогорски калугери и настойчивата му проповед за наука и училища, чрез които да се проясни българският дух, е най-добрият показалец за правилната насока на идеите му в един исторически момент, когато преклонението пред авторитета на невежия постник е спъвало

всяко повдигане на българина от летаргията му. Истински християнин и пламенен патриот, Неофит иска едно ново съчетание на вяра и знание, гдето просветеното религиозно чувство не изключва ни жива любов към малкия брат, ни преданост и дълг към отечеството.

Нека спомена, че смелост за изобличенията си против калугерите-скитници Неофит е могъл да почерпи и от Доситей Обрадович, който също тъй изобличава често алчността и невежеството на манастирските обитатели и който в коментара си към една «басна за калуджере» осмива жлъчно грабителството на тия братя в сръбските земи. «А у турской земльи што чине, то није за описиванье!. . . А они јашу на коньма како исте пашалије, држе крепко народ и чувају у простоту, јер иначе знаду да би пропали. Сва вражда међу христјански народи, неслога и љуте мрзости због ньу су постале нити ће се, разве с ньима заједно истребити.»[5]

РОЛЯ НА ЧОРБАДЖИИТЕ-ГЪРКОМАНИ. Както в първия си диалог от 1842 г., Неофит не забравя и сега да постави наред с владиците като «народни изедници и съсипници» техните неразделни съюзници, градските чорбаджии. И тези българи, забравили потеклото си, презрели народа си и проникнати от «грекомански дух», градят своето щастие върху безправието, невежеството и икономическото опропастяване на роба. Неофит не скъпи гняв и присмех по техен адрес, тъй като те са не помалко опасни за делото на българското свестяване, отколкото чужденците фанариоти. Той намира, че «они са станали сатанински, велзевулски и на всякаго лукавства демона и беса мрачнотемни гнезда»; сравнява ги с «многоглавната морска идра» и изтъква, че «тая омразна несмеслена прасяла» колкото по-много се дразни, тол-

[5] Д. Обрадович, Басне, № 111.

кова по-бясна става и още по-фанатично «света замайва», «клеветно поразява» и в «грекоманство приприкланя» простия народ; посочва как те са «се приобърнали из необразовани глупавци в хитролукавни грекофатрически лесици, из нечувствени скотови в свирепи побеснели зверове, от крєщени християни в притворни грекомани. . .»

Не спирайки пред никакви смели фигури и хиперболи, Неофит дава пълен ход на омразата, набирана от дълго, срещу своите заклети гонители в Търново, които са и гонители на всеки български патриот. В изстъплението си той им подхвърля умствена тъпост, суетна гордост, жестокосърдечие, безверие. «Помрачени беломорски болвани и несмислени халдейски истукани!» При това обилие от отрицателни качества можем да си представим какво зло очаква народа ни, оставен на произвола на чорбаджийската власт. «То е известно, че когато се смесят заедно чума с холера, огница и тежката болест в общежителството каковий тлетворний и смертоносний мор и пораза става!»

Поставили се под закрилата на владиците, българските чорбаджии вървлуват по-страшно от кърджалиите, не се боят от бога и правителството, клеветят невинните българи, готвят непокорство срещу държавата, за да откъснат християните и да ги присъединят към свободна Гърция; и преди всичко наплашват народа дотолкова, щото той не смее да се оплаче в Цариград и да изнесе теглата си от тях. . .

Отец Неофит не може да прости на чорбаджиите тяхното родоотстъпничество и тяхната солидарност с владиците в гоненето на български език и насаждането на гърцизма в нравите, школата и черквата. Той намира хумористично, че те «не са достойни за нищо освен чорба да ядат и мръвка да не виждат никогаж». Той презрително пита: «Тии говеда не знаят ли, че всекий хвали майка си, баща си, родът си и отечеството си», заляга за тяхното «добро и интерес?» И после: ако «тии безсъвестници» са се отрекли от Мати Болгария и са се погърчили, «що седят още в Болгария, че не станат да си идат при беломорците в Греция? Тамо да ловят по

Бяло море риба и кракатици». Неофит вижда как благодарение на тях владиците безнаказано грабят и паши, мухасали, кадии и аги мълчаливо гледат това. . . И той отправя срещу им клетвата: «Правосудний и Всезнающий да им заплаща по делом.»

МИСЪЛ ЗА ПОВДИГАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ. Народностното съзнание между българите буди в много по-голяма мяра вниманието на Неофит, отколкото всичко друго в печалната им съдба. Колкото и непоносими да му се струват фискалните тежести в полза на народното духовенство, колкото и възмутително груби да са насилията над беззащитната личност с всичките тези ругателства, обиди, затвор, побой и разни сурови или жестоки наказателни мерки за неизправност в дълговете или непокорство — те бледнеят пред онова окаяно състояние, в което се намира народностното чувство на българина, те отстъпват пред насилията от страна на фанариотите над скъпите народностни светини, над език, привързаност към рода и спомен или копнеж за далечното минало. В края на краищата всички злини биха били отдавна премахнати, ако народните маси не стояха индиферентни към големия въпрос за националното самоопределение и ако във върховете между чорбаджии и интелигенция не бе проникнала една гъркомания, настроена скептично към изконните битови и исторически ценности на българина. Да се пробуди и засили народностното съзнание, така че да спечели то власт над разум и воля, да раздвижи цялата нравствена личност, да стане знаме на българите в борбата им срещу гърцизма — това представлява най-голяма нужда в очите на Неофит, който знае да свързва разцвета на култура и политически напредък на народите с тяхното активно народностно чувство. Въодушевен от примера на сърби и гърци, тъй горди със своята племенна самобитност, Неофит бленува и за българите по-скоро да се отърсят от апатия към родното или от предателско гъркоманство, за да може по-скоро да се реши

въпросът за тяхната черковна автономия, макар на първо време и под формата на известна зависимост от гръцкия патриарх

Не е случайно, ако самият наслов на диалога от 1846 г. подчертава идеята за една идеална общност на българите в лицето на *Мати Болгария*, тяхното отечество. Не напразно Неофит споменава тъй често там в паисиевски смисъл *народ болгарский*, *горката ни Болгария*, «нашът горкий болгарский народ», «горка бедна България», «клетата ни България» и т. н. С ясна цел се противопоставя настояще на минало, «изпадналите бедни рожби», които теглят и въздишат, на славната старина, когато народът ни, многоброен и силен, се е радвал на почит между другите народи. «Дали и вашата горка изпаднала прожалена майка не е била *някогаж* като на другите народни майки славна и почтена? или не ви е народила от них не в помалий народ болгарский?» Само българите между другите поданици на султана носят бремето на фенерската опека и само те са се разбягали в значителен дял по чужди държави, за да бъдат там хулени като сърбомани или гъркомани. С умиление говори Неофит за издаване книги «по матерният ни *език словеноболгарский*»; с покруса изтъква той, че фенерските владици не знаят «*българскиат ни език*» и не поучават на него българското си паство, и не търпят да се печатат книги и да се води школското обучение на него. Веднъж Неофит се издига дори до апотеоза на българския народен характер, като казва: «и вас е милата ви горка майка от лукавите гърци в по-велик народ народила и сос страх божий отрастила в великодушие, в търпение, в трудолюбие, в благоговейство, в странолюбие и в верност господарю научила. . .» Толкова положителни качества, такива човешки добродетели не красят другите народи в Турция и най-малко гърците могат да се похвалят с тях.

Този род внушения няма да сгрешат да накарат българина да се стресне и опомни. Като бичува и осмива, Неофит иска да затрогне една чувствителна струна — самолюбието и самоуважението на своите съотечественици. Това е задачата на всяка сатира. Но той не опъва силно лъка на изобличението, той знае да намери и ноти на умиление, на състрадание за безпримерния героизъм на търпението у българина. Заради всичко претеглено от кърджалии и еничари, заради това великодушие и жертви българ-

рите заслужават да се нарекат «мученици». Има и обективни причини за отчаянието на народа ни. Българинът не смее напр. да се оплаче на султанската капия, понеже кадията не ще му издаде тескере, за да пътува до Цариград, пък и да отиде там, на капията не го приемат, а който пък го приеме, например патриархът, той ще го наклевети пред подкупените султански чиновници, че се бунтува. Страх е сковал българите, всички те са сплашени от властите и владиците, затова не дръзват да се оплачат за тежката владичина, макар и да им е «до смерти дотегнало».

Но като оправдава донякъде смиреното подчинение, Неофит не иска да се продължи това убийствено мълчание и тази срамна покорност. Трябва да се сложи точка на денационализация и безропотно понасяне на владишките произволи. Потребно е *съгласие*, потребен е *сговор между българите*. «Доволно е да имате помежду си мир, любов, соединение и братолюбное согласие» — мисли Неофит — и злото ще се намали или съвсем премахне. Спасението на българския народ е да поддържа тази хуманност и социални добродетели. Трябва да свикнат българите да хранят жалост към озлочестените си братя и да им се притичват дейно на помощ, за да има кой да се застъпва и жертвува за тях.

Въз основа на лични патила Неофит казва: «Ви, милии рожби, трябва едни други да се сожелявате, братски и обще спомагающе се *да не оставгте да се пропъждат таковии ваши едноматерни братя, общеполезнии благодетели, и в заточение да ги изпращат и ако ги проводят всячески да надстоявате от таковии беди и напасти да ги избавите.*» Сякаш косвена подкана за по-голямо участие на цариградчани, търновци и свищовци в освобождението на самия Неофит! Или:

«Тежко му и горко който изпадне от грекофатрически клевети за общенародное добро! за него горкият никой не отхожда да се помоли за избавлението му, но го оставят любородните и си изгнива в затвора! Нашите болгари само сос воздух ищат да се отърват от фатриата грекосонмищна...»

Споменът за нерешителност и егоизъм на българите в Цариград в един момент, когато може да се постигне толкова много за народното дело, смущава и в килията на «Хилендар» заточеника; и редом с изобличението на малодушните и скъперниците, които само на думи изявяват патриотизма си, идва това горчиво окайване за собствената несрета в голяма степен по вина на коравосърдечните сънароници, лишени от воля за сговорна дейност и доблестна защита на пострадалите си вождове.

НЕОБХОДИМИ СА ОПЛАКВАНИЯ ПРЕД ВИСОКАТА ПОРТА И В ПЕЧАТА. Отец Неофит не вижда спасение за себе си и за цял народ другаде освен в опълчването на всички против всесилната «грекофатрия», т. е. организираната фанариотска партия, и в отнасяне на тъжбите до високото султанско правителство. Борбата с фанариотите е борба на живот и смърт за народа ни; тук няма място за примирение, няма възможност да се съгласуват интереси. Българите ще добият правото си да разполагат свободно с общинските, черковните и просветните си работи само когато бъдат прогонени, не само ограничени гръцките владици. А те ще могат да бъдат прогонени само когато се мобилизират всички народни сили и когато Портата разбере, че подгиснатият «булгармилет» няма да миряса, докато не му се даде духовенство от неговия собствен род. Отец Неофит е първият идеолог на организирания протест, на легалното отричане от натрапеното гръцко духовенство. Схванал правилно духа на времето с този повик за реформи, той си е поставил за цел да тласне народа си към една мирна революция в строго ограничените рамки на верско-черковните отношения. И той иска да разклати авторитета на гръцките митрополити пред българите, иска да посее семето на непримиримо недоволство и отвращение, иска да увлече в явна и дръзка борба това хрисимо и покорно до вчера паство. «До кога?

До кога тако несвестни да ви гледам? Само за вас ли няма суд въ султанското правителство?. . . Само вам ли се е дало, милии ми горки рожби, да сте на фанариотофатрическото грекосонмище *роби*? Че като *безсловесни скотове*. . . да теглите и на султанската Порта да не смейте да се оплачите?»

Народът е страхлив: «бои се отгдето не е за боене и вярва което не е за вярване». Той безкритично и слепешката следва заповедите на своите подтисници, усвоил робската максима: «владиката, духовника и чорбаджиите тако рекоха». Той търпи разбойническите обири на тези нови еничари, без да разсъди с какво право му се продава тая вяра «без везни и без драмове, като спанак и ряпа». И Неофит пита, обърнат към всички подтиснати и нерешителни: «Що ви продават? *Та и вие що купувате?* Не смишлявате ли и не познавате ли?. . .» «Каква е оная вяра, която му сос лест и лукавщина притворно продаватъ? и *на кое правителство законите допущат такова насилство* във владенията му да стават?» Нима примерът на другите народи в Турско, оплакали се на Портата от насилия и обири на фанариотите и отървали се от коварството им, не сочи правия път към спасение?

Като отпраща към правителството, отец Неофит прави разлика между минало и сегашно положение. Доскоро Фенер е умеел да омайва с подкупи и клевети правителството, за да вярва то само нему и да търпи неправдите над българите. Доскоро в страната са вилнеели явни и тайни злодеи, които са намирали поддръжка у аяни, аги и паши. Но благородният жест на султан Махмуд от 1839 г. е сложил край на подкупността между чиновничеството и законите се прилагат безпристрастно и еднакво за всички поданици. И българите могат без страх да се обърнат към върховната светска власт.

«Че на туй *мирно и спокойно султану богодарованое време защо да ги е толико страх* (българите) *от грекосонмищната фат-*

риа?» — пита Мати България. «*Не бойте ся*, милии ми рожби» — продължава тя, — «съгласете се братски и проводете неколцина с *общенародни жалби в Цариград* до Височайшата султанска порта да ги дадат и да обадят що теглите от грековладици и грекоманочорбаджии и да се отървете. Не познавате ли, че *вие колкото им молчите, тии повече ви потъпкват*? Не бойте се! *Правителството нине изпитва истината и суди по законът и наказва погрешките.* Не бойте се!»

Този съвет за обръщане със заявления към правителството се повтаря често и настойчиво като неотразима идея у автора и като лозунг за читателя. «*Що стоите прочее и мъртвеете! Молете се* на султанското правителство и *викайте с висок глас да се чуе до синьото небе* и да влезе гласът ви в ушите на Господа Саваота.» Или: «*Що мислите още? Тичайте! тичайте мало и велико* в Цариград и *си обадете* достоплачевното състояние. . .»

И редом с това оплакване пред Портата трябва да върви изнасянето на протестите в пресата, за да се узнае навсякъде какви злоупотреби стават в страната и какви постъпки предприемат онеправданите. Неофит съзнава добре значението на пресата и макар в България да няма още ни един вестник, изисква публикуване на заявленията. Просветените българи имат дълг не само да печатат български книги за насърчаване на просветата, но още и да сътрудничат в чуждата преса, като изнасят пред цивилизования свят теглото на народа ни от фанариотите: «Но они коликото могат. . . що се чини в България в *новините* всички да полагат по светът да се чте и разсуждава, *всякий да знае що в Болгария от веропродавци става* — и не бойте се!» Симпатиите на образованите общества на Запад са ценни за нашите културни революционери и намесата на великите сили в полза на българските искания — един от желаните ефекти на борбата срещу Фенер.

НУЖНА Е ПРОСВЕТА, НУЖНИ СА БЪЛГАРСКИ ВЛАДИЦИ. «*Не бойте се!*» — повтаря постоянно Неофит, когато чертае новите насоки на българското движение и насърчава към опозиция срещу фанарио-

тите. Той е съветвал през устата на Мати Болгария да се прави достояние на европейските вестници всичко, що вършат «вяропродавците» у нас, но Синът, по-резервиран, запитва: няма ли всичко това, като «удиви вселената», да «посрами законът и вярата?» Мати Болгария или, което е все едно, Неофит отговаря: «Ти си още *дете* (дете е всеки боязлив млад човек, който не смее да направи решителната крачка по новия път), че не се договеждаш и не знаеш *кое е по-срамното и по-греховно* — на законът ли законопреступлението (в което биха били обвинени българите) или на вярата продаването (което вършат гърците). То нека другите разсуждават. *Ви само както ви завещавам направете и не бойте се.*»

Мати Болгария с авторитета, който си е спечелила пред младите, гарантира за безнаказаност на смелите действия. Религията, свещеният закон, черквата няма да загубят нищо, а само ще спечелят от разобличенията на това, което върши над българите Фенер. Борбата е тъкмо в името на истинската вяра и истинския закон! Трябва да се спаси едновременно и чистотата на християнския закон, и духът на българщината, заплашени от чуждото духовенство. И *заветът* на Мати Болгария е насочен тъкмо към това — да се открие простор за истинско религиозно благочестие в недрата на българския народ, като се премахнат всички гибелни спънки. Една от главните спънки покрай натрапената византийска йерархия е *невежеството*, насаждано пак от нея.

Целият заключителен монолог на *Мати Болгария* е насочен тъкмо към втълпяване в умовете на спасителната истина, че няма народност, вяра и благополучие без *просвета*. Без просвета *на роден език*. Без просвета *от родни чеда*.

Българският народ се дави в невежество. Това «пусто невежество» го е заслепило «да не вижда доброто си и да не усеща злото си». То се поддържа от владиците и от техните слуги — лице-

32. Неофит Хилендарски Бозвели. т. II

мерните и суеверни калугери-таксидиоти («невежество и суеверие усилившии ся в горка Болгария!» вопие Неофит и в писмото си до А. Робовски от 1 декември 1847 г.). Науката и просветата, които дават гръцките училища, няма да помогнат нищо на народа ни, те са не само крайно повърхностни, но водят и към погърчване, отчуждаване от родната майка; те са при това ограничени за малък брой попове, даскали и чорбаджии. Прочели малко по гръцкия буквар, в осмогласника и в псалтира, селските попове почват да «гръкобръщолевят» и да тровят с «бесноватото си грекоманское надихвание» народа; а ония, които в градските гръцки школи усвояват нещо от «Езоповите басни и Лукияновите богоподигравателства», стават митрополитски помощници и даскали, за да съсипват народа и да го превръщат също в «гъркоманство», «хваляще гръческата само писменост, а словеноболгарската хуляще и укоряюще!»

Нужна е истинска просвета, за да прогледне народът ни и отхвърли робството. «Сами виждате, милии ми рожби», говори Мати Болгария, «че другий начин няма да се махне туй тартаромрачно пусто да опустей невежество освен просвещението. . . Зато колкото можете, се старайте и *просветителни книги по матерний си език изваждайте*. . .» Един такъв съвременник на Неофит, какъвто е добре познатият нему по книжовната си дейност и заслугите си за писмения ни език и за Габровското училище Васил Априлов, също тъй с радост поздравява в своята *Денница* (1841 г.) «поривът към *национална просвета*». Учен мъж, схванал правилно от чужбина задачите на българското възраждане, Априлов подчертава, че «нашият народ има нужда да се просвещава чрез книги, писани на *народен език*» (писмо до Неофит Рилски, 30 юни 1838 г.). И възмутен от ония «малоумни», които считат за нещо унизително българската служба в черква, той изтъква «непросвещението и невежеството» като главна причина за поробването ни от Фенер.

Печалното е, че и между българите някои са против българската просвета и книжнина, както са и против цялата национална програма с искането за български владици и български народни представители в Цариград. Неофит говори и тук по личен опит, възпроизвеждайки укори, които наистина са се сипали върху собствената му глава.

Обскуранти и гъркомани или егоисти и скъперници, които не желаят да жертвуват за общенародното си благо («в кисиите си рука не простират»), говорят по адрес на дейци като Неофит, които мислят само за бедните си братя: «То, които просят онуй (народната просвета, помош за «свещеное делце»), то само ним е потребно, нам то совсем е на болгарското ни общежително непотребно.» И циниците-ретрогради добавяли още, осъждайки дейността на Неофит и на неофитовци: «Нашите българи са си доволни и благодарни сос тия *владишки и чорбаджийски душеспасителни наредби*, чрез които преминали прадедите, дедите и бащите ни. . . Нам не ни е потребно да ставаме философи, да знаем като них много книга. . . Тия се чудят какви *книги още по българският ни език да изваждат* и пари да придобивят (користни подбуди у отец Неофит! *ровят и таковии, които нам наум не дохождат работи* (покорните владишки слуги!), да плачат да имаме *капукехаи от нас болгаре в Цариград, да си имаме от болгарскаго рода владиц* , за да им разбираме от езикът, *да си нареждаме по училищата изкусни учители* да ни се учат децата — и такови, които ни кварят неща искат да направят, които никогаш не са били нито щеме да оставиме в Болгарията ни да бидат. . .»

БЪЛГАРСКИ, А НЕ ГРЪЦКИ УЧИЛИЩА; ПОЛЗА ОТ ОБРАЗОВАНИЕТО. Ето програмата на Неофит, ето и гласа на реакцията. Мати Болгария възразява на тази гъркомано-чорбаджийска тирада против новия ред, против реформите: «То, милии ми рожби, то произхожда от сляпотното им пусто невежество. Зато матерски ви увещавам *колкото можете залягайте, за да введете в горка Болгария просветителното учение*, за да начнат милите ми рожби да се образуват и сами себе си да познават, че тогаз за всичко е лесно.»

Първенството на просветата е с тия думи ясно изтъкнато от Неофит. Неуморно Мати Болгария твърди, че имаме нужда от знания, от умствено развитие, от отваряне на школи, от повикване на добри учители, от създаване на книжнина. . . «Не стойте в марчевата убаяни», «наоколо си просвещените народи що чинят погледнете», «подражайте на другите просветени народи», «изпадна-

лото си горко отечество с различни полезни науки и изкусни художества да украшавате», «привикнете с внимание в божественото писание и прочетайте църковни и световни повести и летописи», «издирвайте в них за вашите си предеди, и познайте они какови са били, а ви какови сте», «начнете да живеете като словесни человеци, *за да получите от всите народ чест и похвала . . .*»

В учебната система на Неофит положителното знание се свързва с мисълта за отечеството и умственият напредък — с дълбоките истини, възвестени от светото писание. Не в гръцката школа и не във фанариотската проповед намира нашият народ утеха за душата си, поука за живота си и насока за родолюбието си, а в науката на съвременните училища, в Библията на български и в историята, която му разкрива славните дела на дедите. На въпроса на Сина: «Где по-преди да дадем (пари) на цар ли, на владика ли, на монастири ли. . . и где по-напред да пристигнеме на поклонение за спасение да ходиме — на Св. гора ли или на Божигроб да ставаме хаджии?» Мати Болгария от предпоставките на историческия момент (срв. и Доситей Обрадович) и по сила на необходимостта да се ограничават големите разходи за хаджийство, като се предпочита по-разумното и полезното, отговаря: «Училища и учители, милии ми рожби! Тамо щят да ви се отворят зажумелите ви очи, за да познаете на що зависи и состои человеческото благополучие и вечное блаженство.» Без да изневерява на думите на спасителя: «Кесаревото кесарю и божието богу», той иска само да предпази сънародниците си от безумното пилеене на пари за благочестиви далечни пътувания, които няма да донесат толкова мир на душата, колкото по-скромната благотворителност у дома в полза на родната просвета. Той разсейва само заблудата на гъркоманите, които говорят: «За училища и учители не остават пари. . . доволни ни са патришки, владишки и калогер-

ски благословии за спасението ни. Учение вече защо ни е?» Но тъкмо учението спасява от гибел цял един народ, не лицемерната благословия на фенерското духовенство.

Рязко подчертаното това становище на един калугер, който за миг не напуска почвата на искрената си и чиста вяра и който има Христос и евангелието за върховни истини, идва само да покаже доколко Неофит е порасъл за мисията си като народен вожд и колко здраво съди той за нещата в живота, когато трябва да се напъти към спасителен бряг един отчаян и заблуден от пастирите си народ, когато трябва да се поставят задачи на интелигенцията му и да се извоюва нравствената му и обществена емансипация. Духовното и светското начало у него се уравновесяват най-хармонично, без да си вредят и без да се изключват ни на теория, ни на практика. Проникната от революционен трепет, хвърлила в смут едни, във възторг и очакване други, новата проповед на *Мати Болгария* е чута чрез писмата на Неофит и става двигател на волите. Никой друг през 40-те години не влага такава дълбока и възвишена страст в думите си към народа, както този жестоко наказан от съдбата заточеник, прежалил всичко и решил да служи беззаветно на идеала. Диалогът му, неговата лебедова песен, остава така незабравим документ на една човешка трагедия и на едно национално осъзнаване в началото на българския черковен въпрос.

ЕЗИКЪТ НА МАТИ БОЛГАРИЯ: АРХАИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ. *Плачът на Мати Болгария* ни интересува не само като съдържание, но и като форма; не само като изложение на известни факти, като развитие на известни идеи, но и като език и стил, в които тъй също се изявява съкровената мисъл, интимното аз на писателя.

Решил да пише по възможност общодостъпно, Неофит, който се смятал до 1835 г. «препростий списател», не

иска и сега да изневери на демократическия си вкус. Той знае отлично езика на богослужебните книги в тяхната черковнославянска редакция; знае и езика на т. нар. дамаскини, гдето покрай руското и сръбското влияние проглежда често чистата българска реч от източните или западните краища. Той има пред себе си примера на Паисий Хилендарски с неговата неустановена граматика и постоянното му колебание между архаизираща книжовна реч и жив български говор; той е чел навярно[6] покрай толкова други ръкописни сборници с християнско-поучително и агиографско съдържание (гдето се наблюдава същото колебание) словата на рилския постник Йосиф Брадати, съвременник на Паисий. Родом от Елена, този монах-писател съзнава рано необходимостта от четиво за народа и настойчиво иска от свещениците да приготвят «книги поучителни по *прости язик* да се разбират и прости *людие безкнижни да разумеют*». Затова сам той следва една дамаскинарска редакция с големи отстъпки в правопис и език на съвременната българска реч.[7] Няма съмнение, Неофит познава добре Бероновия *буквар* (1824 г.), гдето се поддържат живият говор и фонетичният принцип и гдето между другото се изповядва: «гледах да ги напиша (поученията си) колкото мога *просто*, *щото всякий да ги разбира*». Като ревностен библиофил и учител той познава и сродната източнобългарска редакция на езика в Свещената история (1825 г.) на Васил Ненов или в Новия завет (1828 г.) на тревненеца Петър Сапунов. Най-сетне Неофит сигурно не е пропуснал да вземе бележка и от по-консервативните езикови принципи на авторитетни книжовници като Неофит Рилски и К. Фотинов: първият от тях защищава в българската си грама-

[6] Б. Пенев, Паисий Хилендарски, София, 1918, 69 и сл.
[7] Д. Маринов, Йеромонах Йосиф Брадати, СбНУН, XVIII, 119.

тика (1835 г.) становището, че «един язик, що се предава народу писмено, требува да различествуе от общия, що се употреблява между множеството», а вторият се обявява привърженик на идеята за обогатяване на съвременното наречие с форми и изрази от старобългарски («славянски»), следвайки сам от 1845 г. нататък в *Любословието* си една черковнославянска редакция, която тъй много отчуждава писателя от читателите му.[8]

Възгледите на Неофит Хилендарски върху език и правопис са се изработили и установявали по едно време, когато още не е повдиган — нито пък разрешаван в горещи спорове между българските писатели и филолози — въпросът за новобългарския книжовен език. Неофит има отначало навиците, придобити в Хилендарския манастир, гдето за официална и частна преписка се поддържа една езикова редакция, осланяща се на старата книжовна традиция, но със значителни отстъпки на дамаскинарско-новобългарската практика. В правопис и калиграфски похвати ръкописите на Неофит почти не се различават от разните документи, излезли в края на XVIII и началото на XIX в. от Хилендарската канцелария, и явно е, че примерът на по-старите хилендарски братя е действувал върху всички по-млади подстриженици, които са се сраствали с една своеобразна черковнославянщина, гдето се промъкват и някои диалектни примеси съобразно с родината на писача. Постепенно Неофит като учител в Свищов и по други места на Източна България се доближава до разбирането на учениците и обогатява писмения си език с новобългарски елементи, с думи и фразеология от живата народна реч, така че, като запазва усвоените по-рано правописни навици, прави значителни отстъпки и на устното предание у народа, както това се вижда вече от *Детоводството* му. Когато по-късно той се предава на

[8] Ив. Д. Шишманов, СбНУН, XI, 688; Михаил Арнаудов, Г. С. Раковски, 1922, 230 и сл.

по-усърден литературен труд, за него са меродавни същите схващания върху езика и всичката му еволюция от 1835 до 1848 г. се състои в изхвърлянето на някои неудобни начертания в букви и знаци с тенденция да се опрости донякъде правописът. В края на краищата спомени от манастирско четиво и воля за приспособяване към живия говор влизат в един компромис, гдето липсва строго издържана система: всичко тук говори за спиране на половин път — между отправната точка, черковнославянщината, повлияна от гръцки, и крайния идеал, един съвременен книжовен език. Такъв книжовен език като норма за всички още не съществува и едва в 50-те години се правят по-сериозни усилия за фиксирането му.

Черковнославянското наследство у Неофит се свежда главно до особености във фонетиката, морфологията и речника.

В областта на *фонетиката* прави впечатление изясняването на ерове и юсове: рукоположение, густа, темна (мглâ), мужески, сущи (мои рожби); кров, сос, гром, молчиме; терпи, погреченыте, смертни, терпы (Пр. Евр.). Или: глубок, сущии, мученици, разсуждавай; сем (съм) (М. Болг.). В *морфологията* бие на очи честата употреба на стария родителен падеж: тия труда моего. . . книжки, на златаго века, лучезар, зора и т. н. Неофит знае и творит. (ослепленный совестию, погибна с шумом (и местен падеж) в мире, тишине и покойстве). Повече, отколкото в *Просвещений европейц* се срещат тия форми в *Мати Болгария*. Родит. падеж (често в синтетични конструкции): от всеблагого и всезнающяго, о всях и все промишляющаго светоподателя бога; всепагубнаго духа, на таковаго брата, от коего рода, от нихнаго греческаго рода, от правосудящаго бога, недремлющее султанскаго правителства бодрое око и пр.

Неофит обича *наречието* в локативна форма: синовне (ти се моля), человеколюбне (откри), вкратце (Пр . евр.); очарователно мрелъщава), люте (изпаднали чада), обстоятелне, благодатне и пиновне (да ми обадиш), оврагователне (убайва) и пр. (М. Болг.).

Още по-често се срещат пълните прилагателни форми: мучителская власт, поместнии жители, матерский приговор, случайное и ужасное време, милая ми майко, всякая риба, вдухнатое, овчия кожи, каковий начин, благопроклятая гордост, коварнии сини, достоплачевное состояние и пр. и пр. Тези архаични, вкаменели форми вървят редом с по-кратките или членуваните форми, без да

се вижда, че има някаква разлика в употребата. Борбата между книжовен навик и усет за живата реч не е довела до изравняване.

Обикновено нещо са и *скланяемите действителни причастия* в употребата си като прилагателни и съществителни: возприявий зрак раба, разпний ся за спасение моего мира, благословивши тя (Пр . евр.); хваляще гръческата само писменост, а славяноболгарската хиляще и укоряюще; съживляющий, вразумляющий, наставляющий и за научающий. . . приговор; смишляющи за них и пр. (М. Болг.).

Множество отделни думи и форми сочат също тъй и на запомнена от черковните книги традиция: наречията колико, толико, многажди, льма, воистину, сугубо; местоимението ми (ми, твоите рожби), епентетичното *л* (услеплени), сравнит. степен (паче захар сладчайши); думи кат укоризни, скажи ми, рожбици, супостати, вред (вреда), държавство и т. н. Но гръцко влияние е формата Триновски (чорбаджии и пр.), с *и* вм. *ь* или *е*.

На тези и този род *славянизми*, които звучат като нещо отживяло и старомодно в езика на Неофит, отговарят редица практики в правописа: придихания и ударения — ᾽имя, ᾽е, ᾽Янтра, ᾽около, и убаждай . . .; титли — со$^{\overline{с}}$, нося$^{\overline{т}}$, гро$^{\overline{ш}}$, даден$^{\overline{н}}$ ы, чо$^{\overline{р}}$бацiи, пре$^{\overline{д}}$; редовно ѿ; буква ᵕ в Еᵕангелие, Неофᵕг и др.; препинателни знаци — *точка със запетая* като въпросителен знак, но и със сегашната употреба; буква ᵴ покрай *у* и ы покрай *и*; възклицателното ѿ!, както и често ѿ в началото, средата и края покрай *о*; и пр.

ЖИВА НАРОДНА РЕЧ И НАРОДНИ ПОСЛОВИЦИ. Въпреки толкова архаизми, заучени от старата манастирска книжнина, отец Неофит не запушва ушите си за живата народна реч.

Той пише напр. *фонетично източнобългарски*, като избягва ъ и ѧ в средата на думата — или като ги заменя по примера на Берон[9] в ударени срички с а̑ — така: накасо (кѧсо), мозака, пак вдршат, божа̑, раса̑т, карпа, храна̑, карвы (покрай кров), чапка̑ни, марчина, ласка, брасначы, Дунават; чи (че), дират (держт), призˢ, сирачита, риче, многонараниная; изострыни, либовницы, погдрчат, погдрчины (покрай погреченны), кущiя (къщи), упостошават (опустошават), кад (като), убирадъ ги; членна форма -*те* за мн . ч.; пълен и съкратен член за мъж . род: мозака ни ся варти, ума$^{\overline{т}}$ и разума$^{\overline{т}}$ ны ся мае; и т. н. (Пр. ев р.).

[9] Срв. Б. Цонев, Сборник П. Берон, ред. Негенцов и Балабанов, София, 1926, 24 и 27.

Като последица от навика му, спечелен между народа, трябва да спомена употребата на *провинциализми* от рода на барим, кумахай, залудо, нипощо, напрасно, особито, дору, никогиш, опаци (синове), дечата, майци си (покрай мати, ища, вземни, разсип, разсипат (същ. име разсипване) и т. н. (Пр. евр.). Или отнюд, убайници, пораазилници, пущинити (пръкнали, да проваждат, марчива (мрачина у Н. Геров), натлапа (натрапено нещо), отдругоч (други път) и т. н. (М. Болг.). Все тук спадат някои *турски думи*, каквото хадети (покрай обичаи), мирас (наследство), запт (запт му струваме имението), зам (зам да се изплашат), шура, правителство, гйосбояджии, живеница и верем, мюлкове (имот), маскаралъци, тараф и пр.

Същото значение имат *типични народни изрази* с тяхната диалектична или синтактична особеност: като поусетят, чи имат парички; бог да ми тя поживи. . .; продават си мило за драго — чи им ги исплащат; правя що правя, в Цариград ще да ида; и им ся довилу и додеялу; празна кратуна да надуваш; що си хабиш. . . думи; от светат срамота и от бога грехота; да не ти е просто майкината ти карма, ако ми право не убадиш и т. н. (Пр. евр.). Или: Охъ! горкана си горчица!; горкана си!, лек май ся ненахожда; то за чудо и за приказ!; открай и донине; отгде и кога е било!; че откъде са се прокнали; че за них грех и срам няма ли; оттогаз и до тоя час; дали им се ревни да идат; далеко в пусти гори пропъдете (М. Болг.).

В тази ивица на езикови особености, коригирали мъртвото предание и отразили живата реч, трябва да поставим и твърде обикнатите у Неофит *въпросителни изречения*, започващи със съюза че: че где се е чуло и видяло. . .; че кой смее да пошушне. . .; че как е възможно. . .; че като теглихте. . .; че прилича ли. . .; че по всичката ли Болгария. . .; че като вас тирански събличат. . . (М. Болг.). Този съюз се среща и в постройката на сложни изречения с текущ, непринуден синтаксис, напр.: Когато изпадни някой в разбойнически ръце и го съблекат и убират — чи го пуснат да чини после що знае . . . (Пр. евр.). Той дава неведнъж хубави монолози с естествен стил и стремително движение, като напр. думите на Мати Болгария: «Че ви, мили рожби, не слушате ли Свещеное писание. . . Само вам ли се е дало, мили ми горки рожби, да сте. . . роби, че като безсловесни скотове от грековладици. . . да теглите. . .» Или редица откъслечни въпросителни изречения: «Че защо не утичате право на султанската капия? И там не ви ли приемват предложението? връщат ли ви назад? и не вярват ли що им предвожите?» Или при въпрос с учудване и отговор по кон-

траст: «Че толико години как коварствуват. . . Не усети ли ги султанското правителство барем от нихните. . . козни? — Как ще ги усети! Добре си известна, че тии. . . са суще като кракатицата притворни. . .» (М. Болг.).

Не е следователно никаква изненада, ако Неофит си служи като истински народен човек и като писател, който иска да улучи начините на мислене и изказване у самия народ с *пословици и поговорки*. Извън всичко фамилиарно на израза те имат и това предимство в един памфлет, че внушават мисъл и настроение чрез позната сентенциозна формула. В тази точка отец Неофит не прави изключение от всички по-стари наши писатели, майсторски вплели в стила си безброй хубави притчи. В писмата си напр. той често прибягва до тях, когато трябва да изобличи или осмее неподвижните българи: «Сос лаф не става пилаф», «Господ дава, но в кошара не вкарва», «Падни пита, да те изядеме», «На прехвалини ягоди голям кош не носи», «Когато не ще някой си да меси, вес ден брашно сее», «Кои каквото сеят, него и жнат и верхат» (1843 — 1844 г.) и т. н. В диалозите си той също не забравя тези живописни, остроумни или мъдри думи. Ту в устата на *Мати Болгария*, която авторитетно съветва и отсъжда, ту в речите на сина и са вложени тези афоризми на старите българи: и на двамата, тъй близки до народа, еднакво прилича да убеждават чрез думи, включили житейския опит, хумора и прозренията на вековете. Синът напр. си послужва с тая пословица, когато трябва да поясни едно по-общо заключение: «Майко! то е явно, че нагли бури и напрасни фортуни скоро преминуват; но Беломорските ужасни лавринти (т. е. насилията на фанариотите) никогаж! И които са се попарили от тикви, они духат и на тиквените листове.» Неофит ни дава тук един нов вариант на известните пословици: «Парен каша духа», «Парен тикви духа», «Който се е парил от тикви и на плетът ги духа».

Между пословиците, за които се сеща писателят, в *Мати Болгария* откриваме следните: «Нели добре знаеш, че всякой от главата си тегли и всякая риба от главата си начева да се осмърдява», «Кой ти издълба толико глубоко очите? Брат ми! познато е. По-добре на таковаго брата брадва да посече», «Кой ли сече и съсипва гората? Топоришката», «Тии лукаваго духа сосуди от много години тайноковарно трап копаха и сами в него с главата надолу паднаха», «Добре си известна, че всякий сам си знае где го обущата стягат», «Знайно е, че сит гладному и зараз болному вяра не хваща», «И лисицата много хитрува, но сос двете си нозе в капанът хлътва» (като довод, че лукавството на гърците няма да трае безконечно), «Добре знаеш, че дародаяние очи прислепява», «Известно е, че според светците — свещта и тимиянът», «Всякой от ума си тегли», «Зло лудо махнало» (пояснение на исторически факти, именно на думите, които следват: «Явното кърджалийско и яничарско беснование от светът се дигнало, а останала тайноковарната жица и корен на сатанинството глубоко покрита», именно лукавите фанариоти), «Каквато им е купята, такава им е и продажбата» (на беззаконите попове с техните суеверни проповеди и обири) и т. н.; в *Разговор на любородните* Неофит пише: «Ум царува, ум робува, ум патки пасе! — говори простата пословица.» В *Просвещений европейц* той привежда между другите народни думи: «Вместо да оправим вежди, да не извадим очи», «Според главите и брънсачите», «Той (господ) е прав судия! Позабавя, но не забравя», «Бог никого не оставя, нито забуравя», «Слепци слепи водят и всите градмадно, накуб в яма падат».

В духа на тия пословици Неофит създава свои *максими*, по-абстрактни или по-картинни, като напр. «Всякая вещ во время свое полезна и всяка мярка угодна», «Гдето грее светлината, совсем не существува марчината», «Злото колкото се бави и на правителството се не убажда, толико се вкоренява, умножава и побеснява» (М. Б.). Но обикновено той прибягва до *библейски реминисценции*, гдето според случая говори ту житейски скептицизъм («впадает в яму юже изкопа»), ту верски оптимизъм («нест тайна яже не яве будет»). От Стар и Нов завет са подсказани множество фигурални изрази у Неофит: «Син божий спасител мира, който приклони небеса и слези на земли. . . Страшно е кад Содома и Гомора да не патиме. . . И когато се светлината сама обърне в марчина, колико най-вече се потъмнява марчината?» (Пр. евр. и М. Болг.).

СТИЛНИ ОСОБЕНОСТИ: ПРОСТИ И СЛОЖНИ ЕПИТЕТИ. Стилът на диалозите на Неофит носи въпреки всичко подражателно и маниерно навред печата на неговата страстна натура, схванала словото като дело и потърсила най-преките и най-сигурните пътища, за да се създадат определени настроения. Художник той не е и не иска да бъде; но художествено-риторичните средства той не отбягва, понеже те са неизбежен елемент на всяка проповед; и от тях ние търсим не толкова проявите на една естетика, колкото указанията за един темперамент. С оглед на това, което разкрива личната чувствителност и личният начин на изображение в произведенията на Неофит, заслужават да се отбележат следните стилни особености.

Преди всичко нашият автор е голям любител на *епитетите*, *прости и сложни*, прилагателни и съществителни, които обикновено трупа накуп, в серии най-малко по две или три заедно. Някои от тях са стереотипни, клиширани, други по-оригинални. В едните и другите той съумява да вложи чувствата на момента, огъня си, при което вече самите епитети изтъкват рязко симпатии или антипатии, умиление или гняв, одобрение или неодобрение, противоположните афекти, на които всякога робува авторът (тъй като нищо не остава за него безразлично). Неофит не може да се насити да повтаря тия епитети, станали за него неразделни черти на нещата; и с тия повторения в дълги редици стилът му става за нас, хора на друго време, неведнъж твърде уморителен, губейки много от преснотата и простотата си.

Мати България е в негови очи всякога «бедна и окаяна майка», сънародниците — «горкобедни българи», «милодрагии рожби» и «горки братие». Най-често той знае *сложни епитети*, които трябва да обрисуват в сгъстени черни багри народните врагове, да вдъхват отвращение към чорбаджии и фанариоти с тяхната вътрешна грозота и техните козни. Той ги нарича постоянно и до задъхване «ненаситни

волци и лисици», «върли люти съсипници», той говори винаги за «хитри гърци», за «лукавите безсовестни гърци», за «лукавоковарни гърци», «мнителните горделиви гърци», уподобявайки ги на «върла чума и люта холера». Той бичува непрестанно тяхната «мучителская власт», тяхното «безсовестно поробощение», «техния очарователний и козноковарен начин» и т. н. и т. н. Чорбаджиите са «помрачени, обаяни, осакатени» или още по-драстичната антономазия на отец Неофит — «помрачени беломорски болвани и несмислени халдейски истукани». Гръцките владици пък са «прегорделиви, славолюбиви, лакоми, ненаситни и сребролюбиви» или все тъй драстично «тайноковарнонадихателната духа лести и злоби, фанариотофатрическая сонмищна ядоутровна, прилепчива, заразителна, тайновлачущая гръкоковарна жилка!»

Този род грамади от *постоянни епитети* трябва да бъдат тук мерило за яростния гняв, в който изпада памфлетистът при мисълта за злодеянията на фанариотите в България. Неофит говори за «сатанинское коварное ухищрение», «сугубо, върло люто, ядоутровно, всепагубно душевно и телесно тегло», «несносно, ядоутровно и смертоносно грекофатрическо тегло», «темномрачно и грозноомразно позорище», «садукеофарисейскаго грекофатрическаго кваса», «коварни, безчинни, непокорни, безчеловечни и свирепи яничари», «нагли и напрасни силни бури и фортуни», «кърджалийските несносни, бесновати обири», «разсипни палежи», «тайнодействующи защитници» и т. н. и т. н. Безброй пъти се повтарят в разни комбинации и по разни адреси същите язвителни прилагателни, така че само «грекофатрическо сонмище», «сонмищна грекофатрия», «фанариотофатрическая жилка», «грекофатрическое поробощение», «патриархофанариотска сонмищна фатрия», «гръкофатрическо захаросмесно-ядоутровно коварство» и пр. се премятат през ред,през два в саркастичните монолози на *Плач бед. Мати Болгарии.* Все тъй в *Просвещений европейц* отец Неофит е гърмял против гръкоманите «безкнижни простаци» и техните «неправедни, беззаконни и несносни обичаи» и тяхната «смертна грехота»; наричал ги е «тях, проклетите», «ненаситни сребролюбиви, славолюбиви, горделиви, завистливи, притворни. . . предатели» и пр. и пр.

Надминавайки по тази част — постоянните епитети, в които се излива обикновено жлъчката на неистовия патриот, всички други наши писатели след Паисий и вдъхновявайки се за тях ту от пророците на Стария завет, ту от дамаскините, в които срещаме толкова първообрази за

изобличение на порока и грешниците чрез оригинални или шаблонни и украсителни прилагателни, Неофит намира у нас един верен последовател в лицето на Г. С. Раковски. Познато е как в поемата си *Горски пътник* (1857 г.) този фанатичен враг на фанариотите изпада постоянно в екзалтация и как омразата му намира израз в един конвенционален стил, преситен от клиширани епитети, прости и сложни. В тази точка Раковски несъмнено школува у родствения по буен нрав и революционен пламък свой компатриот. Единият и другият намират по-късно интересна успоредица у сатирика Ст. Михайловски с неговия горещ тон на моралист, неговия бомбастичен стил и неговите епитети.

СРАВНЕНИЯ И АНТИТЕЗИ. Неофит често прибягва и до сравнения, за да ни представи или внуши нещата, за да изкаже по-енергично своите мнения за лица и отношения. Сравненията му издават разпаления проповедник и една остра наблюдателност; те не са тъй банални, както епитетите му, макар понякога да са доста груби: и грубостта в случая разчита на определен ефект, тя трябва да подействува върху читатели с по-първобитна чувствителност. Понякога тук имаме библейски реминисценции, както напр. при характеристиката на еничарите. «Еничарите колко ся бяха возвисили като *кедри ливански.*» Но обикновено сравненията или метафоричните изрази не са от книжовно потекло и разкриват лична възприемчивост и суров житейски опит.

Като говори за новоръкоположените попове, които са платили прескъпо на владиката и обеднели от това, получили са от него пандахуса за събиране милостиня, Неофит (Мати Болгария) пояснява: . . .то прилича, опази боже! *Когато изпадни някой в разбойнически ръце и го саблекат и убират* — чи го пуснат да чини после що знае. . . гол, бос, без нищо, отгдето примине, ще проси. . .» За чорбаджиите той казва: «Които ся в злобата си хвалят — и *язиците си кад изострини брасначи залудо тачат* — от толкова

превознесено и гордостно велеречие надолу сос главите си кад паднат в преизподняя на дното, *кад ужасен гром щад да громнат. . .*» И продължава все за тях, за да покаже колко напразно би било да им се проповядва опомняне, вчовечаване: «. . .*мертваго да кадиш — пиянаго да черпиш, празна кратуна да надуваш — услеплени совестию — и опити сос братоправедна кръв проклятници да советуваш — все равно ся отдава. . .*» (*Просвещений европейц*).

В *Плач бед. Мати Болгарии* се срещат доста често тези сравнения, не търсени и книжни, а плод на моментни хрумвания и на духовити сближения.

Трябва ли да ни загатне по-образно всичката коварна прикритост и невероятно лицемерие пред властта на фанариотите, той ги оприличава на сепия (кракатица), морския вид, който той познава от Света гора. Тези «ядоутровителни слуги» били «суще *като кракатицата притворни:* при каковто камек се найдат, на таковий шар се притворяват — ако и в морската бистра вода, — пускающе от себе си чернило и нея помрачават и се потулят». Ако Мати Болгария запита защо българите немеят и не се оплачат от тия «ядоутровни грекофанариоти» на Високата порта, синът ѝ ще обясни: «Охъ! че смеят ли, милая ми майко, *агнета между гладни волци някогаж да поблеят или петли между лисици някак да попеят?* Та они както си щят, така си ги давят и пилеят, защото в острите си ногти ги имат уловени. . .» Авторитет на владиците и калугерите пред суеверния народ е загатнат чрез такъв смел образ: «Кога рече нещо владиката или неговите фатрически грекомански попови и постнически духовници, то не ангел божий, ни апостол Христов, но *нито сам Христос от небето да слезе да им рече*, че то не е добро — простият ни български народ не повярва, а онуй що са рекли владици, попови и калугери, то вярва и струва. . .» Възможно ли е при това положение, мисли Неофит, да се говори за просвета и национално свестяване? Все тъй силно и сполучливо изказва Неофит удивлението си от невежествените проповеди на калугерите-таксидиоти, когато на въпроса на Мати Болгария: «Но що им проповядват и що ги поучават. . .» (тия светогорски агенти на заблудата), Син ѝ отговаря рязко и многозначително: «То е чудно и дивно! . . .*То не прилича ни на Халима на приказките, ни на Езоповите басни. . . Такива приказки не се нахождат нито у египетските дервиши!*» За да ни даде идея как фанариотската поквара не се ограничава само в Търново, столицата на «екзарха на цяла България», а прониква навред в епархията, Неофит казва: «То е известно,

че когато се хвърли в изворът аспидоехиднена смертоносна отрова, всичката от нея вриютекуща река се натровя и които пият от нея, се отравят» и пр. Все в същия смисъл е вмъкната тук и библейската метонимия: «Светлостта потъмняла! солта се усмърдяла!» — В други случаи отец Неофит прави по-ограничени сравнения: бедния поп скитник, обран от владиката, той вижда да скита и събира подаяния «като гола циганка» или «като просяк»; българите да ходят замаяни «като гъски в тъмна мъгла»; или да се прокуждат в чужбина «като от ястреба птички разпръснати»; «като кратуна празна по светът за укор, хула и присмех да плуват» и пр. Увлечен от потока на изобличението или възмущението си, Неофит търси тъкмо такива обидни или тривиални образи, за да улучи струната на самолюбие у своите наивни читатели.

Неофит използува за целите на своето изображение и *антитезите*.

Още в самото начало на диалога си *Плач бед. Мати Болгарии* той противопоставя окаяните, изгонените от родината си българи на доволните и образовани чужденци и «прекрасните» ниви и лозя — на жалките въздишки и укори в чужбина. Контрастът между тревожното битие на един народ и мирния напредък Неофит изказва в такава картина: «нагли и напрасни силни бури и фортуни. . . свирепо разволнуват и разкипяват морето» дотолкова, щото моряците прехвърлят товара от кораба в свирепото море, но после, «като се утиши морето, тръгват всякой в намереното си място». Но за българите подобна смяна на две епохи е сякаш изключена, на фанариотското иго не се вижда краят: «То е явно, че нагли бури и напрасни фортуни *скоро* преминуват, но беломорските ужасни лавринаи *никогаж!»* В *Просвещений Европейц* срещаме въпроса: «. . .защо и от коя причина на това *бого- и султанодаровано злато време* моите сущи синове и твои братия *да теглят и да носят претяжко, пресмехно, уничижено и несносно бреме?»* Търновските гъркомани «показват *правото криво, доброто, зло, светлото темност, бялото черно и истината лъжа* (Пр. евр.). Или: «хитроизкусни *бояджии*, по-добре да река, *гнесбояджии*. . . притворящи *черното в бяло, кривдата в правда, лъжата в истина и срамното в равно»*.

Любител на този род лапидарни антитези, Неофит прибягва и до *градация:*

«Що ги е толико ослепило,совестта имъ помрачило,умат и разумат им потемнило»; «не виждат ли, не чувствуват ли, не договеждат ли са, не разсуждават ли»; «или и не познават, чи чрез просвещението обществата ся украшават и държавствата ся возблагодаряват, народите с тишина и в покойство ся водворяват — на царието си и богу покорно и законно возблагодаряват» ((Пр. евр.).

ХУМОР И САРКАЗЪМ. Най-често обаче поривът на гняв, на негодувание, на протест търси отдушник в язвителен присмех. Неофит не може да разказва делата на фанариоти и гъркомани-чорбаджии, без да стовари върху тия недостойни, долни хора бича на своя хапливъ хумор или на своя безжалостен сарказъм. Щом диалогът докосне тая тема, а тя е сякаш начало и край на цялата проповед, той бива завладян от свещена омраза и става твърде находчив в образи и обрати, чрез които трябва да направи показните герои жалки и смешни същества, да ги унизи пред един раболепен и наплашен народ, който не е смеел по-рано да ги критикува или да им противоречи. Да се развенчае позорът, да се катурне кумирът, да се освободи угнетеният дух на българина, като му се покаже опакото и нищожното у тия мними благодетели и действителни тирани, като се изтъкне «инконгруенцията» между понятие и реален обект по израза на Шопенхауер — ето кое цели Неофит чрез своята фигуративна мисъл, избила в ирония.

В *Просвещений европейц* Мати Болгария пита наивно сина си по колко гроша взема владиката за едно запопване: «Ех! по стотина гроша барем взема ли им. . .; или по-малко?» Синът отговаря сдържано възмутен: «По стотина гроша! Не кажеш от две хилияди, чи до 1500. . .» Майката все тъй простодушно продължава да пита: «. . .чи толико ли са богати тия, които ищат да се попят?» И синът, все без да губи самообладание: «Богате ли; тие ги вземат от агите и от чорбаджиите сос лихва — че ако не можат да им ги изплатят — продават си мило за драго. . .» Майката избухва:«О! Апостолски возприемници! служители благодати вишняго!!! направили божествената церков вертеп разбойнически — святопродавци

и святотатци!!!»Трите удивителни знака трябва да засилят графически това, което ироничната антитеза изказва.

Хумористичната отсянка загатва тук един овладян ефект. Когато обаче мъката е по-остра и възмущението по-несдържано, словото изведнъж добива саркастична багра. Говорейки за това, как владиците обхождат като същински еничари епархията и събират тежки данъци и глоби, синът на Мати Болгария въздиша горчиво:

«Чи гледай: изведнож как ся афоресват ония сиромашки християни. . . Дират овци — и хранят бесни волци!!! Православие!» Мати Болгария ще подземе тия думи, за да коментира в изблик на гняв: «Православие; чи какво е то православие; льма син божий, спасител мира, който приклони небеса и слези на земли. . . тако проваждаше апостолите си да проповядат Евангелие правди. . . Вяра сос пари; чи това круши ли са; или дренки?» Рязък контраст на образите и търсена вулгарност трябва да изтъкнат релефно всичкото падение на апостолските приемници, освобождавайки същевременно и автора от вътрешно напрежение.

Този род тиради са нещо най-обикновено в диалозите на Неофит. Свободен дух, той шиба немилостиво, демаскира, без да трепне от страх, не щади за нищо непоправимите търговци на вяра. С какъв смел замах излага напр. той в *Плач бед. Мати Болгарии* позорните обичаи в патриаршията при завладичване! Как нестеснено бичува тъмния и гонен хилендарски монах оня «чуден закон и дивни правила», които задължават и главата на православната черква, патриарха, и митрополитите да се умилкват пред развратни кокони и да им говорят с унижение: «светлейшая ми коконо! кланям ти се и ти целувам чехала. . .» С каква насмешка отхвърля той притезанието на фанариотите, че само гърците били «избраний народ» и само те имали «царское священие» и «език свят».

Гърците горят старобългарските книги, наеаждат елинизма в България. «Ето ти», мисли Неофит, «грекофанариотска политика и. . . преполезна и просветителная изящна наука!» «Греческая вяра и благочестие!» провиква се той в заключение друг път, когато трябва да осмее корист и жестокост на тия, които запечатват черкви,

афересват села и задигат покъщнина, щом няма с какво да се плати владичината. За арбанасчаните арнаути, преселени в България, за да бъдат развратени от митрополитски дякони и протосингели, той казва: «Гледайте каква ги е благодат огреяла!!!»

Патосът избива често в иронични поанти: така напр., когато той намира (довеждайки една фалшива мисъл на противника до абсурдните ѝ последици), че «ако е по-право каквото на нашат болгарский народ ся определяват греци владици — трябва на гръците болгари да ся определят, — а на турците бошнаци и помаци. . ., а на евреите цигане — на циганите евреи, — та да се последува според грекомитрополитското *мудрование*». Чужд на благодушния смях, който не отговаря ни на темперамента, ни на мирогледа му, нашият автор знае само по-острия хумор.

За народа, който, без да разбира гръцки, пълни черквите и слуша проповедта на гръцките попове, той казва: «като гуски в темна магла ся в църквата мае». За гъркоманите-ренегати, които са тъй надменни към всичко българско, той пише саркастично (М. Б.): «що седят още в Болгария, че не станат да си идат при беломорците в Греция? тамо да ловят по Бяло море риба и кракавици». Чорбаджиите невежи и егоисти той подиграва (с намек на пословицата «Чорба ял, кокал не видял»), че не били достойни за нищо, «освен чорба да ядат и мръвка да не виждат никогаш». И отивайки още по-далеч, до крайния предел на сарказма си, той продължава: «Тии *говеда* не знаят ли, че всякий хвали майка си, баща си, родът си и отечеството си и им гледа всякий за доброто и за интересът?» (М. Б.) «По-добре би било да ся наричат *бояджии*, а не чорбаджии» — мисли Неофит (Пр. евр.) с оглед към безхарактерното им приспособяване към силните на деня. Простите български попове, третирани безпощадно от владиците, той нарича «*поповци*» (Пр. евр.). Ония, които са купили сана си от владиката, той нарича «безсовестни и безкнижни *слепчовци*». За тях той говори още подигравателно: «. . .тия сиромаси, кад безкнижни *простаци и безумци*, надеяли са ся, чи като им вземни владиката *паричките* и ги запопи, *ще им вдухни* като Христос на апостолите *Дух святий и изведнож без да ся учат щат да начнат да проповядват Евангелие правди*. . .» За гъркоманите българи, които се мъчат да говорят по гръцки, Неофит казва, че се «*гречулясват*» и «*грекобръщоле-*

вят». И с престорената похвала *«браво!»* той посреща усилията на гъркоманите да убият българското народно съзнание (Пр. евр.). А презрението си към тях той облича в израза *«беломорски чапкани»*.

Изобщо за гърци и гъркомани Неофит има чувството, което един наш писател туря в сърцето на героя си за тоя същия враг на народността ни: «Едва ли имаше — в озлобеното му съзнание — нещо по-долно от неговото име.» Тоя герой признава: «И моят смях беше злъчен и горчив, може би от съзнанието, че дивата ми ненавист беше безсилна срещу него: той се криеше зад гърба на силни и велики.»[10] Такава тъкмо е в подбуди и естество иронията на Неофит с яростните удари, които той, заточеникът, нанася на фанариотите.

РИСУНЪК НА АФЕКТИТЕ. Натура много активна, чиято енергия расте при спънки и гонения, Неофит показва изобщо холеричен темперамент с тая своя склонност към радикално отричане на противника, с тези експлозии на недоволство, с този оскърбителен език на порицанията, с това нестихнало възмущение. Особено след като той се впуска в опасната борба за извоюване на културни и национални правдини на роба и опитва на собствен гръб жестоката ръка на Фенер, той се вживява все по-дълбоко в афектите на омраза и отвращение, давайки им свободен ход в устни проповеди, писма и съчинения. Подобно на учителя, който е дошъл «да тури огън на земята» (Лук. 12) и чиято вяра, чиито думи стават негова съкровена истина, той се отдава на две основни емоции: възмущение или презрение към крепителите на мрака и милост или любов към изоставения малък брат, потънал в невежество и подтискан от светска и духовна власт. На една страна безпощаден и предизвикателен укор, когато се касае да се спаси потъпканата лична чест и

[10] Людмил Стоянов, Бич Божий, 52.

унизеното народно достойнство, на друга — молитвен тон и задушевен лиризъм, когато трябва да се вдъхне надежда у отчаяния роб, да се изпроси благоволение свише. Най-често говори по необходимост първият тон с това безгранично презрение към представителите на злото начало в живота. Защото се касае да се стресне и ободри заспалият, малодушният народ, да се отвали от душата едно ужасно бреме и да се порази чрез памфлет всесилният враг, който по думите на Мати Болгария е «поразител, а не правител». Ernst Moritz Arndt, горещият патриот от епохата на немската освободителна война (1812 — 1813 г.), голям познавач на народната душа и борец против чуждото иго, пише в книжката си Ueber der Volkshass (За народната омраза) (1813 г.): «Гдето борбата се води в името на най-високите човешки неща, в името на правото и свободата, там ненавист и отмъщение (Hass und Rache) са позволени, защото земният човек не може да извърши и да рискува нещо смело без живи чувства.»

Тъкмо това е поведението и на Неофит при аналогични задачи на историческия момент в България. Неговата безпощадна критика, неговото язвително слово изтичат от нравствената му сила, от личните му настроения, намерили подхрана в обективните условия и необходимости. Остър език и отзивчиво сърце вървят ръка за ръка у него, страстната душа на когото едновременно обхваща и омраза, и симпатия, хвърляйки в удивление и другари, и противници, за които той е често загадка.

Възмущението на Неофит взема често формата на *възклицание:* «Ах! тия погречении трин. чорбаджии. . . — Ах! то нихное. . . изобретение!!! — о м. чорбадж. обхождение!!! — Ейх! — тежко и горко! — Чудно и дивно! — Горкана си! — Олеле горкана! — Опази боже! — Сачувай боже!» То знае *енергични* изрази, отразили всичката му непримиримост: «Бог ще ги неотменно порази. . . Съвсем затри от светът. . . Съвсем неображени. . . Отнюд да се не служи. . . Да сторят барим една. . . Барим едного видела. . . За да ви не угнетяват жестокосърдечно тирански и фараонски. . . Опа-

ци синове.» То прибягва до *клетви:* «Да ся от бога прокляти и афоресани. . . Да ся прокляти сос грошовите си заедно. . . о препроклето тартаро-демонско измишление!!. . . Сос кървави сълзи заклевам — да не ви е проста матер. ми кърма. . . Тако ми бога» и пр. Речникът на възмущението и гнева е твърде богат с разни образни думи («бръщулевят», «като кратуни празни») и много отрицателни епитети: «цароградшки чапкани челебии или какви чортови са додеяни. . . Ненаситните грабители и изедници. . . Демонски беснуват. . . Бесновато си гремонское надъхване. . . Всепагубни (ужасни) лавринти.» Стига се често и до *хиперболи:* «Сос изворвриющии и рекотекущи сълзи. . . Хиляда пъти е било по-добре. . . Человеческий язик да го изкаже съвсем не може. . . И диаволите се гнусят (от гръц. поквара). . . Страшно е кад Содома и Гомотра да не патиме. . . Требва да имам небото за хартия, морето за чернило и Матусаловите години» (за да изложа българското тегло). . . (Пр. евр. и Плач бед. Мати Болг.).

Срещу този род афектация стоят все тъй страстните изблици на *милост и състрадание* към българския народ и отечеството. Синът нарича Мати Болгария: «Страстотерпиця, великомъченица»; тя него: «Сладчайшее (пресладкое) мое чадце, мил (миличак), мамин синко, сине мой вожделений!» Той се обръща към нея: «Простри си богоблагословената десница да я сос горещи селзи облея» и т. н.

Интересни са и загатванията за *физиологичните спътници* на тези настроения: «Сос кървави (горещи) селзи синовне ти ся моля. . . Мозака ни ся варти, умат и разумат ни ся мае и стоиме кад диви и замаяне. . . Душата ѝ несносно и отровно мучи — от болезни високогласно като крава за изгубеното си тели мучи.». . . и т. н. (Пр. евр.)

Образите, в които Неофит долавя конфликта между българска и гръцка партия, издават все същия възбуден тон, все същата непримиримост. Въображението му се спира винаги на представи, които трябва да ни внушат отвращение към противника; картините-символи за това не допускат никаква пощада. «Прилеп, пукал и лисица возненавиждат солнечната ясна светлина — бесните волци и други свирепи зверове: густата темна мгла — грозните в крестално чисто огледало не обичат никогаж да ся огледват» (Пр. евр.). Че Мати Болгария се яде от «адска люта змия», че синовете ѝ се давят от «бесни волци», ни е познато до насита от толкова цитати, както и това, че гъркоманите чорбаджии са «тайноковарна жица и корен на сатанинството», а фанариотите — «слуги на Сатаната», «содомски крини». Лукавият «дух прелести» на гърците е «по-лошев от върла чума и от люта холера» (Плач бед. М. Болг.).

РАЗНИ ВИДОВЕ ПОВТОРЕНИЯ.

Между риторичните похвати на Неофит трябва да отбележим и повторенията. Те са инстинктивно усвоено средство, за да се затвърдят и втълпят известни убеждения или представи и те намират своята най-добра успоредица в народната песен, гдето рецитирането наизуст предполага и оправдава честото възвръщане към някои типични места. Добре разчетени психологически, повторенията придават сила на израза, стават лайтмотив на мисълта и на волята, запечатват картината или идеята в ума. Стилът на Неофитовите диалози изобилствува с този род думи или цели изрази, някои от които са и сполучливо употребени.

Така при подкана към българите да се промени начин на мислене, да се мине от бездействие към действие, да се усвои правилно гледище върху известен въпрос — във форма на повелит. наклонение и в началото на изречението, Неофит настоява: «*Излезте!* излезте от грекоманската. . . прелест, и идете по-скоричко в предградието при. . . просвещения разум!» «*Не стойте* прочее, милии ми рожби! *не стойте* в марчевата. . .» «*Послушайте, послушайте* прожалената си и до смерти оскорблена майка!» «*Не дремете, не дремете!*. . .» «*Привикнете*, ви говоря, *привикнете*. . . и прочитайте церковни и световни повести и летописи. . .» «Що мислите още? *тичайте! тичайте* мало и велико в Цариград и си убадете достоплачевното *состояние*. . .» (М. Б.). Или във форма на въпрос: «*Що слушам*, вожделений — синко мой, *що слушам?*» Или в минало време: «*теглили*, бедните, *теглили*. . .» (Пр. евр.).

Една от особеностите тук е повтарянето на един и същ глагол в минало и в сегашно време, за да се подчертае траенето на изтъкнатото състояние: «*отровиха и тровят*. . . милите ти рожби», «*що теглихте и теглите*», «мнозина от нас са се *подквасили и подквасят*», «да *беснува* открай и донине не престава, но колкото върви, все повече. . . *побеснява*» и пр. Свързват се така често глаголи с причастия: «*родившая*, раждающая вас и *да ражда* непрестающая», «която съм ви родила, *отхранила и храня*» и т. н.

В началото на изреченията се повтарят и други части на речта. «*То! то* високомерное. . . натлъпване!. . . *То* не прилича. . .» «*То! то* прочее ще го махне. . .» «*До кога? до кога* милии ми рожби. . .» «*До кога? до кога* тако несвестни да ви гледам? — «че тайнства, че чудо. . .» Повтарят се в редица последователни

изречения въпроси като: «*Коя* ли друга от народните по света майка. . . *коя* ли другая толико години. . ., *кои* ли освен вас. . ., *кои* ли майки си оставят. . .» «*Дали* и вашата горка. . . майка. . . *дали* не ви е отдоила. . ., *дали* ви е от нещо оставила. . .» «*Или* не видяхте. . ., *или* не познахте. . .» «*Само за вас* ли няма суд. . ., *само вас* ли е оставило. . ., *Само вам* ли се е дало. . .» «*Как* действува и прелъстява и *как*. . . поразява. «Повтарят се и предлози: «*Сос* каковий ум и разум, *сос* каква памят и совест. . .» «*Нито* богу, *нито* Султану са угодни, *нито* пак народу са совсем сносни.»

Стереотипна е употребата на някои наречия: «*Всячески, всекиго и всякогаж*» или само «Всячески и всякогаж», или по-дължко «отвсякъде, всячески, всякогаж и отвсекиго»; също тъй «*никой, никъде, никогаж*». С тях Неофит си служи прекалено често.

Също тъй и с плеоназмите: «Тежко и горко!» «Чудно и дивно!» «беди и напасти», «мисли и разсуждавай», «въздишат и пъшкат», «убайва и замайва», «порази и сасипа», «право и истинно», «немеете и глушаете» и пр. Показалци за народностно влияние в стила на Неофит, те придават сила и убедителност на речта, но правят поради честото си повтаряне стила доста шаблонен.

Най-много допринася за тази шаблонност натрупването на еднакви части на речта едно край друго, при което многото прилагателни, съществителни, глаголи не само не определят по-ясно предмета, но си и пречат в изобилието си или пък стават досадни, когато се групират в приблизително същия ред при всяко ново извикване на предмета. Подобна риторична черта срещаме по-късно в поетическия стил на Раковски и Ст. Михайловски.

Заговори ли за фанариотските митрополити, отец Неофит ги обсипва почти всякога с клишираните си епитети: «Беломорски, горделиви, самолюбиви, славолюбиви, ненаситно сребролюбиви»; или «лукаваго духа лести, гордости и злоби фанариотофатрическое, гръкопатриархское, святопродавателно гръковладичество»; или «нихното сонмищно, прегордостно и безсовестно порабощение»; «они, поразници, са ядоутровната и смертоносната, чумохолерна тлетворна и всепагубна причина»; те са още «фанариотофатрическая, сонмищна, ядоутровна, прилепчива, заразителна, тайновлачущая гръкоковарна жилка» и пр. и пр.

Във всевъзможни комбинации тези същите и други епитети гнетят мисълта на автора и излизат сякаш невол-

но изпод перото му в дълги серии, на всяка страница в ръкописа му. В тях той намира начин да изкаже възбуждението си, без обаче да се успокои. И тях той често обединява не само идейно — като разни страни на предмета, които се допълват взаимно, — но и формално, подбирайки ги откъм еднакви окончания: «тайноковарно угнетени, ослеплени, онемели, оглушени, от матернаго си езика лишени и совсем неображени!»

При сказуемото наблюдаваме същата особеност. Фанариотите се обвиняват, че «давят сущо кад бесни волци» българите — «угнетили ги, ослепили ги, онеправдават ги — тровят ги, обират ги, присмяват им ся — затриват ги, тровят ги, сюрдисват ги»; смеят народат да плашат, насилно да сабличат, . . .да обезчестяват, афоресват, бият, запират и сюрдисват;» «тоя наш триновски митрополит. . . угнетява, оголява, онеправдувава. . .» (Пр. евр.). Или в комбинация с наречия: «тайно коварно и различно наковлажда, клеветно набеждава, безсовестно. . . ослепява; «или с допълнения: «лукавствующе осатаняват и на всякиго устата занемяват, очите прослепяват, ушите заглушават и свести завъртяват» (М. Б.).

Сериите постоянни прилагателни, съществителни, наречия или глаголи вървят често по две или три заедно: «верни и покорни поданици», «простаци и безумци», «велика срамота и грехота», «неправедно мислят и ищат», «угнетяват жестокосърдно и тирански и фараонски», «до основание разорили и запустили», «насилно и безчеловечно да обира»; «ясно, кратко и безстрастно», «законно, праведно и свято», «евангелската зелена, животворна и душеспасителна морава» и т. н.

Натрупват се и прилагателни с еднакви представки: «*без*срамни, *без* страха божия, *без*человечни, *без*совестни. . . братия твои» (Пр. евр.).

Един постоянен елемент на езика са тук и предложните частици *пре-* и *-все-*, употребени от Неофит в суперлативен смисъл, по подражание на черковнославянски:

Премрачна темнота, прескорбная душа, престрастная воля, преславни градища, прегорделиви владици, пресладкое чадце, превожделеная мати, претяжно време, пресрамотное состояние, пребеззаконни убийства и пр. (Пр. евр.). Всепагубное тегло, вседнево, вселукаво, всесъсипни козни, всекрайно поразяват, всеконечно се смириха (М. Б.).

СЛОЖНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ И СЪЩЕСТВИТЕЛНИ. Най-голямо място държат обаче при повторенията многобройните сложни думи, прилагателни и съществителни, често пъти в ролята на епитети, образувани от два или три члена. Отец Неофит е неуморен майстор на тези изковани форми, отправна точка за които му дават някои примери в черковнославянската и особено в гръцката книжнина. Но ако гръцки език по самата си структура се поддава (подобно на немски език) на подобни образувания, за български те са съвсем чужди и крайно изкуствени; и Неофит обрича езика си на бързо остаряване и на чудат изглед с тези своеобразни дълги думи, противни на духа на живия български език. В тях проличава за лишен път фанатичната упоритост на писателя, който не се стеснява да натрапва на езика странни и несвойствени нему словообразувания само защото те задоволяват неговата лична потребност от изразителни, силни форми.

Той пише: «праведнозаконна шура», «богодаровани дворове», «праворазсуждающий синко», «святоправедни закони», «доброизрядни порядоци», «покорливо послушная рая», «султанонеугодни, народонесносни и законопреступни работи», «златобисерните. . . богодарованни. . . и душеспасителни матеросоветни думи», «скотопасно момче, пустиноводворения горлица», «бого- и султанодарованно златно време» (необикновено често), «искренолюбезни чада», «многонараниная мати» и пр. (Пр. евр.).

Или: «мрачнотемни гнезда, аспидоехиднена смертоносна отрова, тартаромрачное незнаенство, гръкоморейское возбунтување, горестнозлобно порабощение, святопродавателное гръковладичество, сонмищнофатрически рушфети, гръкочорбаджийско согласие, гръкоизмишлена вяра, бедноизпаднали рожби, тайноухищреное изобретение, коварнозлобната козн, притворноковарните гърци, козноковарни злодействителни сосуди, вързолюто тегло, бурнофартуное море» и пр. (М. Болг.).

Срещат се и три прилагателни: тайноковарнонадихателната жилка, ядоутровноприлепчивий начин, тайногрекоковарно порабощение и пр. Както и сложни съществителни: страстотерпица, коварнофатрии, светоподателя бога, дародаяние, грекосонмище

грекоекзархия, грекомитрополити, грекобесовете, лукавоковарство, еничероединомисляниците и пр.

И като сме при това «творчество», нека спомена, че Неофит обича да кове някои по-обикновени думи: подбудници, побойници, упорници, прелестници, надихване, незнаенство и др. Покрай държава той знае и «державство», както и думите «произходи» (продукти), «неображени» (необразовани) заедно със заетите от руски: каторга, церимония, пристанище, деятелност (изтълкувано «праксис») и пр.

ПОСТРОЙКА НА ИЗРЕЧЕНИЯТА; РИМИ В ПРОЗА. Изложението на Неофит иска да примири стила на една дисертация с движението в един диалог; тържествения тон на проповедта с интимната нота в обикновена беседа. Движейки се между тези противоположни становища, той няма вид да се смущава от тяхната смяна. И за нас е интересно да наблюдаваме това съчинение, разкрило ни двете лица на писателя: това на строгия моралист, минал школата на монашеството, и това на практическия деец, сближил се с народа и усвоил неговите жизнени настроения, неговите ламтежи, неговия начин на мислене и говорене. Постоянно в течение на своите писма и съчинения Неофит напуска висотите на патетичното назидание, за да докосне конкретни отношения, за да бичува или омайва; и постоянно той минава от монолози с абстрактни развития към обикновения реален разговор, гдето се долавят внушенията на момента. Ако в *Любопитнопростий разговор* Неофит е стигнал до крайната граница на своето сближаване с бита, като вмъква толкова «прости» обрати в репликите, в *Плач бедния Мати Болгарии* той усвоява отново един по-изискан литературен стил, без да се отказва, разбира се, от популярната или вулгарната реч. Между стилните похвати, с които си служи Неофит, тук заслужава да се отбележат особено периодите, риторичните въпроси и ритмично-римованите предложения.

Периодът у него е отглас на тежката конструкция от четените слова и жития със старателната книжна обработка на езика. Ако Неофит плаща тъй често данък на една изкуствено-разтегната и претоварена фраза, замъглила смисъл, той показва не по-малко и усет за по-хармонична и чиста постройка, изтъкнала релефно идеята или образа и дошла в съгласие със скритият ритъм на живия говор. У него срещаме напр. такива *периоди по контраст или качване:*

«То, милая ми майко,то беше телесно, явно и видимо.Можахме от едното да се отбраниме и убегнеме, а от другото да претърпиме и да се измолиме. . Но от нинешното сугубо, върлюто. . . тегло нито можеме да се отбраниме, нито да се измолиме, нито да убегниме. . .» Или: «Ох воистину, тий лукаваго духа. . . трап копаха и сами в него с главата надолу паднаха, но. . . мнозина от горките ти рожби поразиха и сос соседите ни мюсулмани смразиха и в омраза докараха. . .»

«Трябва да имам небето за хартия. . . морето. . . Матусаловите години. . . Давида. . . Йеремия. . ., за да ми спомогнат оживително да ти изложа. . .» Или: «Че кърджалийците отдавна се затриха, еничарите совсем поразиха, аяните и агите. . . безчеловечните насилства. . ., че от кои други и за какво. . . теглят горките, милии рожби?»

Среща се и паралелизъм на изреченията: «И църковите им се запечатват, и селата им се афоресват, и децата им некръстени измират. . . »Или: «и в фатрии направлят. . . и на всякиго устата занемявят. . . и милите ти, горки рожби угнетяват. . . и горкото ни отечество запустяват». Или: «Твоите рожби оттамо се боят, отгдето. . . и тамо разнасят, гдето. . .»

Особено значителна роля играят *риторичните въпроси,* в които се чувствува ту несъзнателно откритото драматическо темпо на една жива беседа, ту съзнателното разнообразене на косвената характеристика. Те са почти правило в диалога. Напр.: «Коя вяра, кой народ, по кой закон тако ся согласяват (Пр. евр.). «Коя ли друга. . . Кои ли освен вас. . .» — «Че как е възможно. . . Че где се е чуло. . .» Или: «Че по колико хиляди. . . И по колико. . . И какови. . .» Или: «Че они какви са. . . Че какво е то. . .» Или: «Че смеят ли. . . Че прилича ли. . .» Или: «Че прилича ли стадо без овчар и псета, лозя без пъдар, правителство без съдия?» — «Но ви всинца не сте ли. . . Не разумявате ли. . . Не чувствувате ли. . .» — «Докога да слепствувате . . . До толико ли. . . Че волите ли. . . И няма ли. . . Или се не. . .»

Срещат се цели групи дълги или кратки въпросителни изречения.

Слабостта на Неофит към мерената реч, към стиха се чувствува и в прозата на писма и диалози. Свикнал с поетически упражнения, той не се отказва да съгласува цели изречения или отделни негови части с помощта на *рими*, които предполагат и съответната *ритмична постройка* на синтактическите единици. Подборът на думи и на метър отговаря в известни случаи на повдигнатото настроение; но обикновено той е продиктуван от чисто формални съображения за по-звучни или отсечени обрати, които в очите на Неофит притежават по-голяма внушителност, които придават понякога действително по-значителен релеф на мисъл или на образ.

В *Просвещений европейц* четем: «Молим предрагая мати, разсуждавай и на обществото болгарско услеплението и разсипат прочее познавай. . . Зара, която повече от солнцето светна, и коя от силнаго грома светла молния ся блясна, премрачная еничарска тартарска темнина прасна, святая правда. . . като солнце са ласна. . . За божа правда предали и праведната им непов. кръв ся разляли. . . Народа, макар чи ни знае и като гуски в темна магла ся в церквата мае. . .» И т. н. В *Мати Болгария:* «Лютоотровно убаяла и ядоотровно замаяло. . . Снагата ѝ с кървав пот се роси, горкото ѝ сърце с остър меч се коси. . . Каквато патриката, такваз и владиката. . . Не чувствувате ли кое квари и поразява и кое прави и устроява?. . . За водосвети и владишки аваети. . . Коварни покривала притворности сини! Духа лукавозлобнаго. . . крини!. . . Бесноватни смутители и всенароднии възмутители. . . Но стоите. . . сцепени от страх прави. .. и гледате като горски плахи крави. . .» И т. н. Много изречения са построени в успоредици по силата на съзвучия на глаголите в края: «престава, измишлява, поразява. . ., да ви науча, да ви отлуча. . ., изложа, можа. . ., плачат, соблачат, облачат. . ., нахождат, отхождат. . ., добави, избави. . ., приспало, закопало. . ., поразиха, смразиха. . .» И т. н. Или, както гласи едно неизд. писмо от октомври 1844 г.: «На венчило всяка година по колкото всякиму ся понще да плаща! и ако попита някой, зачто? таковий скришно в заточение да изгние ся праща!»

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ВЕЛИЧИЕ И ЦЯЛОСТ НА ДУХА. Не безинтересен документ за темперамент и дух на Неофит представлява и самият му почерк. Прелистяйки толкова негови ръкописи от времето между 1841 и 1848 г., ние имаме определеното впечатление за една сигурна ръка и за една мъжествена непоколебимост.

Графологическите заключения в случая добиват стойност дотолкова, доколкото идва потвърждение и от другите свидетелства за етос на личността. Пачето перо в ръката на свободния или заточен Неофит се чувствува сякаш като оръжие, с което се поразява противникът, или като кръст, с който се благославят преданите и верни сънародници и приятели. Тези отсечени, ясни букви, нанизани в гъсти и правилни редове без ни едно трепване на ръката — въпреки остри болки и вътрешен смут, — говорят за непотушима енергия, за пламък, за самоувереност и решителност у оногова, който се е наел да напътва цял един народ.

Припомняйки си всичко изживяно и изстрадано от Неофит, ние свързваме неволно бурната му история със съдбата и характера на ръкописите му. Сега, когато ги имаме в такъв значителен брой пред нас, както никой съвременник не е могъл да ги има, ние изпитваме жива мъка за несбъднатите надежди по отпечатването им и проникваме по-дълбоко от предишните поколения в душата и светогледа на писателя-проповедник. Колко чист възторг, колко наивна доверчивост, колко доблестна откровеност в тия обръщения към приятели, в това залягане за правдини на изоставения от всички народ! Но и какви терзания, какъв ропот, какво живо недоволство, когато на благородните подбуди се отвърне с равнодушие или коварна измама! В горещината на афектацията си той, гоненият или изоставеният, се предава на саркастични подмятания, без да се отказва от упорита настойчивост и от увещания. Отчаянието рядко спохожда този борец —

по-скоро разочарованието, и то разочарованието от хората, не в делото, и то едно разочарование активно, което води бързо до нов подем на силите и до нова вяра в сполуката. Сякаш той очаква незнайни съюзници, сякаш той разчита на една съдбовна подкрепа, когато е тъй живо у него чувството за право и когато той върши всичко по един неотменим вътрешен закон. Открита и доблестна натура, той, който всякога «свидетелствува за истината», цени хората по становището им към големия национален въпрос — туряйки едни в лагера на Мати България, а други в лагера на нейните върли противници. Среден път за него няма. Поклонник на антитезите, нещата са за него светли или тъмни, личностите добри или лоши. Силата на любовта му, на алтруизма му, се равни на силата, с която мрази и оборва. Той се топи от състрадание и пламти от негодувание. Правдата е негова светиня, вярата — негова непоклатима опора. И тъкмо защото знае себе си, той може да държи упорито на лозунгите за дълг и работа. Мисълта за самопожертвуване владее неотслабно съзнанието му и в служба на народа си той не ламти за друга мъзда освен за въздигане на роба от вековно унижение и за тържество на българската идея.

Величието и целостта на този дух се чувствуват и в произведенията му. В сравнение с толкова други представители на епохата, към която спада подвигът му за народна черква и народно съвземане, той се отделя рязко чрез качества, които ни разкриват героичното начало у него. Други могат да застъпват по-щастливо известни насоки на образованието, да проявят по-голям талант в литературно-научната си дейност; но единствено той долавя с рядка мощ на вникването пулса на народния живот и дава чрез прозорливата си инициатива, чиито корени достигат до самата нравствена същност на човека, най-траен тласък на културно-националното движение. Святата дума, че вярата е в състояние да премести планина,

става и негов девиз в борбата. Като необходим израз на момента, като въплъщение на бляна за духовна свобода и като жертва на високия дълг той остава най-трогателен и трагичен образ на българин от първата половина на XIX век.

И още това в заключение. Големият наш поет Иван Вазов, като говори веднъж за «светлини и сенки» в биографията на някои български революционери, за «опакото» у заслужили иначе дейци на Възраждането ни, изказва опасение, че тяхното обаяние неминуемо би изгубило нещо от блясъка си, ако полюбопитствуваме да узнаем цялата истина върху живота им, ако поровим и почоплим в интимното им битие: затова, мисли той, става нужда да се спусне една «покровителствена завеса» над известни страни от характера им или над известни техни дела. Единственият, когото той спасява от тази грижа на историка-биограф, единственият, който и след най-щателни разкрития запазвал своята нравствена чистота и своя лик на легендарен идеалист, бил Васил Левски.[11] Върху това, изглежда, не би могло да се спори. Но сега, когато пред нас изпъква в пълнотата на документите и в искреността на изповедта си един такъв предтеча на карловския Дякон, какъвто е Неофит Бозвели, справедливо би било да се каже, че и той заслужава най-високо признание откъм чистота на характера си и апостолско служене на вярата си. Би трябвало само да заменим култа на Левски за политическата и социалната свобода с нещо по-съобразно за епохата на Неофит, народното самоопределение чрез черква и просвета, за да приравним двамата революционери както откъм благородство на духа и възвишен патриотизъм, така и откъм непорочно битие. Покровителствената завеса, ако тя изобщо е необходима за педагогически цели, трябва да се отхвърли и при Нео-

[11] Ив. Вазов, Чистият път.

фит като съвсем излишна. Но дори и да можеше да става дума за някои малки прегрешения от становище на най-строгия морал, пак Неофит би ги изкупил чрез своето велико страдание, своята жажда за духовно прояснение и своя несравним идеализъм, за да сияе образът му в ореола на истински народен мъченик.

ПОКАЗАЛЕЦ

Аали Ахмед ефенди — 183, 231, 258, 293, 303, 304, 340, сл., 375
Абдул Меджид — 106, 107, 111, 128, 149, 185, 195, 216, 239, 240, 278, 303, 346, 347, 349, 358, 390
Адиле — 303
Александър Велики Македонски — 176, 452
Александър Екзарх — 109, 111, 148, 149, 212, 381, сл.
Александър Иван — 408
Александър Карагеоргиевич, княз — 348
Александър Обренович, княз — 144, 251
Алексий св. — 88
Анагноста Георги — 16, 138
Анатолий арх. — 39, 40, 41, 54
Андреевич Симеон — 294
Антим Видински — 93
Антим Екзарх — 306
Антим II, патриарх — 340, 378, 391
Антим V, патриарх — 315
Априлов В. — 39, 50, 54, 55, 85, 89, сл., 111, 117, 118, 190, 245, 246, 247, 249, 390, 396, 470, 498
Аристархи логотет — 189, 259, 268, 272, 304, 332
Арндт М. — 518
Атанасий св. — 318, 319
Атанасий Серски и Търн. — 349
Атанасий хилендарски, монах — 363
Ахмед Фели — 189

Балабанов М. (Димитриев) — 90, 109, 315, 383
Балабанов Н. Т. — 86
Беглички Дим. — 17, 20, 142
Берон Петър — 88, 506
Бланки А. — 106, 109, 383
Богориди Стефан — 7, 19, 25, 27, 28, 29, 35, 36, 39, 117, 118, 182, 189, 272, 273, 292, 293, 299, 304, 328, 330, сл., 380, 382, 388, сл.
Богоров Ив. — 87, 109
Бончев Нешо — 92
Боре Е. — 153, 159, 161, 162, 236, 254
Буркней — 155, 161, 188, 343
Бурмов Т. — 183, сл., 277, 296, сл., 300
Бусилин Г. И. — 114

Вазов Иван — 529
Ванков Н. — 10
Вартолити — 293
Васкидович Ем. — 124, 176, 177, 178, 181, 201, сл., 237, 459
Велков Н. — 362
Вергилий — 46
Веркович Ст. — 147
Видерсцал — 163
Видинли Илия — 20
Викентий хаджи — 38, сл., 45, 50, 54, 55, 67, 68, 77, 78, 79, 96, 153
Волтер — 406
Вуич — 145
Вукич — 193, 251
Вукичевич М. — 145
Вулгари Евг. — 58
Вълков (Великов) Василаки — 389

Гарашанин Илия — 144, 145, 147, 150
Гелев Янко — 238
Генадий епитроп — 41, 54
Генов Брайко — 167
Генов Г. П. — 216, 242, 479
Герман патриарх — 252, 255, 260, 293, 299
Геро Софрониа — 373
Геров Н. — 92, 396, 506
Гизо — 110, 111, 218, 219
Грамберг, генерал — 348
Григорий Доростоло-Червенски — 11, 13, 15, сл., 20, сл., 25, 27, 28, 30, 31, 37, 38, 40, 42, сл., 46, 48, 53, 54, 57, 58, 63, 65, сл., 69, сл., 76, 78, 80, 97, 102, 103, 109, 120, 125, 128, 133, 135, 136, 139, 142, 169, 170, 172, 178, 179, 183, сл., 200, 214, 215, 222, 227, 233, 238, 246, 256, 265, 269, 270, 276, 277, 280, 285, 286, 296, 309, 321, 323, 325, 326, 335, 336, 337, 339, 341, 344, 346, 350, 351, 352, 353, 361, 363, сл., 379, 394, 395, 396, 399, 400, 402, 436, 440, 446, 462, 473
Григорович В. — 156, 181, 182, 384
Гризебах — 318

Давид — 24, 33, 34, 46, 227
Дамиян А. — 249
Даниил, архим., ученик на Иларион — 306, 308, 309, 311, 325
Даниил, протосингел — 284
Де Синтра — 219
Димов Драг. — 269
Димитриев Христо — 339
Димитров Г. — 298, 300, 321
Дионисий Контаров — 34, 261, 284
Добровски Иван — 88, 95, 114
Добровски Панайот — 88
Д'Осон — 343
Драганов Генко — 36, 102
Дринов М. — 89, 92
Дроздовски — 154, 268, 295, 330
Друмев В. (Климент) — 395, 399, 410, 472, 473, 474
Дука Н. — 85
Дучович Ал. — 35, 36, 102
Душан — 345

Еврипид — 86
Евстатий — 17, 20

Евтимий патр. — 8
Евтимов Николчо — 307, 385, 387
Емин Мехмед — 155, 158, 166, 188, 189, 190, 194, 272, 273, 292, сл., 330, сл., 345, 375
Енгелхард Ед. — 107, 196, 197
Епаминонд — 176
Етиен, пастор — 160

Жинзифов Райко — 92

Зах Франя — 144, 145, 147
Златарски В. Н. — 13, 98, 99, 101, 201, 381, 438, 442
Иеремия прор. — 10, 421, 477
Икономос К. — 314
Иларион Критски Търновски — 12, 13, 17, 255
Иларион Михайловски Макариополски — 34, 39, 92, 100, 112, сл., 148, 149, 153, 154, 158, сл., 166, 181, сл., 187, 190, 191, 192, 194, 195, 197, 201, 212, 214, 215, 216, 221, 229, 230, 234, 239, 252, 258, 259, 260, 263, 269, сл., 282, сл., 294, сл., 304, сл., 315, 318, 320, 321, 323, 325, сл., 337, 340, 341, 343, 344, 345, сл., 353, 356, 358, 372, сл., 386, 392, 395
Илия, кочияш на Махмуд — 298
Ильинский — 8
Иречек К. — 95
Исус Христос — 314, 437, 439, 484, 501, 512, 516
Йоаким отец — 64, 65
Йоаникий, митр. търновски — 255
Йовчо, поп от Трявна — 187, 349
Йонатан — 33, 34
Йорга проф. — 196, 216, 217
Йосиф Брадати — 502
Йосиф Соколски — 15, 23, 24, 25, 29, 30, 32, 35, 36, 401
Йосиф Хилендарец — 114

Кабразла паша — 111
Каири Т. — 114, 115, 298
Каравелов Л. — 92
Кара Георги — 409
Каролев Р. — 96
Карапетров П. — 299, 321, 389
Кермидчиолу П. — 294, 334
Кира, майката на Богориди — 19
Кирил, неромонах — 306
Кирил, патриарх — 152
Кирович Стоян — 363, 364
Княжевски Захарий — 384, 391
Козма монах — 63, 64
Колети, гръцки консул — 275
Конев Ил. — 148
Константин кн. — 268, 272, 291, 304
Коста Мегавули — 140
Кръстевич Г. — 109, 118, 182, 380, 383
Кънинг — 266, 316

Левски Васил — 529
Лельо — 159, сл., 254
Леонтий, белградски митрополит — 409
Леонтьев К. — 317
Лиик В. М — 408

Лонгуърт — 266
Луи Филип — 111, 217
Лукиан — 406, 412
Лутер — 411

Мавридов Рали — 250
Маврокордато Ал., министър — 273
Максим Райкович — 29, 30, 115, 131, 153, 173, 183, 185, 284, 334, 357, 358, 360
Маринов Д. — 502
Матсев П. М. — 310
Матей еванг. — 438
Маурер фон Г. Л. — 314
Махмуд II — 106, 278, 303, 390, 479, 487, 495
Мелетий патр. — 251, 252, 253, 255, 260, 261, 299, 308, 338, 340, 346, 356
Метерних — 106
Мехмед Али паша — 15, 17, 100, 101, 104, 109, 155, 161, 167, 169, сл., 177, 188, 192, 193, 194, 199, 230, 251, 252, 253, 258, 259, 265, сл., 271, 272, 289, 292, 293, 294, 303, 307, 311, 327, 328, 330, 331, 332, 335, 338
Миладинов Д. — 87
Миладинов К. — 92
Миларов Св. — 382
Милош Обренович — 10, 467
Митхад паша — 113
Михайловски Д. — 115
Михайловски Н. — 115
Михайловски Ст. — 511, 521
Михаил Палеолог — 241
Мицкевич Адам — 219
Мишев Д. — 270, 280, 382
Молтке Х. — 303
Мразович А. — 48
Муравьев А. — 300, 308, 379, 380
Муса паша — 328

Наполеон III — 111, 217
Натанаил митр. — 54
Нафи ефенди, турски пратеник — 219
Начов Н. — 110
Ненов В. — 502
Ненов Ю. — 115
Неофит Византийски Търновски (Еникьойски) — 20, 139, 186, 187, 215, 229, 243, 308, 349, 350, 357
Неофит Рилски — 85, сл., 94, 96, 406, 498, 502
Неофит Русенски — 93
Несторов С. — 276
Николай I, император — 268, 304, 383
Николай, ученик на Неофит — 16, 28, 37, 38, 43, 44, сл., 48, сл., 61, сл., 68, сл., 79, 96, 97, 102, 200, 227, 308, 309, 324, 325, 326, 335, сл., 367, 373, 399, 402, 462, сл.
Николаевич — 374
Никифор и Иротей, постр. — 81

Обрадович Д. — 13, 411, 457, 460, 461, 463, 480, 481, 489, 500
Овидий — 10, 46
Огнянович К. — 7, 10, 11, 18, 36, 78, 88, 101, 102, 143, 147, сл., 154, 155, 164, 165, 166, 187, сл., 192,

193, 194, 204, 230, 231, 251, 273, 292, 293, 323, 326, 327, 328, 330, 332, 333, 334, 336, 337, 340, сл., 356, 376
О'Конел — 194
Омир — 10, 46, 86
Онуфрий Попович Хилендарски — 12, сл., 48, 55, 56, 57, 64, 65, 70, 97, 98, 99, 101, 201, 284, 306, 307, 325, 372, 373, 377, 378, 381, 382, 389, 438, 441
Орбини Мавро — 467
Отон, крал — 314

Павел, апостол — 33
Павлович Христаки — 30, 457
Паисий Хилендарски — 8, 204, 395, 414, 420, 434, 436, 441, 467, 484, 485, 502, 510
Палаузов Н. — 111
Пантелеймон, хилендарски проигумен — 114, 323, 326, 379
Пауша Ал. — 219
Пейчинович К. — 468
Пенев Боян — 502
Пергамид — 176
Петеков Никодим — 20
Петров Б. — 182
Петрониевич А. — 145, 193, 251, 268
Петър Велики — 479
Петър, сръбски владика — 193
Пиколо М. — 191
Пиколо Н. — 88, 110, 212, 230, 330, 334
Пиколо Теохар — 212, 219, 230
Платон, митрополит — 119
Платон — 86
Погодин, проф. — 384
Попгеоргиев Й. — 34, 47, 120, 196, 215, 260, 341, 364, 382, 386, 387, 395, 402, 439, 440
Попович Брайко — 96
Попович Йован — 407
Попович Стойко — 275, 276, 300
Попович Райно — 85, 86, 87, 88, сл., 118, 148
Попович Хр. — 139, 179, 199, 209
Порфирий, руски архимандрит — 326
Порфирий Преславски — 348
Пундев В. — 10, 148, 150

Радивоев Михаил Т. — 34, 101, 309, 325, 348
Раич — 408
Раковски Г. С. — 7, 8, 9, 19, 24, 28, 29, 83, 103, 108, 110, 112, 115, 116, 119, 150, 155, 182, 183, 189, 221, 229, 230, 231, 232, 248, 258, 259, 270, 272, сл., 286, 300, 320, 321, 325, 326, 328, 342, 348, 353, 370, 372, 374, 381, 382, 385, 389, 390, 395, 400, 402, 406, 441, 462, 473, 503, 511, 521
Расиадес, никомидийски епископ — 291, 292, 328, 333
Рачински А. — 353, 400
Редин бей — 273, 328
Реис ефенди — 100, 101, 104, 311, 338, 343, 388
Реуф паша — 260, 304, 330
Рефим бей — 273, 274
Решид паша — 107, 111, 183,

220, 302, 304, 305, 323, 331, сл., 340, 342, сл., 374, 385, 386
Риза паша — 97, 100, 106, сл., 111, 197, 220, 252, 259, 288, 294, 295, 302, сл., 311, 328, 331, 332
Рифат паша — 197, 303
Робер, чиновник — 155
Робер Сипр. — 193, 210, 212, 217, 218, 273, 293
Робовски А. — 32, 33, 34, 113, 114, 115, 323, 348, 350, сл., 354, 357, 358, 360, 361, 364, 498
Родофиникин — 409
Розен Г. — 197, 242, 290, 304, 316, 342
Рует, френски агент — 323, 333, 343, сл.
Русески Г. П. — 383, 384

Сава Хилендарец — 58, 319
Савович Теохар —109, 111, 112
Сапунов Н. Е. — 381, 387, 388, 391
Сапунов П. — 502
Саул цар — 33
Селимински Ив. — 91, 92, 115, 118, 234, 315, 348, 406, 462
Семов Андрей — 20
Симон Хилендарски — 70
Скевофилакс Янко — 16, 20, 138, 142
Склавун Лазар — 102
Славейков П. Р. — 30, сл., 189, 296, 298, 299, 300, 305, сл., 320, 321, 324, 349, 395, 402, 406, 462
Смоховска-Петрова В. — 100, 101, 111, 148, 152, 154, сл., 159, 160, 162, сл., 166, 190, 191, 192, 194, 197, 204, 215, 231, 232, 251, 252, 254, 266, 267, 268, 274, 275, 290, 291, 292, 296, 310, 322, 327, 328, сл., 374 ,сл.
Соломон — 52
Софроний, игумен — 325
Софроний Врачански — 204, 395, 396, 462, 467
Стамболски д-р — 101, 343
Стефанополи Димо и Никола — 407
Стоилов А. П. — 239, 309, 323, 325, 341, 364, 378, 380, 439
Стойко, бащата на Раковски — 108, 272, 274
Стоянов Людмил — 517
Стоянов — 196
Странякович Д. — 145, сл.
Струмски З. — 114
Суходолска К. — 110, сл., 161, 197, 212, 220, 230, 260, 303
Сцевола — 176
Сюлейман паша — 232, 233

Тезур Ем. — 48
Теодорович Л. — 322, 339, 188, 190, 251
Теодоров-Балан А. — 406
Теодосий Синаитски — 468
Титов, руски посланик — 290, 296, 299, 301, 305, 312, 346, 353, 379, 380, 400
Тошев А. — 147
Тъпчилещов Н. — 58, братя — 167, 171, 195, 245, 249, 250, 334, 382

Убичини — 159, 235, 236, 237, 241, 242, 260, 304, 316, 343, 347
Успенски Порф. — 59, 320

Фазла паша — 36
Фалмерайер — 59, 60
Фармакидис Т. — 315
Фотинов К. — 100, 245, 249, 250, 406, 502
Фуад паша — 111, 183, 215, 274, 295, 327, 330, 331, 340, 342, 343, 344, 345

Хаджимихалев Константин — 203, 233
Хаджипетков Петър х. — 212
Хаджисавов Антон — 212
Хаджитошев Д. — 10
Ханделсман М. — 144
Ханджерли кн. — 293, 294, 299.
Хонджери — драгоман — 375
Хрисант, ученик на Неофит Х. — 29, сл., 51, 76, 77, 255, 268, 357, 363, 402
Хрисогон — 49, 52, сл., 71, 463
Хутен У. фон — 411, 412, 413
Хюсеин паша — 267

Цонев Б. — 88, 506

Чайковски (Садък паша) — 99, 100, 101, 110, сл., 119, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 152, сл., 158, сл., 187, сл., 204, 206, 212, 215, 218, 219, сл., 229, сл., 248, 251, сл., 258, 259, 265, сл., 271, сл., 289, сл., 299, сл., 310, 321, 322, 327, сл., 343, 353, 374, сл., 470
Чалъков Ст. — 294
Чартористки Адам — 99, 110, 111, 143, сл., 149, сл., 154, 160, 162, 167, 192, 193, 204, 206, 215, 218, 219, 230, 252, 289, 291, 310, 328, 374, 376
Чатам — 216
Чинтулов Д. — 92
Чомаков д-р — 114, 218, 219, 353

Шатобриан — 434
Шекиб Мехмед паша — 158, 190, 192, 194, 197, 199, 232, 251, 252, 267, 268, 271, 272, 273, 289, 292, 294, 302, 303, 328, 331, 332
Шишманов Ив. Д. — 10, 39, 54, 87, 88, 94, 95, 96, 182, 245, 249, 315, 384, 385, 401, 402, 406, 407, 411, 481, 503
Шишманов Д. — 402
Шопенхауер — 514
Шопов Ат. — 219

Щраус Д. — 413

Юберсбергер Х. — 479

Янков Т. — 383

СЪДЪРЖАНИЕ

ДЕВЕТА ГЛАВА
В «ХИЛЕНДАР», «ЗОГРАФ» И «ДИОНИСИАТ» . . . 7

ДЕСЕТА ГЛАВА
ОТНОВО В ЦАРИГРАД 85

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА
РЕШИТЕЛНА БОРБА 143

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА
ОСНОВНИ ИСКАНИЯ 199

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА
ПРЕД НОВИ ИЗПИТАНИЯ 251

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА
ВТОРО ЗАТОЧЕНИЕ 287

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА
ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ 318

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА
ЛИТЕРАТУРНИ ОПИТИ 393

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА
ЗАВЕТЪТ НА МАТИ БОЛГАРИЯ 465

МИХАИЛ АРНАУДОВ

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ БОЯВЕЛИ

Втори том

Второ издание

Редактор Ирина Гочева
Художник Иван Марков
Художествен редактор Таня Николова
Технически редактор Ронка Кръстанова
Коректор Милка Войникова

Дадена за печат 12. X. 1971 г.
Излязла от печат 28. I. 1972 г.
Литературна група III-7
Печатни коли 33,75
Издателски коли 33,75
Издателски № 19286
Тематичен № 2813
Формат 16/69/92
Тираж 2093
Цена 4,92 лв.

Държавно издателство «Наука и изкуство»
Държавен полиграфически комбинат «Димитър Благоев»